

संत शेख महंमद महाराज

लेखक
प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे

गंधर्व-वेद प्रकाशन

अनुक्रमणिका

- (१) सगुण-निर्गुण :
- (२) पिताश्री राजे महंमद :
- (३) श्री सद्गुरू संत स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले
नाथ तथा दत्त दिगंबर अर्थात चांद बोधले :
- (४) मातोश्री फुलाई तथा पुवलेशा :
- (५) ज्ञान प्रकटले :
- (६) प्रपंची लाधली संतकळा :
- (७) सिद्ध, समर्थ, भागवत संतपरंपरेतील कीर्तनकार :
- (८) चतुरस्र, व्यासंगी, राजयोगी, संत श्री शेख महंमद महाराज :
- (९) समकालीन संतमेळ्यातील परमहंस :
- (१०) सत्ताधाऱ्यांना सामर्थ्य समजले :
- (११) योगीराज संत शेख महंमद महाराज :
- (१२) नाथ आणि दत्तसंप्रदायांना अनुकूल -
भागवत संप्रदायी संत शेख महंमद महाराज - एक महासमन्वय :
- (१३) श्री संत शेख महंमद महाराजांची (ऐतिहासिक, राजकीय,
सामाजिक, सांस्कृतिक व अध्यात्मिक) पार्श्वभूमी :
- (१४) पंथनिरपेक्ष अध्यात्मदृष्टी :
- (१५) कृतज्ञ संत सांगाती :
- (१६) साधक, योगी आणि सिद्ध सद्गुरू :
- (१७) बहुभाषाप्रभु संत श्री शेख महंमद महाराज :
- (१८) समदृष्टी विचार हीच जीवन धारणा :

- (१९) श्री संत शेख महंमदांचा गृहस्थाश्रम संतावेगळा :
- (२०) तस्या जागती संयमी :
- (२१) महाभागवत संत शेख महंमद :
- (२२) योगीराज ज्ञानेश्वरानुगामी सारस्वत :
- (२३) कबीराचा शेका :
- (२४) योगगुरू श्री संत शेख महंमद महाराज :
- (२५) मुक्त चिंतक आणि प्रबोधक :
- (२६) युगशैलीचा सत्संगी विनियोग :
- (२७) श्री संत शेख महंमद महाराजांचे वाङ्मय :
- (२८) संजीवन समाधी :

(१) सगुण-निर्गुण

संत स्वामी शेख महंमद महाराज यांचा, एक अनामिक भक्त त्यांचे चरित्र वर्णन करतो-

‘धन्य तो परमात्मा । परात्पर सिमा । चतुर खाणी उत्तमा । लक्ष चौऱ्यांशी ॥१॥

चराचर नांदती । नामघोष करिती । चौदा भुवनें उत्पत्ति । दहा खंड क्षेत्र ॥२॥

जन्म भूमिका धारूर । वाहिरे रुईनगर । कडेवळीत भिंगार । जुनेर देश ॥३॥

दौलताबाद बेदर । तेलंगन इंदूर । बीड भागानगर । कर्नाटक ॥४॥

उत्तरेसी दक्षिण । पूर्व पश्चिम ईशान्य । अग्नेय नैऋत्य । अष्ट दिशा ॥५॥

वडाळी सुरवडी । देऊळगांव श्रीगोंदा प्रौढी । कोरेगांव राशीनप्रौढी । आनंत गाव ॥६॥

निशिदिनीं दोन । कथा करिता ज्ञानी । सद्गुण निर्गुण ध्यानीं । शेखमहंमदा ॥७॥’

जुन्नर प्रदेशातील, भिंगारच्या पुढील कडेवळीत रुई वाहिरे (आजचे पुंडी वाहिरे) हे गाव आहे. तेथील मुळचे रहिवासी शेख घराणे; धारूरला आले. याच धारूर येथील किल्ल्यात, शेख राजे महंमद आणि माता फुलाई तथा पुवलेशा यांच्या उदरी ‘चतुर खाणी उत्तमा’ अशा नरदेह स्वरूपात, प्रत्यक्ष संत स्वामी शेख महंमदरूपी परमात्मा प्रकट झाला. स्वाभाविकपणे चौऱ्यांशी लक्ष योनी चराचर जेथे नांदतात त्याच चौदा भुवनात आणि दशखंडात त्यांची कीर्ति झाली. दौलताबाद, बेदर, तेलंगणा, इंदूर, बीड, भागानगर, कर्नाटक अशा अष्टदिशांना त्यांचे नाव दुमदुमले. परमात्मस्वरूप शेख महंमद महाराज वडाळी, सुरवडी, देऊळगाव, कोरेगाव तसेच श्रीगोंदा आणि राशीन यांत विशेषतः आणि अनंतगाव आदि ठिकाणी नित्य, सद्गुण अशा निर्गुणाचे ज्ञान नित्य दोन वेळा सकाळी आणि रात्री कीर्तनात निरूपित करित. असा शेख महंमदांचा संचार होई. अनामिक चरित्रकार संत शेख महंमद महाराजांना प्रत्यक्ष परमात्म स्वरूपात अर्थात सद्गुरू रूपात पाहतो, असा अभंग वा. सी. बेंद्रे यांनी ‘कवितासंग्रहात’ चरित्रपर अभंगात नोंदविला आहे.

शेख महंमदांचे पिताश्री, राजेमहंमद, बादशहाच्या दरबारी हवालदार म्हणून नोकरीत होते. त्यांची नेमणूक धारूरच्या किल्ल्यावर झालेली होती. याच धारूर गावात शेख महंमदांचा जन्म पंधराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात झाला असावा. या कुटुंबाचे मूळ गाव मात्र आजच्या बीड जिल्ह्यातील आष्टी तालुक्यात, धारूरपासून दूर, पुंडीवाहिरे (रुई वाहिरे) हे आहे. डॉ. भीमा मोदळे यांनी, ‘संत कवी शेख महंमद : एक चिकित्सक अभ्यास’ या पुणे विद्यापीठात सादर केलेल्या टंकलिखित प्रबंधात संत शेख महंमदांच्या जन्मशकांविषयीच्या मतभिन्नतेचा साक्षेपाने आढावा घेतला आहे. त्यानुसार; चरित्रकार बा. ना. शिंदे यांच्या मते शके १५४८ (इ.स. १६२६), महाराष्ट्र सारस्वत पुर्वणी लेखक शं. गो. तुळपुळे यांच्या मते शके १४८२ (इ.स. १५६०) जन्मकाल नोंदविला आहे;

तर श्रीगोंद्यातील मठात, फलकावर नोंदविल्याप्रमाणे शके १५४८ असा दिलेला आहे. मालोजीराजे यांनी मठ उभारणीसाठी दिलेल्या चक्रनाम्याची घटना इ.स. १५९५ अशी आहे. जयराम स्वामींच्या समाधीचा (इ.स. ५ सप्टेंबर १६७२) उल्लेख व त्यानंतर संत शेख महंमद महाराजांची समाधी सुमारे अडीच वर्षांनंतर झाली असे गृहित धरून महाराजांचे समग्र साहित्य संपादक वा. सी. बेंद्रे महाराजांचा समाधी काळ इ.स. १६७२ असा मानतात. (डॉ. गं. ना. मोरजे यांच्या नोंदीप्रमाणे बेंद्रे यांनी इ.स. १५६० ते १६६० असा शेख महंमदांचा काळ मानला आहे.) ही मतभिन्नता लक्षात घेऊन डॉ. भीमा मोदळे यांनी शेख महंमद महाराजांचा कालखंड तारतम्याने इ.स. १५७५ ते १६७४ असा मानावा असे म्हटले आहे. त्यानुसार संत शेख महंमद महाराजांचा जन्मकाळ पंधराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात अखेरीस झाला असावा, असे मानता येते. 'नदीचे मूळ आणि ऋषीचे कुळ' शोधू नये असे म्हणतात. मात्र जिज्ञासू त्याचा ध्यास घेतात हे मात्र खरे. असो.

मात्र त्या अनामिक चरित्रकाराने म्हटल्याप्रमाणे संत शेख महंमद महाराज जन्मास आले तेच मुळी ज्ञानयोगी स्वरूपात, असे म्हणणे अतिशयोक्त होणार नाही.

राजेमहंमद हवालदार म्हणून किल्ल्यात नोकरीत होते. त्यामुळे अगदी शैशवावस्थेपासूनच किल्ला, त्याची दुर्गमता, किल्ल्यातील सार्वभौम सत्ता यांसंबंधाचे अवलोकन संत शेख महंमद महाराजांना आपसुक घडत राहिले. राजेमहंमदांचा निजामशाहीमधील हवालदार म्हणून रुबाब आणि त्यांचे किल्ल्यातील विविध अधिकाऱ्यांशी असलेले संबंध, त्यांच्यात घडणाऱ्या चर्चा यांचेही निरीक्षण बालवयातील संत शेख महंमद महाराजांना घडत होते.

यथावकाश राजेमहंमदांनी दूरदृष्टीने आणि हौसेने आपल्या मुलांना शिक्षण देण्याची सोय केली असणार.

राजेमहंमदांची पिढीजात वृत्ती मुलाणी होती. मुलाणी म्हणजे खाटीक होय. नोकरीनिमित्त राजेमहंमद गावापासून आणि मुलाणी वृत्तीपासूनही दूर गेले, हे उघड आहे. पुढे राजेमहंमद यांचा दौलताबाद किंवा देवगिरीशी घनिष्ट संबंध आला. ते दौलताबाद परिसरातच येऊन राहिले असावेत. अर्थातच दौलताबादेतील धार्मिक आणि राजकीय परिस्थिती या कुटुंबाच्या अनुभवास आली. येथेच राजेमहंमद यांचा संत चंद्रभट बोधले नाथ, यांच्याशी संपर्क आला असावा. राजेमहंमदांबरोबर त्यांचे पुत्र संत शेख महंमद महाराज स्वामी संत चंद्रभट बोधले, नाथ यांच्या सान्निध्यात आले असावेत.

संत शेख महंमद महाराज यांचे मराठी भाषेवरील प्रभुत्व पाहता बालवयातच त्यांना मराठी भाषा अवगत झाली असावी. शेख राजेमहंमद यांनी परंपरेनुसार उर्दू शिक्षणाची सोय 'मदरसा' किंवा 'मदालसा' या स्वरूपातील परंपरेत केली असावी. यातूनच संत शेख महंमदांनी हिंदुस्तानी भाषेत प्राविण्य संपादिले असावे. उर्दू, मराठी आणि अनुषंगाने हिंदुस्तानी, फारसी भाषा त्यांना बालवयात

चांगल्या अवगत होत्या, असा कयास बांधता येतो. येथे एक लक्षणीय गोष्टीकडे आपले लक्ष वेधले जाते ते म्हणजे संत चंद्रभट बोधले आणि त्यांच्यासारख्या सनातन धर्मिय किंवा हिंदू धर्मिय विद्वान लोकांत राजेमहंमदांबरोबरच संत शेख महंमद महाराजांचाही संपर्क आला असणार हे उघड आहे. त्यातूनच संत शेख महंमद महाराजांना संस्कृत भाषेची उत्तम माहिती झाली असावी. त्यांच्या वाङ्मयातील संस्कृतप्रचुरता याची साक्ष देते. संत शेख महंमद महाराज यांच्या बाललीला त्यांच्या अभंगवाणीतून अथवा त्यांच्या चरित्रलेखकांनी दिलेल्या सापडत नाहीत. सूफी संतपरंपरा किंवा अवलियांची परंपरा, नाथ संप्रदायाची परंपरा आणि भागवत संप्रदायाची परंपरा त्यांच्या अवतीभवती होती. गुरु-शिष्य परंपरांची सूफीप्रणित आणि चंद्रभट बोधले यांची परंपरा, यावरून स्पष्ट होते.

पारमार्थिक ज्ञानाची विशेष आवड असलेले सुशील व सुसंस्कारी माता-पिता लाभल्यामुळे संत शेख महंमद महाराजांवर पारमार्थिक विचारांचा संस्कार शैशवावस्थेपासून घडत राहिला. अगदी व्यावहारिक तर्कानेही हे स्पष्ट होते. गर्भागिरीतील नाथसंप्रदाय, नेवासे-पैठणचा धर्मपीठांचा परिसर आणि निजामसत्तेसमीप परिसरात सूफी परंपरेचा वावर या पार्श्वभूमीवर राजेमहंमद यांचे राजव्यवहार व समाजव्यवहारातील सुप्रतिष्ठित अस्तित्व या सर्व गोष्टींमुळे संत शेख महंमद महाराजांचा व्यक्तिमत्त्व विकास, पराविद्येसाठी परिपक्व स्वरूपात झाला, हे स्पष्टपणे जाणवते.

(२) पिताश्री राजेमहंमद

धारूरच्या किल्ल्यात हवालदार म्हणून, निजामाच्या सेवेत उत्तम काम करणारे राजेमहंमद, काही काळानंतर दौलताबाद येथे आले. दौलताबादच्या किल्ल्यात त्यांची भेट स्वामी संत चंद्रभट बोधले यांच्याशी झाली. राजेमहंमद यांचे संबंध कादरी अवलियांच्या परंपरेत मोठ्या प्रमाणात होते. “शेख महंमदांचे पिते हे निजामशाहींत एक मोठे हुद्देदार होते. ते मूळ घोरी घराण्यांतील. अव्वल इस्लाम धर्मिय म्हणूनच ते प्रसिद्ध होते. धारूर किल्ल्याची हवालदारी त्यांच्याकडे होती. त्यांचे भारतांतील राहण्याचें ठिकाण म्हणजे खुदलापूर. हे खुलनापूर किंवा खुदलापूर, गेसू दाराजच्या लहानपणापासून धर्मिष्ठ लोकांच्या प्रागतिक प्रवृत्तीबद्दल प्रख्यात होते. राजेमहंमदांनी कादरी अवलियांच्या परंपरेत आपली प्रसिद्धी करून घेतली होती. या परंपरेची माहिती ‘शिजरा-इ-कादरी’ यांत आलीच आहे. चंद्रभट बोधले राजेमहंमदांच्या सहवासात वाढले” असे ‘शेख महंमदबाबा श्रीगोंदेकर यांचा कवितासंग्रह - भाग २ रा’ या पुस्तकाचे संपादक वासुदेव सीताराम बेंद्रे यांनी, पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत लिहिले आहे. याचा स्पष्ट अर्थ असा की, राजेमहंमद आणि चंद्रभट पराविद्येविषयी, सूफी तत्त्वज्ञानाविषयी, वेदान्ताविषयी चर्चा करित असावेत. त्याचबरोबर सूफी, नाथ आणि संतशिरोमणी ज्ञानोबा माऊली यांच्यापासून सुरू असलेली भागवत परंपरा, विशेषतः भगवतगीता, भागवत आणि संत ज्ञानेश्वरांचा ‘भावार्थदीपिका’ किंवा ‘ज्ञानेश्वरी’ व ‘अमृतानुभव’ यांवर चर्चा होत असावी. राजेमहंमदांना कादरी सूफी अवलियांशी चर्चा करण्याचा छंद असावा व त्यांच्याबरोबर संत चंद्रभट बोधले नेहमी सूफी अवलियांच्या संपर्कातच असावेत. याच सुमारास मालोजीराजे भोसले हेही निजामामध्ये सरदार होते व त्यांना स्वामी संत चंद्रभट बोधले नाथ, यांचा पारमार्थिक अधिकार माहीत होता असे दिसते. त्यांचे या पारमार्थिक चर्चेत आनंद घेणाऱ्या जोडीकडे लक्ष असावे, असे म्हणता येते.

राजेमहंमद आणि स्वामी संत चंद्रभट नाथ एवढे एकत्र असत की सूफी परंपरेत त्यांना चांदबोधले म्हणू लागले असे दिसते. सूफी कादरी परंपरेत चक्र राजेमहंमद आणि चंद्रभट यांची नावे गुरुपरंपरेने दिली आहेत. ही वर्णन केलेली परंपरा डॉ. भीमा मोदळे यांच्या टंकलिखित प्रबंधात पाहावयास मिळते. “सूफी संप्रदायाची शेख महंमदांपर्यंतची गुरुपरंपरा पुढीलप्रमाणे उपलब्ध आहे : कादरी संप्रदाय जागतिक सूफी संप्रदायांच्या चार उपपंथांपैकी (५ पंथांपैकी) एक पंथ होय.

या पंथाचा मूळ पुरुष ‘अब्दुल कादीर अल गिलानी’ हा मानला जातो. याचा काळ इ.स. १०७८ ते ११६६ असा आहे. याच्या शिष्यपरंपरेतील भारतात आलेला पहिला कादरी सूफी म्हणून महंमद गौस हा मानला जातो. याचेपासून शेख महंमदाची परंपरा मांडता येते. महंमद गौस (इ.

१४२८ ते १५१७) - राजे महंमद - चांद बोधले (चंद्रभट) सय्यद चांदसाहेब कादरी - शेख महंमद.” डॉ. मोदळे यांनी सेतू माधवराव पगडी यांनी ‘भारतीय मुसलमान : शोध आणि बोध’ या ग्रंथात सूफी संप्रदायाचा महाराष्ट्रावर झालेला परिणाम नोंदवला आहे. याचा आधार घेतला आहे.

वा. सी. बेंद्रे यांनी ‘शेख महंमदबाबा श्रीगोंदेकर यांचा कवितासंग्रह’ यात ‘शेख महंमद - चरित्रपर कविता’ या उल्लेखात ‘सिजरा जदि कादरी’ या अभंगरचनेत (ओवी) ही गुरुपरंपरा दिली आहे ती अशी-

“इलाहि बहुरमत खीरके खिलाफत बर हजरत सयेद अबदुल रजाक ताजोदिन कादरी रजी अला होताला अन हो रसीद ॥२२॥

इलाहि बहुरमत खीरके खिलाफत बर हजरत सयेद महंमद गवस ग्वालेरी कादरी रनी अली होताला अन हो रसीद ॥२३॥

इलाहि बहुरमत खीर के खिलाफत बर हजरत सयेद राजेमहंमद कादरी रजीअला होताला अन हो रसीद ॥२४॥

इलाहि बहुरमत खीर के खिलाफत बर हजरत सयेद चांदसाहेब कादरी रजीअला होताला अन हो रसीद ॥२५॥

इलाहि बहुरमत खीरके खिलाफत बर हजरत सयेद महंमदसाहेब कादरी रजीअला होताला अन हो रसीद ॥२६॥

इलाहि बहुरमत खीरके खिलाफत बर हजरत सयेद लाडजी (दावलजी?) सायेब कादरी रजीअला होताला अन हो रसीद ॥२७॥

इलाहि बहुरमत खीरके खिलाफत बर हजरत सयेद हाकीमसायेब कादरी रजीअला होताला अन हो रसीद ॥२८॥

इलाहि बहुरमत खीरके खिलाफत बर हजरत सयेद बालासायेब कादरी रजीअला होताला अन हो रसीद ॥२९॥ (शिजब, सेम. ४-५)”

ही गुरुपरंपरा पाहिली की राजेमहंमद, चंद्रबोधले आणि शेख महंमद सूफी संत कादरी परंपरेतील आहेत असा स्पष्ट निर्वाळा मिळतो. मात्र वस्तुस्थिती यापेक्षा वेगळीच दिसते. चंद्रभट बोधले यांच्या शिष्यपरंपरेवरून ते स्पष्टही होते. या उल्लेखाचा अर्थ एवढाच की ‘सिजरा जदि कादरी’ या परंपरा मानणाऱ्याने मोठ्या आदराने, श्रद्धेने राजेमहंमद आणि चंद्रभट बोधले यांची नावे गोवून शेख महंमदांना सूफी संत म्हणून गौरविले आहे. राजेमहंमद व चंद्रभट बोधले सूफी संतांचा आदर करीत असत हे नक्कीच, परंतु त्यांनी दीक्षा मात्र नाथ आणि भागवत संप्रदायाचीच घेऊन साधना केली, असे म्हणता येते.

कोणत्याही सांप्रदायिक परंपरेत गुरुपरंपरेला विशेष महत्त्व असते व ती पुढे चालू राहावी

याला तर विशेष महत्त्व असते. नाथ स्वामी चंद्रभट बोधले महाराज स्वतःला चांदसाहेब कादरी असूनही जनार्दन स्वामींना राजयोग आणि भागवत संप्रदायाची दीक्षा देतात. त्यातही ज्ञानेश्वरी आणि अमृतानुभव हातात देतात आणि शिव अद्वैत मार्ग सांगतात. तसेच सतत सान्निध्यात असणारे राजेमहंमद आपल्या पुत्राला शेख महंमदांना स्वामी संत चंद्रभट बोधले नाथ यांच्या स्वाधीन करतात. सूफी गुरुपरंपरा सोडून हा मार्ग स्वीकारण्याचे कारण केवळ पारमार्थिकच आहे. ते म्हणजे राजेमहंमदांना देखील सूफी अद्वैतापेक्षा शिवाद्वैत स्वीकारणे अधिक न्याय्य व सत्यप्रद वाटले. म्हणजे राजेमहंमद यांना गर्भागिरीतील नाथ संप्रदाय व त्यांच्यापासून संत ज्ञानेश्वरांपर्यंत व तेथून स्वामी संत चंद्रभट बोधले नाथ यांच्यापर्यंत आलेली वेदांताची भूमिका अधिक स्वीकार्य वाटली. राजेमहंमद यांनी तर तो मार्ग स्वीकारलाच; तथापि आपल्या वंशजांपर्यंत तो पोचविला. राजेमहंमद यांनी आपल्या मुलाला स्वामी संत चंद्रभट बोधले नाथ यांच्याकडे सोपविले. सूफी अवलिया ज्यांना पीर म्हणतात त्यांनाच स्वामी चंद्रभट सदगुरू म्हणतात. हे राजेमहंमदांच्या सान्निध्यात संत शेख महंमद महाराजांना साक्षात्कारित झाले. त्यामुळेच संत शेख महंमद महाराजांनी पिताश्री राजेमहंमद यांच्या मार्गदर्शनाप्रमाणे स्वामी समर्थ संत चंद्रभट बोधले यांना अनुसरण्याचे ठरविले. सदगुरू महिमा वर्णन करतांना संत शेख महंमद महाराज म्हणतात-

“सद्गुरू साचे पिरू । दो भाषांचा फेरू । नाहीं भिन्नाकारू । ज्ञानविवेकी ॥१॥

जैसा एका झाडा । पत्रें खांद्या निवाडा । तैसा भाषा पवाडा । गुरूपिरांचा ॥२॥

एका अवतरणें । साही दरुशनें । भांडती भांडणे । भासता आभास ॥३॥

गुरूपिरांची कळा । कोणी जाणे विरळा । देती तळमळा । अहं अज्ञानें ॥४॥

अहं ज्ञान छेदिलें । विज्ञानें तत्त्व भेदिलें । मनाचें उन्मन जालें । शेख महंमदा ॥५॥”

वासुदेव सीताराम बेंद्रे यांनी शेख महंमदबाबा श्रीगोंदेकर यांचा ‘कवितासंग्रह’ संपादित करतांना लिहिलेल्या प्रस्तावनेत; सूफींच्या मेळाव्यात किंवा गोतावळ्यात असलेल्या राजेमहंमद आणि स्वामी चंद्रभट बोधले यांच्या अध्यात्मिक अर्थात तत्त्वज्ञानात्मक अभिसरण प्रक्रियेविषयी मांडलेले विचार, उपरोक्त राजेमहंमद ते संत शेख महंमद महाराज यांच्या प्रवासावर प्रकाश टाकणारे आहेत. ते लिहितात, “तत्त्वज्ञानाचें स्वरूप काळगतीनें जसे अधिकाधिक स्पष्ट वा सतेज होत जातें तसतशी तत्त्वज्ञानाच्या ध्येयपूर्तीसाठीं जी आचार आचरणूक पाळली जाते तीही काळाच्या मुशेंत तावून सुलाखून निघते आणि जागतिक प्रगतीबरोबर सकस होत जाते. मात्र ही प्रगती इतकी मंदगती असते की, तिनें केलेला हा कायापालट मानवास सहजपणें दृगोचर होऊ शकत नाही. चिकित्सा व ऐतिहासिक संशोधन मात्र या बदलत्या स्वरूपाची चांगलीच जाणीव करून देतात. या जाणिवेनें मानव संस्कृतीनें अधिक प्रगमनशील होतो. हा उत्क्रांतीकाळ समाजाला व धर्माला मोठा आदर्शभूत ठरतो. सुदैवानें महाराष्ट्रास असा काळ सतराव्या शतकात लाभला होता. याच काळात राजकीय

क्षेत्रांत शिवाजी महाराज व संभाजी महाराज, धार्मिक क्षेत्रांत गागाभट्ट व अनंतदेवभट्ट आणि पराविद्येच्या क्षेत्रांत शेख महंमद, तुकाराम, जयराम, रामदास, रंगनाथ, आनंदमूर्ति, केशवस्वामी आदि संतमहंत यांनी महाराष्ट्रांत मोठे लोककार्य करून आपली नावे अजरामर करून ठेवलीं आहेत.” वा. सी. बेंद्रे यांनी ज्या प्रक्रियेची चर्चा केली तिची उदाहरणे सनातन वैदिक धर्म आणि उदयास आलेले बौद्ध आणि जैन तत्त्वज्ञानाच्या अभिसरण व चिकित्सा प्रक्रियेतून नाथ परंपरेचे आणि श्रीमद् शंकराचार्यांचे तत्त्वज्ञान प्रकटले. संत ज्ञानेश्वरांच्या मार्गाने प्रेरित झालेले व वैष्णव किंवा भागवत धर्मरूपाने आलेले तत्त्वज्ञान राजेमहंमद आणि स्वामी चंद्रभट बोधले यांच्या मार्गदर्शनाने आणि स्वानुभवाने संत शेख महंमद महाराज यांच्या तत्त्वज्ञानात्मक प्रबंध रूपाने आणि अभंगवाणीतून प्रकटले. राजेमहंमद आणि स्वामी चंद्रभट बोधले यांची सूफी अवलियांमधील उठबस आणि स्वामी चंद्रभट बोधले यांना लाभलेली नाथ आणि भागवत परंपरेची पार्श्वभूमी; यांच्या तात्त्विक अभिसरणातून; परभाषेतून आक्रमणपूर्वक आलेले मुस्लिम कुराण प्रेरित तत्त्वज्ञान, सूफी तत्त्वज्ञान आणि वेदान्त तत्त्वज्ञानातून परंपरेत आलेले तत्त्वज्ञान यांत आपसूकच अभिसरण, संशोधन घडले. संत शेख महंमद महाराजांच्या रूपाने वेदान्त तत्त्वज्ञानाला पुन्हा वैश्विक अधिष्ठान प्राप्त झालेच. त्याचबरोबर वैश्विक समत्वाचा आणि सामरस्याचा ठामपणे उच्चार झाला. अर्थातच या उत्क्रांतीचे प्रथम श्रेय संत शेख महंमद महाराज यांचे पिताश्री राजेमहंमद यांचेकडे व त्यांना अनुसरतांनाच संत शेख महंमद महाराजांवर शैशवावस्थेपासून संस्कार करणाऱ्या फुलाबाई यांचेकडे जाते.

(३) सद्गुरू संत स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले नाथ तथा दत्त दिगंबर अर्थात चांदबोधले

संत शेख महंमद महाराज यांचे गुरू स्वामी चंद्रभट बोधले यांच्याविषयी चरित्रात्मक माहिती प्रामुख्याने संत शेख महंमद महाराजांच्या अभंगवाणीतील नाममुद्रांच्या स्वरूपात मिळते - सद्गुरू महिमा वर्णन करतांना महाराज म्हणतात,

“धन्य चांद बोधले । जानोपंता लोधले । त्यांच्या शेषें धाले । येकोजर्दन ॥१॥

केली भागवत टिका । उद्धार विश्वलोकां । तेंच दिसे सायेका । स्वामीपासीं ॥२॥

त्रिपदा पिळिली । कुत्री पान्हायेली । उच्छिष्ट कृपा केली । जानोबासी ॥३॥

अगाध तुमचा महिमा । न कळे मेघःशामा । लघमीं केली क्षमा । जयेरामेसी ॥४॥

दासीपुत्र विदुर । तैसा मी तुमचा किंकर । सरता जालों साचार । शेख महंमदीं ॥५॥

वा. सी. बेंद्रे यांनी नोंदविलेल्या या अभंगातून स्वामी चंद्रभट बोधले यांच्या काही गोष्टी पुढे येतात.

(१) स्वामी चंद्रभट बोधले राजयोगी होते. गुरू गोरक्षनाथांपासून गहिनीपर्यंत व त्यांच्याकडून निवृत्तीनाथ आणि ज्ञाननाथांपर्यंत आलेल्या पठडीत ते राजयोग अनुसरत असावेत. त्रिपदा पिळिली अर्थात इडा, पिंगळा, सुषुम्ना नाड्यांचा त्रिवेणी संगम, निवड्यांच्या मध्यभागी, नाकावर होतो; हीच त्रिपदा या संगमानंतर नाका मागे, तोंडातील पडजिभेच्या वरील या त्रींचे एक कुंहर घटाकार स्वरूपात असते. तेथे अमृतस्राव होतो. ‘कुत्री पान्हावली’ या शब्दात त्याचा उल्लेख येतो. ही चंद्राची ‘सतरावी कला’ होय. संत ज्ञानेश्वरांनी ‘सतरावियेचे स्तन्य’ असे या अवस्थेचे वर्णन केले आहे. त्याचा उल्लेख करून संत शेख महंमद महाराज म्हणतात, असे स्वामी चंद्रभट बोधले योगी, सिद्ध किंवा स्वामी झाले होते. सद्गुरू म्हणजेच शिवस्वरूप किंवा स्वामी किंवा समर्थ किंवा निजस्वरूप होय.

(२) या पदाला किंवा अवस्थेला पोहचलेल्या स्वामींनी जनार्दन स्वामींना गुरुपदेश दिला.

(३) हीच परंपरा संत एकनाथ महाराजांनी पुढे नेली.

(४) अशा स्वामी चंद्रभट बोधले यांनी मुस्लिम समाजातील संत शेख महंमद महाराजांना गुरुपदेश दिला. अर्थात राजयोग साधून अद्वैतानुभव घेण्याची दीक्षा दिली.

(५) जनार्दन स्वामींबरोबरच संत एकनाथांचा उल्लेख हा भागवत संप्रदायसूचक आहे. या पांचही उल्लेखांवरून स्वामी चंद्रभट बोधले यांच्या विभूतीमत्त्वाचे दर्शन सहजपणे घडते. संत शेख महंमद महाराज यांच्या अभ्यासकांनी महाराजांची गुरुपरंपरा सांगतांना उपरोक्त सूफी संप्रदायाप्रमाणे गुरुपरंपरा मोठ्या अहमहमिकेने, आवर्जून दिलेली दिसते. भागवत परंपरा देतांना मात्र संकोच झाला

आहे. स्वामी चंद्रभट बोधले यांचे सत्शिष्य आणि जनार्दन स्वामींचे गुरुबंधू एवढेच उल्लेख येतात. स्वामी चंद्रभट बोधले यांची नाथ परंपरा श्रीकृष्णनाथ - कान्होबा यांच्यापासून अथवा आदिनाथ गुरुदत्त यांचेपासून सांगता येते व पुढे संत ज्ञानेश्वर महाराज यांचेपासूनची परंपरा सांगता येते. आदिनाथ गुरुदत्त अर्थात आदिनाथ शिव सद्गुरू, स्वामी किंवा समर्थ हे स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले यांचे परात्पर गुरू होत. तथापि गर्भागिरीच्या परिसरातील नाथसंप्रदायातील वृद्धेश्वर किंवा आदिनाथ, मायंबा किंवा मच्छिंद्रनाथ, गुरू गोरक्षनाथ, कानिफनाथ, गहिनीनाथ यांशी स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले गुरूपरंपरेने जोडलेले दिसतात. ज्ञाननाथ अर्थात संत ज्ञानेश्वर महाराज हे योगीराज ज्ञानेश्वर या दृष्टीने त्यांचे अनुग्रह देणारे सद्गुरू ठरतात. संत ज्ञानेश्वरांचे; स्वप्नी जाऊन, दृष्टांत देऊन, सूक्ष्मरूपाने अनुग्रहित करण्याविषयीचे चमत्कार अनेक भक्त सांगतात. उदा.- अलिकडील काळातील संत गुलाबराव महाराज हे एक होत. संत एकनाथांना त्यांनी दिलेला दृष्टांत सुप्रसिद्धच आहे.

वा. सी. बेंद्रे यांनी 'सद्गुरू चंद्रभट उर्फ चांद बोधले यांची कविता' या शीर्षकाखाली; 'शेख महंमदबाबा श्रीगोंदेकर यांचा कवितासंग्रह' या ग्रंथामध्ये त्यांच्या तीन रचना नोंदविल्या आहेत. या तीनही रचना सद्गुरू स्वामी चंद्रभट बोधले यांच्या सद्गुरूंविषयी कृतज्ञता व्यक्त करणाऱ्या आहेत. त्यातील-

“माझे मन गुरूपाई चेडयले । तस्कर पावले देहादिक ॥१॥

ज्ञाना करी पाती, प्रार्थी गुरूदिप्ती । प्रकाशली स्थिती, अविनाश ॥२॥

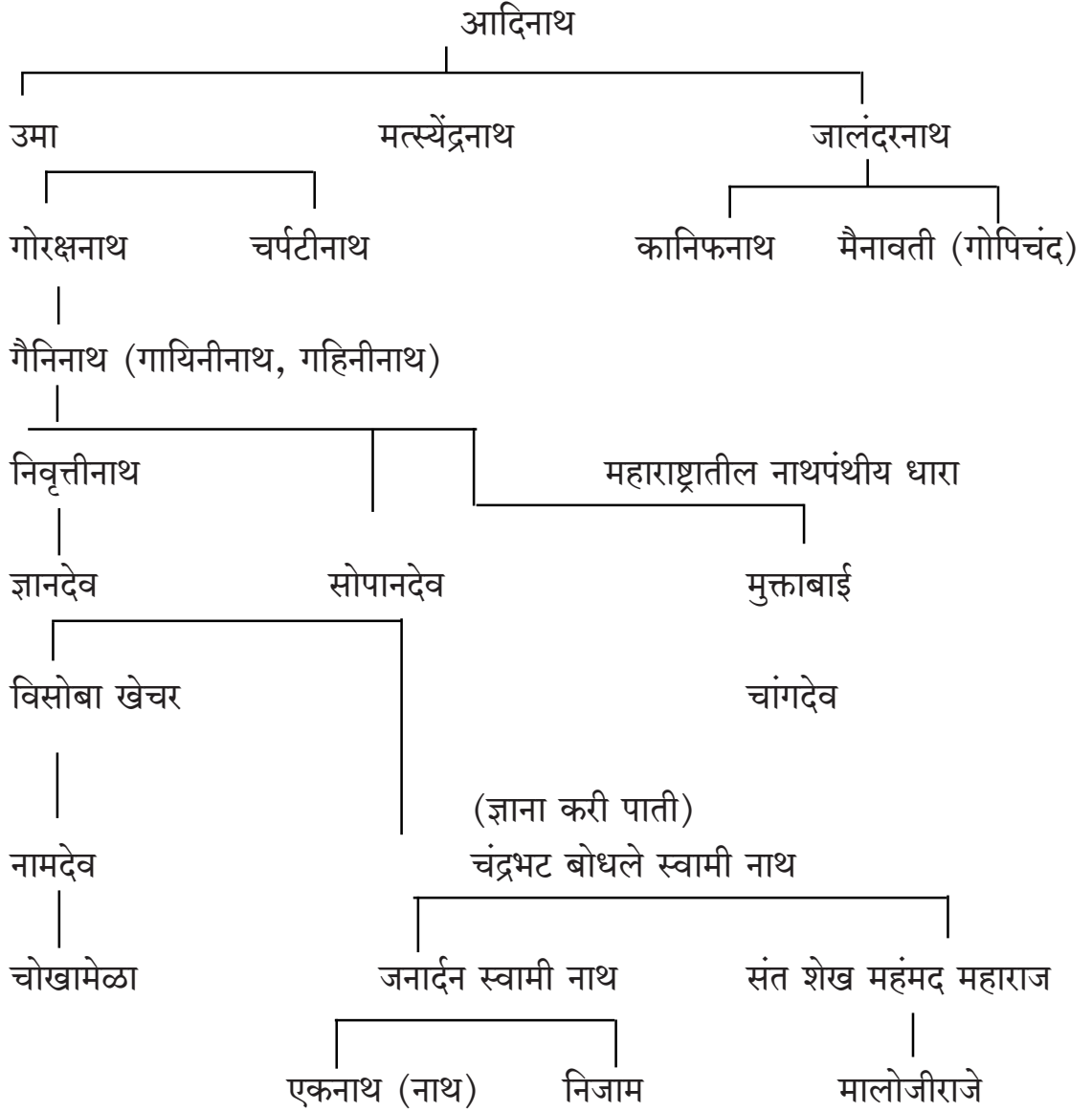
आपले निधान आपणा चोरिलें । तें जाण आपलें, आपणरया ॥३॥

तें मुख सोलीव, आनंद निरावेव । पावले गुरुराव, चांद बोधल्यासी ॥४॥”

(पोत. १-४१: सेम. ४-३६).

या अभंगात संत ज्ञाननाथ किंवा ज्ञानेश्वर महाराज (ज्ञाना) यांचेकडून 'करीपाती' (करपात अर्थात शक्तिपात) व्हावी व गुरूदिप्ती अर्थात गुरूज्ञान (गुरूकृपा, अनुग्रह) मिळावे अशी प्रार्थना केली. त्याप्रमाणे सद्गुरू श्री नाथनाथांनी शक्तिपात केला. 'प्रकाशली स्थिती' समाधी सिद्ध झाली आणि अविनाश म्हणजे निर्गुण निराकार अक्षय परतत्त्वस्वरूप स्थिती झाली. आत्मानुभव किंवा अद्वैतानुभव प्राप्त झाला. आपण आपले निधान म्हणजे अस्तित्वरूप स्वस्वरूप चोरले आणि आपणरय, आपल्यास्वरूप झाले; अशी सद्गुरूशी अद्वैत अवस्था, स्थिती झाली. गुरुराव अर्थात ज्ञाननाथ व त्यांच्या रूपाने परात्पर गुरूपरंपरा पावली (प्रसन्न झाली) आणि स्वामी चंद्रभट बोधले यांना निर्गुण निराकार असे परतत्त्व अर्थात निरावेव (अमूर्त) केवळ आणि निखळ, निरपेक्ष आनंदाची अर्थात सुखाची अनुभूती आली. ज्ञानमय अवस्था प्राप्त झाली, असे स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले यांनी स्पष्टपणे वर्णिले आहे. याचा स्पष्ट अर्थ असा की, ज्ञानेश्वरांची जी गुरूपरंपरा सांगितली जाते ती ज्ञानेश्वरांनंतर स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले यांच्यापर्यंत पोहोचते. वै.ह.भ.प. मामासाहेब दांडेकर

प्रासादिक 'सार्थ ज्ञानेश्वरी'च्या प्रस्तावनेतील गुरूपरंपरा पुढीलप्रमाणे पुढे नेता येईल.

स्वामी चंद्रभट बोधले यांची अशी गुरूपरंपरा लक्षात घेतली की संत शेख महंमद महाराजांच्या साधनेचा भागवत सांप्रदायिक उलगडा होऊ लागतो. 'विठ्ठल' रूपक लिहितांना 'शेख महंमदा भावें । कृपा केली ज्ञान देवे । गुरूभक्ती ॥२३५॥' असे महाराज स्पष्ट करतात.

'आनंद निरावेव' ही अद्वैतानुभूतीची संकल्पना नाथ संप्रदायाकडून व परंपरेने संत ज्ञानेश्वरांकडून उचलली आहे. संत निवृत्तीनाथ 'आनंद सर्वाचा काळा अरुवार' असा उल्लेख नामदेवांवरील गुरूकृपे संदर्भाने करतात, तसाच मुक्ताबाईच्या संदर्भातसुद्धा करतात. ते म्हणतात,

“तंव आनंदला हरि परिपूर्ण लोटला । मुक्ताई लाधला प्रेमकवळु ॥१॥

चांगयाचे मुखी घालीत कवळु । आपण गोपाळु दयासिंधु ॥२॥

दिधलें तूं घेई पूर्ण तें होई । सप्रेमाचे डोहीं संतजन ॥३॥
 नामया विठया नारया लाभलें । गोणाई फावलें अखंडित ॥४॥
 राही रखुमाई कुरवंडी करिती । जिवें वोंवाळिती नामयासी ॥५॥
 निवृत्ति खेंचर ज्ञानदेव हरि । सोपान झडकरी बोळविला ॥६॥”

सगुणनिर्गुण भक्तिमार्गाने आनंदस्थिती प्राप्त होते आणि प्रेमडोहात डोहमय अर्थात आनंदमय होऊन जातात. असे या भागवत मार्गाची मुहूर्तमेढ रोवणाऱ्या निवृत्तीनाथांनी म्हटले. हरि, कृष्ण, राम ही सगुणरूपे पांडुरंग किंवा विठ्ठलरूपात तसेच शिवमयेतने पाहण्याची वाट मळण्याचे या मंडळींनी काम केले. परविद्येचा हा मार्ग संत ज्ञानेश्वरांनी पुढे अनुभूतीपूर्वक निरूपिला. संत ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात,

“आनंदुरे आजि आनंदुरे बाह्य अभ्यंतरीं अवघा परमानुंदरे ॥१॥

एक आणि दोन तीन चारी पांच सहा । इतुकें विचारुनि मग परमानंदीं रहा ॥२॥

सातवा अवतार आठवा वेळोवेळां । बापरखुमादेवीवरू विठ्ठलु जवळा ॥३॥”

चराचराचा अंतरबाह्य अनुभव राम कृष्ण यांत प्रतित होतो तोच विठ्ठलु आपणा सर्वांच बापरखुमादेवीवरू जवळ करावा असे निरूपित करून राजयोग आणि भक्तिमार्ग यांची, सगुणनिर्गुण स्वरूपवेधातून स्थिती प्रतीती घडवितात. आनंद, आनंदडोह किंवा प्रेमडोह ही संकल्पना, अद्वैतस्थितीचे, सगुणनिर्गुण दोन्ही स्वरूपात वर्णन करण्यास समर्थ आहे; हे सर्वच संत मंडळींना जाणवलेले दिसते. ‘आनंद’ आणि ‘डोह’ या दोन्ही निर्गुण आणि सगुण अनुभूती प्रतिमा संत मोठ्या आत्मभावाने वापरतात. संत एकनाथांनी ‘आनंद अद्वय’, ‘आनंद समाधी’, ‘आनंद सोहळा’, ‘आनंदाचा कंद’, ‘आनंदाचा भोग’, ‘आनंद करोनि’, आनंदे निर्भर’ अशा कितीतरी अभंगांत ही संकल्पना मनमुरादपणे वापरली आहे. संत तुकारामांनी ‘आनंद अद्वय’, ‘आनंद झाला’, ‘आनंदाचा थारा’, ‘आनंदाचे डोही’, ‘आनंदे एकांती’, ‘आनंद कीर्तन’ अशा अनेक अभंगांतून ही संकल्पना पुन्हा पुन्हा मांडली आहे. ‘आनंदाचे डोही आनंद तरंग’ ही त्यांच्या अभंग या अनुभूतीची परंपरा आहे. या परंपरेतच संत स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले यांच्या अभंगातील आशय स्पष्टपणे, ‘निवृत्ती ज्ञानदेव सोपान मुक्ताबाई नामदेव एकनाथ तुकाराम’ ह्यांच्या भागवत पठडीतच आपला भाव व्यक्त करतो. संत शेख महंमद महाराजांचे गुरू संत स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले ‘आनंद डोह’ हीच प्रतिमा सगुण आणि निर्गुण भक्तिमार्गातील आणि राजयोग मार्गातील अद्वैतानुभूती स्पष्ट करण्यासाठी वापरतात. वा. सी. बेंद्रे यांनी नोंदविलेल्या, त्यांच्या अभंगात ते म्हणतात,

“सद सखोल तूं सपुरा । चिद लहरी तूं एक धारा । सद आनंद अंतर करा । एक सच्चिदानंद खरा ॥१॥

रे कान्होबा डोहो रे आनंद डोहो ॥४॥

डोही नासला माया मोहो । डोही भरले सदगुरूरावो । त्यांनीं केला पा निर्वावो । डोही

पाहुनि तद्रुप होऊं रे ॥२॥

पेंद्या म्हणे बा कान्हया । वडजा धांवोनि बिलगला पाया । म्हणे वांकुडा यादवराया । बरें
आणिले मुळच्या ठाया रे ॥३॥

मूळ वस्ती ते तुझा थारा । डोळा पाहिलासी सारंगधरा । जालों मुकलों आणि घरबारा ।
जीव कांपतसे थरारा ॥४॥

जवळ जातां ग्रासिल त्याला । माया खाऊनि दिसे मातला । द्वैत विसरोनि उन्मन जाला ।
डोहो पाहातां जीव भ्याला रे ॥५॥

अवघे सवंगडे म्हणतीं ऋषिकेशी । किव नाहीं की बा तुम्हांपाशी । आम्हां आणिलें बा
निद्रेसी । डोहो दाऊनि डोहीं लपविसी रे ॥६॥

डोही भरलें जग-जीवन । डोही आपोनारायण । निज लपऊनि दावी जन । वस्तु कृपाळु
आपण रे ॥७॥

डोहो अखंड सदोदित । निज संतांचा एकांत । तेथें चांद बोधले जिवन्मुक्त । डोहो होऊनि
डोहीं खेळत रे ॥८॥”

(पोत. १-४० से.म. ४-३५)

शेवटच्या चरणातील ‘संतांचा एकांत’ या उल्लेखात आपल्या भक्तिमार्गाचा किंवा ज्ञानमार्गाचा श्री
स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले स्पष्ट शब्दांत उल्लेख करतात. या उल्लेखातून आणि त्यांच्या अभंगवाणीतून
केवळ आणि केवळ भागवत परंपराच प्रकट होते हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

संत स्वामी चंद्रभट बोधले सद्गुरूकृपेविषयी लिहितांना व्यंगात्मक स्वरूपात ‘ज्ञान’ हा शब्द
आवर्जून वापरतात हेही लक्षात घ्यायला हवे.

“गुरूकृपा ज्ञान, अनुभव परिसन । वस्तु जालें मन, बोलता न रें ॥१॥

वस्तूचा उदय निश्चय चरणीं । परि अनुदिनी, मेघरामा ॥२॥

गुरूचा अंकिला चांद बोधला । तारोनि तरला, आपे आप ॥३॥”

(पोत. १-४२, से.म. ४-३६)

या वा. सी. बेंद्रे यांनी नोंदविलेल्या अभंगात ‘गुरूचा अंकिला’ मधील गुरू नाम ‘ज्ञान’ हेच आहे हे
लक्षात घेतले तर स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले हे संतमालिकेतील संत एकनाथपूर्व असा दुवा ठरतात
हे स्पष्ट आहे.

संत शेख महंमदांचे पिताश्री राजेमहंमद आणि स्वामी चंद्रभट बोधले यांच्यात जवळीक होती.
त्या दोघांचा सूफी अवलियांशी प्रेमपूर्वक संबंधही होता. असे असून स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले
यांचा त्यांच्यावर अधिक प्रभाव असावा हे स्पष्ट आहे. सूफींच्या प्रेमातून चांदसाहेब बोधले असे
सूफी सांप्रदायिक नामकरण स्वामी चंद्रभट बोधले यांना राजेमहंमदांप्रमाणे मिळाले होतेच. ह्या घटना

निजाम यांच्या राज्यात दौलताबाद परिसरात होत होत्या. मात्र निजाम हेही स्वामी चंद्रभट बोधले यांना पराविद्येच्या क्षेत्रातील अधिकारी म्हणून ओळखत होते व त्यांच्याविषयीचा पूज्यभाव निजामांच्या ठिकाणी होता. श्री जनार्दन स्वामी आणि पुढे संत शेख महंमद महाराज आणि मालोजीराजे भोसले यांच्या संदर्भातील निजामांचा पूज्यभाव याचेच द्योतक होय. याचा स्पष्ट अर्थ असा की, निजामांच्या हुकुमतीत भागवत संप्रदायाकडे राजसत्तेचेही आकर्षण वाढले होते.

वा. सी. बेंद्रे यांच्या नोंदीतील अभंगात संत मुकुंदराज स्वामी चंद्रभट बोधल्यांच्या निजामांतील अधिकाराविषयी म्हणतात-

“उत्तम हा ठाव, नांव दौलताबाद । तेथे योगीराज चंद्रबोधले ॥१॥
 महा हे प्रतापी, पुण्य आणि पवित्र । वसविले क्षेत्र देवगिरी ॥२॥
 चंद्र बोधल्यांनी बोधविला बोध । लाधला प्रसाद, जनार्दन ॥३॥
 जनार्दन म्हणे, आलो शरणागत । करावें पुनित, पतितासी ॥४॥
 जाला निज लाभ, प्रसाद उच्छिष्टाचा । दास हा स्वामीचा, जनार्दन ॥५॥
 त्याचा अंकित, जाला एकनाथ । केले हे सनाथ समर्थांनीं ॥६॥
 त्याचे कृपेनें, वस्ती गंगातिरी । एकनाथें केली योगसमाधी ॥७॥
 त्याचाहि दास, योगी मुकुंदराज । सांगे निजगुज, रामनाथ ॥८॥
 आमची परंपरा, चंद्र हा बोधला । प्रसाद लाधला, आम्हांप्रती ॥९॥
 चंद्र बोधला मूळ जनार्दन खोड । शाखा पलप गोड, एकनाथ ॥१०॥
 त्याचें हे फळ, आम्हीं घनदाट । सेविती उत्कृष्ट, साधुसंत ॥११॥
 मुकुंदराज म्हणे, ऐक रामनाथा । वंशावळी कथा सांगितली ॥१२॥”

(गीत-ओवी. से.म. ५-१०)

- (१) या गुरुपरंपरेत संत शेख महंमद महाराज यांचा उल्लेख नाही.
- (२) मात्र स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले यांचा; संत ज्ञानेश्वरांप्रमाणे, परंपरेनुसार योगीराज असा उल्लेख आला आहे. त्यामुळे भागवत गुरुपरंपरा स्पष्ट होतेच. या पुष्ट्यर्थ ‘साधुसंत’ असा शब्द उल्लेखित आहे तोही ‘नाथभागवत’ संप्रदायाकडे सूचन करतो.
- (३) चंद्र बोधले हे महाप्रतापी होते तसेच ते पुण्यवान व पवित्रही होते ही गोष्ट त्यांची राजकीय आणि अध्यात्मिक प्रतिष्ठा स्पष्ट करणारी आहे.
- (४) ‘वसविले क्षेत्र देवगिरी’ हा उल्लेख राजकीय, सामाजिक कर्तृत्वविषय आहे. याचा सरळ अर्थ निजामच्या हुकुमतीत स्वामी चंद्रभट बोधले हे राजकीयदृष्ट्या सुप्रतिष्ठित

आणि महत्त्वाचे होते. त्याचबरोबर ते अध्यात्मिक क्षेत्रातही महत्त्वाचे होते. त्यामुळे वर उल्लेखिल्याप्रमाणे निजामांच्या दृष्टीनेही हे विभूतीमत्त्व महत्त्वाचे ठरते. पुढे जनार्दन स्वामींना जे महत्त्व दौलताबादच्या किल्ल्यात का प्राप्त झाले; त्याचीही पार्श्वभूमी लक्षात येते.

या त्यांच्या अधिकाराचा विचार केला तर राजेमहंमद हे त्यांच्याकडे आकर्षित होणे आश्चर्यकारक वाटत नाही. राजेमहंमदांनी या कारणांमुळेच त्यांच्याशी विशेष स्नेह संपादन केला. राजेमहंमदांचा, मुळात श्रद्धावंत असा पिंड, स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधल्यांच्या सान्निध्यात अधिक पुष्ट झाला.

स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले यांचा आणि राजेमहंमद यांचा परस्पर स्नेह, निजामांच्या सेवेत असल्यानेही वाढला असावा. परस्पर श्रद्धापूर्ण मैत्री असावी; असा कयास बांधता येतो.

स्वामी समर्थ चंद्रभटांचे शेवटचे शिष्य म्हणून संत शेख महंमद यांचा विचार येतो. त्यानंतर स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले यांनी संन्यास घेतला असावा व संन्यास मार्गात त्यांनी 'दत्त दिगंबर' हे नाव धारण केले असे दिसते. या अवस्थेत स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले तथा 'दत्त दिगंबर' हे परमहंस पदाला पोहोचले. अविनाशरूप झाले, असे संत शेख महंमद महाराज म्हणतात. वा. सी. बेंद्रे यांनी, संत शेख महंमद महाराज यांनी स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले तथा सद्गुरूंच्या परंपरेने आरत्या लिहिल्या आहेत. त्याची नोंद केली आहे-

(१) "जय जय सद्गुरू दिगंबरा कृपाधरा माझा चुकवी फेरा ॥धृ॥"

(२) "अविनाश दिगंबरा श्रीपरात्परा । तुजमाजी एक जालो जैसा ओघ सागरा ॥ सगुण हे तरंगन्यायेँ स्वयंभूषण साजिरा । असशी निश्चळपणेँ उत्पत्ति प्रळयो आकारा ॥धृ॥"

(३) "आरते आरती सद्गुरू नभा । पंच तत्वेँ वाती प्रेमें प्रकाशल्या प्रभा ॥धृ॥"

(४) "आरती अंतरी लक्ष दसवे द्वारी । उन्मन लोचन ध्वनि अनुहाते गजरी ॥धृ॥"

(५) "जय जय आरती जयवंत परब्रह्मा । सहा, चौ, अठरा नकळे शेख महंमद महिमा ॥"

(६) "जय जय आरती अविनाश रूपा । धूप दीप वोवाळिला अजपजपा ॥धृ॥"

(७) "जय अव्यक्ता निज गुजा एकेँ ब्रह्मबीजा पावे भक्तांच्या काजा ॥धृ॥"

या सर्व आरत्यांवरून नवविधा भक्तिसंप्रदायात ही सर्व मंडळी रंगून गेली होती आणि भागवत परंपरेचा अनुसार करीत होती, हे स्पष्ट होते.

कविता संग्रहात छापण्याची राहून गेलेली वा. सी. बेंद्रे यांनी प्रस्तावनेत दिली आहे. त्यात संत शेख महंमदांनी स्वतःच्या संबंदातील परंपरा सांगतांना "जये जये आरती पीरा पैगंबरा । गौंसे कुतुब वळया रुसी आठ्यांसी सहस्रा ॥धृ॥" अशी सुरुवात करून संतनामावळीत सूफी अवलियांचाही उल्लेख केलेला आहे. तथापि मुळातच आरतीच्या निमित्ताने भागवत संप्रदायातील नवविधा भक्तीनुसार सगुणोपासना आरंभिली आहे. म्हणजेच स्वामी चंद्रभट बोधले यांची परंपरा स्वीकारून सूफी संप्रदायही भागवतात समाविष्ट केला आहे. अखेरीस,

“दत्त दिगंबर योगी, मीन विहंगम पिपीलिका । विज्ञान विवेक, सोहं आळोपिका । शेख महंमदी आरती प्रेमबोधे धृती, भक्तीची कळिका ॥२३॥”

असा उल्लेख करून स्वामी चंद्रभट यांचा योग, पिपीलिका तथा भक्तिमार्ग आपण स्वीकारला आहे असे संत शेख महंमद महाराजांनी एकप्रकारे जाहीर केले आहे. स्वामी चंद्रभट बोधले यांचे विभूतीमत्त्व केवढे उत्तुंग आणि समावेशक होते हेच यांवरून स्पष्ट होते.

संत शेख महंमदांच्या विभूतीमत्त्वाच्या जडणघडणीचे सर्व श्रेय महाराज सद्गुरूला देतात. स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले यांचे अधिकारी विभूतीमत्त्व पाहिले तर जनार्दन स्वामी आणि संत शेख महंमद महाराज यांना व अन्य अनुयायांना स्वामी चंद्रभट बोधले यांनी लौकिकात राहून आत्मोद्धाराबरोबरच लोकोद्धाराकरिता प्रवृत्त केले. योगसाधना, तत्त्वज्ञान या दोन्ही बाबतीत एक प्रकारे शक्तिपात त्यांनी केलाच; तथापि व्यासंग, अभ्यास आणि प्रबोधनासाठी तत्परता या गोष्टीही आवर्जून शिकविल्या असे दिसते. सद्गुरू महिमा गातांना संत शेख महंमद महाराज

“हृदयीकमळी । आनंदकल्लोळी । तत्त्वे सोऽहं मेळी शांति श्रद्धा ॥४॥

आदि अंती सद्गुरू भवसिंधुचें तारू । त्या पायी निर्धारू । शेख महंमदा ॥५॥”

सद्गुरूने एकांतात आणि लोकांतात पराविद्येच्या ज्ञानात्मकतेने कसे वर्तन करावे ते शिकविले. संत शेख महंमद महाराज प्रमाण देतात-

“आंधळियानें संगती, डोळसाची धरावी । दैना चुकवावी, पडापडिची ॥१॥

आंधळे लागले, आंधळ्याच्या पाठीं । पडले शेवटीं, भवडामध्यें ॥२॥

गुरू शिष्य आंधळे, नेणती साधु कळे । उद्धरी भाविक भोळे, शेख महंमद ॥३॥”

वा. सी. बेंद्रे यांनी नोंदविलेल्या या अभंगवाणीतून संत शेख महंमदांना सद्गुरूकडून प्राप्त झालेली लोकोद्धाराची व आत्मोद्धाराची शिकवण स्पष्ट जाणवते. भागवत गुरूपरंपरा पाहिली तर सद्गुरूने भक्ती, ज्ञान, वैराग्य यासंबंधी शिष्याला प्रबोधित तर केलेच, परंतु लोकधुरीण होऊन लोकोद्धार करण्यासाठी निरहंकारी, त्यागपूर्ण सत्य, प्रेम, करुणा यासह वर्तन करण्याची दीक्षा दिली. स्वामी दत्त दिगंबत अर्थात स्वामी चंद्रभट बोधले अथवा चांद बोधले यांनीही आपल्या अधिकारीपणाचा विनियोग असे शिष्य घडविण्यासाठीच केला. संत शेख महंमद महाराज यांचे विभूतीमत्त्व त्यामुळे लोकांसमोर कारुण्यमूर्ती स्वरूपात अवतरले. त्यांची समाधी निजामांच्या अधिकारक्षेत्र दौलताबादच्या किल्ल्यासमोर तुरबतीच्या स्वरूपातच पाहावयास मिळते. हा राजकीय परिणाम लक्षात घ्यावाच लागतो.

(४) मातोश्री फुलाई तथा पुवलेशा

संत शेख महंमद महाराजांचे चरित्र लिहितांना स्वामी जयराम यांनी मातापित्यांचा गौरव केला आहे,

“राजेमहंमद पितां, पुव्हलेशा माता । त्यांचे पोटी संता अवतार ॥३॥”

निजामांच्या दरबारी, किल्ले धारूरचे हवालदार म्हणून राजेमहंमद यांची नियुक्ती झाली. याचा अर्थ राजेमहंमद यांनी आपल्या तरुण वयापासूनच सैनिकी पेशा स्वीकारला असावा. राजेमहंमद हे मर्दुमकी, शौर्य आणि मुत्सद्देगिरी असे गुण असलेले, विश्वासू योद्धे असावेत हे निश्चित. धारूरचे किल्ल्यात हवालदार पदावर नियुक्ती झाल्यापासून पुंडीवाहिरेहून पत्नी पुव्हलेशा किंवा फुलाईसह राजेमहंमद धारूरला आले. मुस्लिम समाजातील असूनही फुलाई ग्रामीण जनजीवनातील कर्ती स्त्री असावी. तसेच तिला बऱ्यापैकी स्वातंत्र्य असावे असे दिसते. नोकरचाकरांची उठबस. राजदरबारातील अनेक तालेवारांच्या स्त्रीवर्गाशी त्यांचा संबंध आला असावा; असा तर्क बांधता येतो. राजेमहंमद यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील दुसरी बाजू म्हणजे सूफी अवलियांशी त्यांचा संबंध. त्यामुळे फुलाईना मुस्लिम चालीरीती, नमाज अदाकारी या गोष्टी तर अवगत असणारच, त्याचबरोबर राजेमहंमद यांच्या बैठकीत होणाऱ्या चर्चा ऐकता येत असणार. त्यातूनच पतीबरोबरच त्याही अध्यात्मनिष्ठ अनुसरण करित असाव्यात हे उघड आहे. संत स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले यांचेही राजेमहंमद यांचेकडे जाणे-येणे असावे. त्यातून पराविद्या, पुराणकथा इ.विषयी चर्चा फुलाईच्या कानावर पडत असणार. एक सुसंस्कार असलेली घरंदाज, कर्ती स्त्री फुलाईच्या रूपाने आपल्यासमोर उभी राहाते. अवतारी विभूतीमत्त्व, योगी, सिद्ध हे अध्यात्मनिष्ठ सुसंस्कारित घराण्यातच जन्म घेतात; ही सांगी परंपरेने सर्वश्रुत आहे. माता पुव्हलेशा आणि राजेमहंमद हे कुटुंब असा सदाचार आणि सद्विचार संपन्न होते. घराण्याचा वंशपरंपरागत व्यवसाय मुलाण्याचा होता असे सर्वच अभ्यासकांनी नोंदविले आहे. मात्र हे कुटुंब रुईवाहिरे अर्थात पुंडीवाहिरे सोडून धारूर येथे आले. नंतर दौलताबाद येथे स्थलांतरित झाले. स्वाभाविक हवालदार म्हणून निजामच्या सेवेत आल्यापासून पारंपरिक वृत्ती सुटली. राजेमहंमद यांचा जनसंपर्क व अधिकार पाहता घरातही कदाचित मांसाहार होत नसावा. फुलाई या संदर्भात अधिक व्रतस्थ असाव्यात असे म्हणता येईल. संत शेख महंमद महाराज यांच्यावरील संस्काराचे श्रेय फुलाईनाच जाते, हे यावरून स्पष्टच आहे.

पुव्हलेशा अथवा पुवलेशा अर्थात फुलाई यांची कुराणातील कलमे पाठ असावीत. ‘मुसलमान’ या अवस्थेविषयीची त्यांची धारणा निश्चित असावी. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे पडसाद घरातील संभाषणात उमटत असावेत असे दिसते. त्यातूनच संत शेख महंमद महाराजांची तयारी झाली असावी. वा. सी.

बेंद्रे यांनी नोंदविलेल्या हिंदुस्थानीमधील स्फूट कवितांतील संत शेख महंमदांच्या रचनेत परंपरेने आलेले वाक्प्रचार, म्हणी फुलाई यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे प्रमाण म्हणून सांगता येईल-

“खाना खाकर पकडे रोझा । सोकर नजाम नहि काजा ॥१॥

एकवीस हजार फेंरू मनके । दिले जिकिरमें लालन ललके ॥२॥

पांचो पंचास जमात जुरे । जुंबा बिन बांग पुकारे ॥३॥”

दुसऱ्या एका रचनेत,

“नेकोके सात अल्लाकी बात । पापीके सात जीवका यात ॥१॥”,

“अल्लाकी रहमत होय तीनकूं । आप तरे तरावे औरनकूं ॥१॥

हलाल खाते हक बोलते । तोंडे बदफैलकूं ॥२॥”,

“लानत होय तीनकूं । डुबे डुबावे औरनकूं ॥१॥

बदफैली करे अल्लाकूं ना डरे । बिगरे बिघोर औरनकूं ॥२॥”

“झुटे आये दुनियामे । अल्ला बीन भटके गैबाने ॥१॥

झुटु झुट्यांसी करे यारी । होवे दोजखम्याने रव्वारी ॥२॥”,

“मुसलमान लि पछान । सत गुमान घर इमान ॥१॥

हक सुबहान सच्चा कुरआन । दूर शयतान कुफर जान ॥२॥”

“एक मुसलमान व्हावे शाहाने । मूमे मसीद पेटमें भूतखाने ।

दीन छोड बोले कुंफरके माने । ब्याज लेकर खावें ॥१॥

झूटी बात साच कर बोले गैबाने । वो मुसलमान नव्हें खविस दिवाने ॥२॥”

या सर्व अवतरणांतील छंदात्मकता, ताल आणि बोलण्यातील ठसका हा स्त्रीभाषेत अधिक असतो. सुभाषितवजा वाक्ये, म्हणी किंवा वाक्प्रचारयुक्त बोलणे, हे स्त्रीभाषेचे वैशिष्ट्य यात ओतप्रोत आहे. संत शेख महंमद महाराजांवर फुलाईकडून, घरातील संवादांमधून कोणत्या प्रकारे प्रबोधनात्मक संस्कार झाले असतील याचा अंदाज या अवतरणातून नक्कीच येतो. लोकवाङ्मयात्मकतेने अवतरलेली ही वाणी त्याचे द्योतक आहे.

संत शेख महंमद महाराजांच्या आरत्या लिहिणाऱ्यांमध्ये अगदी स्वामी समर्थ रामदासांपासून सर्वानीच, संत शेख महंमद महाराजांना सद्गुरू, सोऽहं, परमात्मा, आनंदकंद, चिदानंद, निज निश्चळ आणि कबीरांचा अवतार आदि शब्दांत वर्णन करून त्यांचे अवतारी आणि साक्षात्कारी विभूतिमत्त्व, परमहंस स्वरूप मानले आहे. असे विभूतिमत्त्व ज्या मातेच्या उदरी जन्म घेते त्या मातेलाही त्या अवतारित्वाचा संकेत मिळतो. कदाचित त्या मातेचे व्यक्तिमत्त्व तसे विकसित होणे अध्यात्मप्रेरित असते, हे मनोवैज्ञानिक सत्य स्वीकारले तर फुलाईचे व्यक्तिमत्त्व असे अध्यात्मतत्त्वाला सगुण रूपात जन्म देण्याएवढे नक्कीच विकसित झाले होते; हे लक्षात घ्यावे लागते. संत शेख महंमद महाराजही

एका अभंगात याची साक्ष देतात. वा. सी. बेंद्रे यांनी संपादित केलेल्या 'सद्गुरूमहिमा' या भागात हा अभंग येतो. या अभंगाचे वैशिष्ट्य म्हणजे तो लिहितांनाही, 'स्त्री ओवी गीतात' लिहावा तसा लिहिला आहे. तो अभंग असा-

“पहिली ओवी माझी, सद्गुरूचे पायीं । मग सोऽहंसहि, आठवले ॥१॥
 आठवले मज, गर्भाचिये खोळे । होताति डोहाळे, जननिये ॥२॥
 जननिये आवडे, खापर आणि माती । तेणे दुःखे सती, दुणवलीं ॥३॥
 दुणवलीं दुःखें, ते मी सांगो किती । विनवी श्रीपती, काढ वेगीं ॥४॥
 वेगीं दिधलीं वाट, पुरल्या नव मास । संचित बहुवस, फळा आले ॥५॥
 आलें कोण न्यायें, तें तूं परियेसा । पडतो पाऊसा, भरती नद्या ॥६॥
 नदियांचे पाणी, मिळालें सागरीं । तैसेच अवधारी मन जालें ॥७॥
 जाल्याचा दृष्टांत, आठवला दुजा । मक्षिकांनी वोजा, मध केला ॥८॥
 लागवेगें जोडी, केली बहुवस । मग ते सुरस, गाढी आले ॥९॥
 लेईलें अंजन, सद्गुरूच्या बरें । उजडले बरें, शेख महंमदा ॥१०॥”

(दाम यमक, गीत ओवी- रा. १-१४)

‘खापर आणि माती’चे डोहाळे लागले म्हणजे गर्भाच्या फकिरी वृत्तीचे सूचन गर्भातच आहे. एका बाजूला फुलाईना आपला पुत्र आपल्या पतीप्रमाणे तालेवार शासक होणार नाही, राजपाट भोगणार नाही, याचे दुःख होत होते. दुसरीकडे पूर्वसंचित फळाला येऊन लोकोद्धार होणार याचे सुख फुलाईना होत होते. फुलाईचे हे घरंदाज स्त्रीसुलभ डोहाळे, पुराणातील राम, कृष्ण यांच्या मातांच्या डोहाळ्यांचे वर्णन केल्याप्रमाणे वाटते. म्हणूनच संत शेख महंमद महाराज ‘उजाडले बरे’ अशी या आठवणीची सांगता करतात.

फुलाई किंवा पुव्हलेशा यांची चरित्रविषयक माहिती जवळपास उपलब्ध नाही. संत शेख महंमदांच्या अभंगवाणीच्या आधारे तर्काने त्यांचे विभूतिमत्त्व लक्षात येते. ‘योगसंग्राम’ या ग्रंथाच्या प्रथम अध्यायात मातापिता यांना वंदन करण्याच्या निमित्ताने उल्लेख आला आहे तो उपरोक्त आठवणींशी जुळणारा आहे.

“मग सद्गुरू म्हणे शेख महंमद । तुवां मातापिता वंदिजे शुद्ध ॥ हा ऐके पां माझा शब्द
 । सगुण सुता ॥३२॥
 मायबापे प्रतिपाळिले तुज । महा सायासे आरंभिले काज । सायासे केली शरीराची ओज
 । नवमास जठरी ॥३३॥
 सद्गुरू बोले दृष्टांत उत्तरी । पाहे पां पुंडलिक सत्वधरी । माय-बापाची सेवा करी
 साचारी । सद्भाव धरूनिया ॥३४॥”

“मग नमस्कारिली माता पिता । ज्यांचेनि जोडिला सदगुरू दाता । तेव्हा आत्मज्ञान कथा वार्ता । चर्चिता झाला तो अवधारा ॥४४॥

नमस्कारिली ती माता पिता । तिही आशीर्वाद दिधला पुरता । जयवंत होई सुरीजनसुता । सदगुरू चरणी ॥४५॥”

या उल्लेखात संत स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले यांच्यामुळे मातापित्यांची पार्श्वभूमी लक्षात येते. तसेच मातापित्यांमुळेच स्वामी चंद्रभट बोधले यांच्यासारखा सदगुरू आपल्याला लाभला याचा स्पष्ट उल्लेख, कृतज्ञतापूर्वक येथे आला आहे. तसेच पुंडलिकाच्या दृष्टांतामुळे भागवत परंपरेचा स्पष्ट उल्लेख झाला आहे.

सूफी गुरू परंपरेप्रमाणे राजेमहंमद साहेबांनंतर चांदसाहेब बोधले असा उल्लेख येतो हे खरे. काही अभ्यासकांनी संत स्वामी चंद्रभट बोधले यांना राजेमहंमदांचे शिष्य ठरविले आहे. त्याचे निराकरण स्वतः शेख महंमदांकडून स्पष्ट शब्दात झाले असून, ‘ॐ’ एकाक्षरब्रह्म – या ब्रह्मविद्याज्ञान मार्गाने साधना आणि ग्रंथरचना करण्यासाठी मातापित्यांनी सदगुरूंकडे सोपविले हेच स्पष्ट होते. त्यामुळे राजेमहंमद आणि पुवलेशा या दोघांवरही, स्वामी चंद्रभटांच्या सहवासात राजयोग आणि भक्तियोग यांचा केवढा प्रभाव होता हे जाणवते. उपरोक्त उल्लेखात विशेषतः “नवमास उदरी महासायासे ओज केली”, या उल्लेखाने थेट फुलाई यांनी कोणत्या प्रकारचे संस्कार आपल्या गर्भावर व्हावेत; याविषयी प्रयत्न केले; याचा बोध होतो. येथे हे स्पष्टपणे जाणवते की राजेमहंमद आणि फुलाई यांनी; मनोमनी भारतीय सनातन वैदिक तत्त्वज्ञान अर्थात वेदान्न अनुभवण्याचा सारणी मार्ग स्वीकारला असावा. सूफी तत्त्वज्ञान ‘अद्वैत’ तत्त्वज्ञानाला जवळचे असल्याने आणि मुस्लिम सत्ता असल्यामुळे ‘पीरउपासना’ मार्ग प्रभावी होऊ लागला होता. त्यामुळे परकीय सत्तेला आपसुकच बळ प्राप्त होत होते. धर्म आणि राजसत्तेवरील एक प्रकारे तात्त्विक आणि मनोवैज्ञानिक आक्रमण होते. ते थोपवून सहिष्णुता आणि सामंजस्य यावर भर देत, ‘धर्मनिरपेक्ष अध्यात्मसाधना’ हे वैश्विक एकात्मतेचे बीजारोपण यानिमित्ताने संत स्वामी चंद्रभट बोधले, राजेमहंमद आणि विशेषतः जन्मदात्री फुलाई यांनी केले. सदगुरू माऊली संत ज्ञानेश्वर महाराजांची ‘विश्वात्मक’ कल्याण मार्गाची अध्यात्मिक भूमिका; राजयोग आणि भक्तियोगाच्या आधारे या तिघांनी स्वीकारली आणि विशेषतः फुलाईंनी गर्भसंस्कारांच्या माध्यमातून आणि बालसंस्कारांच्या माध्यमातून पुढे नेली. एवढे हे उत्तुंग व्यक्तिमत्त्व संत शेख महंमद महाराजांना त्यांच्या जडणघडणीच्या पार्श्वभूमीवर लाभले. म्हणूनच शेख महंमद महाराजांच्या विभूतिमत्त्वाच्या आकारणीत फुलाईंचे स्थान अतिश्रेष्ठ म्हटले पाहिजे. या दृष्टीने त्यांनी केलेला, “तिही आशीर्वाद दिधला पुरता । जयवंत होई सुरीजनसुता । सदगुरू चरणी ॥” हा उल्लेख तेवढाच महत्त्वाचा ठरतो.

(५) ज्ञान प्रकटले

संत शेख महंमद महाराजांच्या बाललीलांचे उल्लेख त्यांच्या अभंगात आलेले दिसत नाहीत. किशोरवयीन लीलांचेही उल्लेख आढळत नाहीत. त्यांच्या पंधराव्या वर्षीची एक कथा. खरेतर दंतकथा. सर्वच अभ्यासक मोठ्या आत्मियतेने उल्लेखित करतात. ही कथा डॉ. मोदळे यांनीही आपल्या प्रबंधात उल्लेखित केली आहे. ते लिहितात, “घराण्याचा वंशपरंपरागत व्यवसाय मुलाणी असा होता. मुलाणी म्हणजे बकरे किंवा कोंबडे कापण्याचा व्यवसाय होय. राजेमहंमदांनी शेख महंमदांना वयाच्या पंधराव्या वर्षी बकरे कापावयास लावले. तेव्हा जीवास कापले तर काय वेदना होतात हे पाहण्यासाठी शेख महंमदांनी आपल्या बोटार सुरा चालवला. त्यांना खूप वेदना झाल्या. बोट कापल्यावर एवढ्या वेदना होतात, तर प्रत्यक्ष जीव घेतल्यावर किती वेदना होत असतील याची कल्पना येताच त्यांनी आपल्या हातातील सुरा भिरकावला व ‘जीव हत्या करणार नाही!’ अशी शपथ घेतली. तेव्हापासून या शपथेचे अनुसरण त्यांच्या घराण्यात चालू आहे.” हीच हकिकत ‘शेख महंमदांचे अल्पचरित्र व स्तोत्र’ यात दिली आहे. हीच कहाणी ‘श्री संत सद्गुरू शेख महंमद महाराजांची पारंपरिक आरती’ या आरतीत उल्लेखित आहे.

“मुलाण्याच्या घरी जन्मासी आला ।

संतज्ञाना तुम्ही व्यवसाय केला ॥

बोट चिरूनी पाहती चित्ती द्रवला ।

दिधले फेकुनी सुरीला त्यागीले हिंसेला ॥१॥”

पुंडीवाहिरा येथील आरतीतही -

“जन्मले अविंधाचे वंशी । अहिंसा पाळीयली कैसी ।

पित्याने शस्त्र दिले हाती । आश्चर्याने लोक बघती ।

असे संत । ज्ञानी दयावंत । अंगुली कापी स्वतःची ।

ओवाळा सज्जन संताची ।

आरती शेख महंमदाची । ओवाळा सज्जन संताची ॥धृ॥”

वा. सी. बेंद्रे यांनी नोंदविलेल्या आरत्या पाहता ‘अजम’, ‘दावलजी’, ‘हाकीम’, ‘दयाळदास’, ‘रामदास’, ‘रघुनाथजी’, ‘अनामिक’ यांनी केलेल्या आरत्यांत, उपरोक्त लीळेचा उल्लेख नाही. याचा अर्थ राजेमहंमदांनी बकरे कापायला सांगितले आणि मग संत शेख महंमदांनी ही लीला केली असे सांगितले जाते ते परंपरेने दंतकथा स्वरूपात. मात्र दंतकथा परंपरेने पुढे नेण्यामागे जातीने मुलाणी असून संत शेख महंमद महाराज अहिंसक झाले व त्यांचे घराणेही तसेच व्रतस्थ आहे; असा गौरव

करण्याचा हेतू असतो; हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे. मात्र तर्काने पाहू जाता ही लीला म्हणजे संत शेख महंमदांची सत्वपरीक्षा होती व या लीलेने त्यांच्यात आत्मानुभव आला. योगभ्रष्ट साधूला असे शारीरिक विकसित अवस्थेत, ज्ञानमय अवस्था प्राप्त होते. त्यासंदर्भाने ही लीला राजेमहंमद आणि संत स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले यांनी मुद्दाम घडविली असावी.

मुळात राजेमहंमद हेच मुलाणी वृत्तीपासून दूर गेले होते आणि फुलाईना तर गरोदरपणातच, आपल्या पोटी प्रत्यक्ष चैतन्य प्रकट होते आहे, याची चाहूल लागली होती. याचा स्पष्ट अर्थ या लीलेने शेख महंमदांचा 'ज्ञानी' म्हणून पुनर्जन्म झाला. मुळातच योगभ्रष्ट असलेले संत शेख महंमद आपसुकच परिपक्व दशेत 'ज्ञानी' झाले. श्रीमद्भगवद्गीतेत याविषयी प्रमाण आढळते. संत ज्ञानेश्वरांनी अर्थातच यांवर उत्तम भाष्य केले आहे. त्यांना असे भाष्य करणे आवश्यकही होते. चार भावंडांना बालवयात अथवा तारुण्याच्या उंबरठ्यावर जी ज्ञानमय अवस्था प्राप्त झाली त्याचेही आपसुकच स्पष्टीकरण त्यामुळे होणार होते. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या ६व्या अध्यायात या संदर्भात श्री पार्थ आणि श्रीकृष्ण यांच्यातील संवाद यांचेसंदर्भात स्पष्टपणे निवेदन करतो. श्लोक क्र. ३७ ते ४५ अशा सात श्लोकांत हे विवेचन आले आहे. संत शेख महंमद महाराज पंधराव्या वर्षी 'समत्व' दृष्टी प्राप्त झालेले संत म्हणून कसे प्रकटले हे यांतून सहज स्पष्ट होईल. म्हणून मुळातून हा संवाद येथे उद्धृत करणे आवश्यक वाटते.

अर्जुनांनी श्रीकृष्णांना प्रश्न विचारला...

“ अर्जुन उवाच

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।

अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥अ. ६.३७॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥अ. ६.३८॥

एतन्मे संशयं कृष्ण छेतुमर्हस्यशेषतः ।

त्वदन्यः संशयसास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥अ. ६.३९॥”

अर्जुन म्हणाले, हे श्रीकृष्णा, जो योगावर श्रद्धा ठेवणारा आहे; परंतु संयमी नसल्यामुळे ज्याचे मन अंतःकाळी योगापासून विचलित झाले; असा साधक योगसिद्धीला म्हणजे भगवत्साक्षात्काराला प्राप्त न होता कोणत्या गतीला जातो?

हे महाबाहो, भगवत्प्राप्तीच्या मार्गात मोहित झालेला व आश्रयरहित असलेला पुरुष छिन्न-विछिन्न ढगाप्रमाणे दोन्हीकडून भ्रष्ट होऊन नाश तर नाही ना पावत?

हे श्रीकृष्णा, हा माझा संशय तुम्हीच पूर्णपणे नाहीसा करू शकाल. कारण तुमच्याशिवाय दुसरा संशय दूर करणारा मिळण्याचा संभव नाही.

“ श्री भगवानुवाच

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।

न हि कल्याणकृत्कश्चित्दुर्गतिं तात गच्छति ॥अ. ६-४०॥

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।

शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥अ. ६.४१॥

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।

एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशयम् ॥अ. ६.४२॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।

यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥अ. ६.४३॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्यियते ह्यवशोऽपि सः ।

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्माति वर्तते ॥अ. ६.४४॥

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्ध किब्लिषः ॥

अनेक जन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥अ. ६.४५॥”

श्री भगवान् म्हणाले, हे पार्था, त्या पुरुषाचा इहलोकातही नाश नाही व परलोकातही नाही. कारण बाबारे, आत्मोद्धारासाठी अर्थात् भगवद्प्राप्तीसाठी कर्म करणारा कोणताही मनुष्य अधोगतीला जात नाही.

योगभ्रष्ट पुरुष पुण्यवानांना मिळणाऱ्या लोकांना अर्थात स्वर्गादी उत्तम लोकांना जाऊन तेथे पुष्कळ वर्षे राहून नंतर शुद्ध आचरण असणाऱ्या श्रीमंतांच्या घरात जन्म घेतो.

किंवा वैराग्यशील पुरुष त्या लोकांत न जाता ज्ञानी योग्यांच्याच कुळात जन्म घेतो. परंतु या प्रकारचा जो हा जन्म आहे, तो या जगात, निःसंशय अत्यंत दुर्मिळ आहे.

तेथे त्या पहिल्या शरीरात संग्रह केलेल्या बुद्धिसंयोगाला म्हणजे समत्वबुद्धिरूप योगाच्या संस्कारांना अनायासे प्राप्त होतो आणि हे कुरुनंदना, त्यांच्या प्रभावाने तो पुन्हा परमात्माप्राप्तिरूप सिद्धीसाठी पूर्वीपेक्षा अधिक प्रयत्न करतो. तो श्रीमंतांच्या घरात जन्म घेणारा योगभ्रष्ट पराधीन असला तरी त्या पहिल्या जन्मीच्या अभ्यासामुळेच निःशंकपणे भगवंताकडे आकर्षिला जातो. तसेच समबुद्धिरूप योगाचा जिज्ञासूदेखील वेदाने सांगितलेल्या सकाम कर्माच्या फळांना ओलांडून जातो.

परंतु प्रयत्नपूर्व अभ्यास करणारा योगी तर मागील अनेक जन्मांच्या संस्कारांच्या जोरावर याच जन्मात पूर्ण सिद्ध मिळवून सर्व पापांपासून मुक्त होऊन तत्काळ परमगतीला प्राप्त होतो.

‘श्रीपूर महात्म्य’ या ग्रंथात एकनाथ जोशी यांनी असेच स्पष्टीकरण केले आहे. १४व्या अध्यायात ७ ते १२ ओव्यात ही कथा आली आहे.

“गंगाजळा ऐसे चोख वर्णन । तेणे सर्वासीच प्रिय मुसलमान असून । त्यातच बापाने

सांगितले म्हणून । मुलगा कामी प्रवर्तला ॥७॥

तो सुरा घेऊन जाता जवळी । बकऱ्याने फोडिली किंकाळी । त्यावरून विचारे करंगळी
। स्वतःची कापू गेला ॥८॥

त्यावरून । बकरा किंकाळण्याचे उमजले कारण । तत्काळ बकरा सोडून । सुरी फेकून
दिली ॥९॥

न भेटता माता-पित्याला । लागला ज्या दिशेला । त्या दिशेने जाऊ लागला । राम नामे
मुखे गात ॥१०॥

भूतदयेने अंतर भरले । पूर्वतप उत्स्फूर्त झाले । आत्मज्ञान स्फुरले त्याचवेळी ॥११॥

त्याच आत्मदर्शनात । चालला रस्ता काटीत । कोणा सांभाळितो देहाप्रत । ऐसी समाधी
स्थिती ती ॥१२॥”

भगवान श्रीकृष्णांनी स्पष्ट केलेल्या योग्या संदर्भातील सर्वच शक्यता राजेमहंमद आणि फुलाई यांच्या उदरी जन्मलेल्या आणि गर्भसंस्कारापासून बालवयांपर्यंत स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले यांच्यासह अनेक अवलिया, सज्जन, साधू यांच्या सहवासात आलेले शेख महंमद येथे दिसतात. म्हणूनच वयाच्या पंधराव्या वर्षी चराचरात, समदृष्टीने अनुभव घेण्याचा साक्षात्कार ते स्वतःबरोबर इतरांनाही, त्यांच्या बोट कापून घेण्याच्या लीलेतून घडवितात.

कदाचित असे घडले असण्याची अधिक शक्यता आहे. स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले राजेमहंमद, फुलाई यांच्यासह अध्यात्मविषयक सत्संग घडत असतांना; राजेमहंमदांनी स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले यांना, संत शेख महंमद महाराजांना अनुग्रहित करण्याविषयी विनंती केली असावी. स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले यांनी संत शेख महंमद महाराजांची परीक्षा पाहण्यासाठी, हा प्रसंग निर्माण केला असावा. राजेमहंमदांनी आपल्या वंशपारंपरिक वृत्तीची अर्थात मुलाणीपणाची आठवण करून देऊन त्यांना बोकड कापण्यास सांगितले असावे. केवळ स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले यांच्या दृष्टीकृपेने संत शेख महंमदांचे पौर्वदेहिक अध्यात्मसाधनाप्राप्त ज्ञान प्रकटले असावे. तात्काळ त्यांनी ‘समत्वम् योगउच्चते’ या उक्तीप्रमाणे स्वतःच्याच बोटार सुरा चालवून सहानुभूतीचा साक्षात्कार सर्वांना घडविला. ही शक्यता सत्यतेच्या कसोट्या पार करते. संत शेख महंमद महाराजांकडून जे ज्ञान प्रकटले ते एखाद्या राजयोगी ऋषीला किंवा राजयोगी सिद्धालाच प्राप्त असणे शक्य आहे. तसेच क्षणात नव्हे तर अभ्यासमार्गाने झालेला संपूर्ण कायापालट संत शेख महंमदांत गर्भसंस्कारापासूनच जाणवतो हे विचारात घेणे आवश्यक आहे.

या सर्व दृष्टीने राजेमहंमदांनी आपल्या पुत्राला आपल्या मुलाणीपणाची आठवण करून देऊन हाती सुरा दिला आणि शेख महंमदांनी तो स्वतःच्या बोटार चालवून सर्वांना सहानुभूत केले. एवढाच हा सरळ प्रसंग नाही, त्यामागे योगशास्त्रातील, साधनाक्रम दडलेला आहे हे निश्चित. संत

शेख महंमद महाराजांच्या ठायी, “पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्यियते ह्यवशोऽपिसः ।” असे घडले आहे, असे म्हणणे सयुक्तिक वाटते.

शेख महंमद महाराजांचा या लीलेसंदर्भातील एक अभंग सर्वच अभ्यासकांनी उद्धृत केला आहे. वा. सी. बेंद्रे यांनी तो ‘निष्कलंक प्रबोध’ प्रकरणात क्र. ३० नुसार नोंदला आहे. तो अभंग असा-

“पडताळुनि सुच्या, पशुविदारिती । रडे बोंब मारिती, कांपता बोट ॥८॥

मेल्या रांडापोरें रडती परोपरी । नेणती अविचारी, परावें दुःख ॥९॥

अहिंसा विद्वान, दुःखी सुख कळलें । आत्मज्ञान फळले शेख महंमदा ॥१०॥”

वा. सी. बेंद्रे यांनी या अभंगाच्या अपूर्णतेविषयी टीप दिली असून, हा अभंग लीला सांगणारा असण्यापेक्षा आचारधर्म सांगणारा असावा असे म्हणून श्री. वाबळे यांच्या ग्रंथातील अवतरणांवरून दिला आहे. असले तरी, ‘बोट कापणे’ हा उल्लेख येथे असून ‘आत्मज्ञान फळले शेख महंमदा’ असा उल्लेख आहे. हा उल्लेख बोट कापून ‘समत्व’ बोध करून देण्याच्या या लीलेशी तंतोतंत जुळतो हे लक्षात घेऊन या अभंगाचे अवतरण संशोधकांनी दिले असावे हे स्पष्ट आहे.

वयाच्या पंधराव्या वर्षी संत शेख महंमद महाराजांचा अध्यात्मिक जन्म झाला आणि एक ‘संपूर्ण ज्ञानी पुरुष प्रकट झाला’, असे म्हणणे केवळ त्यांचा गौरव ठरणार नाही. त्या अवस्थेनेही शेख महंमद महाराज प्रपंच सोडून गेले असे नाही. कधी काळी त्यांच्या सद्गुरूंनी संन्यास घेतला व ‘दत्त दिगंबर’ हे नाव धारण करून ते संन्यासी म्हणून वावरू लागले. शेख महंमद महाराजांचे तसे घडले नसावे; असे त्यांच्या चरित्रखुणांवरून दिसते. याचा अर्थ ज्ञान प्रकटले आणि त्यांची ज्ञानोत्तर भक्ती सुरू झाली. संत तुकाराम महाराजांनी म्हटल्याप्रमाणे “आम्ही वैकुंठ वासी । आलो याच कारणासी । बोलले जे ऋषी/साच भावे वर्ताया ॥” याप्रमाणेच संत शेख महंमदांचे कार्य सुरू झाले असे त्यांच्या ग्रंथरचनेच्या आणि विभूतिमत्त्वाच्या अवकोलनातून म्हणता येते.

आत्मज्ञान प्रकटीकरणाविषयीचा एक अभंग वा. सी. बेंद्रे यांनी ‘सद्गुरू महिमा’ या प्रकरणात दिला आहे. त्या अभंगातून उपरोक्त स्पष्टीकरणाला स्पष्ट प्रमाण मिळते.

“धन्य तोचि भाव धन्य तेचि भक्ति । जोडलेसे संती परब्रह्म ॥१॥

धन्य तो सद्गुरू, धन्य आत्मज्ञान । देखिले दर्पण, अंजन शुद्ध ॥२॥

अंजना त्या नांव आइका ध्वनि । प्रकाश परतोनि, सुदला डोळा ॥३॥

लोपलें तें बिंब, खंडलिया ध्वनि । आनंदाची धनी, हृदया आली ॥४॥

बाहीजभीतरीं, मी माझारी एक । सम दिसे लोक, शेखमहंमदा ॥५॥”

याच प्रकरणातील,

“चित् शब्द हृदयीं । जतन तत्त्व बोधी । ते पुजावे आधीं । वितर्क साधु ॥१॥

क्षमा दया शांति । ज्ञान भाव भक्ति । विज्ञान तत्त्व वृत्ती । संत खरे ॥२॥

परमार्थ योगी । अनुभवे सौभागि । वंदी अनुरागी । शेखमहंमद ॥३॥”

या अभंगात अनुग्रहप्राप्तीविषयीची स्पष्ट कृतज्ञता प्रकट केली आहे.

याचा अर्थ असा की, पंधराव्या वर्षी संत शेख महंमदांना श्रीगुरुकृपेमुळे पौर्वदेहिक ज्ञान प्रकटले आणि त्यांचे ज्ञानोत्तर भक्तीजीवन सुरू झाले हे स्पष्ट आहे. यासंदर्भात ‘योगसंग्राम’च्या सतराव्या प्रसंगातील ५२ वी ओवी याविषयी स्पष्ट निर्देश करते

“मग सरस्वती बोलिली वचन । तू योगभ्रष्ट मुळापासून । म्हणून ईश्वरें मजलागून ।
बसविले वैखरी ॥५२॥आ.१७॥

(६) प्रपंची लाधली संतकळा

राजेमहंमद आणि फुलाई यांच्या प्रापंचिक परंपरेनुसार संत शेख महंमद महाराज विवाहित झाले. पत्नी फातिमाबी त्यांच्या सहवासात आल्या. परंतु त्यांचे मन प्रपंचात रमेना. कर्तव्यबुद्धीने प्रपंच करताना शेख महंमद महाराजांची मनःस्थिती दुभंगल्यासारखी असे. कर्तव्य म्हणून कुटुंब सांभाळावे; तर परमार्थाची अपार ओढ आणि परमार्थात झोकून द्यावे; तर प्रपंच पदरात पडला. सुदैवाने राजेमहंमद आणि फुलाई यांचे शिरावर होते. खाण्यापिण्याची ददात नव्हती परंतु शेख महंमदांची वृत्तीच मुळी निरासक्त, लौकिकात राहून अलौकिकाचे अर्थात परमार्थाचे चिंतनात शेख महंमद दंग असत. राजेमहंमद आणि फुलाई परमार्थप्रवण होते तरी संत शेख महंमद महाराजांची पत्नी फातिमाबी प्रपंच सांभाळतांना व्यथित असावी असे दिसते. श्रीपूर महात्म्यकार एकनाथ जोशी मात्र म्हणतात,

“ऐसे महाराज साक्षात्कारी । त्यांना पत्नी मिळाली त्यांच्याच परी । तीही रामभक्ती करी
। पतिसमवेत ॥४६॥

याचा अर्थ श्रीगोंदे येथे महाराज सकुटुंब राहात होते हे दिसते. कदाचित संकोचानेही तसे केले नसावे किंवा संकेत म्हणूनही तसे केले नसावे. महाराजांनी पवित्र नामावलीत फातिमांचे नाव लिहिले आहे. मात्र ते पत्नी नाम आहे असे उल्लेखित नाही. तरीदेखील फातिमाबी महाराजांच्या सहवासात रामभक्ती करू लागल्या. त्यातच पुत्र झाला. त्याचे नाव दावलजी. दावलजी संत शेख महंमद महाराजांप्रमाणेच पारमार्थिक वृत्तीचा होता. त्यांनी शैशवावस्थेपासूनच आपल्या पित्यास गुरू मानून परमार्थ सुरू केला. राजयोगाची परंपरा संत शेख महंमदांकडून त्यांच्याकडे आली. असे असले तरी हा वंश विस्तारत राहिला. आज अकरावी-बारावी पिढी नांदते आहे. संत शेख महंमद महाराजांच्या समाधीशेजारीच त्यांच्या पत्नीची समाधी दिसते. फातिमाबींची माहिती परंपरेनुसार फारशी उपलब्ध नाही. ह्या समाध्या म्हणजे थडगीच होत असे असले तरी त्या नाथ परंपरेच्या दिसतात. मात्र पतीशेजारी पत्नीचे थडगे ही मुस्लिम परंपरा दिसते.

राजेमहंमद जरी हवालदार म्हणून दरबारी वतनदार होते तरी संत शेख महंमदांनी अशी चाकरी स्वीकारली नाही. ते राजयोगाची साधना भक्तिमार्गाने व प्रपंचात राहून करीत होते. यादृष्टीने त्यांची साधना भक्तिमार्गाने व प्रपंचात राहून करीत होते. यादृष्टीने त्यांची तुलना भागवत संप्रदायातील नामदेव, एकनाथ आणि तुकाराम या संतांशीही करता येईल. मात्र नेटका प्रपंच करता आला की नाही याविषयी माहिती नाही. मुळात पत्नीचे नाव काय हेही आज लिखित पुराव्याने सांगता येत नाही. तुकाराम, एकनाथ यांच्या कुटुंबियांचा जसा उल्लेख आढळतो तसा अद्यापतरी संत शेख

महंमदांचा सापडला नाही. सूतावरून स्वर्ग गाठायचा तर दावलजींच्या वा. सी. बेंद्रे यांनी नोंदविलेल्या एका अभंगाकडे लक्ष वेधता येते. हा अभंग 'आरत्या' या उपप्रकरणात आला आहे.

“जय जय आरती आरक्त रूपा । त्रिभुवन तारक तूं मायबाप ॥१॥

स्तंभावीण आकाश शोभती तारा । चंद्र सूर्य दिवटे उजेड अवधारा ॥ पवन धूप दीप घाट
वाजे शिखरां । दमामे गर्जती पुजा शंकरा ॥१॥

नवनाटकशाळा रंगणी नाचती । चारी वेद तेथें गायन करिती । दश अवतार दर्शना येती ।
शेष शिणला म्हणतां म्हणतां आरती ॥२॥

महद माया अर्धांगी ते आदिशक्ती । चराचर व्यापिलें तिची उत्पत्ती । चारी खाणी वाणी
आनंद करिती । पुरोनी उरलासे तो बा श्रीपती ॥३॥

चौदा भुवनें पहातां अवघा स्वयंभाकार । इच्छेपासुनि तो जाला आकार । सिद्ध साधु
करिती नाम उच्चार । भक्त उद्धराया दाविला आकार ॥४॥

पाचा तत्त्वांची करूनी आरती । ज्ञानदीप लाऊनि घेतली हातीं । भावे ओवाळिले आम्ही
श्रीपती । शेख महंमद गुरू माझा तो सती ॥५॥

त्याचे कृपेने केली आरती । दावलजी म्हणे मी बहु मूढमती । घेऊनि बैसले मजला पंगती
। सद्गुरू प्रसादें अविनाश आरती ॥६॥”

(आरती पोत. १-३५ अ)

ही आरती अविनाश स्वयंभू परब्रह्म स्वरूप शिवांची असली तरी शिवांच्या रूपकातून; संत शेख महंमद यांचे पुत्र असले तरी; शिष्य असल्यामुळे संत शेख महंमदाला उद्देशून केली आहे. दावलजी तिसऱ्या कडव्यात 'महद आणि माया' असा पिता व मातेचा उल्लेख करतो. ब्रह्म आणि माया यांचे अद्वैत किंवा संत ज्ञानेश्वरांनी वर्णन केल्याप्रमाणे शिवपार्वतीचे 'शिवाद्वय' डोळ्यासमोर ठेवून दावलजींनी शिवांचा उल्लेख 'महद' असा केला आणि एखाद्या भेदिकाप्रमाणे महद म्हणजे महादेव आणि महद म्हणजे शेख महंमद असे रूपक योजले. रूपके लिहिण्याची भागवत परंपरा संत शेख महंमदांनीही अनुसरली आहे. परंतु आरतीतून रूपक मांडत; सद्गुरू हेच परात्पर परब्रह्म होत असे भक्तिभावाने सांभाळित संत शेख महंमद व माता माया यांच्या आरतीची रूपकात्मक योजना दावलजी करतात. याचाच अर्थ ते आपल्या पित्यांची परमार्थाची वाट चोखाळतात. मात्र त्यांचाही विवाह झाला असावा असे दिसते.

संत शेख महंमद महाराज आणि त्यांचा पुढे गेलेला वंश भागवत परंपरेप्रमाणे प्रपंचात राहून परमार्थ जोडण्याचाच मार्ग स्वीकारतात हे पुंडीवाहिरे येथे मिळालेल्या व डॉ. भीमा मोदळे यांच्या टंकलिखित प्रबंधात परिशिष्ट स्वरूपात जोडलेल्या वंशावळीतून स्पष्ट होते. त्याचबरोबर श्री मालोजीराजे यांनी श्रीगोंदा येथे मठासाठी दिलेल्या जागेचा चकनामा आणि बादशहा औरंगजेबाने पुंडीवाहिरे येथे

दिलेली इनाम जमिनीचा चकनामा अर्थात बक्षीसपत्र ही सनदपत्र पाहिली की वंशपरंपरेने या पारमार्थिक कुटुंबाची सोय लावून त्यांच्या पारमार्थिक सामर्थ्याला वंदन करावे. तसेच त्यांच्या उदरनिर्वाहाची सोय लावावी, हाच हेतू स्पष्ट होतो.

प्रपंच अथवा कुटुंबवत्सलता स्वीकारलेल्या संत शेख महंमदांची स्थिती मात्र दुविधा निर्माण करणारी झाली होती हे स्पष्ट आहे. त्यांच्या या दुविधा स्थितीचे वर्णन एका अभंगात संत शेख महंमद महाराजांनीच केले आहे.

माणकोजी बोधले यांच्या संबंधात शोध घेत असतांना; एका बाडांत, सोलापूर जिल्ह्यातील धामणगाव येथे, समाधीच्या जागेत काही बाडे होती. त्यातील एका बाडांत संत शेख महंमद महाराज यांची काही अभंगरचना सापडली. ती डॉ. गं. ना. मोरजे यांनी संपादित केली व 'मराठी संशोधन पत्रिका' भाग-२, १-४-६८ मध्ये प्रसिद्ध केली. तीच डॉ. र. रा. गोसावी यांनी 'सकल संत गाथा' यांत प्रसिद्ध केली. त्यात आलेल्या अभंगातही संत शेख महंमदांची अशी भाववृत्ती प्रकट करणे हा उद्देश नसला तरी त्या भाववृत्तीचा बोध झाल्याशिवाय राहात नाही. तो अभंग असा-

“संतांचा मारग लौकिका वेगळा । ते लाधली कळा सेख महमदा ॥१॥
 सविल वधिति गाई म्हैसि हाले । येणे ते छेडिले काम क्रोध कल्पना ॥छ॥
 सविल करिति सोपाटा साठिं । येणे केल्या कोटी महापुण्याच्या ॥२॥
 सविल करिति विस्वासघात । याचि वरि नेत परउपकारि ॥३॥
 सविल ते खाती मद्य मांस सरा । जाति येमपुरा येमाच्या जाचे ॥४॥
 सिदि भांगभुर्का सेविति सविल । यारुचे आमोल वोज नामाचा ॥५॥
 सविल करिति सेत कुळवाडी । हा वाचे आवडी निरावलंब ॥६॥
 सविला लागाल गुरु गोडिचा छंद । याचे वाचे हरिकथेचा ॥७॥
 सविला आवडे लुडकि पोस्त । याला नित्य नित्य वीटेल चर्चा ॥८॥
 सविला आवडे कुटाळी । हा भजे गोविंदा अहर्निशी ॥९॥
 सेख महंमद भाविकां प्रबोधा । अभाविकां छंद अविद्येचा ॥१०॥”

अशा प्रकारे प्रापंचिकाची वृत्ती अर्थात सविलाची वृत्ती आणि संतांची प्रवृत्ती यात पन्नासावर तुलनात्मक अभंगरचना केली आहे. ही रचना पाहू लागले प्रपंच करतांना आलेले प्रवृत्तीपर अनुभव आणि मनाला लागलेली निवृत्तीची ओढ यांतील दुविधा स्पष्ट होते. याच अभंगात प्रपंच व्यवहाराची सारणी आणि सिद्ध साधू वा मुमुक्षुची व्यवहार पद्धतीतील भेद स्पष्ट करतांना म्हणतात-

“सविल पाहाति दोनि डोळियांनी । हा आनंत लोचनिं अनेक पाहे ॥४१॥
 सविल विछिति लेहिले कागद । हा वाचि नंद कागद (आनंदकागद) कोरे ॥४२॥
 सविल भजति षमिक बुथिले (वामाचारी तंत्र) । हा भजे परमार्थाने नाही वाम बुद्धि

॥४३॥

सविल पुरविति सोयेज्यांच्या कोड । याला बहु वेड साधुसंतांचे ॥४४॥

सविल वारकरी येता आता पिडिति । देवघेव करिति पाप पुण्याचे ॥४५॥

सविल सोसिति गर्भ येमपुरि । जाया गमन थोरि जाळिली याने ॥४६॥”

अभंगाचे चिंतन करतांना; प्रपंच कुटुंबाचे पालन करतांना संत शेख महंमद महाराजांच्या अंतरात केवढे मानसिक द्वंद्व सुरू असेल याची जाणीव होते. ‘रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग शरीर आणि मन अंतरबाह्य’ ही संत तुकाराम महाराजांची उक्ती सहज आठवते.

संत शेख महंमद महाराज कुटुंब प्रपंच करीत होते खरे, परंतु त्यांच्या मनात गोविंदभक्तीची उत्कटता वाढत होती. त्याचबरोबर स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले यांनी अनुग्रहपूर्वक प्रकाशिलेल्या राजयोगसाधनेची ओढही तीव्र होत असावी हे स्पष्ट आहे. याच अभंगात महाराज अखेरीस जाहीर करतात-

“सविलां आवडति कांसविच्या घांटा । याचा गर्ज मोटा अनुहाते ॥५४॥

निकट निज जा सेख महमदाचि मानली । संता त्याची प्रेमाने तत्त्वभळविता ॥५५॥”

वा. सी. बेंद्रे लिहितात, “शेख महंमद हे इस्लामधर्मीय होते व त्यांनी आपल्या धर्माचा आचार धर्मनिष्ठेने शेवटपर्यंत पाळला होता. ते गृहस्थाश्रमी होते. गृहसंसार साधूनच त्यांनी आपली पराधर्माची साधना उत्कृष्टपणे साधून दाखविली आहे. त्यांच्या पत्नीची कबरही त्यांच्या कबरीशेजारी लागूनच एकाच दग्यात आहे.” वा. सी. बेंद्रे यांनी, श्रीगोंदा येथील संदर्भाने कबर, दर्गा या शब्दांची केलेली योजना; मालोजीराजांनी दिलेल्या इनामाचा चकनामा पाहाता चुकीची ठरते हे येथेच नोंदविणे आवश्यक आहे. श्रीगोंदातील क्षेत्र हे मठ उभारणीसाठी दिले होते आणि तेथे संत शेख महंमद महाराजांचा मठच उभारला होता व संतांच्या समाधीप्रमाणेच संत शेख महंमद महाराजांच्या समाधीच्या सर्व खाणाखुणा तेथे आहेत. याचे कारणही वरील अभंगात स्पष्ट आहे. ते म्हणजे संत शेख महंमद महाराजांनी राजयोग साधण्याचा ध्यास घेतला होता, म्हणूनच ते म्हणतात, “याचा गर्ज मोटा अनुहाते ।”

डॉ. भीमा मोदळे यांनी केलेल्या नोंदीनुसार तर संत शेख महंमद महाराज, “खाकीबाबाचे डोंगरावर जाऊन ईश्वर अनुष्ठान करीत असत. श्रीगोंदाच्या वास्तव्यात नवरा बायको व्रतस्थपणे राहात असत. नवरा-बायकोनी जिवंत समाधी घेतली. भुयारातील समाधीस्थळात बरेच दिवस लोक दर्शनास जात असत, परंतु कलियुग पाहून द्वार बंद केले.” याचा अर्थ संत शेख महंमदांच्या सहवासात व सत्संगात फातिमाबी मायामाता देखील परमार्थप्रवण व मुमुक्षु झाल्या असाव्यात. संत शेख महंमद महाराजांचे हे प्रापंचिक जीवन पाहता मध्ययुगीन भागवत संप्रदायाचा ते किती श्रद्धेने अनुसार करीत होते; हे स्पष्ट होते.

पुंडीवाहिरा (ता. आष्टी, जि. बीड) येथे संत शेख महंमद महाराजांचा वंशवृक्ष प्राप्त झाला आहे. त्याची फोटोकॉपी (छायांकित नकल) डॉ. मोदळे यांच्या टंकलिखित प्रबंधात आहे. तसेच श्रीगोंदा येथील महाराजांचे वंशज शेख दादोजी यांनी ५ मार्च १९९४ रोजी दिलेली वंशपरंपरा डॉ. ढेरे यांनी दिलेल्या इ.स. १८३६ पर्यंतच्या परंपरेला जोडून सांगतो. डॉ. ढेरे यांनी दिलेली परंपरा : राजे महंमद व फुलाई - शेख महंमद - दावलजी (उर्फ लाउजी) - हकिमजी - बाळबाबा - मंगलबाबा - हफिजबाबा - (मंगलबाबा १८३६ मध्ये हयात होते) पुढे शेख दादोजी वंशावळ सांगतात : मंगलबाबा - कमालबुवा - रंगोबुवा - कबीरबुवा - राजमहंमद - इफिजबुवा - मलंगबुवा (दादामिया) - गुलाब - भिक्कम - बशीर - हुसेन कमाल बुवा - शबीर (बंडु) अमीन अशी अकरावी पिढी चालू आहे. हे वंशज मोठ्या श्रद्धेने आणि परंपरेने पुढे 'बुवा' हे बिरुद मिरवितात. हे बिरुद कीर्तन परंपरेतील आहे हे महत्त्वाचे आहे.

संत शेख महंमद महाराजांची अशी वंशावळ पाहिली की महाराज गृहस्थसंसारि म्हणून जीवन व्यतित करित होते. अन्य भागवत संतांच्या कुटुंबातील सदस्यदेखील अभंगरचना पूर्वक भक्तिमागे जाताना दिसतात. तसेच दावलजींच्या रूपाने महाराजांचे कुटुंबीय देखील भक्तिमार्ग आणि राजयोग मार्ग अनुसरत होते हे स्पष्ट होते.

(७) सिद्ध, समर्थ, भागवत संत परंपरेतील कीर्तनकार

स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले तथा चांद बोधले यांचा अनुग्रह लहान वयातच संत शेख महंमदांना प्राप्त झाला. आत्मोद्धाराबरोबरच लोकोद्धार करण्यासाठी, भक्तिमार्गाचा प्रसार व प्रचार झाला पाहिजे; हे संत ज्ञानेश्वर, नामदेव व प्रभावळ यांच्यापासून चालत आलेली 'नाचु कीर्तनाचे रंगी ज्ञानदीप लावू जगी' ही भागवतांची परंपरा संत शेख महंमद महाराज यांनी, संसारप्रपंच गृहस्थाश्रम सांभाळीत, चालविण्याचा निश्चय केला. स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले यांचे शिष्य, जनार्दन स्वामी यांचे गुरुबंधू आणि राजेमहंमद यांचे पुत्र या नात्यांनी राजाश्रयी असल्याप्रमाणे संत शेख महंमद महाराजांना, मुस्लिम असूनही; हिंदू परंपरेतील हरिभक्तांनी सहज स्वीकारले असे दिसते. म्हणूनच संत शेख महंमद महाराजांनी कीर्तनकारवृत्ती स्वीकारली दिसते. वा. सी. बेंद्रे यांनी नोंदविलेल्या एका अनामिकाने लिहिलेल्या संत शेख महंमद महाराजांच्या चरित्रपर अभंगात, कीर्तनकार म्हणून शेख महंमद महाराजांच्या सदैव चाललेल्या भ्रमंतीचा उल्लेख आला आहे.

अनामिक म्हणतात, मूळ पुंडीवाहिरे गावचे शेख घराण्यातील शेख महंमदांचा जन्म जरी धारूर येथे झाला असला, तरी दौलताबाद, बेदर, तेलंगण, इंदूर, बीड, भागानगर, कर्नाटक अर्थात उत्तर, दक्षिण, पश्चिम, पूर्व, ईशान्य, आग्नेय, नैऋत्य अशा अष्टदिशांना संत शेख महंमदांनी तीर्थाटन केले. या भ्रमंतीत तर त्यांनी कीर्तन केलेच. तथापि "वडाळी, सुरवडी, देऊळगाव, श्रीगोंद्यात विशेषतः, कोरेगाव, राशीन विशेषतः, आनंतगांव या भोवतालच्या गावांना त्यांची सतत भ्रमंती होत असे." या गावांमध्ये "निशिदिनी दोन । कथा करिती ज्ञानी । सद्गुण निर्गुण ध्यानीं । शेख महंमद ॥७॥" रोज दोन कथा होत असत. या कथांच्या माध्यमातून सगुणोपासना आणि निर्गुणोपासना या दोन्ही मार्गांच्या प्रसाराचे कार्य संत शेख महंमद महाराज करीत असत. आणखी एक अनामिक महाराजांविषयी लिहितात. "जय जय महंमदा सद्गुरू ज्ञानसागरू ब्रह्मविद्येचा दाता", "महंमद वर्णी महावाक्य गीता", वा. सी. बेंद्रे यांनी 'आरत्या प्रकरणात नोंदलेल्या या अनामिकाच्या उल्लेखातून संत शेख महंमद कीर्तनाच्या माध्यमातून केवढ्या प्रभावीपणे लोकांना आपल्याकडे खेचत असावेत हे लक्षात येते. हाच अनामिक दुसऱ्या उल्लेखात म्हणतो, "जय जय सद्गुरू महंमदा आनंदकंदा देई हरिनाम धंदा." हरदासी साकीमध्ये संत शेख महंमदांच्या प्रवासाविषयी आणि हरिदासवृत्तीविषयी संक्षेपाने परंतु स्पष्ट निवेदन आहे. वा. सी. बेंद्रे यांनी नोंदविलेली साकी अशी-

“शेख महंमदा येणे जाणे नाही साचार ।

हरिभक्तांचे घरी उपवास करी । कंटकांचा ने घे आदर ॥१॥”

महाराजांचा येण्याजाण्याचा नेम नसे. ते सतत भ्रमंती करीत असत. हरिदासाच्या घरी (उपवास

करीत) राहून परमेश्वराची सेवा करीत आणि अनैतिक गोष्टी आणि दुर्गुण यांना थारा देत नसत.

कीर्तनकारांना लोकरंजनातून प्रबोधन करायचे असते हे संतपरंपरेने सतत लक्षात ठेवले होते. संत ज्ञानेश्वर ते संत तुकाराम आणि त्यानंतरही लोकरंजनासाठी; कूटरचना, भारूड, रूपके, ओवीगीते, अभंगगीते, नर्तन, गायन आणि वादन यांचा आश्रय घेतलेला दिसतो. बोधक आणि अमृत वाणीला संगीताची साथ आणि आविष्कारात्मक नाट्यमयतेचे रूप देण्याचा खटाटोप या सर्व मंडळींनी केला आहे. या परंपरेला संत मुक्ताबाई आणि संत जनाबाई ह्याही अपवाद नाहीत. संत एकनाथ यांनी तर या गोष्टीची परमावधी केलेली दिसते.

संत शेख महंमद महाराज यांना तर मुस्लिम समाज आणि हिंदू समाज या दोहोंमध्येही समत्वाचे, अद्वैताचे संदेशन करीत संसारप्रपंच, गावगाडा, नीतीव्यवहार, राजव्यवहार यासंबंधात प्रबोधन करून समाज धर्मनिरपेक्ष स्वरूपात भेदरहिततेने, माणूस म्हणून, प्रेममूलकतेने उभा राहावा असे वाटत होते. रूढीग्रस्तता, अंधश्रद्धा, शोषकता, स्वार्थपरता, भ्रममूलकता, वासनांधता, अनाचार, दंभाचार आणि भ्रष्टाचार यांतून समाजमुक्त होऊन; सत्य, प्रेम आणि करुणेने भरून भरून असावा असे वाटत होते. नवविधाभक्ती आणि प्रामुख्याने नामभक्तीचा जागर त्यासाठी करावयाचा होता. 'राधाभाव' जागृत करायचा होता. संत शेख महंमद महाराजांनी त्यासाठी धृपदयुक्त ओवीगीते आणि अभंगगीते यांची मांडणी तर केली. त्याचबरोबर त्यांनी रूपक रचनांचा मोठ्या प्रमाणावर वापर केला. गणेश, विनायक, राम, विठ्ठल, पंढरी, लळित, वासुदेव, जोगी, पांगुळ, बणजारा, सौरी-मुंढा, कैकाये, जखडी, फतेहनामा, महात्मा, तेली, नापिक, हाटकरी, कवि, तरू, हिंदोळा, राधा, आशीर्वाद, कलियुग, प्रलय अशी रूपके कीर्तनातून सादर केली.

आचारबोध करतांना नरदेह, जन्म-मरण, यातिश्रेष्ठत्व, यवन, सोवळे-ओवळे, तीर्थ व्रते, दुष्ट दुर्जन, पाखांडी, स्त्रैण संचित इ. विषयांवर उपहासगर्भ, रोखठोक, खटकेबाज, प्रसंगी शिवराळ आणि मर्मभेदक त्याच माध्यमातून दंभस्फोटक भाष्य गेयतापूर्वक आणि श्रोतृसंवाद स्वरूपात केले. हे करीत असतांना, समाज भक्तिमार्गानेच आपला उद्धार करून घेऊ शकेल हे लक्षात घेऊन त्यांनी भक्ताभक्त, योगी, साधुअसाधु, भावभक्ती, नाममहिमा, पंचतत्त्वे, द्वैताद्वैत, विवेक, स्वानुभव, आत्मज्ञान, ब्रह्मज्ञान यांवरील भाष्य लोकशिक्षकासारखे केले.

ज्ञानसाधनेतील सद्गुरू महिमा समजावून सांगितला. तसेच नवविधा साधनेसाठी आरत्या आणि दोहरेही गायिले. यांची उदाहरणे वानगीदाखल देता येतील.

उदा. (१) तेली या रूपकात महाराज म्हणतात-

“हरि दुर्बल (शेख महंमद) तुझा तेली । सद्गुरूने कृपा केली ॥१॥

औट हात रोविला घाणा । तत्त्वे लाट फिरे जाणा ॥२॥

तीळ कल्पना वासना । शांति वोहोळूनि घाणा ॥३॥

माया विषय रगडिले । भाव तेली निवडिले ॥४॥”

(२) वणजारा या रूपकात महाराज निवेदन करतात-

“शेख महंमद वणजारा । शीघ्र चालिला बंदरा । संचित भाव खरा । भांडवल ॥१॥
बैल मनपवन । ढवळा पोंवळा जाण । मुठ गर्व गुमान । थापटियेला ॥२॥
कड्या वोढे पहाडा । कल्पना वासना धडा । अभाव स्वभाव वोढा । खांदले दोन्ही ॥३॥
आंडदोरा मागले । मोहो संताप लाविले । लुलु आशा आकळिलें । दोऱ्या निबंध ॥४॥
हेतु बुद्धि वेसणीं । या परमार्थे घालुनी । घंटा गर्जा दोन्ही ध्वनी । संकल्प विकल्प ॥५॥
प्रकृति घागरवेले । हाडूं तोरड लाविले । शांतीने श्रृंगारिले । क्षमा दया चंबरे ॥६॥
विधी सडका सगुण । चिताचे दाभण । धैर्याचें अटण । धरिलें धर्मा हातीं ॥७॥
स्वानंद वैराग्य गोण्यांचा सवेग । चढलों लागवेग । पश्चिमेचा घाट ॥८॥
एकविसां कड्यावर त्रिकुट महाखेचर । उलटोनी प्रकार । विहंगम गती ॥९॥
विवेकें शोधिला । मीन मार्गे लाधला । पुढें सिद्ध देखिला । सौदागर सद्गुरू ॥१०॥
पुजून गुरूधन्या । नामें भरिल्या गोण्या । परतोनि आलों पेण्या । निळारंभ ॥११॥
तळी उन्मनीचा हाट । सिद्धां साधकांची पेठ । तराजु बळकट । जत सत पारडी ॥१२॥
प्रेमघडा उब्बोध । दांडी तत्त्व सानंद । जोखून शेख महंमद । देतो भाविकाला ॥१३॥”

(३) यातिश्रेष्ठत्व स्पष्ट करतांना -

‘आचारबोधपर’ या अभंगात महाराज सांगतात

“असो हीन याती । जाणें ब्रह्मस्थिती । तो ब्राह्मण संती । पुजावा आधीं ॥१॥
असोनि ब्रह्मबीज । नेणें ब्रह्मगुज । न घ्यावा सहज । सिंतोडाहि ॥२॥
वेदांत बोलिलो । सिद्धांत सांगितले । गुप्प प्रकट केले । शेख महंमदी ॥३॥”

(४) ‘सोंवळे ओंवळे’ यांवर भाष्य करतांना महाराज स्पष्ट करतात -

“शुच सोवळी हीन याती । नेणें विटाळ वित्पत्ती ॥१॥
भिंत करूं जातां सोंवळी । तो अधिकचि निघे मळी ॥२॥
येणे न्यायें विप्र याती । पाणीयानें पाण्या धुती ॥३॥
विप्र विटाळाचे माहेर । आंघोळींत गेला संसार ॥४॥
शेख महंमदी धुतलें वोंवळें । जन विजन दिसें सोवळें ॥५॥”

(५) भक्ताभक्त विवेक सांगतांना शेख महंमद कथन करतात -

“घडिक वंदी घडीक निंदी । चांडाळ दंदी, बोलिजे तया ॥१॥
घडिक वाचा घडीक बोचा । स्वभाव त्याचा मऱ्हडळ न्यायें ॥२॥
सरडा गुहिरे घातकी पुरे । तैसें नव्हे बरें, कपटिमुख ॥३॥

कुसुंब रंग होय अरुंग । तैसे अभंग, सन्निधानीं ॥४॥
अभक्त नयनीं न पडावे झणीं । शेख महंमदें, दुषियले ॥५॥”

“भाव भक्ति निष्ठा कवी । तत्त्व विवेक अनुभवी ॥१॥
प्रेम बोधें वैराग्य ज्ञानी । निःशब्दी अनंत लोचनी ॥२॥
जहाज सिंधुमध्ये साव । भवनदीस संत उपाव ॥३॥
शब्द कवित्व कीर्ति त्यांची । जैसी तुंबी माये पेट्याची ॥४॥
शेख महंमद ताती तैसी । सुत प्रसवली पुण्यराशी ॥५॥”

(६) सद्गुरूंची आरती करतांना संत शेख महंमद महाराज भक्तांना भक्तीचे एक आत्माविष्कारात्मक साधन पुरवतात -

“जय जय सद्गुरू दिगंबरा कृपाधारा माझा चुकवी फेरा ॥१॥
सद्गुरू सांडुनि देव्हारे पुजिती पुजारे ते निरय भोगिती । सोनें रूपें पितळ कांसें मूर्ति
सायासे सोनारे ओतारे ओतती ॥ पाथ्रट घडिती प्रतिमा पाषाण करूनी जमा वर बैसोनी
झोडीती ॥ शेंदुर गुग्गुळ विकी वाणी मुखालागुनी त्यास देव म्हणती ॥१॥
कीटण लेप करी चितारी हिंगुळ सारी त्यास म्हणती वीर । पहिली भाकर त्यापुढें ठेवी
हावा दिवा लावी करूनी उपचार ॥ सचेतन याचे तोडुनि पाळे म्हणवती भले ठेविते
निचेतनावर । कावळ्याच्या विष्टेंत जन्मला पिंपळ उगवला तेथें घालिती फेर ॥२॥
तुकाई ना नरसो मायराणी वसती स्पशानीं भोगें घालिती गोंधळ । अजापुत्रास वधिते
भक्त म्हणविती पापें करिती तुंबळ ॥ भक्ताचे लेकीकून मल्हारी मागवी वाटी वाधा
वाजवी घोळ । मनुष्याच्या आकारें असती श्वान म्हणविती पिवळे करूनी माळ ॥३॥
ऐसें भजन आवडे जनासी नेणती दोषी करिती पापाच्या कोडी । दिड विश्व पुण्य साधकाचें
तें तारक साचें सांगेन आचार्य जाडी विश्वें साडेअठरा दोषी अवधारा नर्क भोगितो परवडी
। शेख महंमद म्हणे जनासी वंदा हृषिकेशी मनोभावें आवडी ॥४॥”

या आरतीमध्ये प्रतिमा आणि पूजाविधी यांशी संबंधित सर्व मानवी संस्थांचा उल्लेख करित या साधनांच्या माध्यमातून पलिकडे नेण्याचे मार्ग सद्गुरू दाखवितात. असा सद्गुरू महिमा वर्णन करतांना लोक नवविधाभक्ती अनुसरतांना प्रतिकानाच परमेश्वर मानतात व त्यातच अर्थात संसारप्रपंचातच गुंतून पडतात, त्यातून परमार्थापर्यंत पोचविण्याचे कार्य सद्गुरू करतात, असा साधना आणि सद्गुरू दोहोंविषयीचा प्रबोध संत शेख महंमद महाराज कीर्तनातून करतांना दिसतात.

दुसऱ्या एका आरतीत केवळ ध्यानमूर्तीचे वर्णन करून सद्गुरू महिमा सांगतात -

“आरते आरती सद्गुरू नभा । पंच तत्त्वे वाती प्रेमें प्रकाशल्या प्रभा ॥१॥

बाहुल्या ऊर्ध्व नयनीं तटस्थ तन्मये । लागली तत्त्वमुद्रा मन अनम होये ॥१॥

सहज समाधि बोधें विजये अरुण उदये । अनंत लोचनीं शांति शेख महंमदा होये ॥२॥”

अशा मराठीत सात तर तीन हिंदुस्थानीत आरत्या, वा. सी. बेंद्रे यांनी नोंदविल्या आहेत.
दोहे गाऊन संत शेख महंमद महाराज संत कबीरांची आठवण करून देत कीर्तनात रंगत

आणतात -

उदा. (१)

“दिल भये बैरागी । प्रेमें सुरत लागी ॥१॥

हे दुनियाकी यारी बहुत लागे बुरी । मन मन शाहु हुं जागी ॥२॥

शेख महंमद हमदम । महिदे बालम सीर त्यागी ॥३॥”

उदा. (२)

“प्रेम सुरत लागी । दिल भया बैरागी । मन मनसें हूं त्यागी ॥१॥

शेख महंमद हमदम हिरदे । खुमारी नयनों लागी ॥२॥”

असे अनेक दोहे उत्स्फूर्तपणे महाराजांनी कीर्तनात गायिले असावेत.

कीर्तनात संत शेख महंमद महाराज एकाच वेळी अनेक पुराणकथा, अनुभूतीकथा, प्रपंचसंसार, जगरहाटीविषयक दृष्टांतकथा यांचा भडीमार करतात. त्यांचे कीर्तन त्यामुळे रंगत जातेच; त्याबरोबर प्रहरप्रह सत्संग घडत राहतो. पुराणकथा, कृष्णलीला आणि दृष्टांतकथा या कथांच्या रूपातून रूपकांच्या स्वरूपात श्रोत्यांच्या मनात रेंगाळत ठेवून आत्मपरीक्षणात्मक चिंतन करावयास लावण्याचे सामर्थ्य संत शेख महंमद महाराजांच्या वाणीला आहे.

‘गायका’सारख्या प्रकरणात ते कृष्णलीला गातांना म्हणतात -

“हरि भाई तुझ्या बारगळा । मज नाटोपती गोपाळा । जरी तू सांभाळिसी वेळोवेळा ।

तरीच वळीन गा बापा ॥१॥

सप्तरंग औटहात कांबळा । तो मज पांघरविला रे गोपाळा । आत्मज्ञान काठी दिधली

राऊळा । हाती माझे ॥२॥

थोडी आयुष्याची दोरी । निर्गुणा बांधली रे जन्मभदरी । गाई घालोनी माझिये भारी ।

धनीपणे मिरविसी ॥३॥”

‘नाममहिमा’ सांगता सांगता अनेक कथांची आठवण करून देत भक्तीची आर्तता प्रकट करतात -

“विठ्ठल दातारा, कृपेच्या सागरा । तारी सर्वेश्वरा, अनाथासी ॥१॥

तुझे नाम घेता, तरले असंख्यात । तुझिया नामाचे, आर्तमज ॥२॥

तारिली गणिका आणीक आईका । अजामेळा सारखा, पावन केला ॥३॥

नामा तुझा प्यारा, नामे तरला गजेंद्र । शिळेस लाविता कर, उद्धरली ॥४॥”
‘संचित’विषयक भाष्य करतांना महाराज म्हणतात,
“कर्म बळिवंत दारुण । यातोयाती दावी भ्रमण ॥१॥
देव दानव नारदमुनि । कर्म विष्णु केला मोहनी ॥२॥
कर्म पिडिलें इंद्रचंद्रा । ब्रह्म कपाट जोगी शंकरा ॥३॥
कर्म पार्वती भिल्लिण केली । वनी अहल्या शिळा जाली ॥४॥
सीता रामाची पतिव्रता । गेली राक्षसांच्या हातां ॥५॥
धर्मराजा पवित्र जाला । कर्म कळी खांदा सुळ दिलहा ॥६॥
कृष्ण पांडवांचा सारथी । कर्म वनवासी पीडती ॥७॥
नळ दमयंती आव्यशंक । कर्म लाविली त्याला भिक ॥८॥
कर्म गुंजेसी तुकलें सोनें । नद्या गोड सिंधु खारेपणे ॥९॥
रामलक्ष्मण कर्म पिडिले । अहिरावणें बंदी घातलें ॥१०॥
पालथ्या पाये राया नवग्रह । कर्म रावण त्यावरून फिरे ॥११॥
अमर सोन्याची लंकापुरी । परि रावण केला भिकारी ॥१२॥
म्हणती ब्रह्मलिखित चुके ना । ब्रह्मा कन्या भोगी कर्मपतना ॥१३॥
ऐसी कर्म सदगुरूची दासी । नष्टा दुष्टा पतिता नासी ॥१४॥
शेख महंमद भावें नीट । कर्म जन्मांतरी पासूनि सुटे ॥१५॥”

संत शेख महंमद महाराज यांची स्फुट अभंगवाणी ही कीर्तन कथा निवेदन प्रसंगाने प्रकटली आहे हे सहज लक्षात येते. रोज नवे गाव, नवे कीर्तन, कीर्तनातून भक्ति, ज्ञान आणि वैराग्याचा, रंजनातून प्रबोध अशी संत शेख महंमदांची कीर्तनाची धाटणी होती. सामान्यतः मध्ययुगीन भागवत संतांनी कीर्तनाची अशीच सारणी ठेवली आहे. संतांची अभंगगाथा आपणास संतांचा कीर्तनरंगच अनुभवते. कीर्तनासाठी म्हणून आख्यानगीते किंवा कथागीते स्वरूपाचे काव्य येथे नाही. संत शेख महंमद महाराज आपल्या कीर्तनरंगालाच कथा असे संबोधतात. त्यांची अभंगवाणी ही एकप्रकारे श्रोतृसंवाद असते. अनेक अभंग तर थेट श्रोत्यांस संबोधून सुरू होतात. उदा.

“आमचा आचार आईका । तुम्ही गर्वे जाऊ नका ॥”

“एका श्रोते राजभाविक । महा प्रष्टिक शेख महंमदी विवेक ॥४॥”

“शेख महंमद जनाप्रती श्रापिती ॥४॥”

“एका संत साधु श्रोते सज्जन । मन एकाग्र करून । एक म्यां देखिले स्वप्न । स्वप्नामाजी ॥१॥”,

“एका त्या वनाची रचना । लक्ष चौऱ्यांशी भ्रमणा । उत्पत्ति प्रळयो जाणा । केल्याविण

होये ॥”,

“जनालागीं आशिर्वाद । देती शेख महंमद ॥धृ॥”,

“आमुचे नाचणीं, कोणी नाचूं नका । ज्याला असे धोका, लौकिकाचा ॥”,

“जे आपुले स्वहित न करिती । ते परावे काय जाणती । जैसे मातेला नेणती । पोसणीं पोरटी ॥”,

“आता तत्त्वज्ञान उत्पत्ति सांगो ॥”,

“आता गर्भ चिंता जाणजे ॥”,

“भाव कैसा सांगेन, सर्वापरी लीनता । अभावीं तत्त्वतां, सर्वांठाई ॥”,

“ब्राह्मण विचार एका गाढा, द्वारी क्षमा दयेचा सडा । घेतला अविद्येचा शिंतोडा, मनापासुनि ॥”,

“विवेक वैराग्य बोध, चर्चितसे शेख महंमद । उपदेश हा मदालसेचा, स्वहिताचा आनंद । पुत्रालागीं सांगे भावे, प्रेमें होई बा सावध । घडि जाते महा मोलाची, तोडी माया प्रपंच भेद ॥धृ॥”

“शेख महंमद बोले बानी । अंधर घडा बाहेर पानी ॥”,

“जाहिर बोले सैयद महंमद सुलुक भेद सुनना अकलबंद ॥धृ॥”

“राम जपा मंत्र सोपा । महा पापा, हो धुनी ॥”,

“शेख महंमद एकसरें पिटी धांडोरा चौफेरे ॥”,

संत शेख महंमद यांच्या अभंगवाणीमधील ही चौफेर असलेली संवादात्मक आणि आविर्भाव व आवेशयुक्त वचने पाहिली की महाराज आपल्या कीर्तनात कथात्मकता आणि रंजनात्मक रंग कसा भरत असावेत हे अनुभवता येते. संत शेख महंमद महाराज असे भागवत कीर्तन-प्रवचनकारांची ‘महाराज पठडी’ आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचे स्वाभाविक अंग आविष्कृत करतात. सादरीकरणात्मकता हा त्यांच्या कीर्तनरंगाचा नाट्यात्मक गुण म्हणता येईल. कीर्तन हा प्रयोगसिद्ध वाङ्मयकलाप्रकार आहे. ह्याची साक्ष त्यांच्या कीर्तनातून मिळते.

कीर्तन म्हटले की टाळ, मृदुंग, चिपळ्या, वीणा यांची साथ आलीच. संत शेख महंमद महाराज आपल्या गावोगावांच्या भ्रमंतीत, गावोगावच्या मंडळींची साथ घेत असावेत हे उघड आहे. नित्य सकाळ-संध्याकाळ कीर्तन करण्याचा पायंडा, गावोगावी, त्यांतही विशेषतः राशीन, श्रीगोंदा अशा क्षेत्रांच्या ठिकाणी महाराजांनी घालून दिलेला होता. साथसंगत करणारी मंडळीही अशीच नित्याची जमलेली असतील, हेही सहज ध्यानात येते. महाराजांची कीर्तनासाठीची आणि साधनेसाठीची भ्रमंती किती असावी; याचा गंमतीदार उल्लेख जयराम स्वामींबरोबर केला आहे. चरित्रपर लेखनात ते म्हणतात, “नित्य गमन करी, हिंडे चारी दिशा । जुनी जोडा मासा, एक लागे ॥” या भ्रमंतीत

पाच-सात शिष्य नित्य बरोबर असत. त्यांच्यासह कीर्तनरंग मांडला जाई. हरदासी आर्येमध्ये संत शेख महंमदांचे जे वर्णन केले आहे ते या व्यक्तिमत्त्वाचा थेट प्रकर्ष करणारे आहे.

“शेख महंमद साधुसंतां कीर्तने जनांत मानवला ॥”

(८) चतुरस्र, व्यासंगी, राजयोगी, संत शेख महंमद महाराज

संत शेख महंमद महाराज यांचा अभ्यास राजेमहंमद आणि संत स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले, यांच्या सान्निध्यात आणि फुलाईच्या संस्काराने झाला हे लक्षात घ्यावे लागते. त्यातून संत शेख महंमद महाराजांचे चतुरस्र व्यासंगी राजयोगी व्यक्तिमत्त्व कसे विकसित झाले असावे, याचा स्पष्टपणे बोध होतो.

संत शेख महंमदांपर्यंतची सूफी सद्गुरू शिष्यपरंपरा पाहिली तर सूफी तत्त्वज्ञान आणि कुराण यांचा उत्तम अभ्यास त्यांचा झाला असावा. हा अभ्यास ग्रंथावलोकन आणि अवलियांशी सतत चर्चा यांतून घडला असावा हे स्पष्ट आहे. 'योगसंग्राम' ग्रंथात महाराजांनी स्वतः या यवन आणि हिंदू परंपरेतील व्यासंगाचा उल्लेख केला आहे. 'योगसंग्राम'च्या सोळाव्या प्रसंगात (अध्यायात) ते म्हणतात

-

“अविद्य यातीस निपजलों । कुराण पुराण बोलों लागलों । वल्ली साधुसंतांस मानलों ।
स्वहितपरहिता गुणें ॥” (१६-६६ योग)

संत शेख महंमदांच्या व्यासंगाचा विचार करतांना त्यांच्या परंपरेचा विचार करावाच लागतो. राजेमहंमद यांच्यामुळे, संत शेख महंमदांचीच काय पण त्यांचे गुरू स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले यांचीही परंपरा सूफी संप्रदायाशी जोडली जाते. या दोघांचीही उठबस सूफी अवलियांत होती हे निर्विवाद. परंतु म्हणून ते सूफी संप्रदायाचे होते असा निष्कर्ष काढणे अपनिरीक्षण आणि अनिरीक्षणाचे ठरेल. या परंपरा शोधनाचा यथोचित समाचार 'एकनाथांची गुरूपरंपरा आणि कादरी पंथ' या मथळ्याखालील चर्चेत पृ. ९२ ते ९५ व महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या वाङ्मयेतिहासाच्या दुसऱ्या खंडाच्या पहिल्या भागात श्री. रं. कुलकर्णी यांनी घेतला आहे. संत शेख महंमद हे हरिभक्त अर्थात भागवत संप्रदायी असल्याचा स्पष्ट निर्वाळा संशोधनांती दिला आहे. याच वाङ्मयेतिहासात वि. रा. करंदीकर यांनीही 'ज्ञानाचा एका, नाम्याचा तुका' याप्रमाणेच 'कबिरांचा शेका' असे म्हणण्याचा प्रघात (भागवत संप्रदायात) आहे, असे पृ. १८० वर नोंदविले आहे. याचा अर्थ राजेमहंमदांच्या रूपाने सूफी परंपरेच्या अगदी जवळचे संत शेख महंमद महाराज, स्वामी चंद्रभट बोधले उर्फ चांद बोधले यांचे शिष्य व जनार्दन स्वामींचे गुरूबंधू म्हणून भागवत संप्रदाय आणि त्यातही नाथ संप्रदायातून आलेल्या गुरूदत्त परंपरेशी थेट जोडलेले दिसतात. कारण त्यांच्या गुरूंनी संत स्वामी चंद्रभट बोधले यांनी समाधी उत्तर 'दत्त दिगंबर' हे नामाभिधान स्वीकारले होते. बाकीच्या गोष्टी या सत्तेच्या प्रभावाने प्रचलित वा पुरस्कारित झाल्या असतील, असाच विचार करावा लागतो.

संत शेख महंमद महाराजांचे वाङ्मय विचारात घेतले तर; “वैदिक परंपरेतील तत्त्वज्ञान,

त्यातील प्रमुख सिद्धांत व परिभाषा यांची शेख महंमद यांना उत्तम माहिती आहे. ब्रह्म आणि माया, प्रकृती व तिचे तीन गुण, बंध आणि मोक्ष, कर्म, ज्ञान, भक्ती आणि योग हे सारे भाग ते जाणतात. इतर संतकवींच्या धाटणीने सद्गुरू व सच्छिष्य यांची लक्षणे ते स्पष्ट करतात. त्यातल्या त्यात अद्वैत, भक्ती आणि योग यांची त्यांच्या विचारांवर अधिक छाया आहे. हठयोग व त्यातील प्रक्रिया त्यांना परिचित आहे.’ हा श्री. र. कुलकर्णी यांनी नोंदविलेला व्यासंगाविषयीचा अभिप्राय योग्यच आहे. या योगसाधनेची भक्तीतील नामस्मरण व हरिकथा श्रवण यांच्याशी संत शेख महंमद महाराजांनी सांगड घातली आहे. याचा अर्थ अद्वैत व भक्ती यांचे तत्त्वज्ञान आणि साधना त्यांना चांगली ज्ञात दिसते.

संत शेख महंमद महाराज यांनी संत स्वामी चंद्रभट बोधले यांचे शिष्य जनार्दन स्वामी आणि संत एकनाथ महाराज यांचा उल्लेख केला आहे तो वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

“धन्य चांद बोधले । जानोपंता लोधले । त्यांच्या शेषं धाले येकोजनार्दन ॥१॥

केली भागवत टीका । उद्धार विश्वलोकां । तेंच दिसे सायेका स्वामी पासी ॥२॥”

स्वामी चंद्रबोधले यांच्या गुरूकृपेचा वारसा संत एकनाथ महाराजांना मिळाला. त्यांनी जगदोद्धारक भागवत टीका केली याचे कारण त्याची ‘सायका’ (गर्भ/बाठ) स्वामी चंद्रबोधले यांचेकडेच बांधली गेली होती. हा उल्लेख स्वामी समर्थ चंद्रबोधले यांच्या गुरूकृपेने संत शेख महंमदांच्या व्यासंगाची व्याप्ती स्पष्ट करतो. श्रीमद्भागवत ग्रंथ, अर्थात महापुराण व अन्य पुराणे, श्रीमद्भगवद्गीता आणि वेदान्त यांचा सखोल अभ्यास करण्याची संधी स्वामी समर्थ चंद्रबोध बोधले यांच्या सान्निध्यात संत शेख महंमदांना लाभली. एवढेच नव्हे तर या सर्व ग्रंथांवरील चर्चा ऐकण्याची संधी त्यांना वारंवार मिळाली असावी. त्याचबरोबर ‘भावार्थदीपिका’ अथवा ‘ज्ञानेश्वरी’, ‘अमृतानुभव’ आदि संत ज्ञानेश्वरांचे वाङ्मय स्वतः संत शेख महंमदांनी पाहिले आहे. स्वामी समर्थ चंद्रबोधले यांच्या सान्निध्यात योगसाधनेला पूरक असा सर्व अभ्यास त्यांचा पद्धतशीर झाला आहे. संत शेख महंमद महाराज यांचे ‘पवनविजय’, ‘निष्कलंक प्रबोध’ हे ग्रंथलेखन पाहिले तर त्यांना इडापिंगळा सुषुम्ना, षट्चक्रे, ॐकार, पाच धारणा, नाडीज्ञान, चंद्राच्या तिथी, सूर्याच्या तिथी, स्वरज्ञान, पौर्णिमेचे फळ, उत्तरायणीचे फळ, दक्षिणायणीचे फळ या सर्व गोष्टींची माहितीच नव्हे तर सखोल ज्ञान झाले होते.

संत शेख महंमद महाराजांची भ्रमंती, संतमेळा आणि अवलियांमधील उठबस यांचा परिणाम चतुरस्त्र ज्ञानप्राप्तीसाठी झाला. आचारबोध, भक्ताभक्त, योगी, साधुअसाधु, द्वैताद्वैत, काळ ज्ञान या गोष्टींवरील महाराजांचे भाष्य पाहिले; तर त्यांची सूक्ष्म निरीक्षण दृष्टी, चिंतनशील आणि तुलनासम वृत्ती, लोकभाषा आणि ज्ञानभाषेवरील प्रभुत्व त्यातही संस्कृत, हिंदुस्थानी, उर्दू भाषाज्ञान यांचा परिचय होतो. व्यासंगाने प्राप्त झालेली प्रगाढता, योगसाधनेने आलेले गांभीर्य, भक्ती, ज्ञान, वैराग्य मार्गाने अंगी आलेले कारुण्य त्यांच्या लेखनातून व चर्चेतून ओतप्रोत दिसते. समर्थ रामदासांनी

त्यांच्या सामर्थ्याचा गौरव आरतीतून केला आहे. संत समर्थ रामदास आरतीत शरण्यभावाने लिहितात

-

“जय जय आरती जय महंमद शेखा । तुज ब्रह्मादिक वर्णिती न कळे गुज विवेका ॥१॥
अभिन्नत्व आर्त अनिवार पाही । आठव ना विसर मज हृदयी ध्याई ॥ दृष्येविण दर्शन
दिधले सम ठायीं । म्हणुनि वियोगें सोऽहं हे तत्त्व लवलाही ॥१॥
कल्पांतीचे संचित सांचले माझें । तेणें गुणें दर्शन लधमीं केलेसें बीजे ॥ क्षमेवीण
आलिंगन मुख पाहे सहजें । ज़मी अपरोक्ष पिता मी किंकर तुज साजे ॥२॥
देह जरी वोवाळूं उसने पांचांचे । जीव शिव ओवाळूं तरी देणे हे तुमचे ॥ भाव भक्ति नेणें
पोसणें संतांचे । रामीरामदास चरणरज संतांचे ॥३॥”

क्षणभर आरती गौरवासाठीच लिहिलेली असते असे गृहित धरले तरी आरती सामर्थ्याची केली जाते हे राहातेच. याचा अर्थ संत शेख महंमद महाराजांचे अध्यात्मक्षेत्रातील अलौकिक व्यक्तिमत्त्व सर्वपरिचित होते असाच होतो.

वा. सी. बेंद्रे यांच्या अभ्यासाप्रमाणे “शेख महंमदांचे मनावर लहानपणापासूनच इस्लामी व हिंदू संस्कृतीचे चांगले संस्कार झाले होते. परंतु गृहशिक्षण इस्लामी धर्मासच अनुसरून होत राहिल्याने त्यांचा पिंडच त्या संस्काराने पोसला गेला होता.” ते पुढे म्हणतात, “शेख महंमदबाबास कुराणांतील वचनें चांगलीच अवगत होती. शेख महंमदबाबांच्या हिंदी-मराठी आणि हिंदी कवितांतून कुराणातील उक्त्या आल्याच आहेत व त्यांनी त्या उक्त्यांचा मेळ हिंदू धर्मोक्तींशी घालण्याचा प्रयत्न केला आहे”. शेख महंमद लिहितात -

“ऐका हरि अल्ला जरी दोन असते । तरी ते भांडभांडोच मरतें । वोळखा कांही ठांव उरीं न देते । येरून येरांचा पै ॥१५॥” (पृ. १४२ यो.)

संत शेख महंमद महाराजांचा खटाटोप हिंदू, मुस्लिम आदि धर्म अध्यात्मज्ञानात वेगळे उरत नाहीत. एकमेव ‘अध्यात्म’ ‘वेदान्त’ अर्थात ‘अद्वैत’ तेवढे राहते; हे सांगण्याचा आहे. हे करण्यासाठी उभय धर्मतत्त्वज्ञानाचा केवढा सूक्ष्म अभ्यास संत शेख महंमद महाराजांकडून घडला असेल; हे सांगावयास अन्य प्रमाणाची गरजच नाही. अध्यात्मविद्येतील मांडणी ज्या शाब्द पारिभाषिक संज्ञांमध्ये घडते ह्यांचा तुलनात्मक अभ्यासही महाराजांच्या, मुसलमानी भाषा (उर्दू/हिंदुस्थानी), संस्कृत, प्राकृत, मराठी भाषांवरील प्रभुत्वाची साक्ष देते. या दृष्टीने ‘दुचेश्मा’ हे प्रकरण त्यांच्या तौलनिक अभ्यास आणि अध्यात्मज्ञान संशोधन वृत्तीचे मोठे परिमाण आहे. उदा.

जलालियत ।	तमोगुण ॥१॥
कमालियत ।	शुद्ध सत्वगुण ॥२॥
मकान चार ।	स्थाने चार ॥

चश्म मकान ।	नेत्रस्थान ॥१॥
हलक मकान ।	कंठस्थान ॥२॥
कतब मकान ।	हृदयस्थान ॥३॥
सिररे मकान ।	मूर्ध्नि स्थान ॥४॥

भोग चार

सुरत दीदनी ।	स्थूल भोग ॥१॥
वहमा ।	कल्पनापविक्रम ॥२॥
नीद ।	निराचंद मुर्छना ॥३॥
खुश आनी ।	आनंदावभास ॥४॥
नासूत दर मलकूत ।	अकारो उकार
मलकूत दर जबरूत	मकारो ॐकार
लाहूत दर नासूत ।	ॐकार अहमेव
अकलोम गुद सवदरी ।	अहमात्मा साक्ष
अनसर पंज ।	पंच महा भूते ॥

खाक ।	पृथ्वी ॥१॥
अब ।	आप ॥२॥
आतश ।	तेज ॥३॥
वाद ।	वायू ॥४॥
हवा ।	आकाश ॥५॥

संत शेख महंमदांनी तुर्की, उर्दू, फारशी, हिंदुस्थानी - (हिंदी) आणि संस्कृत प्राकृत मराठी असा शब्दकोश मांडला आहे. यांत हवासे दस १० - इंद्रिये १०॥ दिल - अंतकरण, वहम - मन, अकल - बुद्धि, कतरा - चित्त, खुदी - अहंकार, नजर - प्राणदृश्य, नजर नाजिर - दृश्यदृष्टा, खुदा बंदा - जीव ईश्वर, जात सिफत - माया ब्रह्म, नफी इसबत - नित्यानित्य, दाना बिना - ज्ञाता द्रष्टा, शाहीद - साक्ष, शरा सलूक - कर्म निःकर्म, तोहीद - अद्वैत, भिहिण्ट दोजख - स्वर्ग निरय, बसालत - ऐक्य, दुई - द्वैत, दानाईनादानगी - ज्ञान अज्ञान, खुदाशिनास - आत्मज्ञान, जिकीर - स्मरण विवेक; असा ब्रह्मविद्येचा, वैदिक तत्त्वज्ञानाचा, अर्थात योग विज्ञानाचा स्फोट - हिंदुस्थानी भाषेत करून वैदिक तत्त्वज्ञानाची महती स्वानुभवातून विश्वात विख्यात करण्याचा प्रयत्न केला. तौरयत - ऋग्वेद, जबूर - यजुर्वेद, इंजील - सामवेद, फुकीन - अथर्ववेद आणि रिसाले - शास्त्रे, अशा एकूण भारतीय ज्ञानव्यवस्थेला हिंदुस्थानी पारिभाषिक शब्द प्रसुत केले. हे त्यांच्या मुस्लिम,

सूफी आणि सनातन हिंदू तत्त्वज्ञानाच्या व्यासंगाचे द्योतक होय. हिंदूंना इस्लाम समजावून सांगून धर्मांतर घडविणे किंवा मुस्लिमांना हिंदूंचे तत्त्वज्ञान सांगून दिपवून टाकणे अथवा धर्मांतरातील अडथळे दूर करणे असा गुप्त हेतू असल्याचे म्हणणे; हे असत्य आणि कावेबाजपणाचे वाटेल; असे संत शेख महंमद महाराजांचे व्यक्तिमत्त्व होते. सखोल व्यासंग, निखळ सत्यान्वेषण आणि अद्वैतानुगामी साधना करणे; त्याचबरोबर आत्मोद्धाराबरोबर ज्ञानात्मक पातळीवर लोकोद्धार करणे असे त्यांचे ज्ञानोत्तर भक्तिसाधना करणारे व्यक्तिमत्त्व होते, असेच अनुमान पुढे येते.

संत शेख महंमदांचे मनावर लहानपणापासून इस्लामी व हिंदू संस्कृतीचे चांगले संस्कार झाले होते. दौलताबादेत असतांना शेख महंमदांची परामार्गातील तयारी बऱ्यापैकी झाली होती. संत एकनाथांच्या मृत्यूपूर्वीच मालोजीराजे यासारखे थोर मराठा सरदार त्यांना मानू लागलेले दिसतात. बऱ्याच पंथीय वगैरेंच्या आचारविचारांची बारकाईने पाहाणी महाराजांनी केलेली दिसते. असे त्यांच्या स्फुटलेखनातील 'आचारबोध' प्रकरणातील उल्लेखांवरून दिसते. वा. सी. बेंद्रे यांनी याची दखल 'कवितासंग्रह'च्या प्रस्तावनेत घेतली आहे. इत्यर्थ असा की, शेख महंमद महाराजांनी कीर्तनकार वृत्ती स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले यांच्या गुरुकृपेनंतर लगेचच स्वीकारली असावी. त्याच निमित्ताने सद्गुरूमहिमा आदि स्फुट अभंगरचना त्यांच्याकडून स्फुट होऊ लागली असावी असा कयास बांधता येतो. मात्र ही कीर्तनकार वृत्ती स्वीकार करण्यापूर्वीच त्यांचा व्यासंग सुरू असावा, असे मत नोंदविता येणे शक्य आहे. दुसऱ्या बाजूला योगभ्रष्टाला परिपक्व दशेत पूर्वसाधनेतून प्राप्त ज्ञान प्रकाशमान झाले असावे. त्यातच सद्गुरूंनी केलेला शक्तिपात यामुळे तरुण वयातच त्यांना ज्ञानाची परिपक्व दशा प्राप्त झाली असावी. म्हणूनच त्यांच्या भ्रमंतीत, अनेक प्रज्ञावंत, सुप्रतिष्ठित त्यांच्या चरणी लागले. त्यांच्याकडून गुरुप्रसाद अपेक्षा करू लागले हे उघड आहे. असे असले तरी सद्गुरू जनार्दन स्वामी आणि संत एकनाथ यांच्याविषयीचे त्यांनी केलेले उल्लेख पाहिले तर संत शेख महंमदांची व्यासंगासह योगसाधनेची तसेच भक्तिमार्ग अनुसरातील दिशा स्पष्ट होते. स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले यांनी संन्यास घेतल्यानंतर 'दत्त दिगंबर' हे नांव धारण केले. यातून संत शेख महंमद महाराजांच्या भक्ती, ज्ञान, वैराग्य मार्गाची ध्येयनिश्चिती झाली हे उघड आहे.

संत शेख महंमद महाराजांचा व्यापक व्यासंग त्यांच्या स्फुटरचनेसह सर्वच शास्त्रीय ग्रंथातही स्पष्ट जाणवतो ते त्यांच्या साहित्य लाघवापेक्षा बोध आणि ज्ञान यांच्या प्रतिपादनातील व्यापकतेतून आणि सूक्ष्म निरीक्षणातून प्रकटलेल्या विपुल प्रमाणातून होय. कळत नकळत भागवत संप्रदायाच्या निवृत्ती, ज्ञानदेव, नामदेव, एकनाथ आणि तुकाराम या सर्व संतांच्या मालिकेत शेख महंमद महाराज सुप्रतिष्ठित होतात. समकालिन संतांनी केलेल्या महाराजांच्या वर्णनातून त्यांची ही ज्ञानमूर्ती स्वच्छ प्रकट होते.

(९) समकालीन संतमेळ्यातील परमहंस

संत शेख महंमद महाराजांचा अवतरण व महासमाधी यांविषयी मतभेद असले तरी गुरूबंधू यांचे सत्शिष्य संत एकनाथ महाराज आणि त्यांचे श्रीमद् भागवत टीका लेखन याचा उल्लेख स्वतः महाराज करतात;

“धन्य चांद बोधले । जानोपंता लोधले । त्यांच्या शेषें धाले । येकोजनार्दन ॥१॥

केली भागवत टीका । उद्धार विश्वलोकां । तेंच दिसे सायेका । स्वामीपासीं ॥२॥”

या ‘सद्गुरू महिमा’ वर्णन करणाऱ्या अभंगातून शेख महंमद यांची आणि संत एकनाथ महाराजांची भेट व चर्चा झाली होती हे स्पष्ट आहे. म्हणजेच संत एकनाथ यांच्या भागवत टीका लिहून सर्वश्रुत होण्यापासून ते संत जयराम स्वामी यांच्या समाधीसमयी संत तुकाराम महाराजांसमवेत आशीर्वाद देण्यासाठी संत शेख महंमद महाराज उपस्थित होते, असा स्पष्ट उल्लेख दिसतो.

“तेव्हां महंमदस्वामी आले उठाउठी । देखियेली दाटी, ढाळ नसे ॥१३०॥

येऊनिया मध्यें, पोथी उचलिली । बैसुनि घेतली, पुढें ठाया ॥१३१॥

जनलोक बोले देखिला नाही कधीं । जोड्यासंगे मधीं, बैसलासे ॥१३२॥

म्हणे तुकाराम, हे शेख महंमद संत, असा तुम्हा निवांत, उगें पहा ॥१३३॥

उठियेला तुका, लागे स्वामी कानीं । साधु हो नयनीं, पहा आतां ॥१३४॥

तेव्हां जयरामानीं, भर दृष्टीं पाहिला । जयजयकार केला, समारंभ ॥१३५॥

साष्टांग घालोनि, केला नमस्कार । केला हरिहर, जयरामांनीं ॥१३६॥”

संत शेख महंमद चरित्रातील स्वामी जयराम यांच्या समाधीचा प्रसंग संत शेख महंमद महाराजांच्या आयुष्याचा पट प्रदीर्घ असल्याचे स्पष्ट करतो. संत एकनाथ महाराज ते संत तुकाराम महाराज या दोन्ही भागवत संतांच्या मेळ्यात संत शेख महंमद महाराज सुप्रतिष्ठित होते हे स्पष्ट आहे. याच चरित्रामध्ये चरित्रकारांनी (हे चरित्रकार संत शेख महंमद महाराजांचे शिष्य असावेत)

“एक्या मुखें त्यांची, किती वर्णुं स्तुती । शेषाचीही मती, कुंठे जेथे ॥१५॥

नित्य गमन करी, हिंडे चारी दिशा । जूती जोडा मासा लागे एक ॥१६॥”

केलेल्या या उल्लेखावरून संतांच्या मेळाव्यात कीर्तन रंगात रंगणारा हा परमहंस आपल्या डोळ्यासमोर उभा राहतो. अनामिक चरित्रकार लिहितात-

“तुकोबा, आणि स्वामी जयराम । रामदासां प्रेम, चरणीं त्यांच्या ॥१॥”

याचा स्पष्ट अर्थ असा की, संत तुकाराम महाराज समकालीन सर्व संतमंडळींत शेख महंमद महाराजांविषयी पूज्यभाव होता.

‘एकात्मतेचे प्रतीक : संत शेख महंमद’ या ‘सद्गुरू’ या रौप्यमहोत्सवी वर्षानिमित्त प्रसिद्ध केलेल्या, संत शेख महंमद महाराज ट्रस्टच्या स्मरणिकेत डॉ. बाळासाहेब बळे लिहितात, श्रीगोंदे ही, “अनेक जातीपंथातील साधूसंतांची ही कर्मभूमी आणि जन्मभूमी आहे. या संतांमध्ये प्रामुख्याने संत शेख महंमद महाराज (शके १५४८ ते १६१८), गोधडबुवा (शके १५४९ ते १६१८), प्रल्हाद महाराज (शके १५५० ते १६१८), राऊळबुवा (शके १५५२ ते १६१८), केणे महाराज (शके १७५० ते १८१३) यांचा समावेश असून...” याचा अर्थ संत गोधडबुवा, प्रल्हाद महाराज, राऊळबुवा हे समकालीन संत शेख महंमद महाराज यांच्या काळात श्रीगोंद्यातच होते. स्व. एकनाथ जोशी लिखित ‘श्रीपूर महात्म्य’ या ग्रंथातही हा उल्लेख येतो.

‘सिजरा जदि कादरी’ या वा. सी. बेंद्रे यांनी नोंदविलेल्या उल्लेखात सयेद राजेमहंमद कादरी - सयेद चांदसाहेब कादरी - सयेद महंमद कादरी - सयेद लाडजी (दावलजी?) कादरी - सयेद हकीम साहेब कादरी - सयेद बाळासाहेब कादरी अशी सूफी परंपरा दिली आहे. याचा अर्थ वडिलांपासून मुलांपर्यंत कादरी परंपरा संत शेख महंमदांच्या अवतीभवती होती.

स्वामी मुकुंदराज यांनी दिलेली, वा. सी. बेंद्रे यांनी परंपरात्पर अभंग नोंदवून दिली आहे. त्यानुसार चंद्र बोधले - जनार्दन स्वामी - एकनाथ - मुकुंदराज - रामनाथ अशी शिष्यपरंपरा सांगितली आहे. त्यानुसार संत स्वामी चंद्रभट बोधले महाराज यांचे शिष्य शेख महंमद महाराजांच्या सान्निध्यात जनार्दन स्वामी मुळे ही सर्व मंडळी असावीत.

याशिवाय मुधापांगुळ, अमज, दावलजी, हाकीम, दयाळदास, रघुनाथ आणि अनामिक हेही संत शेख महंमद महाराजांच्या अवतीभवती असावेत.

एकनाथकालीन मंडळी पाहता ‘बाळबोध’कार स्वामी त्र्यंबकराज आणि ‘दासोपंत’ हे महाराजांना माहीत असावेत. तसेच स्वामी चंद्रभट बोधले यांनी संन्यासेत्तर दत्त दिगंबर नाम धारण केले याचा सरळ अर्थ दत्त संप्रदायातील साधक मंडळी महाराजांना परिचित असावीत. जयरामस्वामींची गुरुपरंपराही महाराजांना ठावूक होती असे अनुमान काढता येते. मराठीत रचना करणारे रंगनाथ मोरगावकर आणि रंगनाथ निगडीकर यांचे लेखनही महाराजांना ज्ञात असावे. रमावल्लभदास, रामदासकालीन शिवरामस्वामी यांचाही महाराजांना परिचय असावा.

दत्त संप्रदाय, सिद्ध संप्रदाय, नागेश संप्रदाय यांचा परिचय संत शेख महंमद महाराजांना होताच; तथापि भागवत संप्रदायाकडे त्यांचा विशेष ओढा होता. भागवत कीर्तनपरंपरा त्यांनी अनुसरली होती आणि संत तुकारामांशी त्यांचा जिव्हाळ्याचा संबंध जडला होता, हे विविध उल्लेखांतून स्पष्ट होते.

संत समर्थ रामदासांच्या रूपाने रामदासी संप्रदाय आणि सिद्ध संप्रदाय यांच्या ठिकाणी संत शेख महंमद महाराजांविषयी नितांत पूज्यभाव होता; हे समर्थानी संत शेख महंमदांची आरती

लिहिली यातून स्पष्ट होते. संत समर्थ रामदास या आरतीत लिहितात -

“जय जय आरती जय महंमद शेखा । तुज ब्रह्मादिक वर्णिती न कळे गुज विवेका
॥धृ॥”

ते या आरतीत म्हणतात,

“कल्पांतीचें संचित सांचलें माझें । तेणें गुणें दर्शन लघमी केलेसं बीजें ॥ क्षेमेविण
आलिंगन मुख पाहे सहजे । ज्ञप्ती अपरोक्षपिता मी किंकर तुज साजे ॥२॥”

रामदासांचा हा पूज्य भाव समकालीन संतमंडळीतील शेख महाराजांचे अध्यात्मिक स्थान स्पष्ट करणारा आहे.

संत शेख महंमद महाराजांनी देखील मोठ्या आदरभावाने संत नामावली दिली आहे त्यातील उल्लेख पाहता त्यांच्या व्यासंगाचा परिचय होतो. तसेच त्यांच्या समकालीन संतांचाही परिचय होतो. वा. सी. बेंद्रे यांनी ‘कवितासंग्रह’च्या प्रस्तावनेत या नामावळी अभंगांची नोंद घेतली आहे.

“जयराम, तुकोबा, सिद्धराजबाबा । आवे कळीग रघुनाथ, कवि जालहन में गोसावी ।
रुक्मांगद, भगिरथ गौतम रंगजीवा । उर्दूळ चांडा हनुमा, गंभीर चांदा बरवा ॥६॥”

इ. नावे आली आहेत. यात पुराण अथवा प्राचीन ऋषीपरंपरेत समकालिनांची नावे आली आहेत. हा बहुधा रचना करतांनाचा घोळ असावा. एकूण नामावलीत खण मोराळ सिध, काको, मडक्या, हरिदास, बहिरा, डागो, त्रिमळदास, जयराम, तुकोबा, सिद्धराज, रघुनाथ, चांदा, निंबराज, साबयैना, गोपजी, पदारथ, गोपाळ, वडवाळ नागेश, जमळा गोवर्धन, हिरालाल माणिक, दाऊद, मुक्तिहिलाल, रोहिदास, गुंजलाल, सारंगा, चोभा, मजन, गरीबनवल, सोनारु पहाडतळी, हाफीज, सादिक, मनसूर, काजी महमुद, जैनामीरा, बाबाखबर लतीफ, फरीद सैया, दामोदर, गहिनीदास निपाणी, प्रकास दिनकर, जगमैत्र, ढमढेर कद्रू, लकुपीया अर्जुन, शामगीरी पुरी द्रुण, हैबत, औचित नागा अशी नामावली पाहू लागले की, संत शेख महंमद महाराजांचा लोकसंग्रह लक्षात येतो. काळाच्या ओघात संत शेख महंमद महाराज आपल्या सामर्थ्याने जगद्वंद्य झाले; असा पूज्यभाव संतांचे ठिकाणी दिसतो; तसाच महाराजांच्या ठिकाणी पराविद्येतील आणि भक्तिमार्गातील सर्वाविषयी केवढा आदरभाव होता, हेही लक्षात येते.

अनामिक सत्शिष्यांनी जयरामस्वामी यांच्या समाधी स्वीकार करण्याच्या प्रसंगाचे वर्णन करण्याच्या निमित्ताने संत शेख महंमद महाराजांच्या चरित्रावर प्रकाश टाकला आहे. संत शेख महंमद महाराजांचा समकालीनातील अधिकार या वर्णनात प्रकट झाला आहे.

“आईकावे स्वामी, शेख महंमद म्हणे । जन्मासी कारणें, नका करूं ॥१००॥

अडीच वर्षे आयुष्य, तुमचें राहिले । करावें वहिलें, पुरतें आतां ॥१०१॥”

वा. सी. बेंद्रे यांनी नोंदविलेल्या, अनामिकाने लिहिलेल्या या ‘शेख महंमद - चरित्रपर कविता’ या

प्रकरणातील, चरित्रात्मक माहितीत महाराज जयराम स्वामींच्या आयुष्याचे भाकित करतात. प्रत्यक्षात घडतेही तसेच -

“संख्या तेव्हां झाली अडीच वर्षांची । तेव्हां मर्यादेची घडी आली ॥११२॥
बोलाऊनि संत, भक्त थोर थोर । समुदाय अपार, थोर झाला ॥११३॥
आले तुकाराम, ऋषी मुनी सिद्ध । म्हणती शेख महंमद केव्हां येती ॥११४॥
नेमाचा तो दिन, आजि उगवली । समुदाय मिळाला घनघोर ॥११५॥
करोनियां पाक, पात्रें टाकियलीं । कां हो वेळ झाली, आणि न येती ॥११६॥
बोले तुकाराम, आमुचें शेजारीं । पात्र लवकरी, टाकां आतां ॥११७॥
टाकियलें पात्र, अन्न तें वाढिलें । जयराम बोले, कां हो न ये ॥११८॥
म्हणे तुकाराम, तुम्ही स्वस्थ रहावें । जेवितील भावें, आतांचि ते ॥११९॥
शेख महंमदाची, गुप्त त्यांची फेरी । तुकया शेजारीं, येऊनि बैसे ॥१२०॥
कोणासी दिसे ना, येरू जाणें तुका । भोजन जनलोकां आज्ञा झाली ॥१२१॥
वरच्यावरी अन्न पात्रांतील सरे । नवल विचारें, करितें झाले ॥१२२॥
एक जाणें तुका, वरकडां कळे ना । करोनि भोजना, आंचवले ॥१२३॥
येऊनी तुकाराम, जयरामा बोलले । आजि भाग्य झालें, सुफल तुमचें ॥१२४॥
शेख महंमद बाबा, जेऊनियां गेले । कीर्तना येतील, मागुती ते ॥१२५॥”

या चरित्रपर अभंगात संत शेख महंमद महाराजांची समकालिनांतील प्रतिष्ठा लक्षात येते. जयराम स्वामी समाधीमग्न होणार आहेत, विशेष अध्वर्यू म्हणून संत तुकाराम महाराज नियोजन करित आहेत. संत शेख महंमद महाराज महानिर्वाण उत्सवाच्या अन्नसत्रांत भोजन केल्याशिवाय उत्सव सांगता होणार नाही अशी सर्व संत, साधू, मुनि, सिद्ध यांची धारणा आहे. एवढा महाराजांच्या वडिलकीचा आणि साधनेचा अधिकार संतमेळाव्याला वाटत होता. संत शेख महंमद महाराजांच्या गुरुत्वाची ग्वाही स्वतः संत तुकाराम महाराज देतात. आपल्या अधिकारात संत तुकाराम भोजनासाठी पात्रे मांडावयास तर सांगतातच; तथापि स्वतः शेजारी संत शेख महाराजांचेही पात्र मांडावयास सांगतात. भोजन सुरू होते. महाराज गुप्तपणे येऊन संत तुकाराम महाराजांशेजारी भोजनास बसतात. पात्रातील अन्न भराभर संपते. मंडळी भोजन करून उठते. संत तुकाराम महाराज संत शेख महंमद महाराज गुप्तरूपाने येऊन जेऊन गेल्याचे सांगतात. तसेच पुन्हा कीर्तन करण्यासाठी अर्थात ‘काल्याचे कीर्तन’ करण्यासाठी येतील हेही जाहीरपणे सांगतात. संत शेख महंमदांच्या योगसामर्थ्याची प्रचिती तर संत तुकाराम महाराज घडवितातच; त्याचबरोबर संतमेळाव्यातील त्यांचे अधिकारीपण प्रमाणित करतात. जमलेल्या अपार संतमेळ्यात संत शेख महंमद महाराजांचे परमहंस स्वरूपाचे स्थान होते, हेही यातून स्पष्ट होते.

श्रीगोंदा येथील संत एकनाथ जोशी लिखित 'श्रीपूर महात्म्य' या ग्रंथांतील संत शेख महंमद महाराज यांना श्री पांडुरंगाचा पहिला आश्रित असे म्हटले आहे. पांडुरंगाच्या आज्ञेने श्रीगोंद्यात संत शेख महंमद महाराज राहिले असे म्हणून श्रीगोंद्यातील त्यांचे व्यक्तिमत्त्व गौरविले आहे. संत शेख महंमदांची अभंगवाणी पाहिली, ग्रंथरचना व अधिकारवाणीने केलेले विवेचन पाहिले की संत एकनाथ महाराज आणि संत तुकाराम महाराज या दोहोंच्यामधील संतमेळाव्यातील संत, तत्त्वज्ञ, योगी आणि भगवद्भक्त म्हणून ते सर्वश्रेष्ठ होते हे स्पष्ट होते. योगी म्हणून गौरव करतांना,

“देहू ग्रामात । तुकाराम कीर्तनात । श्रोते वक्ते समस्त । दंग होते ॥४३॥

मंडपास आग लागली । ती मी विझाविली । तेणे हस्त कमळे झाली । काळी हे दाखविले ॥४४॥

तरीही श्रोतृगणांनी । देहूस मनुष्य पाठवुनी । खरे हे जाणुनी । घेतलेच ॥४५॥ ऐसे महाराज साक्षात्कारी”

अशा शब्दांत वर्णन करतात. त्याचबरोबर संत तुकाराम महाराज संत शेख महंमदांना व अन्य संतांना भेटायला श्रीगोंद्यात येत असत असेही नोंदविले आहे. संत शेख महंमद महाराज या सर्व संतमेळ्याचा तेवढाच सन्मान करित असत. यासंदर्भात महाराजांच्या समाध्योत्तर काळातील एक चमत्कार कथा वर्णितात,

“एकदा अवर्षण पडले असता हवालदिल सर्व जनता । त्यावेळी उत्तमचंद शेठ होता । एक उदार धनिक ॥७०॥

त्यांच्या स्वप्नात । सांगितले मी नाही तेथ । घेऊन जावे मजप्रत खाकी बुवावरून ॥७१॥ मग गावकरी एकत्र जमून । गेले दिंडी घोडा पोथी घेऊन । पुढे प्रार्थिता महाराजा लागून । स्वार झाले घोड्यावर ॥७२॥

घोडा तेथून निघाला । तो श्रीगोंदे रस्त्याला लागला । तोच पाऊस सुरू झाला । जन सर्व भीजले ॥७३॥

परी घोड्यास की पोथीस । पावसाचा न लवलेश । ऐशा थाटात घोडा श्रीगोंद्यास । येऊन पोहोचला ॥७४॥

मार्गावर राऊळ बोवाचा मठ । तेथे क्षणभर थांबून घोडा निघाला निट । तो गोधडबुवा मठ । तेथे आला ॥७५॥

पूर्ववत तेथे थांबून । पुढे प्रल्हाद महाराज मंदिरापुढे उभा राहून । उंबऱ्यावर डोके टेकून । पुढे गेला स्वमठात ॥७६॥

पुढे काही दिवस । प्रतिगुरुवारास । तोच घोडा स्वारीस घेऊन फिरत असे ॥७७॥

संत शेख महंमद महाराज समकालीन संतांना किती सन्मानपूर्वक वागवत असत व जनमानसात त्यांच्या विषयीचा पूज्य भाव जागवित असत या अनुभूतीची परंपरा या समाध्योत्तर कथेतून प्रकट झाली आहे.

(१०) सत्ताधाऱ्यांना सामर्थ्य समजले

डॉ. भीमा मोदळे यांच्या टंकलिखित प्रबंधात आलमगीर बादशाह यांनी वाहिरे गावासाठी दिलेला चकनामा पाहता आलमगीर बादशाह यांना संत शेख महंमद महाराजांचे सामर्थ्य समजले होते हे स्पष्ट आहे. चकनामा असा -

चकनामा पुंडी वाहिरे येथील - (सनदेचा मजकूर) (मूळ मजकूर उर्दू) त्याचा मराठीत मजकूर असा -

“१२७७ हिजरी रोजी सनद सादर होऊन मौजे वाहिरे व नाळकोळरुई ३ चाहूर व १ चाहूर असे एकूण चार चाहूर जमीन वंशपरंपरेने उपभोग घेऊन आशीर्वादाप्रित्यर्थ बहाल इनाम सनदशीर इस्रीइलखान यांनी मशिदीची दिवाबत्ती करून खिदमत करावया करता बहार इनाम दिलेले आहे. शेख महंमद यांचे मुलगे यांनी वंशपरंपरेने उपभोग घ्यावा. सनदेचा कोणीही हुजुर करू नये असे फर्माविले आहे.

नखळ अल्लाहू परवाना मुहर मुरोद आलमगीर बादशाह अजफरार साह गरह मुहर १०७७ मुहर मुताबीक १० जुळूस वालद मुस्तादयीन महमातहाळ व इस्तकबाळ परगना पांडेपेडगाव मानोर.”

मोगल सत्तेला संत शेख महंमद महाराज यांना इनाम जमीन द्यावीशी वाटली (देण्याची गरज वाटली) या घटनेतूनच महाराजांचे सामर्थ्य स्पष्ट होते. त्याचबरोबर

निजामशाही आणि आदिलशाही या दोहोंशी संबंधित शिवछत्रपतींचे आजोबा म्हणजे शहाजी राजांचे पिताश्री यांनीही संत शेख महंमद महाराजांना चकनामा लिहून दिला आहे. डॉ. भीमा मोदळे यांनी त्याची पुढीलप्रमाणे नोंद केली- “चकनामा बा ॥ मखीखत महाबाबा शेख महंमद दुरुवेश मोकादम मौजे चांभारगोंदे यांसी मालोजी राजे भोसले व बाळाजी कान्हेर दिवाण यांनी सन १००५ हिजरी (ऑगस्ट १५९६ ते जून १५९७) यामध्ये आपण मोकादम समस्त दाहीजण कसबे चांभारगोंदे मजकूर याजपासून पांच चाहूर जमीन बारजावरक (?) बातीन खरीद करून त्यामध्ये पेठ मकरंदपूर वसऊन त्यामधून बारा बिघे जमीन व गज इलाही बागाईत बादल थल चलेकराचे त्यातून मोजून चक बांधून इनाम दिल्हा आहे. तरी तुम्ही लेकराचे लेकरी अर्जानी कर्णे, यास कोणी हिला हरकत करील तो गुन्हेगार दिवाणाचा व गोताचा अन्याई. तुम्ही आमचे गुरू आहात व आपण तुमचे शिष्य आहो. म्हणोन पांच चाहूर खरेदी जमिनीतून बारा बिघे तुम्हास इनाम मुकरर दिल्हा असे, यास जर कोणी दावा करील त्यास आपण वारू. हा चकनामा लिहिला सही हाद महादुद बीतपसील जथल (?) पश्चमेस हाद नाल्यापर्यंत पूर्वेस हाद नगरची वाट राज्यमार्ग. दक्षिणेस कबरस्थान मुसलमानाची. उत्तरेस हाद जमीन धळ चलेकराचे. यैश्य चारी भुज्या मुकरर करून मोजून हाद बांधून दिल्ही हे

लिहिले.” बि ॥ बाळाजी कान्हेरे कुळकर्णी मकरंदपूर - सही - नि ॥।। नांगर - गोही - गोमाची नाईक महाजन मुंगी पेठ मजकुर.

उपरोक्त दोन, चकनाम्यातील मालोजी राजांनी १००५ हिजरी मध्ये चकनामा दिला. तर पुंडीवाहिरे येथील १०७७ मुहर अलंगिरांनी दिलेला चकनामा १२७७ हिजरी मध्ये कायम केला. (यात १२७७ व १०७७ असे दोन उल्लेख चुकीचे वाटतात. दोन्ही ठिकाणचे उल्लेख हिजरी १०७७ असे असावेत. मराठीमध्ये लिहितांना चूक झाली असावी. कारण १००५ मधील मालोजीराजे यांचा चकनामा पाहता अलंगिराचा चकनामा १२७७ मध्ये २०० वर्षांनी जाणे शक्य वाटत नाही. १००५ हिजरी म्हणजे १५९६-१५९७ हे इ.स. साल दिलेले आहे त्यानुसार १५९६-७८=१५१८ शके हे उपलब्ध माहितीनुसार बरोबर वाटते.) वा. सी. बेंद्रे यांनी कवितासंग्रहास दिलेल्या प्रस्तावनेतील ‘शेख महंमद इ.स. १५९३ नंतर मालोजीराजांच्या आश्रयाने श्रीगोंद्यास आले व शेवटपर्यंत तेथेच राहिले’ हा उल्लेख वरील काळांच्या उल्लेखास जुळणारा आहे.

मालोजीराजे यांनी केलेली योजना आणि अलंमगीर बादशाहंनी केलेली योजना पूज्यभावाने आशीर्वाद प्राप्तीसाठी केली आहे हे चकनाम्यावरून दिसत असले तरी औरंगजेबाचा अर्थात मोगलीसत्तेचा महत्त्वाकांक्षी राजकीय प्रवास, निजामशाहीतील पाचही शाह्यांचा स्वत्व राखण्यासाठीचा प्रयत्न आणि एतद्देशीयांचा सत्व आणि स्वत्व राखण्याचा प्रयत्न या हालचालींमागे होता हे गुप्त उघड आहे, हे लक्षात घ्यावे लागते. यासाठी ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लक्षात घेऊनच संत शेख महंमद बाबांची राजकीय उपयुक्तता लक्षात येऊ शकते. अध्यात्मसाधना धर्म व राजकारणनिरपेक्ष असते हे अनेकदा सिद्ध होऊनही अध्यात्म साधक मुमुक्षू सिद्ध यांचा उपयोग राजकीय चांगुलपणा आणि स्थैर्य यासाठी केला गेला आहे. संत शेख महंमद महाराज त्याला अपवाद ठरत नाहीत.

अलंमगीर यांनी दिलेली सनद आणि मालोजीराजे यांनी दिलेले बक्षीसपत्र यांचा तुलनात्मक विचार केला; तर मूळात मन्तव्यातच भेद आढळतो. अलंमगीर यांनी ‘आशीर्वादाप्रित्यर्थ बहाल इनाम’ असे शब्दप्रयोग केले आहेत. मालोजीराजे यांनी ‘तुम्ही आमचे गुरू आहात व आम्ही तुमचे शिष्य आहो’ असा उल्लेख केला आहे. अशी मन्तव्यातील भिन्नता अलंमगीर सर्वेसर्वा सम्राट होते आणि मालोजी हे एका सत्तेच्या सेवेत होते म्हणून आली असेल का? पूज्य भावाच्या संदर्भाने विचार करता असे संभवत नाही. अलंमगीरांनी शिष्यत्व स्वीकारले नाही व ते शक्यही नव्हते. अलंमगीर धार्मिक प्रवृत्तीचे कट्टर पंथाभिमानी होते. स्वतःला ‘जिन्दापीर’ म्हणवत होते. ते संत शेख महंमदांना केवळ एक सूफी फकीर मानत असावेत. अलंमगीर यांनी मशिदींची व्यवस्था (‘दिवाबत्ती’) लावण्याच्या अपेक्षेने इनाम दिलेले दिसते. मालोजींनी मात्र सद्गुरूसेवा घडावी म्हणून स्वतंत्र मकरंदपेठ वसवून त्यात मठ उभारून देण्यासाठी खटाटोप केला. एका शिष्याने एका सद्गुरूची केलेली सेवा असा हेतू उघड होतो. या सर्व गोष्टी विचारात घेऊनही राजकीय हेतू वेगळेच असावेत

अशी शंका येते.

मालोजीराजे आणि संत शेख महंमद महाराज यांच्या संबंधांचा विचार करूया. प्रा. नारायण सखाराम गवळी, इतिहासाचे अभ्यासक म्हणून नगर जिल्ह्यात प्रसिद्ध असून, त्यांनी 'श्रीसंत शेख महंमद महाराज' या पुस्तकात 'ऐतिहासिक श्रीगोंदा नगर' या मथळ्याखाली दिलेली, शिवशाहीची पार्श्वभूमी म्हणता येईल अशी माहिती पुढीलप्रमाणे- 'मध्ययुगीन कालखंडात मालोजीराजे हे अहमदनगरच्या निजामशाहीतील एक कर्तबगार सरदार होऊन गेले. त्यावेळी पांडेपेडगाव हा परगणा मालोजीराजांकडे मुकासा म्हणून होता. निजामशाहीमध्ये चांदबिबीच्या काळात मालोजीराजे यशाच्या शिखरावर होते. त्यांनी संत शेख महंमद महाराजांना गुरू मानून श्रीगोंदा नगरीत आणले. त्यांच्यासाठी मठ बांधून दिला आणि देवस्थानासाठी काही जमीन इनाम करून दिली. मालोजी राजांनंतर त्यांचा मुलगा शहाजी यांच्याकडे निजामशाहीची सरदारकी आली. शहाजी हे अतिशय पराक्रमी सरदार होते. 'उत्तरेत 'शहाजहान तर दक्षिणेत शहाजी' असा वाक्प्रचार त्यावेळी रूढ झाला होता. यावरून शहाजींची थोरवी स्पष्ट होते. अहमदनगरच्या निजामशाहीच्या पडत्या काळात म्हणजे इ.स. १६३३ मध्ये निजामशाही टिकविण्यासाठी शहाजी राजांनी मूर्तिजा नावाच्या दहा वर्षांच्या बालकास गादीवर बसवून निजामशाही वाचविली. इ. १६३३ पासून श्रीगोंद्याची सत्ता शहाजी राजांच्या ताब्यात आली होती. त्यावेळी ७५ हजार पॅगोडे महसुलाच्या चांभारगोंद्याचा किल्ला (पेडगावचा बहादूरगड) शहाजी राजांकडे होता. बादशहा शहाजहानने मार्च ते जून १६३६ मध्ये चांभारगोंदे जिंकण्यासाठी शहाबेगखानला मोहिमेवर पाठवले होते. या काळात शहाबेगखानाने पेडगावचा किल्ला जिंकून किल्ल्याची जबाबदारी बहादूरखानकडे सोपवली होती. बहादूरखानाने चांभारगोंद्याच्या किल्ल्यास बहादूरगड हे नाव दिले आणि चांभारगोंद्यावर तेव्हांपासून मोगली अंमल सुरू झाला होता.

मराठा राज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजीराजे यांना श्रीगोंद्याविषयी खूप आकर्षण होते. श्रीगोंदा ही त्यांची वडिलोपार्जित कर्मभूमी होती. पण मोगलांच्या ताब्यात होती. शिवाजीराजांनी इ.स. १६५७ मध्ये तीन हजार स्वारांसह भीमा नदी ओलांडून श्रीगोंदा या संपन्न नगरीवर (श्रीपूर) आक्रमण केले होते. त्यावेळी मोगली सत्तांनी मराठ्यांचा पराभव केला. तरीही मराठी सेना श्रीगोंदा भागावर लक्ष ठेवून होती. 'प्रती शिवाजी' म्हणून गणला गेलेला तांदळीकाष्टी येथील नेताजी पालकर यांचा या भागात झंझावात सुरूच होता. पण प्रबळ मोगली सत्तेपुढे शिवाजीराजांना श्रीगोंदा ताब्यात घेणे शक्य झाले नाही. मराठ्यांच्या इतिहासात पेशवे कालखंडात या परगण्याची सूत्रे राणोजी शिंदे व त्यांच्या मृत्यूनंतर महादजी शिंदे या सरदारांकडे आली होती. महादजी शिंदे पानिपत युद्धातून इ. १७६१ मध्ये जखमी होऊन श्रीगोंद्यास परतले तेव्हा त्यांनी आपण बचावलो म्हणून श्रीगोंद्याच्या गावकुसावर शनिदेवाची स्थापना केली. त्यावेळी त्यांनी शनिदेवाचे छोटेखानी मंदिरही उभारले. तसेच त्यांनी आपले गुरू संत चांदखण बाबा यांचा पीरही राजवाड्याच्या वरच्या मजल्यावर स्थापन

केला. इतिहासाच्या मध्ययुगीन कालखंडात तसेच शिंदेशाहीच्या अंमलामध्ये श्रीगोंदा शहराच्या परिसरात अनेक ऐतिहासिक व धार्मिक वास्तु त्यावेळी उभारण्यात आल्या. आजही त्या पूर्वपराक्रमाची साक्ष देत आहेत.” श्री. गवळी यांनीच ‘संत शेख महंमद महाराजांच्या समकालीन राजकीय व सामाजिक परिस्थिती’ या मथळ्याखाली दिलेल्या माहितीनुसार, ‘या काळात मुस्लिम राजे होते. त्यांच्याकडून रयतेचा छळ होत होता. शेतीतील उभ्या पिकाचे नुकसान, लुबाडणूक, अरेरावीची भाषा अशा जुलमी राजवटीस त्यावेळी जनता कंटाळली होती. एवढेच नव्हे तर स्त्रियांची अब्रू लुटली जात होती. जनता हताशपणे राहण्यापलिकडे काहीही करू शकत नव्हती. मराठे सरदार कधी निजामशाहीत तर कधी आदिलशाहीत चाकरी करीत होते. आदिलशाही आणि निजामशाही या दोन शाह्यांच्या कचाट्यात महाराष्ट्र सापडला होता.” ते पुढे लिहितात, “मुसलमान राजांना राज्यप्रसाराच्या लालसेबरोबरच धर्मप्रसाराची जबरदस्त लालसा होती. त्यामुळे महाराष्ट्राचे धार्मिक जनजीवन घायाळ झाले होते. जनतेत संघर्ष करण्याची शक्ती उरली नव्हती. राजकीय आणि धार्मिक आक्रमणांना तोडीस तोड प्रत्युत्तर देऊ शकतील अशा शूर कर्तृत्ववान व्यक्तींचा समाजात अभाव होता. इ.स. १५६४-६५ मध्ये तालीकोटच्या लढाईत हिंदूंचे मोठे साम्राज्य असलेल्या विजयनगरच्या साम्राज्याचा अंत झाला होता. त्यामुळे हिंदू धर्मियांच्या सामाजिक जीवनात आणि व्यक्तिगत जीवनात काळोख दाटला होता. अशा परिस्थितीत संतांनी जनप्रबोधनातून समाजजीवनात चैतन्य निर्माण केले.” ते पुढे लिहितात, “संत शेख महंमद महाराजांचे गुरू चांद बोधले महाराज यांचे शिष्य जनार्दन स्वामी (संत शेख महंमदांचे गुरूबंधू) यांनी स्वतःच्या तेजस्वी कर्तृत्वाने व पराक्रमाने मुसलमान शासनाचे प्रमुख केंद्र असणाऱ्या दौलताबाद किल्ल्याचे प्रमुख किल्लेदार पद प्राप्त केले होते.”

संत स्वामी चंद्रभट बोधले यांचे शिष्य आणि संत शेख महंमद महाराज यांचे गुरूबंधू जनार्दन स्वामी यांचे मुसलमानी सत्तेच्या मुख्य केंद्रातील महत्त्व लक्षात घेतले तर निजामांचे कर्तबगार सरदार मालोजीराजे ह्यांनी संत शेख महंमद महाराज यांचे शिष्यत्व का स्वीकारले असावे हे स्पष्टच होते. राजकीय इतिहास पाहता स्वामी चंद्रभट बोधले यांनी जनार्दन स्वामींप्रमाणे संत शेख महंमदांनाही गुरूमंत्र दिला त्यामुळे स्वाभाविकपणे राजेमहंमदांसारखे हवालदार तर प्रसन्न झालेच, पण भारतीय अद्वैत तत्त्वज्ञान आणि हिंदू धर्म परंपरेतील नाथ, दत्त, भागवत परंपरेला बळ मिळाले.

पांडे पेडगाव परगणा त्यांच्या ताब्यात होता आणि त्यांचे कर्तबगार पुत्र शहाजी हेही निजामात सरदार झाले होते; हे लक्षात घेऊन मालोजीराजे यांच्या अंतर्मनात राजकीयदृष्ट्या कोणती उर्मी प्रकटली असेल हे सांगावयास नकोच. देवगिरी आणि विजयनगर यांतील हिंदूंची सत्ता संपुष्टात आलेली होती त्याचे शल्य आणि उत्तरेतील रजपुतांच्या सत्तेला बसलेले मुसलमानी सत्तेचे हादरे यांचे शल्य मनात ठेऊन मालोजीराजे कार्य करीत होते. अशा परिस्थितीत मुस्लिम असूनही हिंदू अर्थात वैदिक तत्त्वज्ञान आणि राजयोग हटयोगाबरोबरच रामभक्ती, गोविंदभक्ती, कीर्तन-प्रवचन

यात रमणारे संत शेख महंमद महाराज यांचे शिष्यत्व पत्करल्याने आपसुकच दोन गोष्टी घडल्या. एक म्हणजे दौलताबादच्या सत्तेची जनार्दन स्वामींमुळे मेहरनजर आणि निजाम आदि आदिलशाहीच्या कचाट्यात काम करतांना हिंदू आणि मुसलमान दोन्हींची सहानुभूती. निजामाची सत्ता बहुतांश सांभाळण्याचे काम करतांना हिंदू मनांमध्ये पकड घेऊन आत्मविश्वास जागविण्याचे काम करणे. उद्ध्वस्त होऊ पाहणारी मठमंदिरे प्रस्थापित करणे, मालोजींना यादृष्टीने महत्त्वाचे वाटले. मल्हारराव रामराव चिटणवीस यांनी लिहिलेल्या शिवछत्रपतींच्या बखरीमध्ये मालोजीराजे यांनी घृणेश्वराचा जीर्णोद्धार केला. कारण प्रत्यक्ष शिवांनी स्वप्नात दृष्टांत देऊन भोसले कुळी जन्म घेण्याचे आश्वासन दिले. एकूणच मालोजींच्या मनात हिंदू पदपादशाहीचे बीज पेरले गेले. कर्तबगार पुत्र शहाजी बीजावर सिंचन करतील याची खात्री होतीच. म्हणूनच दक्षिण काशी अर्थात सरस्वती-चंद्रभागा या पांडुरंग क्षेत्रात आणि स्वतःच्या ताब्यात असलेल्या पांडे पेडगाव परगण्यात त्यांनी योगी, संत शेख महंमद महाराजांना श्रीगोंद्यात स्वतंत्र पेठ वसवून मठ उभारून दिला. पुढे त्याचा अपेक्षित परिणाम झालाही. या क्षेत्राकडे मुस्लिमांची नजर न जाऊ देण्यात यश मिळाले. श्रीगोंदा मोगलांच्या ताब्यात गेल्यावरही; हे मंदिरांचे गाव गुलदस्त्यात राहूनही निदान अबाधित राहिले. पंढरपूरसारखी देवस्थानांची फरपट येथे झाली नाही. उलट मकरंदपेठेत समकालीन संतांना भक्कम असा आधार शेख महंमद महाराजांच्या रूपाने मिळाला.

‘भारतीय इतिहास व संस्कृती यांचा यथार्थ अभ्यास’ या मालिकेतील ‘इस्लामशी संघर्ष’ या ६ व्या खंडात प्रधान संपादक इतिहासभूषण डॉ. श्रीपाद दत्तात्रय कुलकर्णी यांनी याविषयी चर्चा केली आहे ती वरील चर्चेला दुजोरा देणारी आहे. औरंगजेबाच्या धोरणाविषयी ते उल्लेखितात, “(१) हिंदूंच्या मंदिरांचा सरसहा विध्वंस; (२) तिरस्करणीय जिझिया पुन्हा माथी मारणे; (३) हिंदूंकडून अधिक जाचक जकातीची सक्तीने वसुली केली; (४) शाही नोकऱ्यांमधून हिंदूंची हकालपट्टी; (५) हिंदू जत्रांना मनाई; (६) होळी, दिवाळी आदि हिंदूंचे सण, उत्सव, समारंभ सार्वजनिक रीतीने साजरे करण्यावर बंदी; (७) हत्यारे, तलम कपडे वापरावर व हत्ती-घोड्यांवरून फिरण्यावर हिंदूंना बंदी; (८) हिंदू विद्या शिकण्यावर बंदी.” असे धोरण असणाऱ्या अलंमगीरांनी; मालोजीराजांच्या गुरुपदी असलेल्या शेख महंमदांना इनाम जमीन द्यावी; यात अंतरीचा हेतू राजकीय मांडणी हाच होता हे स्पष्ट आहे. एकतर पांडेपेडगाव परगण्यातून ते संत शेख महंमदांना पुंडीवाहिऱ्यात मोगलाईच्या ताब्यात असलेल्या स्थानी; संत शेख महंमदांचे मूळ गाव म्हणून; नेऊन स्थिर करण्याचा प्रयत्न स्थिर करतात. हा मालोजीराजे आणि शहाजीराजे यांच्या सामर्थ्यावर, अस्मितेवर आणि हिंदू साधनापरंपरेवर मोठ्या धार्मिक दांभिकत्वाने केलेला हल्ला होता हे लक्षात येते. जन्मभूमी म्हणून संत शेख महंमद महाराज पुंडीवाहिरे येथे जातही असतील, परंतु ते अखेरपर्यंत मकरंदपेठ श्रीगोंदा किंवा चांभारगोंदा येथेच राहात होते असा उल्लेख; त्यांच्या समाधीविषयक नोंदीत मिळतो. राधालक्ष्मी,

पांडुरंग, नवचंडी, अष्टभैरव, अष्टविनायक, श्री लक्ष्मीनारायण, सूर्यमंदिर, पद्मावती तलाव आणि मुख्य म्हणजे वैशिष्ट्यपूर्ण नदी सरस्वती या महायोगपीठासाठीच्या तंत्र, योग आणि भक्ती या तीनही मार्गासाठीच्या सिद्ध देवता असलेल्या क्षेत्राकडे औरंगजेबांचे लक्ष गेले नाही असे कसे होईल? पांडेपेडगाव मोगलाईत संपादन केल्यापासून शिवछत्रपती, पुढं संभाजी यांच्यापर्यंत बहादुरगड, पेडगावचा किल्ला निकराने मोगलाईत सांभाळण्याचा उद्योग केला. कर्नाटकाला जवळ असलेले चंद्रभागा पंढरपूर क्षेत्र तर अस्थिर केलेच. त्याचबरोबर एकूणच सरस्वती-चंद्रभागा हे मुख्य क्षेत्र समूळ उद्ध्वस्त करण्याचा प्रयत्न केला. पेशवेकाळात शिंदेशाहीची प्रस्थापना करण्यात यश मिळाल्यावर सततच्या मोहिमेत श्री. शिंदे यांनी किती आणि कोणत्या प्रकारे तीर्थक्षेत्रांना स्थैर्य मिळवून द्यावे? असे असूनही शिंदेशाहीत मोठ्या प्रमाणावर क्षेत्रीय सुधारणा झाल्या. 'श्रीपूर महात्म्य' ग्रंथात एकनाथ जोशी म्हणतात,

“आता ग्रंथासी कारण । पांडुरंग देव त्याचे निवासस्थान । श्रीपूर क्षेत्र गेले मनातून । मूळपीठ ते ॥१५ अ.१॥”

“काही दिवसांनंतर । कलीचा होऊ लागला जोर । तव श्रीपुरीचे सर्व ऋषीवर । हिमालयी गेले ॥२८॥

पांडु मात्र देवरूपात । विलीन होऊन राहिला विदेहात । तेणे शुकशुकाट श्रीपूर झाले ॥२९॥

भाविक जन मात्र । दर्शनास येऊन जात । ऐसे होता काही दिवसात । दाट वन झाले ॥३०॥

तेणे आवक मांडली । पांडुरंग लक्ष्मी राहिली तेथे दडली । जनमनातून विसरत चालली । पांडुरंग लक्ष्मी ॥३१॥ अ. ९ श्रीपूर ॥”

यात उल्लेखित कलियुग कोणते; हे सहज लक्षात येते. आजही श्रीगोंदा हे क्षेत्र संत शेख महंमद महाराज यांच्यामुळे ज्ञात आहे. त्यातही शेख महंमद महाराजांच्या समाधीच्या प्रत्यक्ष खुणा तेथे असतांना आणि मठासाठी दिलेला चकनामा प्रसिद्ध असतांनाही; दर्गा की मंदिर? हा वाद कोर्टापर्यंत गेला आहे. तेथील वंशज हा दर्गा आहे म्हणून दावा करित आहेत. तर पुंडीवाहिन्याचे वंशज थडगी सांभाळतांनाही पैठणची वारी परंपरा सांभाळत आहेत. संत शेख महंमदांचा अध्यात्मिक अधिकार आणि हिंदू व मुसलमान या दोन्हीवर असलेला पगडा हा राजकीय सत्तापेक्षा नक्कीच सामर्थ्यवान होता. संतांच्या या सामर्थ्यामुळेच श्रीगोंदा क्षेत्र असो की पंढरपूर क्षेत्र असो यांचे क्षेत्रत्व पुन्हा प्रकट झाले हे निश्चित.

मालोजीराजे यांनी संत शेख महंमदांना श्रीगोंद्यात आणून सुप्रतिष्ठित केले. त्यामुळे पुढील शिवशाहीला निजाम, आदिल या शाह्यांच्या सीमेवर एक भक्कम पाठबळ मिळाले होते हे स्पष्ट आहे.

पुढे तेथे शिंदेशाही उभारण्याचे कारणही क्षेत्राचे राजकीय आणि अध्यात्मिक सामर्थ्य हेच आहे, हेही सहज लक्षात येते.

मालोजीराजांनी प्राचीन काळापासूनचे सत्ताकेंद्र म्हणून पांडेपेडगावचा अर्थात श्रीपूरचा किल्ला सांभाळण्याचा खटाटोप केला आणि सरस्वती चंद्रभागा क्षेत्र सुरक्षित ठेवले तर भारतीय हिंदू परंपरा अबाधित राहिल असा विचार केला. हीच गोष्ट लक्षात आल्याने मोगलांनी महत्प्रयासाने हे क्षेत्र घेतलेच.

या सर्व राजकीय पार्श्वभूमीवर अध्यात्मिक क्षेत्र सांभाळण्याचे ते सुप्रतिष्ठित ठेवण्याचे कार्य संत शेख महंमद महाराज यांनी व समकालीन संतांनी त्यांच्या आश्रयाने केले हे निर्विवाद. एतद्देशीचांचे मनोधैर्य त्यामुळे टिकून राहिले. स्वामी चंद्रभट बोधले यांचे शिष्य व जनार्दन स्वामी यांचे गुरुबंधू म्हणून नाथ, दत्त, भागवत संप्रदायांशी जोडल्या गेलेल्या योगीराज संत शेख महंमद महाराजांचे हे सामर्थ्य सत्ताधिकांशी ओळखले होते. दौलताबादहून पेडगावला चाललेल्या सैन्याने वाटेत भेटलेल्या वेड्या फकिराच्या डोक्यावर सामान दिले. ते तरंगु लागले. बादशहाला हे समजल्यावर बादशहाने परीक्षा घेतली. त्यातही संत शेख महंमदांचे सामर्थ्य लक्षात आले म्हणून बादशहा शरण आला अशा कथा, चमत्कार म्हणून दंतकथांच्या स्वरूपात रेंगाळत असतात. त्यात काही प्रमाणात सत्यांश असतोही, मात्र त्यापेक्षा सत्ताकारण महत्त्वाचे असते आणि सत्ता सामर्थ्याला शरण जाते हेही खरे.

(११) योगीराज संत शेख महंमद महाराज

राजयोगी संत शेख महंमदांनी आपण सिद्ध राजयोगी असल्याचे स्वतःच स्पष्ट केले आहे. ते म्हणतात,

“हृदयवासी आम्ही । विज्ञान राजयोगी । जाणती सद् सौभागी । साधुसंतराज ॥१॥
धरूं नेणें वेश । भस्म नेणें केस । विटंब शरीरांस । न करूं अन्नानें ॥२॥
मुळींच देह नाही । तेथें भूषण मिथ्या वाई । अखंड सम ठायीं । स्वयं जैसे तैसे ॥३॥
अनंत लोचनीं ज्ञानें । नाहीं जन्म मरणें । विवेकीं स्वधर्मानें । परब्रह्मीचे ॥४॥
अष्टांग नखात्रीं । रिद्धि सिद्धि, सिद्ध वरणीं । नाम तत्त्व भरलें मनी । शेख महंमद सिद्धें
॥५॥”

परब्रह्माच्या हृदयाचे ठिकाणी वास करणारे आम्ही राजयोग वैज्ञानिक आहोत हे साधूसंत राजयोगी जाणतात. अद्वैत सिद्ध झाल्याने बाह्य परिवेश अर्थात वस्त्र, भस्म, केस, अन्न सारेच दूर झाले. कारण विदेही झाल्यावर या सर्व गोष्टींचे भूषण कोणते? जसे स्वयं (निज) अर्थात परब्रह्म स्वतः सिद्ध असते. तीच अवस्था अद्वैत सिद्ध झाल्याने घडली. अनंत लोचनांनी अर्थात परब्रह्म दृष्टीने अर्थात सर्वज्ञपणे परब्रह्माप्रमाणे केवलता प्राप्त झाली आहे तेथे जन्ममरण अवघे नाहीसे झाले. स्वयंसिद्ध हाच स्वधर्म झाला. परमात्म्याचा स्वधर्म म्हणजे स्वयंसिद्ध निर्गुण निराकार आनंदप्रद केवळ अस्तित्व होय. आमच्या ठिकाणी नखशिखांत अष्टांग योग सिद्ध झाला आहे. त्यामुळे सिद्ध या पदाला प्राप्त झाल्याने रिद्धि सिद्धि आमच्या ठायी सहजच आहेत. परंतु नामतत्त्व रामकृष्णगोविंदहरि, शिव, दत्त दिगंबर या नामातील परमात्मतत्त्वच मनात व्यापून असल्याने आम्ही समत्वस्थितीस पोहोचलो, असे नामापरते शेख महंमद सिद्ध झाले आहेत.

अवघ्या पंधराव्या वर्षी पौर्वदेहिक ज्ञान प्रकटले आणि राजयोग विज्ञान मार्गाने, अष्टांग योगसाधनेसह, साधावयाचा समाधी योगाने; अद्वैत सिद्ध झाले. अर्थात समदृष्टीच प्राप्त झाली. तेथे अन्य उपाधी आपसुकच गळून पडतात. रिद्धि सिद्धि या वैज्ञानिक शक्तीमत्तांच्या पलिकडे ज्ञानमय अवस्था प्राप्त झाली आहे. हे योगी सिद्धाचे अस्तित्व परमात्मतत्त्वाप्रमाणेच कैवल्यस्वरूप असते.

योग्यांच्या आचारसंहितेबद्दल संत शेख महंमद महाराज दक्ष आहेत. विदेही आणि विजनी अशा स्वरूपातच त्याचे आचरण असावे, असा त्यांचा कटाक्ष आहे. ते अभंगातून आपले योगी म्हणून आचरण कसे आहे याचे वर्णन करतात.

“आम्ही परात्पर योगी । कोणी वोळखे मजलागीं । म्हणवून उदास फिरों जगी । गुरू
अलक्ष जागा ॥६॥

पांघरलो साठ तीनशे थिनगळांची गोधडी । वर दोरे भरले नव नाडी । करीं घेउनीं फाउडी
 । गुरू अलक्ष जागो ॥२॥
 सन्मुख घातला वैराग्याचा गोंवर । अंतरीहून चेतविला भाव भक्तिचा अंकुर । जाळिले
 राग दंभ प्रपंच अहंकार । गुरू अलक्ष जागो ॥३॥
 जोगवठा वळून केलें हे मन । कुपीं न कासवटा तो पवन । काखे भस्म राख आत्मज्ञान
 । गुरू अलक्ष जागो ॥४॥
 अंतरी लंबिका अष्ट दळ कमळाची झोळी । भीतरीं भरली निज ज्ञान नवाळी । दुर्भिक्ष
 नाहीं कदा काळीं । गुरू अलक्ष जागो ॥५॥
 बहात्तर कोठड्यांचा बटवा पोटी । करीं घेऊनि सावधपणाची काठी । विषय श्वानें पळालीं
 उठाउठीं । गुरू अलक्ष जागो ॥६॥
 हा योग केला पांचाचे संगती । वा (पांच) भुतांचे निगुती । बैसले पन्नास चले पंगती ।
 गुरू अलक्ष जागो ॥७॥
 औट हात किंगरी अवधारा । क्षमा दया वरी जोडिल्या दोन्ही तारा । आशा मनिशा
 पिळुनियां अवधारा । गुरू अलक्ष जागो ॥८॥
 बारा कळा सोळा स्वारी । चतुरपणें बोलली वैखरी । त्रिगुण तीन तुंबड्या अव धारी ।
 गुरू अलक्ष जागो ॥९॥
 पात्र अर्धमात्रा मातृका गहन । भीतरीं सत्रावी ते भोजनाची खूण । मोह वासना प्रसिद्ध
 जटा जाण । गुरू अलक्ष जागो ॥१०॥
 शुभाशुभ मुद्रिका श्रवणी । रवि शशी शंख गर्जती दोन्ही । इडा पिंगळा चक्रध्वनि । गुरू
 अलक्ष जागो ॥११॥
 साही दर्शने जाण । शहाण्णव कुळीचे सोयरे सगुण । शेख महंमदीं भिक्षा केली संपूर्ण ।
 गुरू अलक्ष जागो ॥१२॥”

संत शेख महंमद महाराज प्रपंची राहून योगसाधना करतांना शरीर, निसर्ग, काळ आणि संसार यांशी
 अनुबंधित राहून साधना करतांना केवढी मानसिक, बौद्धिक आणि आत्मिक तयारी करावी लागते
 याचे दर्शन; योगसाधना आणि व्यवहारप्रपंच अनुबंधन रूपक साधून करतात. ही साधना लोकांतात
 अनुसरावयाची आहे. देह धर्म आणि कौटुंबिक जीवनातील कर्म दोन्ही चुकत नाहीत. अशा
 अवस्थेत राजयोग साधना करतांना सद्गुरूंनी केलेल्या, ज्ञान प्रबोधनाचे, अंतिम लक्ष्य म्हणून सतत
 उपासना करावयाची हे एक दिवस नव्हे तर बारा महिने, प्रत्येक पंधरवड्यात सातत्याने साधत अंतिम
 अद्वैत स्थितीपर्यंत अर्थात ‘भीतरीं सत्रावी ते भोजनाची खूण’ गाठेपर्यंत हे करावयाचे. स्वाभाविकपणे
 पोटाची खळगी भिक्षाटनाने भागवावयाची. तीनशेसाठ दिवस अंतरात भावभक्तीचा अर्थात श्रद्धेचा

अंकुर चेतवून राग, दंभ, प्रपंच, अहंकार जाळून राख लावून वैराग्यपूर्ण व्हायचे आणि अष्टदळ कमळाची झोळी करून अर्थात अष्टांगयोगाने 'निजज्ञान' परमात्म अनुभूतीचे नाविन्य, आनंद भोगत राहावयाचे असा हा राजयोग साधावयाचा हे एकट्याने साधायचेच परंतु सत्शिष्यांनाही किंबहुना सर्वांना तेथवर पोहचण्यासाठी मार्गदर्शन करावयाचे हे लक्ष सद्गुरूंनी परंपरेने समोर ठेवले आहे.

संत शेख महंमद महाराज शहाण्णव कुळीच्या सर्व समाजाला त्याचा बोध घडवितात. कारण हे सारे आपले सोयरेच होत अशी त्यांची भावना आहे. सूर्यवंशी, चांद्रवंशी आणि शेषवंशी मिळून शहाण्णव कुळी मानवजात त्यांच्या समोर आहे. तत्कालीन समाजव्यवस्थेनुसार सत्शिष्य मालोजीराजे हे शहाण्णवकुळी क्षत्रीय त्यांच्या समोर आहेत. राजा अखिल प्रजेचा पोशिंदा असतो. त्यासाठी त्याला राजपाट भोगतांनाही निर्लेप, निरपेक्ष, उदार, विवेकी आणि समदृष्टीने वागावे लागते. एकप्रकारे तो योगसाधना करीत असतो. समदृष्टी आणि समबुद्धी हे शक्य नाही. संत शेख महंमदांना अवघा समाज राजयोगाच्या मार्गाने, अर्थात भक्तिज्ञानवैराग्य मार्गाने, अध्यात्मनिष्ठ अर्थात निर्लेप आणि निष्काम कर्मपर जीवन जगणारा व्हावा असे वाटते. म्हणूनच ते 'षड्दर्शने आमचे बंधु' असे म्हणतात. याच साठी संत शेख महंमद महाराज ज्ञानोत्तर भक्तीचा अर्थात प्रबोधक लोकशिक्षकाचा म्हणजेच कीर्तनकार, प्रवचनकार, अभंगगायक भजनीमंडळींचा आणि गोविंदभक्तीचा तथा रामभक्तीचा मार्ग स्वीकारतात. 'राम कृष्ण हरि गोविंद' हा वैष्णवांचा मार्ग, मनात शिवशासन भक्कम दृढ ठेवून करणे; हा लोकांना सत्संगी प्रवृत्त करण्याचा उत्तम मार्ग होय. संत स्वामी चंद्रभट बोधले, जनार्दन स्वामी आणि त्यांचे लडिवाळ सत्शिष्य एकनाथ महाराज यांनी प्रशस्त केलेला ज्ञाननाथांनी सद्गुरू चंद्रभट बोधल्यांना उपदेशिलेला मार्ग अनुसरतात. नाथयोग्यांचा भक्तिमार्गी, भागवत संप्रदायी प्रवास संत शेख महंमद महाराज स्वीकारतात. योगी आणि ज्ञानोत्तर भक्ती अशा स्वरूपात त्यांचे जीवनक्रमण प्रपंच आणि परमार्थाची सांगड घालून सुरू असते.

अखिल समाजाला भक्ति ज्ञान वैराग्यप्रवण करावयाचे तर लोकांमध्ये आस्था, श्रद्धा जागविली पाहिजे. आपले गुरुत्व लोकांनी स्वीकारले पाहिजे. त्यासाठी सामर्थ्याचे किमान प्रदर्शनही प्रसंगी आवश्यक असते. संत शेख महंमद महाराज यांनीही आपले सामर्थ्य निवृत्ती, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई, नामदेव, विसोबा, सावता, चोखा या संत मालिकेप्रमाणे चमत्कारांच्या स्वरूपात प्रदर्शित केले आहे. सहेतुक नव्हे तर अपरिहार्य स्वरूपात सद्हेतूने रिद्धीसिद्धींचे सामर्थ्य प्रकट झालेले आपणास पाहावयास मिळते. विश्वात्मक परमात्मन आणि समत्व दृष्टीचे अधिकारी असल्याचे या भागवताने सिद्ध केले आहे.

अवघ्या पंधराव्या वर्षी संत शेख महंमद महाराज सद्गुरू स्वामी समर्थ चंद्रभट बोधले यांच्या परीक्षेत उत्तीर्ण झाले. महाराजांनी चराचरातील समत्व सिद्ध केले. वंशपरंपरागत मुलाणी असलेल्या महाराजांना हाती सूरु देऊन बोकड कापावयास सांगितले; तेव्हा त्यांनी स्वतःच्या करंगळीवर सूरु

चालवून; कापले तर सर्व जीवांना सारख्याच वेदना होतात हे दाखवून दिले. ते म्हणाले, “सुन्यांना धार लावून माणसे पशूंना कापतात पण साधे बोट कापले तरी रडतात, बोंबलतात!” मग सहानुभूतीने पशूंचे दुःख का कळू नये? ‘निष्कलंक प्रबोध’ मधील “पडताळुनि सुन्या, पशु विदारिती । रडे बोंबा मारिती, कापतां बोट ॥” हा श्री. वागळ्यांच्या प्रस्तावनेतील, वा. सी. बेंद्रे यांनी दिलेला संत शेख महंमदांच्या व्यक्तिमत्त्व प्रकटीकरणाविषयीचा मजकूर सर्वच लोक नेहमी उद्धृत करतात. प्रा. नारायण गवळी यांनीही ‘संत शेख महंमद महाराज’ या चरित्रात्मक पुस्तकात हा मजकूर दिला आहे. पंधराव्या वर्षी एखाद्या मुलाने सहानुभूतीदर्शक असा प्रयोग करून; सद्गुरूंना आणि स्वतःच्या पित्यासही आपला अध्यात्मिक अधिकार दाखवून दिलाच; तथापि आपण अध्यात्मज्ञान प्रबोधित करण्यासाठीच जन्माला आलो आहोत; हेही प्रत्यक्ष प्रयोगातून पटवून दिले. तेथूनच या आत्मज्ञानी संत पुरुषाची प्रतिष्ठा जनमानसात प्रतिष्ठित होण्यास सुरुवात झाली.

दुसरा चमत्कार संत शेख महंमदांच्या नावावर विशेष प्रसिद्ध आहे तो म्हणजे आग विझविण्यासंदर्भातील संत एकनाथ जोशी लिखित ‘श्रीपूर महात्म्य’मध्ये यांविषयी १४ व्या अध्यायात आलेली कथा अशी,

“दुसरा एक चमत्कार । कीर्तन करीत असता हात करून वर । चोळले दोन्ही कर । खाली केले ॥४१॥

हे पाहून श्रोतृगण करता झाला प्रश्न । हे काय केले वर हात करून । तो महाराज उत्तरले ॥४२॥

देहू ग्रामात तुकाराम कीर्तनात । श्रोते वक्ते समस्त । दंग होते ॥४३॥

मंडपास आग लागली । ती मी विझविली । तेणे हस्त कमळे झाली । काळी हे दाखविले ॥४४॥

तरीही श्रोतृगणांनी । देहूस मनुष्य पाठवुनी । खरे हे जाणुनी । घेतलेच ॥४५॥”

संत शेख महंमदांनी स्वतः श्रीगोंद्यात कीर्तन रंगात रंगले असतांना, अतीत संवेदना होताच सिद्धीसामर्थ्याने प्रत्यक्ष अग्रीला आकळले. देहूतील मंडपाचे जळते कापड त्यांनी हात वर करून तळहाताने चोळले आणि देहूत संत तुकोबारायांच्या कीर्तन मंडपाला लागलेली आग श्रीगोंद्यातून विझविली. पंचमहाभूतांवरही संत शेख महंमद महाराजांची सत्ता चालते हे लक्षात आले. त्यामुळे संत शेख महंमद महाराजांच्या प्रबोधक प्रवचनाला धार आली.

अशीच एक चमत्कारकथा प्रा. नारायण गवळी यांनी त्यांच्या पुस्तकात मोठ्या रंजकतेने दिली आहे, “दौलताबादच्या किल्ल्यातून बादशहाचे सैन्य पेडगावला चालले होते. हत्ती, उंट, घोडे, बैलगाड्या, पायदळ असा हजारांच्या संख्येने सैनिकांचा लवाजमा होता. पायदळातील एका सैनिकाला धडधाकट शेख महंमद दिसले. या माणसाचा ओझे वाहण्यासाठी उपयोग करून घ्यावा

असे सैनिकाला वाटले. त्याने बाबांच्या डोक्यावर खूप मोठा बोजा दिला. मुळातच ईश्वरी नामस्मरणाचा पिंड असलेल्या बाबांच्या डोक्यावर ओझे असतानाही त्यांचे नामस्मरण चालू होते. नामस्मरणात तल्लीन असणाऱ्या बाबांच्या डोक्यावरील बोजा अधांतरी हातभर उंचीवरून त्यांच्याबरोबर चालत होता. हा प्रकार काही सैनिकांच्या लक्षात आला. परंतु त्यांनी त्याकडे दुर्लक्ष केले. दुपारच्या जेवणासाठी सैन्य केजंगाईच्या माळावर थांबले. सैनिक आपापले साहित्य उतरून ठेवत होते. शेख महंमदांच्या डोक्यावरील ओझे उतरविण्यात आले. ते ओझे जमिनीवर स्थिर होताच जळून खाक झाले. हा चमत्कार सैनिकांच्या लक्षात आल्यावर त्यांनी बाबांना अटक करून बंदिस्त केले. त्यांच्या बरोबर असणाऱ्या काझीने बाबांना गोमांस खाण्याचा आग्रह केला. त्याक्षणी त्या गोमांसाच्या ताटात गोड भात तयार होऊन त्यावर खोबऱ्याचा किस, बदाम व गुलाबपुष्प काझीला दिसू लागले. काझी खजील झाला. त्याने बाबांची क्षमा मागितली आणि वंदन केले. बाबा हे सिद्धयोगी संत असल्याची यावेळी सर्वांना प्रचिती आली.

महंमद बाबांच्या डोक्यावरील बोजा ज्या जागेवर जळून खाक झाला, त्याच जागेवर आज खाकीबाबा मंदिर आहे. श्रीगोंदा-मांडवगण-पिसोरेखांड गावाच्या माळावर रस्त्यालगत हे ठिकाण आहे. दरवर्षी आषाढ महिन्यातील प्रत्येक गुरुवारी येथे मोठी यात्रा भरते. परिसरातील अनेक लोकांचे ते एक श्रद्धास्थान आहे.” याच कथेचा ‘श्रीपूर महात्म्य’ या ग्रंथात पर्याय आला आहे तो असा,

“ऐसा फिरत असता । अवचित एक राजा दौरा आला पुढता । बॅण्ड वाजंत्री वाजत असता । नसे भान ॥१५ अ. १४॥

हे पाहून राजसेवक गण । वेठीस धरा म्हणाला याज कारण । त्याच्या शिरी वोझे लादून । वळविले तोंड भागे ॥१६॥

तो तैसाच सर्वांच्या पुढे चालत चाले पुढे पुढे । पुढे खाकी बाबा डोंगर माथा चढे । टाकीला बोजा तेथे ॥१७॥

तो तो बोजा जळून गेला । तेव्हां प्रकाश पडला राजसेवकाला । आपण दवडिले सत्पुरुषाला । म्हणून क्षमा मागितली ॥१८॥”

डॉ. भीमा मोदळे यांच्या टंकलिखित प्रबंधातही असाच कथापर्याय आला आहे. वा. सी. बेंद्रे संपादित अन्य लोकांनी लिहिलेल्या चरित्रात्मक आरत्यादि अभंगात मात्र यांचा उल्लेख नाही. संत शेख महंमद महाराज यांची पारंपरिक आरती ‘सार्थ योगसंग्राम’ या डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे संपादित ग्रंथात देवस्थान उत्सव प्रतिष्ठानने दिली आहे. त्या आरतीत,

“मजूर समजून दिधले ओझे तवशिरी ।

अधांतरी पाहून बादशहा चमके अंतरी ।

लाजुनी बादशहा शरणागत आला ।

इनाम देऊन मनी तो तृप्त झाला ॥२॥”

असा पर्यायी उल्लेख आला असून, या कथेचा थेट संदर्भ अलमगिरांच्या चकनाम्याशी जोडला आहे.

अनामिकाने जयरामस्वामी आणि संत शेख महंमद महाराज यांच्या परस्पर संबंधाविषयी दोन आख्यायिका दिल्या आहेत. या दोन्ही आख्यायिका जयरामस्वामी यांचा योग, तपस्या आणि अध्यात्मज्ञान तसेच जाती अभिमान अशा सर्व प्रकारचा अहंकार दूर करून त्यांना योगमार्गावर अर्थात ज्ञानमार्गावर प्रबोधित करणाऱ्या लीला सांगणाऱ्या आहेत.

काशीनगरीतून काही ब्राह्मण तीर्थयात्रेला आले. महाराष्ट्रातील श्रेष्ठ संतांचे दर्शन घ्यावे म्हणून ते सरस्वती-भीमा-चंद्रभागा क्षेत्रात आले. त्यांनी संत शेख महंमद महाराजांचे दर्शन घेतले. ‘आणखी कोण महत्त्वाचे संत आहेत?’ अशी चौकशी करताच, संत शेख महंमद महाराजांनी ‘देहूसी तुकाराम’, आणि ‘वडगावी जयराम’ अशी नावे सुचविली. ते वडगाव येथे जयरामस्वामी यांचेकडे आले. हत्ती, घोडे, भालदार, चोपदार, नौबती यांसह जयरामांची स्वारी पाहून; त्यांना आश्चर्य वाटले. पुढे स्वामींचे कीर्तन संपल्यावर विप्रांनी नमस्कार केला. त्याक्षणी स्वामी कोपायमान झाले. ‘कोणत्या गावचे, कोण तुम्ही? ब्राह्मण असून कोणासही नमस्कार करता कोणी शिकवले?’ असे खडसावले. स्वामी अंतर्ज्ञानी आहेत, हे ओळखून विप्र नम्रपणे म्हणाले,

“देशाचा दंडवत, पाहिला श्रीगोंदे । तेथे शेख महंमद संत थोर ॥५७॥

अनादिसिद्ध साधू, सर्वा नमस्कार । देखिल प्रकार आम्ही तेथे ॥५८॥

अवघे ब्रह्मरूप, हेचि त्यांचि निष्ठा । श्रद्धादिक निष्ठा, सम भाव ॥५९॥”

तेव्हां स्वामी म्हणाले, “ते अविंध असून त्यांच्या विषयी आपण असे बोलता? चला आम्हीही पाहातो!” तेव्हां सर्व लवाजम्यासह स्वामी श्रीगोंद्याला आले. त्यांनी मकरंदपुरात येऊन गुंफेजवळ चौकशी केली. तेव्हां ते सरस्वती नदीतीरी निघाले,

“सरस्वती तिरीं, उभा असे साधु । जोडा नाल बद्धु पायी असे । घोंगरा डोईवर, पुसती तयाला सेख्या तो देखिला सांगा कोठें ॥६६॥”

या साध्या वेशात उभ्या असलेल्या संत शेख महंमद महाराजांनाच त्यांनी विचारले तेव्हां महाराज म्हणाले,

“एकोनियां म्हणे, पैल वृक्षातळी । आंब्याचे साऊली बसला असे ॥

स्वामी वृक्षाजवळ गेले.

“जाय वृक्षापासी, पाहे अवलोकून । तव पंचानन, निजला असे ॥६९॥

देखोनियां व्याघ्र भयभित झाले । तेथूनि परतले, समग्रही ॥७०॥”

पुन्हा साधू जवळ आले तर साधूने तेथेच ‘सेख्या’ आहे असे पुन्हा सांगितले. पुन्हा स्वामी आंब्यापाशी

आले तर तेथे व्याघ्रच. योग सामर्थ्याचा अहंकार असल्याने विचार करून स्वामी पुढे सरसावले.

“धाऊनि जयराम, आंब्यापाशी गेला । गळ्यासी झोंबला व्याघ्राचिये ॥७५॥

भेटतांचि तेव्हां, नव्हे व्याघ्ररूप । पहिले स्वरूप, देखियेले ॥७६॥”

घोंगडा आणि नालबंद जोडा (वाहाणा) घेतलेला, मघाशी पाहिलेला घष्टपुष्ट साधू पाहिला. तेव्हा मात्र जयरामांचा अहंकार गळून पडला. महाराजांचे योगसिद्धी सामर्थ्य कळाले. स्वामी महाराजांना शरण गेले, महाराजांनी त्यांना गळाभेट दिली आणि कृपा केली. स्वामींच्या सर्व समुदायास महाराजांनी जेवू घातले. जेवणात तूप हवे म्हणून पाण्याची घागर आणली आणि त्या घागरीतले पाणी तूप झाले असा अनुभव आला. स्वामी आणि समुदाय जेवला खरा. अजूनही जयराम स्वामींच्या मनात स्पर्शास्पर्शतेची शंका असल्याचे महाराजांना जाणवले. निरोप घेतांना,

“पडले अंतर, क्षमा हो करावी । कृपा असो द्यावी, तुमची मज ॥”

असा परस्पर संवाद झाला. तेव्हा स्वामींना निःशंक करण्यासाठी पुन्हा लीला केली,

“एकांताचे ठाई, नवलाव केले । जानवें दाविलें, चिरूनि खांदा ॥९०॥

मुळीचें ब्राह्मण, आलो याचि ठाया । दावियेले तया, यज्ञोपवित ॥९१॥

सदाशिव लिंग, अक्षयी मस्तकीं । देखिले कौतुक, जयरामानें ॥९२॥

तेव्हां नमस्कार, साष्टांगी घातला । धन्य धन्य झाला दिवस आजी ॥९३॥”

आम्ही मुळातच ब्रह्मज्ञ आहोत (स्वरूप झालो आहोत) यज्ञोपवित हा केवळ दीक्षा परिवेश आहे असे महाराजांनी जयरामांना खांदा चिरून यज्ञोपवित दाखवून; एकांतात आत्मज्ञान दिले. एकप्रकारे जयराम स्वामींना महाराजांनी वेदान्तोपदेश लीलेतून घडविला. जयराम स्वामी यांनी समाधी घ्यायचे ठरविले त्या वेळी त्यांनी ‘आपल्या समाधीची शीळा’ संत शेख महंमद महाराजांनी बसवावी असे घोषित केले. तेव्हा पुन्हा आपल्या योगसाधनेतील नाडीशास्त्र अधिकार महाराजांनी दाखवून दिला. त्यावेळी महाराज म्हणाले,

“आईकावे स्वामी, शेख महंमद म्हणे । जन्मासी कारणें, नका करू ॥१००॥”

आत्ता समाधी घेतली तर पुन्हा जन्म घ्यावा लागेल,

“अडीच वर्षे आयुष्य, तुमचे राहिलें । करावे वहिलें, पुरते आतां ॥१०१॥

पांच वर्षे आणीक, राहिली आमुची । इच्छा हो जन्माची, कशास ॥१०२॥

थोड्यासाठीं कां हो, पुढें जन्म घ्यावा । यथेंच फेडावा, संदेह अवघा ॥१०३॥”

अशा प्रकारे मानवी देह आहे तोपर्यंत सर्व संदेह फेडून ज्ञानी मुमुक्षुने मोक्ष प्राप्त करावा हेही सुचविले.

एवढ्यावरच ही लीला संपत नाही. ‘श्रीपूर’मधील पांडुरंग क्षेत्राचे प्रत्यक्ष दर्शन संत शेख महंमद महाराजांना घडवितात ते ‘पांडू शर्मा’ची अर्थात पांडू विप्राची अद्वैत रूप होण्याची कथा स्वतःत सिद्ध करून गालवमुनी शिष्य पांडू शर्मा मुळात योगभ्रष्ट. त्यांची ‘अद्वैत’ अनुभूतीची कांक्षा

या जन्मात कलियुगात पूर्ण होणार असे वचन श्रीकृष्णांनी द्वापारयुगात दिले होते. गालवमुनींच्या आज्ञेने ते सरस्वतीतीरी 'श्रीपूर' अर्थात आजचे श्रीगोंदा येथे येतात. श्री राधालक्ष्मींच्या कृपाशीर्वादाने भक्तिमार्गात नामस्मरणाने अर्थात 'जय गोविंदम् । जय गोविंदम् । जय गोविंदम् । गोपालम् ॥ तारय तारय मात्वम् । तवपेदयुगुलम् । नमाम्यहम् ॥' असा मंत्र जपत अर्थात 'गोविंद' नामभक्तीने सुरू करतात. समाधी सिद्ध होते. श्री विष्णू पांडूविप्राचा राधाभाव पाहून प्रसन्न होतात आणि काय हवे ते मागायला सांगतात. तेव्हा पांडूविप्र, मी आता गोपकृष्ण अर्थात गोविंदस्वरूप झालो आहे, तेव्हा मला अन्य काही नको, असे सांगतात. श्रीकृष्णांच्या वचनपूर्तीसाठी श्रीकृष्ण आग्रह धरतात, तेव्हा या प्राकट्याची आठवण, माझे नाव धारण करून; सदैव राहावी यासाठी आपण गोविंद अर्थात बाळगोप स्वरूपात येथे सदैव राहावे व लोकांना दर्शन द्यावे असे सांगतात. श्रीकृष्ण अर्थात सदाशिवभक्त विष्णू बाळगोप वेषात पांडूविप्राच्या रूपातच प्रकट होतात. पांडूविप्रच 'पांडुरंग' होतो. गोपवेषातील मस्तकावर शिवलिंग असलेला पांडुरंग सर्वांना दृष्यमान होतो. स्वयंभू मूर्ती स्वरूपात तेथे दिसतो अशी कथा संत एकनाथ जोशी यांनी श्रीपूर महात्म्यात स्कंदपुराणाच्या आधारे दिली आहे. जयरामस्वामी श्रीगोंद्यात सरस्वतीतीरी शेख महंमदांना पाहावयास येतात तेव्हा ते स्वाभाविकपणे श्री राधालक्ष्मी आणि पांडुरंग या अतिप्राचीन क्षेत्रांचे दर्शन घेतात. मस्तकावर शिवलिंग धारण केलेला, गोपवेषातील पांडूविप्र अर्थात पांडुरंग जयरामस्वामींच्या अंतःकरणात 'परब्रह्मलिंगम भजे पांडुरंगम्' या श्रीमद् शंकराचार्यांच्या वर्णनानुसार ठसावलेला आहे. संत शेख महंमद महाराज एकांतात याच पांडू विप्राचे 'पांडुरंग' स्वरूपातील दर्शन जयरामस्वामी यांना घडवितात आणि जयरामस्वामींचे जीवन धन्य झाले, आता समाधी घेण्यास हरकत नाही असे परिपूर्ण झालेसे वाटते. अनामिकाने चरित्रात्मक अभंगात लिहिलेले हे आख्यान वा. सी. बेंद्रे यांनी नोंदविले आहे.

“एकांताचें ठाई, नवलाव केले । जानवे दाविलें, चिरूनि खांदा ॥९०॥

मुळीचें ब्राह्म, आलो याचि ठाया । दावियले तया, यज्ञोपवित ॥९१॥

सदाशिव लिंग, अक्षयी मस्तकीं । देखिलें कौतुक, जयरामानें ॥९२॥

तेव्हां नमस्कार, साष्टांगी घातला । धन्य धन्य झाला, दिवस आजी ॥९३॥

नकळत अन्याय, आम्हीं बहु केले । बहुत छळिलें, तुम्हांप्रती ॥९४॥

जगउद्धराया, धरिला अवतार । कृपेचा सागर, धन्य धन्य ॥९५॥

धन्य मकरंदपूर, लोक ते दैवाचे । दर्शन तुमचें, लाहताती ॥९६॥

तुमचा महिमा, तुम्हीच जाणावा । आणिकांसी गोंवा, उमजे ना ॥९७॥

आतां महाराज, कृपा ते करावी । समाधिसी द्यावी, आता मज ॥९८॥

दर्शनेंचि झालों कृतकृत्य आजी । समाधी सहजीं, घेऊं आतां ॥९९॥”

जयरामस्वामी वडगावकर यांनी संत शेख महंमद महाराज म्हणजेच पांडुरंग हे जणू घोषित केले. संत

शेख महंमदही म्हणतात, “शेख महंमद अविंध । त्याचे हृदयी गोविंद”.

डॉ. भीमा मोदळे, प्रा. नारायण गवळी यांनी ‘तेलीणबाईची’ कथा नोंदविली आहे. ही आख्यायिका श्रीगोंदा येथीलच आहे. एक तेलीण नियमित प्रवचन-कीर्तनाला येत असे. नवऱ्याला हे माहीत नव्हते. त्यावेळी तेली व्यवसायात पूर्ण गुंतलेला असे. एक दिवस त्याला आपली पत्नी कीर्तन-प्रवचनाला जाते तेही आपल्या नकळत हे कळले. त्याला संताप आला. त्यातच तो अत्यंत व्यवहारी. कीर्तनात वेळ तर खर्च होणारच, त्याचबरोबर दक्षिणा, दान हेही खर्च होणार. त्यामुळे तर तो आणखी संतापला. त्याने ‘उद्यापासून कीर्तनाला जायचे नाही’ असे बजावले. त्यावर ‘कीर्तन-प्रवचनाला जायला, तू का म्हातारी झालीस का? बुवाची बुवाबाजी, अन् पोट भागवतो तांदूळ गव्हावरी’ असे हिणवले. तेलीणीने कीर्तनाला जाणार नाही असे सांगितले. कीर्तनाची वेळ होताच तेलीणीला राहावेना. सत्संगाच्या ओढीने कीर्तनाला गेली. व्यवसायानिमित्ताने जवळच्या गावी गेलेला तेली परतला. दाराला कुलूप. त्याचा राग अनावर झाला. कीर्तन संपले. तेलीण नवरा आत्ता परतेल या भीतीने लगबगा परतली. दारावरचे कुलूप काढले. सामान आवरून, पाटताट मांडले. नवऱ्याला जेवायला बसायला सांगितले. तेल्याचा राग गेला नव्हता, पण भूकही अनावर होती. त्याने बैल बांधले. हातपाय धुतले आणि पाटावर येऊन बसला. बायको वाढत होती, त्याने ताटवाटी पुढे ओढली आणि काहीशा रागानेच बायकोकडे पाहिले. तेलीण म्हातारी झालेली दिसली. ही तर आपली बायको दिसत नाही; असे वाटून त्याने ‘तुम्ही कोण?’ म्हणून विचारले. नवऱ्याचा राग घालवण्यासाठी तेलीण हसून म्हणाली, “हे काय विचारणं, अहो कीर्तनाला जाण्यावाचून राहवेना, तुम्ही गावाला गेला होता, म्हणून मी कीर्तनाला गेले होते. चिडू नका, जेवा बरं!” “प्रवचनाला गेले हा काय गुन्हा झाला?” तिचे उत्तर ऐकून नवरा चपापला. कीर्तनकार बुवा साधा नाही, अंतर्ज्ञानी आहे, योगी आहे. म्हणून आपण नुसते म्हातारी आहेस का म्हणालो; तर बायको म्हातारी दिसू लागली. मनात खजील झाला. मुकाट्याने जेवण केले. तेलीण जेवली. ‘आपण बाबांच्या दर्शनाला जाऊ!’ नवरा म्हणाला. तेलीणीला आनंद झाला. प्रवचन-कीर्तनाला, सत्संगाला न येणारा नवरा, कोणत्या का निमित्ताने होईना बाबांचे दर्शन घ्यायला निघाला. तेलीण आणि तिचा नवरा मठात गेले. तेथे बाबांभोवती काही भक्त बसले होते. बाबा शांतपणे त्यांना काही सांगत होते. दोघांनी दर्शन घेतले. बाबांनी त्यांच्याकडे पाहिले. त्याची वृत्तीच पालटली. “बाबा माझे चुकले, मी उगा रागावलो!” तेल्याने क्षमा मागितली. बाबा म्हणाले, “अरे तू चुकला नाहीस, पण व्यवसायाबरोबरच सत्संगही करित जा. तो जास्त फायद्याचा!” तेल्याने पुन्हा नमस्कार केला. बायकोकडे पाहिले तर ती पुन्हा पूर्ववत तरुण सुंदर दिसू लागली. ते पाहून तेली अधिक ओशाळला. तो बाबांना परोपरीने शरण गेला. अनुग्रहित झाला. संत शेख महंमद महाराजांनी दोघांनाही अनुग्रहित केले. नेमधर्म सांगितला. पुढे दोघांचा प्रपंच सुखाने झाला. मुलेबाळे झाली. त्यांचा वंश पुढे सुरू आहे.

आणखी एक तेल्याची आख्यायिका डॉ. मोदळे यांनी नोंदविली आहे. ही आख्यायिका पुंडीवाहिन्याची आहे. ही आख्यायिका महाराजांच्या पारंपरिक आरतीत उल्लेखित आहे. वाहिन्याच्या पारंपरिक आरतीत मात्र नाही. देसाईकृत आरतीत आहे. प्रा. नारायण गवळी मात्र ही आख्यायिका त्रोटक नोंदवितात. आख्यायिका अशी- पुंडीवाहिन्याचा मुधोजी तेली मोठा सावकार व व्यापारी. मालाच्या गाड्या घेऊन निरनिराळ्या गावी बाजार करी. एक दिवस वाटेत चोरांनी त्याच्या गाड्या लुटल्या. त्याला मारहाण केली. एवढेच नव्हे तर त्याचे हातपाय तोडले. त्याला 'दे माय धरणी ठाय' झाले. त्याला कसेबसे गाडीत टाकून सेवकांनी संत शेख महंमद महाराजांकडे आणले. "मी आता प्रपंच, व्यापार, सावकारी काहीच करणार नाही. मला तुमच्या चरणाजवळ ठेवा!" त्याची आर्तता पाहून महाराजांनी कृपा केली. त्याचे हातपाय पुन्हा व्यवस्थित झाले. ते पुन्हा महाराजांच्या आज्ञेनुसार व्यवसाय करू लागले. मुधोजी सावकार संत शेख महंमद महाराजांची मनोभावे सेवा करू लागला. श्रवण, मनन, चिंतनाचा नित्य नेम धरला. तो महाराजांचा अनन्य भक्त झाला. त्याच्यामुळे अवघा तेली समाज महाराजांचे चरणी लागला. श्रावण शुद्ध षष्ठी या तिथीस त्यांची पुण्यतिथी असते. त्या दिवशी तेली समाज भजन, कीर्तन व भंडारा घातलो, अशी परंपरा निर्माण झाली आहे.

देसाईकृत आरतीमध्ये, श्री क्षेत्र वाहिरे येथील आरतीत, प्रा. नारायण गवळी यांनी नोंदविल्याप्रमाणे एक आख्यायिका येते. 'अलिबागमधील बाबांच्या एका व्यापारी भक्ताचे मालाने भरलेले जहाज समुद्रात बुडत असतांना त्याची बाबांना अंतर्दामी जाणीव होते. त्यावेळी श्रीगोंद्यात बाबा बसल्या गादीखाली हात घालून जहाज उचलून धरतात व ते जहाज सुखरूप किनारी लावतात.'

समकालीन संतांनाही महाराजांच्या योगसिद्धींचे सामर्थ्य अनुभवास आले होते. डॉ. मोदळे यांनी नोंदविलेली आख्यायिका अशी- श्रीगोंद्याचे सिद्ध संत एकमेकांबरोबर सारीपाट वगैरे खेळत असत. थंडीचा काळ. एक दिवस गोधडबुवांना थंडी-ताप होता. राऊळनाथबुवा, शेख महंमद बाबा व प्रल्हाद संत हे गोधडबुवांच्याकडे गेले. गोधडबुवा असे गोधडी पांघरून बसले होते. थंडी असल्याने गोधडबुवा आपल्या तक्क्याला टेकून कुडकुडत बसले होते. संतमंडळी म्हणाली, "आम्ही मनोरंजन करण्यासाठी आलो आणि तुम्ही इथे अशा अवस्थेत थंडीने कुडकुडत गोधडी पांघरून बसलात!" असे म्हणत शेख महंमदांनी त्यांच्या अंगावरील गोधडी काढून घेतली व दूर ओसरीवर फेकून दिली आणि चमत्कार असा की ओसरीवरील गोधडी थरथर कापायला लागली आणि गोधडनाथ आनंदात संतमंडळींबरोबर सारीपाट खेळण्यात दंग झाले. संत शेख महंमद महाराजांनी जसे दुखणे काढून बाजूला टाकून दिले. ही आख्यायिका श्रीपूर महात्म्यातही नोंदविली आहे.

संत शेख महंमद महाराजांचा पारमार्थिक अधिकार मोठा होता. त्यांनी आपल्या शिष्यगणांसाठी व अन्य साधकांसाठी 'योगसंग्राम' ग्रंथ लिहिला. काशीच्या विद्वान ब्राह्मणांकडे तो पारित करण्यासाठी पाठवला. त्या काळी असा अध्यात्मविषयक सैद्धांतिक ग्रंथ काशीला पाठवून विद्वानांकडून पसंतीस

उतरवून घेण्याची प्रथा होती. दोन शिष्य तो ग्रंथ काशीच्या ब्राह्मणांकडे घेऊन गेले. काही दिवसांनंतर त्या ब्राह्मणांनी गंगेत टाकून दिला. शेख महंमदांना ती गोष्ट अंतर्गामी कळली. त्यांनी त्या शिष्यांना ग्रंथ परत आणावयास सांगितले. तो ग्रंथ पाण्यात टाकल्याचे शिष्यांना कळले. त्यांनी ती घटना शेख महंमदांना कळविली. शेख महंमदांनी, ग्रंथ जेथे पाण्यात टाकला होता तेथे जाऊन तो पाण्यातून बाहेर काढून आणण्यास सांगितले. या सर्व गोष्टींत सहा महिन्यांचा काळ निघून गेला होता. सहा महिन्यांनंतर ग्रंथ, टाकल्या ठिकाणावरून पाण्यातून कोरडा करकरीत परत मिळाला. ही आख्यायिका वा. सी. बेंद्रे यांनी नोंदविलेल्या अनामिक कृत चरित्रपर अभंगातही आली आहे. तो पर्याय असा,

“सिद्ध करूनी ग्रंथ, धाडिला वाराणसी । माने की दुषिती, यासी पहावा ॥१९॥

तेव्हां काशीमध्ये, लोकांनी पाहिला । भाविकीं वंदिला, करूनि नमन ॥२०॥

ब्राह्मण षड्शास्त्री, अंगी विद्या गर्व । निखंडिला सर्व, ग्रंथ त्यांनी ॥२१॥

अविंधाची वाणी, नायकावी कानी । ग्रंथ तो उचलोनी, त्यांनी नेला ॥२२॥

नेऊनियां ग्रंथ, पाण्यांत बुडविला । विचार तो केला, नाही त्यांनी ॥२३॥

शेख महंमदासी अंतरी कळलें । पाण्यात बुडविलें, ग्रंथालागी ॥२४॥

आपुला शिष्यांसी, दृष्टांत दाविला । मागुनि वहिला, ग्रंथ घ्यावा ॥२५॥

ग्रंथ नेला कासी, होते दोघेजण । ब्राह्मणां लागून, बोलियले ॥२६॥

आमचा ग्रंथ द्यावा, आम्ही घेऊनि जातों । सांगाते विप्र तो एक आला ॥२७॥

ग्रंथ काढावया पाण्यात तो गेला । कोरडा निघाला ग्रंथ तेव्हां ॥२८॥

ब्राह्मणांकारणें, नवलाव झाला । ग्रंथ तो आणिला । अवघ्यांजवळी ॥२९॥

समस्तीं मिळोन, नवलाव केला ग्रंथ तो वंदिला, भाळावरी ॥३०॥

कोरडे कागद, निघाले बरवे । कैसैं त्या म्हणावें, अविंधवाणी ॥३१॥

जगमान्य ग्रंथ साधुत्वासी केला । उपमा आणि काळा, न ये न ये ॥३२॥”

समाध्योत्तर काळात आजवर अनेक चमत्कार घडल्याचे भक्तमंडळी सांगतात. त्यात रोगमुक्ती, दारिद्रमुक्ती, संकटमुक्ती, अवर्षणमुक्ती, धनधान्य समृद्धी, यशप्राप्ती अशा स्वरूपातील अनेक अनुभव परंपरेने आख्यायिकांच्या स्वरूपात रेंगाळतांना दिसतात. लोक अपार श्रद्धेने संत शेख महंमद महाराजांना भजतात. दिंडी, चंदनलेप, भंडारा, सप्ताह, यात्रोत्सव यांत सहभागी होणारांची संख्या पाहता जनमानसात सिद्ध योगी संत लोकदेव म्हणून त्यांचे स्थान असाधारण आहे असे दिसते.

लोकजीवनांबरोबरच शिष्यमंडळी अनुयायी यांनीही संत शेख महंमद यांना योगी संत सद्गुरू मानले आहे. त्यांचा अनुग्रह घेतला आहे. साधक, सिद्ध, मुमुक्षु, भक्त, संत सर्वच समकालीन त्यांना अनुसरलेले दिसतात. यांत रामदासी संप्रदाय परंपरा सिद्ध करणारे स्वामी रामदास, भागवत संप्रदायाचे कळस ठरलेले जगद्गुरू तुकोबाराय, समकालीन संत मंडळी यांचा जयरामस्वामी,

प्रल्हादबुवा, राऊळबुवा, गोधडबुवा यांची नावे आवर्जून घ्यावी लागतात. या सर्वांना संत शेख महंमद महाराज श्रेष्ठ योगीराज संत असल्याची जाणीव तर झाली होतीच; पण 'कबीराचा शेका' ही उक्तीही संतमंडळीत प्रचलित झाली होती.

जयरामस्वामींना कृपाशीर्वाद देऊन; समाधिस्थ होईपर्यंत त्यांची पाठराखण केली. संत तुकोबारायांना साक्षात्कार घडविला, राऊळबुवा, गोधडबुवा आणि प्रल्हाद महाराज यांना मैत्रभावाने सांभाळले. या सर्व प्रवासातील संत शेख महंमद महाराजांचे योगीराज म्हणून अनुभूतीचे दर्शन घडत असतांना; स्वाभाविकपणे अनेक शिष्य भोवती निर्माण झाले. त्या शिष्यांनाही संत शेख महंमद महाराजांच्या योगसामर्थ्याचा प्रत्यय साक्षात्कारपूर्वक आला.

मुधा पांगुळाला वासुदेव स्वरूपात संत शेख महंमद महाराज परात्पर सद्गुरू भासमान होतात. स्वर्ग मृत्यू पाताळ या त्रैलोक्यापलिकडे त्यांचा अधिकार आहे. सप्तसिंधूंना चुळ भरून ते प्राशन करू शकतात असे त्यांना वाटते. हे सद्गुरू भेटल्याने एकवीस पिढ्यांचा उद्धार झाला असे पांगुळाला वाटते. ते म्हणतात, "एकविस स्वर्गावरी तू गुरू महाराज ।" या पांगुळाला रुईवाहिरे येथे दिवाळीच्या पाडव्याला आणि वैशाख वद्य सप्तमीला संत शेख महंमदांनी आशीर्वाद देऊन अनुग्रहित केले आणि जपतप अनुष्ठान काहीही नसतांना; हनुमंतांनी द्रोणागिरी उपटून लक्ष्मणांसाठी औषधी आणावी व सजीव करावे तसे पांगुळाला अज्ञान उपटून ज्ञानी केले. ते म्हणतात, "पदी बसल्याचें भूषण जालें, माझे मनीं भेंव सुटले ।"

अजम म्हणतात, सद्गुरू संत शेख महंमदांनी, "दवडुनि माया मिथ्या, लक्षितां ब्रह्म निजानंद । दग्धांबर परि विदेह आजम वर्ते निर्द्वंद ॥" अशी कृपा केली.

दावलजी म्हणतात, "दावलजी म्हणे मी बहुमूढमती । घेऊनि बैसले मजला पंगती ॥ सद्गुरू प्रसादे अविनाश आरती ॥" केवळ सद्गुरू कृपेने अविनाश तत्त्वाचे ज्ञान होऊन; भ्रांती फिटली.

हाकीम म्हणतात, संत शेख महंमदांनी प्रत्यक्ष समाधीयोगाचे ज्ञान त्यांना घडविले. "उर्ध्व दृष्टि, बुडुनि सृष्टि, तन्मयता अन्तरी । ज्ञानामृत वर्षती धारा पूर्ण विश्रांती" या अवस्थेची अनुभूती हा योगीराज शेख महंमदांचा प्रसाद आहे.

दयाळदासांना तर 'शेख महंमद' या षडाक्षरी मंत्राने सर्व दुःख नाहीसे होते असा भक्तियोग साधला.

रघुनाथयोगी यांना अविंध जातीत जन्मलेले संत शेख महंमद महाराज सद्गुरूरूपात भेटले आणि निजधामास जाण्याचा अर्थात अद्वैतानुभूती भोगण्याची अवस्था प्राप्त झाली.

अनामिक म्हणविणाऱ्या भक्तास संत शेख महंमद 'चिदानंदयोगी' म्हणून अनुभवास येतात.

योगीराज संत शेख महंमद महाराज नामभक्तियोग आणि समाधीयोग या दोनही मार्गे आपल्या अवतीभोवतीच्या अनुग्रहित भक्तांना योगमार्ग प्रबोधित करून त्यांच्याकडून साधना करवून घेतात.

एवढेच नव्हे तर त्यांना अनुभूती घडेपर्यंत त्यांची पाठराखण करीत आपल्या स्थितीला आणतात. सद्गुरू सत्शिष्यांना 'आपणा सारखे करिती तात्काळ' ह्या उक्तीचा योगीराज संत शेख महंमदांच्या बाबतीत, सर्व समकालीन संतांना, शिष्यांना आणि जनांनाही प्रत्यय येत होता. यात हिंदू आणि मुसलमान दोन्ही प्रवाहातील लोक होते. अध्यात्मविद्या अथवा ब्रह्मविद्या ही जात, धर्म, पंथ, भाषा, स्त्री-पुरुष, बाल-प्रौढ-वृद्ध आदि सर्व प्रकारच्या भेदमूलक गोष्टी निरपेक्ष असते हे शेख महंमदांच्या साक्षात्कारकथांतून स्पष्ट होते. संत शेख महंमद महाराज यांनी लिहिलेल्या 'योगसंग्राम', 'पवनविजय', 'निष्कलंक प्रबोध' इ. ग्रंथांची नावे जरी समोर आली तरी त्यांचे सिद्धयोग गुरूपद सहज लक्षात येते. ज्ञानोत्तर भक्ती करतांना भोवतीच्या सर्व लोकांस नामभक्तियोग, नवविधा भक्तिसाधना आणि समाधीयोगसाधना या मार्गांना लावण्यासाठी प्रबोधित करण्याचे कार्य या योगीराजांनी, वयाच्या पंधराव्या वर्षापासून समाधीपर्यंत केले आणि समाध्योत्तरही त्यांचे हेच कार्य सुरू आहे. समाध्योत्तर काळात गत चारशे वर्षांत त्यांचे अक्षरशः असंख्य भक्त, त्यांचा उत्सव आणि वारी परंपरा पुढे नेत आहेत ते त्यांच्या अशाच अद्भूत अनुभूतीमुळे आणि सद्गुरूंवरील अपार श्रद्धेमुळे होय.

(१२) सूफी, नाथ आणि दत्त संप्रदायांना अनुकूल - भागवत संप्रदायी संत शेख महंमद महाराज

डॉ. यू. म. पठाण, डॉ. रा. चिं. ढेरे, डॉ. भीमा मोदळे, वा. सी. बेंद्रे आणि अभ्यासकांनी संत शेख महंमद महाराज यांचा उल्लेख 'मुस्लिम मराठी संत कवी' म्हणून केलेला दिसतो. या सर्वांनी असा उल्लेख करतांना संत शेख महंमद महाराज यांचा उल्लेख सूफी संत म्हणून केलेला दिसतो. असे करतांना सूफी तत्त्वज्ञान, सूफी गुरूपरंपरा, सूफींच्या विविध शाखा यांचा मागोवा घेत संत शेख महंमद महाराज यांची चर्चा केली आहे. वा. सी. बेंद्रे लिहितात, "शेख महंमद हे इस्लामधर्मीय होते व त्यांनी आपल्या धर्माचा आचार धर्मनिष्ठेने शेवटपर्यंत पाळला होता. ते गृहस्थाश्रमी होते. गृहसंसार साधूनच त्यांनी आपली पराधर्माची साधना उत्कृष्टपणे साधून दाखविली आहे. त्यांच्या पत्नीची कबरही त्यांच्या कबरीशेजारी लागूनच एकाच दग्यांत आहे." ही माहिती देऊन पुढे ते लिहितात, "राजे महंमदांनी कादिरी अवलियांच्या परंपरेत आपली प्रसिद्धी करून घेतली होती. या परंपरेची माहिती 'शिजरा-इ-कादिरी' यांत आलीच आहे. चंद्रभट बोधले राजेमहंमदांच्या सहवासांत वाढले. शेख महंमदाने त्यांनाच आपले गुरू केले. चंद्रभट बोधले हे इस्लामी संस्काराप्रमाणे चांद बोधले म्हणूनच हिंदू व मुसलमान लहान थोर अनुयायांत प्रसिद्धी पावले." 'शिजरा-इ-कादिरी'तील गुरूपरंपरेप्रमाणे अर्थात वा. सी. बेंद्रे यांनी नोंदविलेल्या 'सिजरा जदि कादिरी'प्रमाणे अबदुल रजाक ताजोदिन कादरी - सयेद महंमद गंवस ग्वालेरी कादरी - सयेद राजेमहंमद कादरी - सयेद चांदसाहेब कादरी - सयेद महंमदसाहेब कादरी - सयेद लाडजी (दावलजी?) सायेव कादरी अशी परंपरा आहे. कादिरी सूफी परंपरेत संत शेख महंमदांचे पिता राजेमहंमद आणि गुरू चंद्रभट हे दोघे तर सूफी ठरतातच, परंतु शेख महंमद व त्यांचे पुत्र लाडजी हेही सूफी ठरतात. एवंच संत शेख महंमद महाराज व त्यांचे गुरू स्वामी चंद्रभट बोधले हे दोघेही सूफी अवलिया ठरतात. शेख महंमद यांचा दर्गा श्रीगोंदे येथे व चांद बोधले यांचा दर्गा दौलताबादच्या पायथ्याशी असल्याचे निर्देशित केले जाते. वा. सी. बेंद्रे यांच्या अभ्यासाप्रमाणे 'शेख महंमदबाबास कुराणांतील वचनें चांगलीच अवगत होती', 'शेख महंमदबाबांनी मूर्तिपूजेबद्दल बरेंच लिहिलें आहे. कुराणाच्या शिकवणुकीप्रमाणे प्रतिमांचा निषेधही केला आहे.' कविता संग्रहातील क्र. १०५ दिलेला नाही. त्यात नामावली आहे. ती प्रस्तावनेत नोंदविली आहे. त्यात सुरुवातीलाच "जये जये आरती पीरा पैगंबरा । गौंसे कुतुब वळया रुसी आठ्ठ्यांसी सहस्रा ॥धृ॥" असा उल्लेख आहे. वा. सी. बेंद्रे यांच्या प्रमाणे डॉ. यू. म. पठाण यांनी सूफी संत म्हणूनच संत शेख महंमद महाराजांचा उल्लेख केला आहे. सूफी तत्त्वज्ञानाचे सखोल

अभ्यासक म्हणून प्रसिद्ध पावलेले डॉ. मुहम्मद आजम यांनी 'योगसंग्रामातील सूफी तत्त्वज्ञानाच्या छटा' या लेखात (१) 'कुरआन'मध्ये शीर्षस्थानी 'बिस्मिल्ला हिरहमानिर्रहीम' असे ईशस्तवन असते त्याप्रमाणे शेख महंमदांनी प्रत्येक प्रसंगाच्या सुरुवातीला निर्विकार, अलक्ष्य, अगम्य, अगोचर हे उल्लेख केले आहेत. (२) सूफी तत्त्वज्ञानाची दुसरी छटा म्हणजे इस्लाम दर्शनाप्रमाणे 'प्रकटीकरण' (जहूर) आणि 'भव' ('कुज')चा सिद्धान्त. (३) सच्च्या फकीराची किंवा पीराची लक्षणे व्यक्त करणे. (४) 'मुराबका' म्हणजेच ध्यान किंवा ध्यास (५) आत्मज्ञान किंवा स्वरूपदर्शन; अशा सूफी छटांची सोदाहरण चर्चा करून संत शेख महंमद महाराज हे सूफी संत होते. त्यांनी 'इस्लामी अध्यात्मिक प्रथेशी भारतीय अध्यात्मिक प्रथेची सांगड घालून अत्यंत सुंदर समन्वय साधला आहे.' याकडे लक्ष वेधले आहे.

'भारतीय मुसलमान : शोध आणि बोध' या ग्रंथात सेतू माधवराव पगडी यांनी सूफी परंपरेची चर्चा केली असून, सूफींचा महाराष्ट्रातील संचार याविषयी ते लिहितात, "इस्लामचा महाराष्ट्रात सर्वत्र परिचय झाला तो तुर्कांमुळे." ते पुढे लिहितात, "सूफी पंथाचे साधू-संत राजकारणापासून दूर राहणारे, जन-सामान्यांशी मिसळून वागणारे आणि शांततामय मार्गाने धर्मप्रसार करणारे असा समज महाराष्ट्रात आहे." ते आणखी लिहितात, "कुराणाधिष्ठित इस्लामला अद्वैतवाद मुळीच मान्य नाही. परंतु सूफी पंथ हा ध्यानधारणा, अनुष्ठान, भजन, पूजन, योगसाधना इ. भर देणारा व अद्वैत मानणारा आहे." सेतू महाराज यांच्या या उल्लेखातून संत शेख महंमद महाराज यांच्याविषयी वेगळा विचार करता येतो. संत कबीर यांच्या बाबतीत असाच विचार झाला असावा.

'सिजरा जदि कादिरी'मध्ये आलेली पंथ व गुरुपरंपरा ही शेख महंमद आणि चंद्र बोधले यांनाही सूफी संप्रदायात खेचण्याच्या मोहातून निजामच्या राजकीय प्रभावाने झाली असणे नाकारता येणार नाही.

स्वामी चंद्रभट बोधले यांचा विचार केला तर त्यांची गुरुपरंपरा नाथसंप्रदाय आणि दत्तसंप्रदाय यांशी जोडलेली दिसते. वा. सी. बेंद्रे यांनी 'कविता संग्रहात सद्गुरू चंद्रभट यांच्या अभंगातील उल्लेख 'माझे मन गुरुपाई चेइयलें । तक्सर पावले देहादिक ॥१॥ ज्ञाना करी पाती, प्रार्थी गुरू दिप्ती । प्रकाशली स्थिती अविनाश ॥२॥' यात 'ज्ञाना करी पाती' यांनुसार संत ज्ञानेश्वर महाराजांकडून शक्तिपात होऊन; ज्ञान झाले हे स्पष्ट आहे. म्हणजेच चंद्रभट बोधले हे 'शक्तिपात' प्रयोगपूर्वक ज्ञाननाथांचे शिष्य ठरतात. नाथसंप्रदायात जगद्गुरू आदिनाथ शिव अथवा दत्त अशी मान्यता आहे. हे लक्षात घेतले आणि महाराष्ट्रात नाथ आणि दत्तसंप्रदाय हे गोरक्षनाथ आणि नृसिंह सरस्वती यांच्या मार्गाने भागवत संप्रदायाला जवळ गेले. एवढेच नव्हे तर त्यांत मिसळून गेले आहेत हे सर्वज्ञात आहे. स्वामी चंद्रभट बोधले संन्यासोत्तर 'दत्तदिगंबर' हे नाव धारण करतात, तर त्यांचे शिष्य जनार्दनस्वामी एकनाथांचे हाती श्री ज्ञानेश्वरी आणि भागवत देतात. संत शेख महंमद संत एकनाथांचा

भागवत लेखनासाठी गौरव करतात. हे लक्षात घेतले तर पंधराव्या वर्षी ज्ञानप्राप्ती होण्याच्या प्रसंगापासूनच, संत शेख महंमद महाराज यांनी स्वामी चंद्रभट बोधले यांचेकडून अनुग्रह घेतला आणि संत शेख महंमद महाराज नाथ-दत्त व भागवत संप्रदायात प्रविष्ट झाले. त्यांनी स्वामी जयराम यांना समाधी देवविली. नंतर अडीच वर्षांनी स्वतः समाधी घेतली ती नाथपरंपरेप्रमाणे हे ध्यानात घेतले पाहिजे. मालोजीराजे आणि औरंगजेब यांच्या इनाम जमिनींमुळे संभ्रम निर्माण झाला. तसेच राजकीयदृष्ट्या संत शेख महंमदांना सूफी इस्लाम पंथात खेचण्याचा आटोकाट प्रयत्न झाला. तसे प्रयत्न त्यांच्या वंशजांकडून काही प्रमाणात आजही सुरू आहे. याची साक्ष आज श्रीगोंदा मठाविषयी कोर्टात चाललेला खटला देत आहे असे म्हणता येईल.

संत शेख महंमद हे नाथ आणि दत्तसंप्रदायानुकूल भागवत संप्रदायीच होते, हे निर्विवाद सत्य होय. म्हणूनच 'ज्ञानाचा एका आणि कबीराचा शेका' ही उक्ती भागवत संप्रदायात अर्थात वारकरी संप्रदायात सर्वमान्य आहे. संत ज्ञानेश्वर, नामदेव यांच्या परंपरेप्रमाणेच संत शेख महंमद महाराज नामभक्ती, कीर्तनपरंपरा, सगुणोपासना द्वैतातून अद्वैताकडे जाण्याचा भक्तिमार्ग चोखाळतात. गोविंद, वासुदेव, हरि आणि राम या सगुण रूपांची नामभक्ती हे तर संत शेख महंमदांचे वैशिष्ट्यच होय. तसेच सद्गुरुपरंपरेची अनन्यसाधारणता त्यांच्याकडे आहे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे संतपरंपरेप्रमाणे जनीजनार्दन अनुभवत ज्ञानोत्तर भक्ती करणे आणि त्याचबरोबर नाथपरंपरेप्रमाणे अष्टांगयोगसाधना करणे यावरच शेख महंमदांचा भर होता. इस्लाम परंपरा आणि सूफी परंपरा आणि त्यातील त्रूटी या दोन्ही गोष्टी संत शेख महंमदांना जन्मानुसार परंपरेने प्राप्त झाल्या व राजेमहंमदांच्या सहवासात त्यांचा व्यासंग झाला म्हणून ते सूफीसंप्रदायाचे अवलिया होते, असा निष्कर्ष काढणे हे तर्कदृष्ट्या अपसमज आणि अनिरीक्षण दोषाचे ठरेल, हे लक्षात घेतले पाहिजे. डॉ. महंमद आजम यांचे 'सूफी छटेचे विश्लेषण' या व्यासंगाचा आणि सूफींना थेट भागवत संप्रदायाकडे वळविण्याचा भाग आहे हेही संत शेख महंमदांच्या शिष्यपरंपरेवरून स्पष्ट होते.

भक्तिमार्गाने आत्मज्ञान झाले. सद्गुरूंनी संतसमागम घडविला. समदृष्टी प्राप्त झाली असे आपण सद्गुरुकृपेने भागवत झालो हे सांगणाऱ्या अभंगात संत शेख महंमद म्हणतात,

“धन्य तोचि भाव, धन्य तेचि भक्ति । जोडलेसें संती, परब्रह्म ॥१॥

धन्य तो सद्गुरू, धन्य आत्मज्ञान । देखिलें दर्पण, अंजन शुद्ध ॥२॥

अंजना त्या नाव आइका उन्मनी । प्रकाश परतोनि, सुदला डोळां ॥३॥

लोपलें तें बिंब, खंडलिया ध्वनि । आनंदाची धनी, हृदया आली ॥४॥

बाहीजभीतरीं, मी माझारी एक । सम दिसे लोक शेख महंमदा ॥५॥” (अ. ३१)

भक्ती, ज्ञान, वैराग्य या क्रमाने योगसामर्थ्य सिद्ध होते आणि सोऽहं प्राप्त होते, याची ग्वाही संत शेख महंमद महाराज देतात.

“वागा सद्गुरूचे पथेन । कदा काळीं न ये दुषण ॥१॥
मन वाचा इंद्रिय वृत्ती । त्याला काळ इंद्र कांपती ॥२॥
क्षमा दया शांति करुणा । बोध प्रेम निफाते जाणा ॥३॥
निंदा अपमान क्रोध अहं । द्वैता गाळुनि जपा सोऽहं ॥४॥
भाव भक्ति विवेक स्वानंद । शेख महंमद हृदयो शुद्ध ॥५॥” (अ. ५१)

वा. सी. बेंद्रे यांनी संपादिलेल्या या कवितासंग्रहातील अभंगात जणू भागवत संत विभूतिमत्त्वाचेच वर्णन केले आहे. भागवत परंपरेतील संत व्यक्तिमत्त्व डोळ्यासमोर उभे राहते. महाराज असे भागवत संतपणे जगत होते. भक्तिबोधपर अभंगात महाराज भक्तिभावाने गातात,

“आम्ही भक्तराज देवा । भावें करूं तुझी सेवा ॥१॥
कां न होयेसी प्रसन्न । नष्ट धरिलें जोदपण ॥२॥
नेघो तुझी वैकुंठ मुक्ती । रिद्धि सिद्धि न लगती ॥३॥
नेघों पदें न करी तप । क्षमा दया उमाप ॥४॥
तत्त्व शांति निज वृत्ति । प्रेमबोधे द्यावी भक्ति ॥५॥
जन्म द्यावा पुढतों पुढती । उद्धरूनि करूं कीर्ति ॥६॥
शेख महंमद विवेक ज्ञान । हरि म्हणे मी सर्व आशेन ॥७॥” (अ. ७१)

भागवत भक्तिमार्गाची सर्व वैशिष्ट्ये महाराजांनी लोकांना बोधित केली आहेत. हरिभक्ती हेच जीवन रहस्य होय. हा भक्तियोग भोगण्यातच विवेक आणि ज्ञान साठविले आहे. त्यासाठी ‘जन्म द्यावा पुढतों पुढती । उद्धरूनी करूं कीर्ति ॥’ असे शेख महंमद महाराज म्हणतात. तो अनुभवतांना तर संत तुकोबारायांच्या अभंगपंक्ती ओठावर येतात, ‘तुका म्हणे गर्भवासी । सुखे घालावे आम्हासी ॥’. संत जनाबाईंची अवस्था संत शेख महंमद महाराज भावभक्तियोगे भोगत असतांना ते गातात,

“आमुचे नाचणीं, कोणी नाचूं नका । ज्याला असे धोका, लौकिकाचा ॥१॥
लौकिकाची लाज, कांचणी मनाची । भक्ति जाणा त्याची, जैसी सिंदळी ॥२॥
सिंदळी पर पुरुषीं, चित्त मन रंगे । पतीसी वरपंगे, चंडोल लावी ॥३॥
लावी चांडोल ऐसी, प्रवृत्ति संपादा । वेगें आनंदकंदा, राता भावें ॥४॥
भावें ऐस, सूर, शेख महंमद । भक्तीच्या विद्गद, अव्यक्त दावी ॥५॥” (अ. ९०)

सहजगत्या, ‘भक्तीच्या विद्गद अव्यक्त दावी’ ही महाराजांची ग्वाही ऐकतांना ‘योगीयां दुर्लभ तो म्या देखिला’ या उक्तीची आठवण होते. भक्तिमार्गाचे सामर्थ्य लोकी विलोकी, जनी विजनी, देही विदेही होऊन; तेच सोऽहं पद ‘याचि देही यांचि डोळा’ भोगता येते, याची साक्ष महाराजांच्या भावभक्ति बोधातून मिळते. सर्वत्र भरून नामानिराळा राहणारा परमात्मा भावभक्तीने अनुभवास येतो हे सांगतांना महाराजांच्या अभंगातून संत नामदेवांची आठवण होते. संत गोरोबा आणि संत सोयराबाईंची

आठवण होते आणि 'अवघा रंग एक' होतो. महाराज गातात,

“एक नष्ट तूं भगवंत । कळों नेदी कोणा अंत ॥१॥

भुवनें पुरोनि उरला । दिसों नेदीं आपणाला ॥२॥

जळ थळ काष्ठ पाषाण । भक्ति म्हणतो आपण ॥३॥

शेख महंमद तत्त्वज्ञानी । हरि केला भक्त ऋणी ॥४॥” (अ. ९६)

संत शेख महंमदांना श्रीगोंद्यातला गोविंद स्वरूप पांडुरंग मनात ठसावला आहे. गोविंद नाम भक्तीने सर्व योग सिद्ध होतात हेच भागवंत संतांच्या मार्गे भक्तिमार्ग प्रबोधित करतांना महाराज भक्तिभावाने गातात. भागवत संतांचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे भगवत कीर्तनाच्या माध्यमातून आत्मोद्धाराबरोबरच लोकोद्धार करणे होय. म्हणूनच भागवत संतांचे कीर्तन लोकात्मविष्कार असते. संत शेख महंमद महाराजांनी हा भागवत मार्ग आत्मसात करून अनुसरला आहे. ते गातात,

“गोविंदाचें नाम । जिवाचा विश्राम । तुटलासे श्रम । उच्चारितां ॥१॥

लक्ष चौऱ्यांशी भ्रमणा । दुःखाच्या यातना । चुकविल्या जाणा । नामासांठीं ॥२॥

नामाचे औषधीं । हरल्या सर्व व्याधी । आणिक उपाधी । गळालिया ॥३॥

पतितांचा मेळा । नामें तरल्या शिळा । मार्ग हा मोकळा । वैकुंठींचा ॥४॥

रिद्धि सिद्धि मुक्ति । नामासी ओळगती । त्या न येती चितीं । शेख महंमदा ॥५॥” (अ. ९८)

असा नाममहिमा महाराजांनी परोपरीने सर्व भागवत संतांप्रमाणे गायिला आहे. ते आणखी गातात,

“नाम जिवाचें जीवन । भावें करितों जनन ॥१॥

वाचा निःशब्दीं आवडी । प्रेमबोधें घ्यातो घडिघडी ॥२॥

आसनीं भोजनीं अनिवार । अहर्निसीं न पडे विसर ॥३॥

अनंत गोड्या नेणें रसना । ॐकार पिकला कीर्तना ॥४॥

शेख महंमद उद्भट विकले । भोळ्या हरिदासीं विकले ॥५॥” (अ. १००)

नवविधा भक्तिसाधनेत कीर्तनाला महत्त्व आहे. महाराजांच्या हरिकीर्तनात ॐकार पिकला असे महाराज जाहीर करतात. मुखी हरिनामाचा घोष असेल तर पापपुण्य कल्पनाच नष्ट होऊन; अवघा काळ आनंदात कंटू असे स्पष्ट करतांना महाराज म्हणतात,

“मार्गे शुन्य पुढें शुन्य । तेथें कैचे पापपुण्य ॥१॥

काळ कंटू आनंदाचा । मुखीं घोष हरिनामाचा ॥२॥

जनीं वनीं अवघा देव । त्याविण दुजा भाव ॥३॥

शेख महंमद सोऽहं बोधे । हरला भेद जाले सिद्ध ॥४॥” (अ. १०१)

समाधीयोगाची जी फलनिष्पत्ती आहे, तीच नामभक्तियोगाने आहे. भागवतात 'कलियुगे नामभक्तियोग'

सांगितला आहे. तीच सांगी महाराज स्वानुभवासह सांगतात. नाम मंत्र महिमा सांगताना महाराज म्हणतात,

“राम जपा मंत्र सोपा । महा पापा, हो धुनी ॥१॥

शिवा कंठी राम गांठी । शांति उठी, हळाहळाची ॥२॥

विश्वासें तत्त्व उच्चारी । नाही भवपुरी, शेखमहंमदा ॥३॥” (अ. १०३)

नामभक्ति, द्वैताद्वैत यांविषयीचा संभ्रम निरसन करण्यासाठी श्री संत शेख महंमद महाराज म्हणतात,

“रामापरते कृष्ण अरुते । डोळां बैसते, निरुते ॥१॥

गुप्त प्रकटे स्वयें मन विटे । ते पाहाती गोमटे, साधु भले ॥२॥

गिळिले ज्ञान पाहाणेपण । नरनारिवीण मुसलमान ॥३॥

जित ना मेळे आले नां गेले । भरूनि उरले, सदोदित ॥४॥

उरोनियां बिंब असे स्वयंभ । शेख महंमदीं तो, निजलाभ ॥५॥” (अ. १२२))

संत शेख महंमद महाराज भागवत परंपरेप्रमाणे राम, कृष्ण, हरि, गोविंद नाम मंत्राचे चाहते आहेत. या सगुण रूपांची भक्तभावाने भक्ती करतांना नामे विरून जातात आणि निराकार असूनही नरनारी संभोगाशिवाय गर्भातून प्रकटलेला (मुशीतून आलेला मुसलमान) आकारमान भासतो; हे ज्ञानाने जाणवते आणि तेथे अद्वैताने ज्ञान अज्ञान अशी अवस्था राहात नाही. नामभक्तीने सोंवळें ओंवळे हा भ्रमही फिटून जातो हे सांगतांना महाराज म्हणतात,

“हरिनामीं मरतां । हरिनामीं मारितां । हरिनामीं भोगितां । विषयरूप ॥१॥

हरिनामीं आसन । हरिनामीं भोजन । हरिनामीं शयन । निजीं निजेले ॥२॥

हरिनामीं बोलता । हरिनामीं चालतां । हरिनामीं रडतां । हांसे देखील ॥३॥

हरिनामीं भावें । हरिनामीं असावें । हरिनामीं स्वभावें । लागलें चित्त ॥४॥

शेख महंमद भोळा । निजनामीं सोंवळा । वोंवळ्याचा प्रकाळा । दहन केला ॥५॥”

(अ.१(१))

भजन कीर्तन करीत राहावे, पुण्य आपोआप मिळते असा भक्तिमहिमा महाराज गातात.

“ज्याचे मुखीं नाम कीर्ति । ते हो विश्वाचे सारथी ॥१॥

करिती आनंदे कीर्तन । तेणें पुनित होय जन ॥२॥

ऐसे प्रतापें ज्याचे । शेख महंमद वदे वाचे ॥३॥” (अ. २०५)

कीर्तन करणारे सदैव विजयीच होतात. एवढेच नव्हे तर तेच विश्वावर राज्य करतात, हे सांगून नामस्मरणाची अपरिहार्यता महाराज स्पष्ट करतात.

आपण ज्ञानराजांचा मार्ग चोखाळतो आहोत हे ‘विठ्ठल’ सगुण भक्तिरूपकातून संत शेख महंमद महाराज स्पष्ट करतात. त्याचबरोबर सगुणभक्तीचे महत्त्व संतऋषी यांचे प्रमाण देऊन स्पष्ट

करतात,

“कटावरी कर, चंद्रभागा ठाणा । दावितसे खुणा, भवसिंधूच्या ॥१॥
पतिता कडसूत्र, भाविकां पायवाट । दावी खुणां निकट, तरीं उभा ॥२॥
भवसिंधूची खोली, ब्रह्मांड बुडे ऐसी । तळवा संत ऋषी, निजतीना ॥३॥
आषाढी कार्तिकी, बोलाऊं धाडिती । अनुभव जाणती ज्ञानराज ॥४॥
विज्ञान तत्त्व बोधें, कळले स्वधीर्ये । ब्रह्मानंद स्वयें शेख महंमद ॥५॥” (अ. २३४)

‘ज्ञानराज’ हा उल्लेख श्लेषात्मकतेने साधून महाराजांनी एक प्रकारे संत ज्ञानेश्वरांपासूनच्या वारकरी, भागवत संतपरंपरेचा गौरव येथे केला आहे. वारकरी अथवा भागवत परंपरेच्या एथवर उल्लेखिलेल्या सर्व वैशिष्ट्यांसह संत शेख महंमद महाराज प्रकटतात हे ध्यानात घेतले पाहिजे.

संत ज्ञानेश्वर ते तुकोबारायपर्यंतच्या भागवत मार्गात संत शेख महंमद महाराज, पाठोपाठ येणाऱ्या संत एकनाथांप्रमाणे भागवत संप्रदायाचा दुवा ठरतात. परकीय आक्रमणांनी सैरभैर झालेल्या समाजाला भागवत संतांनी मध्ययुगात शांत, स्थिरमनस्क करण्याचा जो प्रयत्न केला त्यात भागवत संत शेख महंमद महाराज हे ‘महासमन्वयस्क’ ठरतात! सूफी म्हणविणाऱ्या परंपरेलाही ते थेट भागवत परंपरेत आणून, प्रवाहात निरळून टाकतात हे लक्षात घेण्याजोगे आहे. मुसलमान परंपरेचा त्याग न करता परिवर्तनपूर्वक भागवत मनोवस्था घडविणे म्हणजे संत ज्ञानेश्वरांच्या ‘मार्गाधारे वर्तावे विश्व मोहरे लावावे’ या सूत्राचे बहुआयामी प्रकटन महाराजांनी केले आहे असे म्हणावे लागते. हे करीत असतांना त्यांनी मूर्तिभंजकांची निर्भत्सना करायलाही मागेपुढे पाहिले नाही हे विशेष. ते म्हणतात, ‘पंढरी क्षेत्र भक्तांच्या हृदयात आहे ते कसे फोडता येणार?’

“अविनाश पंढरी । अविनाश श्रीहरि । वाहीन अंतरी । व्यापुनि अलिप्त ॥१॥
मूर्ति लपविल्या । अविंधी फोडिल्या । म्हणती दैना जाल्या पंढरीच्या ॥२॥
अढळ न ढळे । ब्रह्मादिकां न कळे । म्हणती आंधळे । देव फोडिले ॥३॥
चराचरी अविट । गुप्त ना प्रकट । ओळखावा निकट । ज्ञानचक्षें ॥४॥

हरि जित ना मेले । आले ना ते गेले । हृदयात रक्षिले । शेख महंमद ॥५॥” (अ. २३६)
मूर्ती लपविणारे बडवे आणि मूर्तिभंजक आक्रमक अविंधक अर्थात मुसलमान हे दोघेही आंधळे आणि अहंकारी आहेत हे संत शेख महंमद महाराज स्पष्ट करून ते सगुणभक्ती आणि क्षेत्र महात्म्याचा मनात पुरस्कार करून सगुणोपासना करावी असे सुचवितात. अशी ही,

“सगुण निर्गुण । दोन्ही विलक्षण । ब्रह्म सनातन । विठ्ठल हा ॥”

ही पठडी पुढे नेतात.

“ज्ञान गोंदेचे बासीं । सोवळें वोंवळे नाहीं आम्हांसी ॥” (अ १८६)

असे म्हणणारे संत शेख महंमद महाराज नवविधा भक्तियोग आणि अष्टांगयोग यात भेद नाही हे स्पष्ट

करतात. हीच भगवद्गीतेतील भक्तियोग महती महाराज पंढरीच्या रूपकातून स्पष्ट करतात,
 “आहिक्यीं श्रीहाटापासून । पुढें गोल्हाट जाण । औट पीठ अर्धमातृका निरंजन ।
 लक्ष्मीलें ॥१४॥
 पुढें भ्रमर गुंफा सीखर । सत्रावी भीमा वाहे साचार । भाव पुंडलिकाचा निर्धार ।
 देखोनि उभे हरि ॥१५॥
 गरुडाची टीका दिधली मना । बारा सोळा गोपिका जाणा । भक्ति नवविध निर्गुणा ।
 राधा भाळविसे ॥१६॥
 सांडुनि छत्तिसाची यात्रा । शेख महंमद जाला सामोरा । ब्रह्मरंध्री स्वयंभ ईश्वरा ।
 दर्शन जालें ॥१७॥” (अ. २३९)

‘सरस्वती (ज्ञानगोंदे) चंद्रभागा’ क्षेत्राचा असा समग्र उल्लेख करतांनाच आम्ही ‘ज्ञानगोंदे’चे वासी म्हणून सरस्वती तीरावरील गोविंद अर्थात पांडुरंग पुंडलिकासाठी विठ्ठल झाल्याचे नोंदवितात. संत ज्ञानेश्वरांनंतर अष्टांग योगसाधना आणि नवविधाभक्ती अर्थात राधाभाव यांचा उल्लेख आपल्या स्फुट अभंगात संत एकनाथांच्या अगोदर संत शेख महंमद महाराज करतात हे लक्षात घेतले पाहिजे.

समकालीन रामभक्त संत रामदास यांचाही समन्वय वारकरी संप्रदायाचा मंत्र ‘राम कृष्ण हरि’ चा जप करीतच कीर्तन प्रवास करणारे संत शेख महंमद महाराज गंभीर प्रबंधात्मक लेखन करतांना आवर्जून ‘राम’ नावाचा उल्लेख करतात. जनार्दनस्वामी आणि सत्शिष्य संत एकनाथ महाराज यांची ग्रंथरचना ही महाराजांनी पाहिली असेल का; असा विचार येतो. महाराज संत एकनाथांचा गौरव मात्र करतात.

‘पवन विजय’ ग्रंथ लिहितांना; सुरुवातीचे प्रकरण तत्त्वसार होय. येथेच रामतत्त्वाने महाराज ग्रंथरचनेला सुरुवात करतात.

“ॐ नमोजी अव्यक्त रामा । परात्पर तू मेघःशामा । ब्रह्मादिकां न कळे महिमा । अविनाश
 म्हणोनिया ॥१॥”

‘कविता संग्रहा’मधील ‘राम’ रूपकात त्या ‘परात्पर’ परमेश्वराचे दर्शन श्रीरामांमध्ये संत शेख महंमद महाराज घेतात,

“राम नव्हे दाशरथी । कृष्ण नाथाचा पिता । तो राम तत्त्वता । धरा मानसीं ॥१॥” (अ.
 २३३)

आत्मज्ञान स्पष्ट करतांना तर ‘राम’रूपाचा बोध महाराज घडवितात.

समकालिनांमध्ये रामभक्त संत रामदास यांचाही समन्वय ‘आत्मज्ञान’ स्पष्ट करतांना,

“रामी आराम । आरामीं राम । सांडुनि भवभ्रम । आत्मज्ञानी वोळखा ॥१॥

जितके दिसें । तितुके नासें । नाशांत अविनाशे । अनिवार राम ॥१॥

सद्गुरूकृपे । अजपजपे । शेख महंमद समत्वे । दीर्घ दंभ ॥२॥”

रामरूपाचाच बोध करतात.

सर्वपरिचित आणि सर्वात महत्त्वाचा ग्रंथ ‘योगसंग्राम’ हा होय. योगशास्त्र बोधक या दोन्ही दृष्टीने संत शेख महंमद महाराजांचे व्यक्तिमत्त्व यात प्रकटले आहे. येथे त्यांची रामभक्ती प्रकट झाली आहे. सगुणभक्ती येथे नसली तरी श्रीराम चरित्रातील पुरुषोत्तम व्यक्तिमत्त्व आणि सर्वशक्तिमानत्व महाराजांनी येथे स्पष्ट केले आहे. ‘पवन विजय’ ग्रंथाप्रमाणे पहिल्या प्रसंगातील पहिल्या ओवीतच श्रीरामांचा उल्लेख पाहावयास मिळतो, तोही तीच ओवी वापरून. अर्थातच त्या ओवीला-

“ॐ नमोजि अव्यक्त रामा । परात्पर मेघःश्यामा । ब्रह्मादिका न कळे महिमा । अविनाश
म्हणोनिया ॥१॥”

मंत्रसामर्थ्य प्रदान करूनच महाराज ग्रंथलेखन करतात. पुन्हा सहाव्या अध्यायात महाराज

“शून्य असंख्य युगांचे जुने निमोले । ते गुरू रामकृष्ण नामे विकले । जैसे आकार नाव
टाकिले । शून्या उदकाचे ॥२॥”

प्रसंग सतरामध्ये अहंकार निरसनावरील रूपक मांडतांना श्रीराम, रावण आणि बिभीषण यांची कथा दिली आहे.

संत रामदास स्वामी यांनी लिहिलेल्या ‘दासबोध’ ग्रंथाला उपयुक्त असा संदर्भग्रंथ म्हणून उपयोग झाला असावा. तसेच श्रीराम तत्त्वाचा गौरव संत शेख महंमदांनी केला. याविषयी कृतज्ञता व्यक्त करतांना संत रामदासांनीही संत शेख महंमद महाराजांची आरती लिहून गौरव केला आहे.

वारकरी अर्थात भागवत संप्रदायासह सर्व वैष्णव भक्तिमार्गाचा पुरस्कार करून शेख महंमदांनी भगवद्भक्तीचा प्रकर्ष करतांना ॐकार, राम, कृष्ण, हरि, गोविंद, दत्तदिगंबर, सद्गुरू, नवविधाभक्ति, भक्तीचे शाब्दरूप, भाषा या सर्वांचाच संत ज्ञानेश्वर ते संत तुकोबाराय या संतांप्रमाणे गौरव केला आहे. भागवत संप्रदायाच्या अनुसरणातूनच सर्व ग्रंथलेखन अवतरले आहे; हेच यातून स्पष्ट होते.

संत शेख महंमद महाराज यांची वा. सी. बेंद्रे यांनी संपादित केलेली ‘हिंदुस्थानी कबीत’ यातील हिंदुस्थानीतील अभंगरचना पाहिली की महाराज सूफी अवलिया आहेत असे वरवर पाहता सहज वाटते. मात्र या अभंगातूनदेखील महाराजांनी मध्ययुगीन भागवत संतांचा भक्तिमार्ग मुस्लिमांसाठी खुला केला आहे हे स्पष्टपणे जाणवते. ते अल्लाची चक्क आरती लिहितात,

“या अल्ला या अल्ला । या महंमद नबी । कुदरत इनसान । सलुक यारबी या अल्ला ॥धृ॥
पल म्याने झाड । पेड डाल फुले । जड पातो बोथे । बेशुमार फले । तैसा अल्ला म्याने ।
खल कुल्ला फुले । कुल्ल श्यइन माहित जल्लजल्लाल ॥१॥”

अल्लासे महंमद । मोहमदसे उमर । बीजोमें दरखत । वैसा ये भेट । दाजिप्ता समजे । बे
पीरांबाद । अलक नजरोसे । होवे वाहिद ॥२॥

कहतां हू सुनो । पाक पंचतन । फातेमा अर्शुल्ला । अलि आसमान । बदमल आबार ।
हसन हुसेन । नुरमहंमद हजरत । खा लेक सुबहान ॥३॥
इन तत्त्वे सीधा । चराचर पैदा । हिंदु मुसलमान । किस कहं जुदा । जाहीर बातीनमें ।
कुदरतमें खुदा संगमें आतश । तैसा मोजुदा ॥४॥
हफत धात त्रिगुण । जैहिर निशान । बादलोंमें जल जैसा । रंगी आसमान । धूपोंसे झलंया
। दौडे मैदान शेख महंमद जैसें । कामिल अर्कान ॥५॥” (अ. २८५)

ही आरती पाहिली की नवविधाभक्तीचा प्रकर्ष मुस्लिमांच्या ठिकाणी व्हावा; एवढेच नव्हे तर
अध्यात्म हे धर्म पंथनिरपेक्ष असते; हे स्पष्ट करण्याचा महासमन्वय संत शेख महंमदांचे संत ज्ञानेश्वर,
नामदेवादी संतांसारखे सर्वाभूती समत्वाने पाहणारे भागवत व्यक्तिमत्त्व डोळ्यापुढे उभे राहते. दुसऱ्या
आरतीत तर संपूर्ण कादिरी सूफी संप्रदायाचा उल्लेख आरतीमध्ये करून सूफी संप्रदायांना योगमार्गाकडून
भक्तिमार्गाकडे खेचण्याचा प्रयत्न केला. येथेही संत ज्ञानेश्वरांनी नाथपरंपरेला हरिपाठ, अभंग आणि
ज्ञानेश्वरीमार्गे भागवत परंपरेत आणले. तसे संत शेख महंमद आरत्या आणि अभंग या मार्गाने सूफी
संप्रदायाचा भागवतांशी संगम घडवित आहेत हे सहज लक्षात येते. ते आरतीत लिहितात,

“या अल्ला या मौला । तबारक ताअला । नुर महंमद दीन दुनिया उजाला ॥६॥
इमान कुरआन । तफसील खुलासा । जल्ले जल्लाल । माबुद खासा । करीम रहीम ।
खाकुल इनसान । सतार जब्बार । पैगंबर मुसा ॥१॥
हबीब साहेब । लाख अस्सी हजार । पैगंबर तुम्हारे । नबीके उमेदवार । कलमेंसू छुटेंगे ।
हो दामसगीर । दोजखमें जलेंगे । वेपीर काफर ॥२॥
हजरत गनी । मोजूद धनी । हजार नाम तुम्हारे । बेनमुना निशानी । सब तौर पेवस्त । खल
कुल इनसानी । निसिदिन पाये । अबिल काबिल सुबहानी ॥३॥
शरिआत, तरिकत । हकिकत, मारेफत । चौदा इल्मका ताबा । दिल कुरआन साबित ।
पीर वली गौस कुतुब । कामिल सलबात । शेख महंमद जिकिर । आया सीफत ॥४॥”
(अ. ३८६)

भागवत संतांप्रमाणे संत शेख महंमद महाराज अहिंसेचे पुजारी आहेत. ते आपल्या हिंदुस्थानी
कवितेतून प्रामुख्याने मुस्लिम समाजाला भक्तिमार्गे जातांना हिंसा त्याज्य असल्याचे स्पष्टपणे बजावतात.
भागवत संप्रदायात माळ घातली की मांसाहार बंद होतो. सर्वाभूती परमेश्वर ही समदृष्टी महाराज
अभंगातून स्पष्ट करतात, ‘छेली गाई मेडभाई बैल बकरे भाई ।’ (अ. २९७) याचप्रकारे वैष्णवजन
स्वभाव महाराज व्यक्त करतात. सहजच ‘वैष्णवजन तो तेणे कहिये’ हे भजन आठवते.

“अल्ला ना दिसे हर किसे । नजरो खुलासे अल्ला दिलके भीतर ॥१॥
जैसी वो शिरी गंगेकु मिसरी । जुबां कहना जाने बिचारी ॥२॥

खाबमें देखे वोहि खेले । भला बुरा जागते नामानु दुसरा ॥३॥

जेनी जाने दुखमाने आपना । सुखी राहिल्याना समजे माना ॥४॥

जुफती खाचे हिरीस भावे । नरनारी वैसे शेख महंमद आलख धारी ॥५॥”

मुस्लिम धर्मियांना आणि योगमार्गाने अद्वैतापर्यंत जाणाऱ्या अथवा प्रेम भक्तिभावाने द्वैताकडे जाणाऱ्या सूफींना नवविधा भक्तीकडे किंवा सगुण भक्तीकडे घेऊन येण्याबरोबर अष्टांगयोगाशी नवविधा भक्तीची सांगड घालणे सोपे नव्हते. तथापि चंद्रभट बोधले स्वामींचे शिष्य आणि ज्ञानेश्वर महाराजांची कृपा गुरूपरंपरेने प्राप्त असलेले संत शेख महंमद महाराज मोठ्या प्रबोधकतेने तरी लडिवाळपणाने सर्वांना भागवत मार्गावर घेऊन येतात. हे त्यांचे मध्ययुगीन संतपरंपरेतील श्रेष्ठपण होय. म्हणूनच ते केवळ संप्रदायांतला दुवा राहात नाहीत तर ‘महासमन्वय’ ठरतात. डॉ. रा. चिं. ढेरे ‘विठ्ठल एक महासमन्वय’ म्हणतात. तो प्रत्यक्ष आचरणातून, तत्त्वज्ञान मंडनातून आणि मध्ययुगीन संतांच्या लेखनबंधातून संत शेख महंमद महाराज साधतांना दिसतात

(१३) संत शेख महंमद महाराजांची (ऐतिहासिक, राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक व अध्यात्मिक) पार्श्वभूमी

महाराष्ट्रातील भागवतधर्म (वैष्णव) परंपरेचा; संत ज्ञानेश्वर-नामदेव ते संत तुकोबाराय-रामदास या मालिकेतील दुवा यादृष्टीने संत शेख महंमद महाराजांचा विचार करावा लागतो. सामान्यतः संत शेख महंमद महाराज आणि संत एकनाथ असा एकत्रित विचार केला गेला आहे. त्यातही संत एकनाथांचा प्रामुख्याने विचार केला आहे. याचबरोबर संत कबीर आणि संत शेख महंमद अशी जोडी संत ज्ञानदेव-एकनाथ या जोडीप्रमाणे सांगण्याची प्रथा वैष्णव किंवा वारकरी पंथात नेहमी ऐकू येते. 'तुका झालासे कळस ।' ही उक्तीही केवळ या परंपरेचा वैभवसंपन्न आविष्कार म्हणून केली जात नाही. या सर्व उल्लेखांच्या पार्श्वभूमीवर संत ज्ञानेश्वर ते संत तुकाराम एवढ्या प्रदीर्घ कालखंडातील; अर्थात १३व्या शतकापासून १७व्या शतकाच्या अखेरीपर्यंतची ऐतिहासिक, राजकीय, सामाजिक आणि सांस्कृतिक - अध्यात्मिक पार्श्वभूमीचा विचार करावा लागतो. म्हणजेच सुमारे ५०० वर्षांचा हा कालखंड येतो. 'राजा कालस्य कारणम्', 'काळोवा राज कारणम्' या उक्तींचा विचार केला तर राजकीय सत्तांच्या घडामोडींचा कोणत्याही क्षेत्रांतील घटनांवर, परिवर्तनांवर, अवस्था आणि अवस्थांतरांवर सर्वांगी कधी थेट तर कधी अप्रत्यक्ष अंतस्त्रोताप्रमाणे परिणाम होत असतात हे वैश्विक सनातन सत्य होय.

या कालखंडातील राजकीय घडामोडींचा विचार केला तर; 'महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे' यांनी प्रसिद्ध केलेल्या 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' या खंडात्मक ग्रंथातील दुसऱ्या खंडाच्या पहिल्या भागात श्री. रं. कुलकर्णी यांनी केलेली चर्चा स्वीकार्य वाटते. त्यांत त्यांनी १२०६ ते १३२८, १३२८ ते १४९०, १४९० ते १५६५ आणि १५६५ ते १६८० आणि नंतर असे कालीक भाग विचारात घेतले आहेत.

पहिल्या कालखंडात हिंदू राजांच्या असंगठित प्रतिकारामुळे आक्रमकांची अर्थात इस्लामी सत्ता स्थिर होण्यास मदतच झाली. अर्थात हे निकराच्या संघर्षातून घडले. त्यामुळे मनातील संघर्ष, बोच, शल्य दबलेल्या स्वरूपात का होईना कायमच राहिले. इस्लामी सत्ता ही प्रामुख्याने धर्मसत्ता होती. त्यामुळे साम दाम दंड भेद आदि सर्वप्रकारे धर्मातरास भाग पाडणे आणि न घडल्यास आर्थिक आणि देवताउच्छेदनासह धार्मिक छळ करण्याचे हत्यार वापरून दहशत निर्माण करण्यावर भर असे. या गोष्टींना तोंड देतांना भारतात प्रथमच सांस्कृतिक आणि अध्यात्मिक संघर्ष निर्माण झाला आणि समस्त जनतेला त्यास सामोरे जावे लागले.

दुसऱ्या पर्वात भारताची एकछत्री इस्लामी सत्ता स्थापन करण्याची महत्त्वाकांक्षा अल्लाउद्दीन

खिलजीने बाळगली होती. महमद तुघलकाने ही महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी दिल्लीची राजधानी दौलताबादला आणली. या काळात इतिहासातून धडा घेतलेल्या हिंदूंनी प्रथमच संघटीत प्रतिकार केला. फलित स्वरूप विजयनगरचे साम्राज्य उदयास आले. तर मदुरेच्या मुसलमान सुभेदाराने तुघलकाविरुद्ध बंड करून स्वतंत्र सत्ता स्थापन केली. तोच प्रकार दक्षिणेतील हसन गंगु बहमनी या सुभेदाराने करून गुलबर्गा येथे सत्ता स्थापन केली. मदुरेच्या सुलतानाचा विजयनगरने पराभव केला तर बहामनी राज्याचे त्यांच्या तरफदारांकडून तुकडे होऊन वेगवेगळ्या भागात वेगवेगळ्या राजवटी स्थापन झाल्या, आणि १४९० मध्ये बहामनी राजवट संपुष्टात आली. मात्र या काळात हिंदु सरदारांच्या पराक्रमाला वाव मिळाला.

तिसऱ्या कालखंडात बहामनी राज्याचे तुकड्यांचे उत्तराधिकारी आपसात झगडत राहिले. त्यांच्या आपसातल्या भांडणाचा नकळत फायदा हिंदू सरदार जहागीरदार यांना झाला. त्यांनी अदृश्यपणे धर्मसत्तेला पायबंद घालण्याचे, तसेच अनाचार, दंभाचार, भ्रष्टाचार, मूर्तिभंजन यांना थोडा आळा घालण्याचा प्रयत्न केला. विजयनगरच्या साम्राज्याचा अंत घडविण्यासाठी आदिलशहाच्या नेतृत्वाखाली या सत्ता संघटित झाल्या. त्यांनी १५६५ या बनहट्टीच्या लढाईत विजयनगर साम्राज्याचा अंत केला. परंतु पश्चिम किनारपट्टीवर काही भागात पोर्तुगीज अंमल सुरू झाला.

चवथ्या पर्वात मोगली सत्तेचा उदय झाला. त्यामुळे विजयनगरच्या दडपणातून मुक्त झालेल्या निजाम, आदिल आणि कुतुबशाह्यांना मोगलांना तोंड देण्याची वेळ आली. १५०५ मध्ये बाबराची दिल्लीत सत्ता सुरू झाली. हुमायूनची भारतात एकछत्री सत्ता स्थापन करण्याची महत्त्वाकांक्षा बाबराने बऱ्याचअंशी अमलात आणली. शहाजहानने तर निजामशाही बुडविली, आदिलशाहीस मांडलिक बनवले. याच कालखंडात मराठेशाहीची अर्थात हिंदुपदपादशाहीची बीजे पेरली गेली.

पाचव्या पर्वाची सुरुवात म्हणजे १६४५ पासून शिवाजी महाराजांनी स्वराज्य संस्थापनेस प्रारंभ केला. किनारपट्टीवरील पाश्चिमात्य सत्ता, विजापूरची आदिलशाही, भागानगरची कुतुबशाही आणि स्वराज्याच्या सीमेपर्यंतचा टापू पादाक्रांत करणारी मोगली सत्ता यांना दहशत बसेल एवढे सामर्थ्य हिंदवी स्वराज्याने संपादित केले. औरंगजेबाला हे सामर्थ्य धुळीत मिळविण्याच्या शिकस्तीच्या प्रयत्नात जीवनयात्रा संपवावी लागली. 'श्री भगवान वेदव्यास इतिहास संशोधन मंदिर (भीष्म) मुंबई' यांनी 'भारतीय इतिहास व संस्कृती यांचा यथार्थ अभ्यास' खंड ६ वा मध्ये प्रधान संपादक इतिहासभूषण डॉ. श्रीपाद दत्तात्रय कुलकर्णी यांनी संपादिलेल्या 'इस्लामशी संघर्ष' या ग्रंथात चर्चा केली आहे. त्यातील चंदेलांबरोबर संग्रामातील सोमनाथवर स्वारी आणि गझवीचा महमूदचे मूल्यमापन, पेशावर व लाहोरवर कब्जा, पृथ्वीराजावर अकस्मात धाड, कुतुबुद्दीनचा दिल्लीवर ताबा आणि हिंदूंच्या पराभवाची वास्तविक कारणे; या सर्व इतिहासात बृहनमहाराष्ट्रातील वरील ५०० वर्षांच्या घडामोडींची बीजे सर्वांगे आढळतात. सलतनीचा विस्तार करतांना कुतुबुद्दीनपासून म्हणजे १२०६

पासून विचार करावा लागतो. त्यानंतर शहाबुद्दीन खुसरो, तुघलक आणि मुहम्मद तुघलक आणि त्याने दौलताबादला राजधानीचे केलेले स्थलांतर आणि हिंदूशी वागणूक या सर्व गोष्टींचा परिणाम या कालखंडातून झाला. यामध्ये फिरोजशहा मालिकेतील तुघलक व तैमूरची स्वारी यांत निरपराध हिंदूंची निर्विकार कत्तल, पुढे इब्राहिम लोदी आणि नंतर बाबर, हुमायूम यांचा धुमाकूळ आणि जिहादची परंपरा यात भारतीय संस्कृती अक्षरशः होरपळली. त्यातून उभे राहण्याची शिकस्त अद्वैताचा अध्यात्मिक पाया असलेल्या हिंदूंना करावयाची होती. बहामनींची राज्ये आणि त्यातही अहमदशहासारखा 'मुस्लिमांचा साई, हिंदूंचा कसाई' पाठोपाठ अल्लाउद्दीन शहा, मुघलांची दख्खनवर नजर आणि या मालिकेत क्रमाने अकबर, जहांगीर, शहाजहान आणि औरंगजेब या मुस्लिम राजवटीशी संघर्ष घडत होता. या सत्तासंघर्षात भारतीय संस्कृती, धर्मतत्त्वज्ञान आणि भारतीय अर्थात हिंदू सत्ता उभारणीला बळ देण्याचे कार्य समाजमनाला शांतवून, प्रबोधित करून; संघटित करण्याचे कार्य भागवत संतांनी केले. त्यांत मालोजीराजे भोसले यांनी सुरू केलेल्या अध्यात्मिक आणि राजकीय प्रयत्नांना प्रतिसाद देऊन सकारात्मक पार्श्वभूमी निर्माण करण्याचे कार्य संत शेख महंमद महाराजांनी महासमन्वयाच्या स्वरूपात केले.

इस्लाम संदर्भात या समन्वय विचाराचा मतितार्थ डॉ. श्री. द. कुलकर्णींनी दिला आहे. ते म्हणतात, "जगातील एकूण साऱ्या निर्मितीचे निर्गुण, निराकार, अपरिवर्तनीय असे उगमस्थान जो अल्ला त्याला सर्वस्वाने शरण जावे म्हणजे इस्लाम असा मुस्लिमांचा दावा आहे. अल्ला तर आपल्या सर्व लेकरांवर समदृष्टीने सारखीच कृपा ठेवतो. मग तो एखाद्या विशिष्ट, दुराग्रही तत्त्वप्रणालीच्या अनुयायांना पक्षपाती, मत्सरग्रस्त परमेश्वर कसा असेल? एकदा या निरपवाद सत्याच्या स्वच्छ प्रकाशाने मुसलमानांची मनोभूमिका उजळून निघाली म्हणजे विश्वधर्माची मशाल हाती घेऊन हिंदूंच्या बरोबरीने जगताच्या शांतियात्रेत ते आनंदाने सामील होतील." या समन्वयवादी विचारात 'निरपवाद सत्याचा प्रकाश' अत्यंत महत्त्वाचा आहे. सूफी तत्त्वज्ञानाचा तो गाभाच म्हणता येईल. संत शेख महंमदांचा धर्म, पंथ, जात आदि निरपेक्ष अध्यात्म विचार आणि प्रेम मुला राधाभावे भक्ती, हा विचार यातूनच पुढे आला आणि गुरूकृपेने भागवत धर्मात तो एकरूप झाला, असे म्हणता येईल.

सत्तासंघर्षाच्या गदारोळातही शेवटी माणसाला माणूस म्हणून जगायचेच असते. या जगण्याला संस्कृतीचा आधार असतो. म्हणूनच या काळाची सांस्कृतिक पार्श्वभूमी समजून घ्यावी लागते. इस्लाम पूर्वी शकहून असे यवन परकीय होते. परंतु त्यांनी कधीही सांस्कृतिक क्षेत्रात परिवर्तन घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला नाही. उलट भारतीय परंपरांचा स्वीकार करून ते समरस झाले. मात्र भारताच्या समाजजीवनावर आणि संस्कृतीवर मुसलमानी सत्तेचा मात्र खोलवर परिणाम झाला, अशा अवस्थेतही बहुसंख्य भारतीयांच्या मनावर वैदिक परंपरा आणि भारतीय संस्कृतीचे अधिराज्य टिकून राहिले आहे.

भारतात स्वधर्मीय राजे एकानंतर एक लुप्त झाले. पूर्व-पश्चिम आणि उत्तर-दक्षिण देशाच्या वेगवेगळ्या भागांत प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष परकीय सत्तेचा प्रभाव होता. मात्र तरीही भारतातील धार्मिक पंथोपंथांना संपूर्णपणे परास्त करण्यात त्यांना यश आले नाही. उपरोक्त पाचशे वर्षांच्या काळात नाथसंप्रदाय, दत्तसंप्रदाय, भागवतसंप्रदाय, महानुभावसंप्रदाय, सिद्धसंप्रदाय, सूफीसंप्रदाय, रामदासीसंप्रदाय असे संप्रदाय आपापल्या परीने अद्वैती व द्वैती म्हणवत धर्मनीती तत्त्वज्ञान या संदर्भात कार्य करित होते. त्यांच्या गुरुपरंपरा, अभिनिवेश, वादविवाद इ. सर्वप्रकारे दर्शन घडत होते. यांच्या बरोबरीने श्रुती स्मृती ग्रंथांचे प्रामाण्य मानून धर्मशास्त्र जागविणारे व त्यानुसार यज्ञयाग, पूजाअर्चा, व्रतवैकल्ये, विवाहप्रथा, मूर्तिकप्रथा यांविषयी धर्मसंकेत सांगणाऱ्या पुरोहितांचा, पंडितांचा, पुराणिकांचाही वर्ग होतो. याच जोडीला शैव, शाक्त, वैष्णव, गाणपत्य असे संप्रदाय होतेच. तंत्र, मंत्र, शास्त्र, जादूटोणे, जत्रायात्रा, विधिनिषेध या सर्वांना त्या त्या परीने महत्त्व होतेच. त्याचे वर्णन जरी 'मतामतांचा गलबला कोणी पुसेना कोणाला कोणाला' असे होत असले तरी, त्यामुळे आस्तिक विचार, धर्मधारणा, नवविधाभक्ती परंपरा आणि अध्यात्मसाधना; राजकीय सत्तेचा विचार न करताही दृढमूलतेने सुरू होतीच. भारतीय सांस्कृतिक वातावरण कर्मकांडासह भक्कम होते. मात्र त्यामुळेच एकजिनसी हिंदूपरंपरांपर आधारित एक समाज म्हणून एकवटत नव्हता. मूल्ये एकच तरी वैविध्य अशी परिस्थिती होती. त्यातच मुस्लिम सत्तेमुळे सूफींचे तत्त्वज्ञान कर्मठ मुस्लिमांना मान्य नसूनही सूफींना एक प्रकारे राजाश्रय होता. सूफी अवलिया या धर्मपरंपरेत विशेष स्थान प्राप्त करून प्रचार आणि प्रसार करण्यात यश मिळवित होते. अशा परिस्थितीत एकात्म समाज निर्मितीचा विचार सांगणारा वेदप्रामाण्य, उपनिषदे आणि भगवद्गीता तसे शिवशासन यांच्यातून एकत्रित विचार घेऊन पुढे आलेला भागवत धर्म किंवा वारकरी संप्रदाय; वैश्विक मानवतावादाचा विचार मांडणारा महाराष्ट्रधर्म प्रकटविणारा महत्त्वाचा संप्रदाय ठरला. समन्वय आणि भगवद्भक्ती हेच या संप्रदायाचे ध्येय आणि उद्दिष्टही होते. संत ज्ञानदेव-नामदेवांनी हाती घेतलेली ही पताका विविध संप्रदायांच्या अनुयायांना मार्गदर्शक ठरली.

संत स्वामी चंद्रभट बोधले राजेमहंमदांच्या सहवासात सूफी तत्त्वज्ञानाकडे आकर्षिले गेले; तरी त्यांनी माऊली ज्ञानेश्वरांना गुरुस्थानी मानून 'ज्ञाना करी पाती' स्वीकारली आणि नाथ-भागवत संप्रदायाचे अनुयायी झाले त्यातच दत्तसंप्रदायाकडेही ते वळले आणि त्यांच्या रूपाने नाथ-भागवत व दत्तसंप्रदायाचा समन्वय दौलताबादेत झाला. त्यांचे शिष्य जनार्दन स्वामी यांनी राजाश्रयाच्या प्रभावासह ह्यांचा मार्ग पुढे नेला आणि त्यांच्या शिष्याकरवी भागवत धर्माचे दृढीकरण केले. हा समन्वय साधतांना संत स्वामी चंद्रभटांनी स्नेही राजेमहंमदसाहेब, यांचे सुपुत्र संत शेख महंमद यांना अनुग्रहित करून नाथ-भागवत - दत्तसंप्रदायासह सूफी परंपरेशी समन्वय साधून; भारतीय सनातन संस्कृतीतील वैश्विक विचाराचा प्रबोध घडविला. त्याचबरोबर भारतीय सांस्कृतिक परंपरांचा, तत्त्वज्ञानाचा

पाया घट्ट करणाऱ्या आणि महाराष्ट्र धर्म जागविणाऱ्या राजवटीची बीजे रुजविणारा एक भगवद्भक्त रूपाने (मुस्लिम परंपरेप्रमाणे प्रेषित म्हणता येईल) भागवतधर्म प्रचाराला, अर्थात 'विष्णूमय जग वैष्णवांचा धर्म भेदाभेद भ्रम अमंगळ' या विचाराच्या प्रचाराला एक प्रचारक प्राप्त करून दिला. मालोजीराजांनी संत शेख महंमद महाराजांचे अनुयायित्व स्वीकारून शिवशाहीसाठी भूमीची मशागत करण्याची मनोकामना कृतीशील केली.

भागवत संप्रदायाचे स्वरूप, कार्य आणि प्रवाह लक्षात घेतला तर उपरोक्त वाङ्मयेतिहासात उल्लेखित संप्रदायांच्या तीन अवस्था दिसून येतात; एक धर्मग्लानीची अवस्था इ.स. १३५० ते १५५० दोन पुनरुज्जीवनाचा काळ इ.स. १५५० ते १६५० आणि तीन सुफलित विकासाचा काल इ.स. १६५० ते १६८० अशा या तीन अवस्था होत. यातील १३५० मध्ये संत नामदेव समाधिस्त होतात आणि संत ज्ञानेश्वर, नामदेव व त्यांची समकालीन प्रभावळ थंडावते. आणि राजकीय संघर्षांच्या कचाट्यात अवघा समाज सापडतो. एकप्रकारे धर्मग्लानीची अवस्था सुरू होते. असे असले तरी पंढरपूर वारी विठ्ठल-पांडुरंग भक्तीची परंपरा सुरू होतीच. एखादी राजकीय भूमिगत चळवळ असावी तसे काहीसे स्वरूप या चळवळीचे होते. श्री. रं. कुलकर्णी लिहितात, 'ज्ञानदेव-नामदेव यांच्या नेतृत्वाने समाज थोडाफार प्रबुद्ध झाला होता. उत्तरकालीन साधूसंतांच्या सामूहिक नेतृत्वाने पंढरीच्या वारीचे आणि संतांच्या अभंगवाणीचे आपल्या ऐपतीप्रमाणे रक्षण केले. ज्ञानदेव-नामदेवांनंतर त्यांच्या तोलामोलाचा संत मधल्या काळात झाला नव्हता. तरी वेगवेगळ्या व्यवसायातील लहान-थोर संतांनी आपल्या खांद्यावर भागवत धर्माची पताका फडकत ठेवली. संत भानुदासांचे काही अभंग आणि आख्यायिका परंपरेने जतन करून ठेवल्या आहेत. या आख्यायिकांपैकी एक तत्कालीन परिस्थितीस दुजोरा देणारी आहे. तिच्यात अद्भुतता असली तरी इतिहासाची सूचना देखील सामावलेली आहे. कोणत्यातरी वारीच्या वेळी भक्तमंडळी पंढरीस जमली असता देवळात पांडुरंगच नसल्याचे भक्तांच्या निदर्शनास आले.' एकूण ही परिस्थिती संत शेख महंमद महाराजांपर्यंतच नव्हे तर संत एकनाथांपर्यंत राहिली असे म्हणावे लागेल. स्वामी चंद्रभट बोधले तथा दत्तदिगंबर यांनी दोन मोठे कर्तबगार शिष्य राजाश्रयासह संपादन केले. ही घटना यासंदर्भात महत्त्वाचीच मानावी लागेल. एक म्हणजे हवालदार राजेमहंमद यांचे सुपुत्र शेख महंमद महाराज व दौलताबादेच्या किल्ल्यातच प्रभावी शास्त्रे असलेली जनार्दन स्वामी या दोघांनाही एक प्रकारे स्वामी चंद्रभट बोधल्यांनी; अष्टांगयोगमार्ग आणि नवविधा भक्तीमार्ग या दोन्हीची दीक्षा दिला. म्हणजेच गुरू गोरक्षनाथांपासून गहिनीनाथांच्या व निवृत्तीनाथांच्या मागे ज्ञाननाथांपर्यंत आलेली परंपरा आणि श्रीमद् भगवद्गीतेतील भक्तियोगाने दिलेली प्रपंची परमार्थप्राप्तीची ग्वाही, या दोन्ही परंपरांतून आकारलेला वारकरी, वैष्णव तथा भागवत संप्रदाय यांचीच दीक्षा दिली. याचे प्रमाण संत शेख महंमद यांच्या गुरूगौरवातील जानोपंत आणि एकनाथ गौरव यांतून मिळतो. संत शेख महंमद यांनी हा भागवत संप्रदाय सद्गुरूकृपेने

अनुसरत त्याचे नेतृत्व मात्र नकळत, कळत संत एकनाथांकडे सोपविले असेच म्हणावे लागते. आणि नंतरच्या काळात संत तुकोबाराय देहूकर यांची महानताही त्यांनी अधोरेखित केली. म्हणजेच पुनरुज्जीवनाच्या काळात संत शेख महंमद महाराज भागवत संप्रदायातील समन्वयक ठरले असे म्हणता येते. पुनरुक्तीचा दोष घेऊनही असे म्हणता येते की, संत शेख महंमद महाराज केवळ समन्वयक ठरले नाहीत तर सूफी योग, दत्त, वैष्णव या संप्रदायांचे समन्वय म्हणूनच प्रकट झाले.

संत ज्ञानेश्वर-नामदेव यांनी मुळातून अनुसरलेला भागवत संप्रदाय महाराष्ट्राच्या स्वभावधर्माला जागृत करून प्रकट करणारा होता. श्री. रं. कुलकर्णी यासंदर्भात लिहितात, “महाराष्ट्रातील भागवत संप्रदायाने एकांतिक भक्तीचा पुरस्कार केला नाही. केवळ मोक्षप्राप्ती हे या पंथाचे उद्दिष्ट कधीच नव्हते. महाराष्ट्रातील भागवत धर्मास निष्काम कर्माचे आणि या पंथाच्या आराध्यदैवतास - विठ्ठलास - परब्रह्माचे अधिष्ठान होते. या वैशिष्ट्यामुळे देवदेवतांविषयींचा अभिनिवेश या पंथात शिरला. ‘वेदी जैसे वर्णिला तैसा विखरी देखिला’. ही विठ्ठलासंबंधी वारकऱ्यांची धारणा.” या धारणेचा उपयोग महाराष्ट्राच्या एकात्म अशा लोकनिर्मितीसाठी झाला. संत शेख महंमद महाराजांचे व्यक्तिमत्त्व या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरले आहे. सूफी पंथ आणि भक्तिमार्ग यांचा अन्योन्य संबंध श्री. रं. कुलकर्णी यांनी स्पष्ट केला आहे. ते लिहितात, “इ. १२४० च्या सुमारास सूफी तत्त्वज्ञानाला सुव्यवस्थित रूप देणारा इबनुल अरबी हा अद्वैत वेदान्ताशी चांगला परिचित असलेला संत होता. नंतरच्या काळात होऊन गेलेल्या सहदबिन अबुलखैर या संताने तर पातंजलयोगाचाही अभ्यास केला होता.” इस्लामी सत्तेच्या आश्रयाने सूफी पंथ भारतात प्रसारित झाला असे जरी असले तरी या पंथामुळे वेदान्त प्रामाण्य मानणारा पंथ सहजच भक्तिमार्गाच्या जवळ आला आणि संत शेख महंमदांनी तर भारतीय परंपरेतील नवविधाभक्ती आणि ‘राधाभाव’ (प्रेमभाव) यांच्या मांडणीतून भागवत धर्मातच प्रवाहित केला. आणि आपल्या साधनेतून तो ‘भागवत’ म्हणून प्रमाणित केला असे म्हणता येते. महाराष्ट्रधर्मातील समावेशकता, उदारता, श्रद्धापूर्णता, समदृष्टी या मूल्यांचा प्रसार यामुळे अधिक दृढमूल झाला आणि एकांगीपणाला किंवा एकारलेपणाला अध्यात्मिक स्तरावर वेगळे वळण लागले.

या महासमन्वयाचा एक विपरित परिणामही झाला. परस्पर भक्तिपरंपरा आणि तत्त्वज्ञान यांच्या संकरातून एक प्रवाह असा दिसू लागला की, अवलियांना अथवा फकिरांना भजणारे हिंदू भक्त बरेच निर्माण झाले. धर्मांतर न करता आपापल्या समाजात रूढ असलेल्या पद्धतीप्रमाणे हे भक्त दग्यात जाऊन आपल्या पद्धतीने पिरांची पूजा बांधू लागले. भारतीय हिंदू समाजावर होणारे हे एकप्रकारे अप्रत्यक्ष आक्रमण, प्रत्यक्ष आक्रमणापेक्षा भयावह होते. संत एकनाथ, जगद्गुरू तुकोबाराय आणि समर्थ रामदास यांनी या फोफावणाच्या प्रवृत्तीचा कडक शब्दांत निषेध केलेला दिसतो. संत शेख महंमद महाराजही यात मागे नव्हते. शूद्र देवतांपूजन निषेध करतांना त्यांनी गावगन्ना निर्माण झालेल्या तथाकथित पीर पूजेचा निषेध नोंदविला आहे. ‘औजूद में मौजूद नहीं पाया । बाहेर अल्ला

पुकारे । शेख महंमद कहे समजकर बोलो । अल्ला सुनते की बहिरे ॥ (दोहरा) क्षेत्र क्षेत्रज्ञ न ओळखता भक्ती करणे योग्य नव्हे. आधी देहातच (क्षेत्रातच) जीव जाणणारा (क्षेत्रज्ञ) आहे हे ओळखून अर्थात अंतरात्म्याचा परमेश्वर आहे, (सोऽहम्) न पाहता बाह्यपूजेला अर्थ नाही असे शेख महंमद महाराज सांगतात. योगसंग्रामात सोळाव्या प्रसंगात महाराज म्हणतात,

“जो जडदेह धरून जाला पाषाण । तो केवि तारील भक्तांलागून । जरी टाळेवर घातला उचलोन । तर अशुद्ध नव्हे भडभडा ॥६०॥

पाहा हे सोने रूपे सिदोरी । त्यांची हे मूर्ख दैवते करी । त्या पुढे जिते जीवास मारी नवस करूनिया ॥६१॥

एक म्हणती या यातिचा म्लेंच्छ । म्हणून निखंदितो आमच्या देवतास । याचा मानू ना आम्ही विश्वास । प्रतिमा निखदिल्या ॥६२॥

देखत अविंध देवळे मोडिती । हा तो त्यांचाच स्वयाती । येणे प्रतिमेची केली माती । आता काय पूजावे ॥६३॥

यवन देवतास करिता मीर । हे तंव चालिले असे पारंपार । आम्ही वंदू ना याचे उत्तर । हा त्यांच्याच गोत्याचा ॥६४॥ ऐको प्रत्युत्तर दीधले । म्लेंच्छयति ईश्वरे केले । परि ज्ञान कोणासारिखे नाही जाले । शेख महंमद म्हणे ॥६५॥”

देवतापूजेची प्रवृत्ती असली तरी ‘विठ्ठल-पांडुरंग’ यात सर्वव्यापक परमेश्वरत्व सामावल्याने भागवत संप्रदायात सर्व देवतांचा विलय होऊन शुद्ध ज्ञानसाधना नवविधा भक्तिमार्गे होईल या दृष्टीने संतांनी भागवत धर्ममार्ग चोखाळला.

संत शेख महंमद महाराज त्याच मार्गावरील दुआ ठरतात. श्री. रं. कुलकर्णी लिहितात, “मध्ययुगातील घडामोडींचे क्षेत्र भारतव्यापी असल्याने केवळ महाराष्ट्राच्या चतुःसीमेचा विचार न करता भारताच्या इतिहासाचा आढावा घ्यावा लागला.” ते पुढे लिहितात, “या पार्श्वभूमीवर महाराष्ट्राने केलेल्या वाटचालीचा मागोवा घेता असे दिसून येते की, इतर भूभागांना मार्गदर्शक ठरेल अशा पद्धतीने महाराष्ट्राने परिस्थितीचे आव्हान स्वीकारले. मुस्लिम आक्रमणामुळे परास्त झालेला महाराष्ट्र सांस्कृतिक आघाडीवर मात्र पराभूत झाला नाही. उलट सांस्कृतिकदृष्ट्या दिशाहीन होऊ लागलेल्या काही भागांना नवजीवन पुरविण्याचे कार्य महाराष्ट्राने केले आहे.” ते पुढे लिहितात, “भागवत संप्रदाय हा महाराष्ट्राच्या जीवनाचा महाप्राण. निवृत्तीवर विचारांना थारा न देता ज्ञान-कर्म-भक्तिसमुच्चयात्मक अध्यात्मार्गाचा प्रसार करणाऱ्या या संप्रदायास इतिहासात तोड नाही. ज्ञानेश्वरांनी प्रवर्तित केलेला हा भागवत धर्म परिस्थितीच्या दडपणाने मलिन झाला असतांना संत एकनाथांनी या मार्गाचे पुनरुज्जीवन केले. वैयक्तिक आणि सामाजिक कर्तव्यकर्मासंबंधीची निष्ठा या संप्रदायाने जनमानसात जागृत केल्यामुळे ‘कळिकाळाला’ला तोंड देण्याचे बळ समाजाला लाभले.

अध्यात्म मार्ग हा केवळ पारलौकिक कल्याणाचा वा मरणोत्तर मोक्ष देणारा पंथ न राहता धर्म आणि नीती यांची सांगड घालणारा, त्याचप्रमाणे व्यक्तिधर्म आणि समाजधर्म यांच्यात संवाद निर्माण करणारा तो पंथ आहे, हे भागवत संप्रदायाने जनमानसाला प्रत्यक्षात दाखवून दिले. मुसलमानी आमदानीच्या काळात प्रारंभी राजकीय आघाडीवर महाराष्ट्र पराभूत झाला. कालांतराने हिंदवी स्वराज्य उदयास आल्याचा चमत्कार महाराष्ट्रात घडला.”

संत एकनाथांनी केलेल्या पुनरुज्जीवनाची पार्श्वभूमी निर्माण करण्याचे कार्य संत शेख महंमद महाराज त्यांचे गुरुबंधू जनार्दनस्वामी या द्वयांचे सद्गुरू संत ज्ञानेश्वर कृपाप्राप्त संत स्वामी चंद्रभट बोधले यांनी केले. कीर्तन, प्रवचन, वारी आणि त्यासाठीची सतत भ्रमंती या मार्गाने संत शेख महंमद महाराजांनी जणू या मार्गाची संपूर्ण धुराच खांद्यावर घेतली. संत एकनाथांचा गौरव करून प्रोत्साहन तर त्यांनी दिलेच. या पुनरुज्जीवनाची पाठराखण करीत त्यांनी आपल्या अध्यात्मिक जीवनदृष्टी, ज्ञान आणि भक्तियोगसाधना, प्रबोधन करण्याची पठडी परंपरागत करीत जणू प्रपंची परमार्थ साधण्याची आणि वारीतून समूहजीवाच्या एकात्मिकतेच्या अभ्यासाची परंपरा संत तुकोबारायांपर्यंत पोचविली. त्यांच्या या संपूर्ण कार्याला एकप्रकारे राजकीय पार्श्वभूमी आणि आश्रय देण्याचे कार्य संत शेख महंमदांचे सत्शिष्य मालोजीराजे भोसले यांनी केले. पाठोपाठ शहाजीराजे आणि नंतर हिंदवी स्वराज्य स्थापना करणाऱ्या छत्रपती शिवाजी महाराजांचा उदय झाला. असा क्रम विचारात घेता येतो. “तलवारीच्या बळावर आपल्या धर्माचा प्रचार अव्यवहार्य ठरतो. हा अनुभव आल्यानंतर मुसलमान राज्यकर्त्यांनी आणखी एक परिणामकारक आघाडी उघडली. सूफी साधूसंतांचे महात्म्य परकी राज्यकर्त्यांनी हेतूतः वाढविले. या आघाडीमुळे अनेक चमत्कार घडले. पूर्वी देवळाच्या मशिदी होत असत. आता साधूसंतांच्या समाधीस्थानाचे रूपांतर पीराच्या दर्ग्यात होऊ लागले आणि कोणत्यातरी पीराच्या वा अलवियाच्या नावाने ही नवी स्थाने ओळखली जाऊ लागली. भाविक वर्ग आपला धर्म न सोडता आपापल्या पद्धतीने या पीरांची पूजा बांधू लागला. या आघाडीस भागवत संप्रदायाने तोंड दिले आणि परंपरेत होणारी संकुलता थांबविली” ह्या श्री. रं. कुलकर्णी यांनी वाङ्मयतिहासात केलेल्या निष्कर्षात्मक नोंदीची उदाहरणे आपल्याला संत शेख महंमदांच्या संदर्भात स्पष्ट जाणवतात. राजेमहंमद यांच्या सहवासात स्वामी चंद्रभट बोधले होते याचा परिणाम म्हणजे संत ज्ञानेश्वर अनुग्रहित असूनही स्वामी चंद्रभट बोधले यांच्या समाधीचा दौलताबादजवळ चाँदसाहेब दर्गा दाखविला जाऊ लागला आणि संत शेख महंमद महाराजांनी स्वतःच्या हयातीत समाधीस्थळ निवडले. नाथसंप्रदायाच्या समाधीस्थळाप्रमाणे ते सज्ज केले. त्यात ते तपश्चर्या करीत असत. हे समाधीस्थळ मालोजीराजे यांनी उभारून दिलेल्या मकरंदपेठेतील संत शेख महंमद महाराजांच्या मठातच परंपरेप्रमाणे नेमलेले आहे. समाधीनंतर त्यास रितसर शीळा लावण्यात आली. आत जाण्याचा रस्ताही तेथे आजही साक्ष देत आहे. असे असून तो दर्गा असल्याचा दावा त्यांचे वंशज

थेट कोर्टापर्यंत करीत आहेत. वास्तविक जयरामस्वामी वडगावकर यांनी अनुग्रहित केल्यानंतर त्यांच्या समाधीची शीळा लावण्याचे कार्यही जगद्गुरू तुकोबारायांच्या साक्षीने संत शेख महंमद महाराजांनी काल्याच्या कीर्तनात स्पष्ट केले ते स्वतःच्या समाधीचा विपर्यास कसा होऊ देतील? हाच अनुभव संत शेख महंमद महाराजांच्या परात्परगुरू असलेल्या संत ज्ञानेश्वरांच्या बाबतीत नेवाशात घडला होता हे कोर्टातून सिद्ध झाले आहे. अलंमगिरांनी संत शेख महंमद महाराजांना जमीन इमान मशिद दिवाबत्तीसाठी दिली हे येथे विसरून चालणार नाही.

संत शेख महंमदांची संपूर्ण ग्रंथसंपदा मात्र त्यांनी ज्ञान आणि भक्तिमार्गाचे अनुसरण, प्रचार आणि प्रसार केला याचीच साक्ष देते. राजकीय परिस्थितीत अध्यात्मिक, धार्मिक, साधनात्मक परंपरा आणि तत्त्वज्ञान टिकवून त्याची परंपरा प्रस्थापित करणे केवढे दिव्य होते याची कल्पना संत शेख महंमद महाराजांच्या व्यक्तिमत्त्वातून येते.

(१४) पंथनिरपेक्ष अध्यात्मिक दृष्टी

संत शेख महंमद महाराज हे मध्ययुगातील महासमन्वय होते असे आपण वारंवार म्हणत आहोत. हे महासमनवयत्व त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात 'पंथनिरपेक्ष अध्यात्मिक दृष्टी'मुळे प्रकटले होते हे निर्विवादपणे म्हणता येते.

'योगसंग्राम'मधील प्रसंगांची सुरुवात पाहिली तर; तत्कालीन महाराष्ट्रातील सर्व प्रचलित पंथांच्या उपास्य, आराध्य किंवा लक्ष्य देवतानामांचा आवर्जून उल्लेख 'अध्यात्म' तत्त्व निदर्शक स्वरूपात संत शेख महंमद महाराजांनी केला आहे हे पाहाण्यासारखे आहे. प्रथम प्रसंगात भारतीय सर्व संप्रदाय, पंथ, मत परंपरेनुसार श्री गणेशांना वंदन करून; पुढे महाराज लिहितात,

“ॐ नमोजि अव्यक्त रामा । परात्पर मेघःश्यामा । ब्रह्मादिका न कळे महिमा । अविनाश म्हणवूनिया ॥”

यात परात्पर तत्त्व अर्थात 'अध्यात्म' तत्त्वाचा उल्लेख 'अव्यक्त रामा' असा केला आहे. रामतत्त्व, रामनाम, रामदास्य यांशी संबंधित परंपरेचा उल्लेख यात आला आहे.

दुसऱ्या प्रसंगात

“ॐ आर्घ दीर्घनासिका सद्गुरू । अग्रचरणी तीर्थ गोदानीरू ॥ तेहतीस कोटि देवतांचा भारू दास्यत्व करी ॥”

यात शिव अर्थात सद्गुरूंचा उल्लेख आला. शैव, नाथ, सिद्ध संप्रदाय परंपरेकडे या उल्लेखाचा निर्देश होतो.

तिसऱ्या प्रसंगात,

“ॐ नमो सिद्ध अविनाश दिगंबर । आता प्रसंग आरंभिला तिसरा । ते चर्चन कथावया आसरा । सद्गुरूचा शिष्यासी ॥१॥”

येथे स्वामी चंद्रभट बोधले यांचा व सिद्ध अर्थात नाथ संप्रदायाचा उल्लेख आहे. त्याचबरोबर श्री दत्तसंप्रदाय थेट सूचित केला आहे. स्वामी चंद्रभट बोधले यांनी संन्यासोत्तर दत्तदिगंबर हे नाव धारण केले होते. अर्थातच आदिनाथ श्रीदत्त यांचा उल्लेख यात आला आहे.

चवथ्या प्रसंगात,

“ॐकार विस्ताराचे मूळ । तेथून कथा चालिल्या प्रबळ । कीर्ति परमेश्वराची निर्मळ । कवित्वी मांडिली ॥”

येथे थेट ॐ इति एकाक्षर ब्रह्म स्वरूपाचा उल्लेख केला आहे. ॐकार साधना आणि सोऽहं हा अद्वैत संप्रदाय येथे सूचित केला आहे.

पाचव्या प्रसंगात,

“ॐ नमो विवेक दौत मैस लेखणी । तुमच्याने लिहिली अक्षरवाणी । त्रिवेणी दौतित
सत्राविचे पाणी । घातले मूळबंधे ॥११॥”

येथे विवेक, ज्ञान योगमार्गाचा थेट उल्लेख असून अद्वैती परंपरा वर्णिली आहे.

सहाव्या प्रसंगात,

“ॐ नमोजी अक्षर बावन मातृकासी । निराकार गवसिले सहजेसी । मगर आकार
मांडिले निरशून्यासी । संस्कार छप्पन भाषा ॥११॥”

यात शब्दब्रह्माचे वर्णन असून निराकार परब्रह्म भाषेने सगुण साकार झाले असे म्हटले आहे. येथे सरळच भक्तिपरंपरेचा नवविधा भक्तिपरंपरेचा उल्लेख येतो.

सातव्या प्रसंगात,

“ॐ नमोजी सर्वोत्तमा नित्यमुक्ता । सर्वांठायी असे तुझी सत्ता । परि तू निर्भय निर्गुण
अलिप्त दाता । कल्पतरू विश्वाचा ॥११॥”

सर्वात्म परमेश्वराचे सूत्र यात आले आहे ही भूमिकाही ‘विष्णूमय जग’ यांतून किंवा ‘विश्वात्मक देव’ यांतून भागवत परंपरेत मांडली आहे.

आठव्या प्रसंगात,

“ॐ नमोजी अलक्ष्य अगम्य अगोचरा । निजनिवांत खाणीच्या माहेरा । तुज वर्णिता
अव्यक्त दिगंबर । शिणल्या श्रुती ॥११॥”

येथे निर्गुण निराकार अशा निजतत्त्वाचा मूळ कारणाचा उल्लेख असून, दिगंबर अशा अव्यक्त तत्त्वाचा उल्लेख केला आहे. सूफी आणि दत्तसंप्रदाय यांचबरोबर अद्वैत उपासना राजयोग मार्गाचा निर्देश यांत आला आहे.

नवव्या प्रसंगात,

“ॐ नमो सुरंग निजगुज गोविंद । तुवा सकलास गोविले धंदा । ह्यणऊन गोविंद विश्वकंदा
। ह्यणितले तुजलागुनी ॥११॥”

यात कृष्णभक्तीचा मार्ग सूचित केला आहे. यानिमित्ताने भक्तिमार्ग, वैष्णव आणि महानुभावांचाही उल्लेख होतो.

दहाव्या प्रसंगात,

“ॐ नमोजी भावभक्ति अक्षरे ओळी । चरणबंद कवित्व प्रभावळी । नित्य निजानंदे
अक्षरे सोवळी । समाधान पावोनिया ॥११॥”

यातून भक्तिसंगीत शब्दस्वरांना गौरविले आहे. संगीत ब्रह्मांची ही उपासना सूफी आणि भागवत संप्रदायात सारखीच प्रिय आहे.

अकराव्या प्रसंगात,

“ॐ नमोजी तेजाळ नेत्र श्रवणा । तुमचे देखोनेन अहिकेले आपणा । मग रवि शशि
तारागणा । ध्रुव नमस्कारीयेला ॥१॥”

या मंगलाचरणात गात्रांत प्रकटनाच्या चैतन्याचा गौरव केला. देह देवाचे माध्यम आहे हा विचार प्रकट करून अष्टांगयोग मार्गाचे सामर्थ्य गौरविले आहे.

बाराव्या प्रसंगात,

“ॐ नमोजी जीव शिव अगम्य ध्यानमुद्रा । नेमनिगमी नमस्कार केला खरा । चौऱ्यांशी
लक्ष्मीच्या स्कूल आधारा । नमून आभार मानी ॥१॥”

या उल्लेखात ध्यानमुद्रा मार्गाचा गौरव केला असून सोऽहम अनुभूती स्व च्या ठिकाणी घेता येते ह्याचा उल्लेख आहे.

तेराव्या प्रसंगात,

“ॐ नमोजी चतुर नादकळा मुक्ति । धन्य धन्य लक्ष्मी भाग्यवंत । चौदा विद्या पूर्ण भाषा
मती । नमस्कार माझा मजसी ॥१॥”

या निर्देशाने चौदा विद्या आणि कलांचा गौरव केला आहे. या सर्व विद्या आणि कला या ही मोक्षदात्री आहेत. म्हणून केवळ तपस्यामार्गाचा विचार येथे केला आहे.

चौदाव्या प्रसंगात,

“ॐ नमोजी समाधान वस्त्र धन । अन्न क्षुधा हारी वस्त्र भूषण ह्याणोन नमस्कार करून ।
प्रसंग आरंभला ॥१॥”

येथे नेटक्या संसाराची भलावण करून गृहस्थ मार्गाचा विचार केलेला आहे.

पंधराव्या प्रसंगात,

“ॐ नमोजी श्री सद्गुरू चांग बोधले । त्यांनी जाणोपंता अंगिकारले । जाणोबाने एका
उपदेशिले । दास्यत्व गुणे ॥२॥”

येथे दास्यत्व भक्ती आणि गुरुपरंपरेचे महत्त्व सद्गुरूस्मरणातून घडविले आहे.

सोळाव्या प्रसंगात,

“ॐ नमोजी बारा राशी पंधरा तिथी । सातावारांची सौभाग्य तिथी । लवणमिषे निशिदीन
कथी । सारासार निवडी ॥१॥”

येथे भविष्य, दैव, संचित यांना गौरविले आहे.

सतराव्या प्रसंगात,

“जल्लेजला लहू अल्ला गनि प्यारा । जय जय जी जयवंत नरा । विश्वव्यापक निज परमेश्वरा
। रहिमान साचा ॥१॥”

या मंगलाचरणात सूफी आणि मुस्लिम उपासना मार्गाचा गौरव केला आहे.

अठराव्या प्रसंगात,

“श्रीपति श्रीकारी नमोऽस्तु । सांगेन गडघेतल्याची मातु । ते ऐकून कमाईवंतु । ब्रह्मानंदे
डुल्लती ॥१॥”

येथे वैष्णव परंपरेस वंदन करून योगमार्गाच्या साफल्याची किंवा सिद्धतेची चर्चा केली आहे. योगमार्गाने किंवा समाधीसाधनेनीही भक्तिमार्गाचे श्रेय प्राप्त करता येते. तसेच भक्तिमार्गानेही समाधीसाधना सिद्ध करता येते.

संत शेख महंमद महाराजांनी भगवद्गीतेप्रमाणे विविध योगमार्गांना सुप्रतिष्ठित केले आहे. सर्व मार्गांनी एकाच मूलकारणाकडे जाऊन ज्ञान अद्वैत साधता येते. कारण परमात्मतत्त्व अर्थात अध्यात्म म्हणजे सत्यज्ञान. त्या प्रत जाण्याचे सर्वच मार्ग ही सत्य असतात. परंतु सर्वमार्ग हे केवळ साधन किंवा माध्यम असते. त्यांचा अभिनिवेश असता कामा नये. महाराजांनी या सर्व विविध शक्तींच्या पूजनीयतेतून परब्रह्मापर्यंत जाता येते. तथापि सत्य या माध्यमस्वरूपाच्या पलिकडे असलेले सत्य आहे हे मंगलाचरणातून सूचित केले आहे.

सोळाव्या प्रसंगात महाराज लिहितात,

“मुसलमानात होऊनिया पिरू । मराठियात ह्यणवी सद्गुरू । तोचि तारील हा भवसागरू
। येर बुडोनि बुडविती ॥५७॥
एका प्रतिउत्तर दीधले । म्नेच्छयाति ईश्वरे केले । परि ज्ञान कोणासारिखे नाही जाले ।
शेख महंमद म्हणे ॥६५॥
आविंधयातील निपजलो । कुराण पुराण बोलू लागलो । सिद्ध साधकास मानलो ।
स्वहित स्वहितागुणे ॥६६॥
ग्रंथ कथिलासे सद्गुरूने । मजवरी काय राग धरणे । मी असे दीनाहून दीनपणे । निष्काम
बुद्धि ॥७८॥”

मुस्लिम आणि हिंदू दोन्ही धर्मांत जो सद्गुरू अर्थात परात्पराकडे घेऊन जाणारा ठरतो तोच हा भवसागर तारील. अन्य तत्त्वज्ञान सांगणारे विद्वेष वाढवून हा भवसागर बुडवितील. जात धर्म माणसाने निर्मिले. तथापि ज्ञानाला कोणतीही जात, कोणताही धर्म नाही. ज्ञान निर्गुण निराकार आहे. मी मुसलमान म्हणून जन्माला आलो, पण कुराण आणि पुराण दोन्हीविषयी बोलतो आहे. कारण ज्ञान धर्मनिरपेक्ष आहे हे लक्षात घेऊन; ‘स्व’ अर्थात परमेश्वराच्या सार्वत्रिकता आणि निरपेक्षता गुण स्वभावाचे ज्ञान म्हणजेच स्वहित अर्थात माणसाचे हित होय. बरे मला सद्गुरू स्वामी चंद्रभट बोधले यांनी हा ग्रंथ अर्थात विचार, ज्ञान सांगितले. मग माझ्यावर रागावण्यात काय अर्थ आहे? मी तर निरपेक्ष अर्थात निष्काम बुद्धीने ज्ञानोपासना करीत आहे. १६व्या प्रसंगातील संत शेख महंमद

महाराज यांच्या या विवेचनातून त्यांची पंथनिरपेक्ष अध्यात्मिक दृष्टी अगदी स्पष्ट झाली आहे. साधना मार्ग सद्गुरूंकडून प्राप्त होतो, परंतु 'ज्ञान' हे पूर्णतः निरपेक्ष असते हे सद्गुरूच सांगतात आणि सम दृष्टी प्रेरीत करतात.

आपल्यावर विश्वास ठेवावा म्हणून याच प्रसंगातील

“एक म्हणती यातिचा म्लेंच्छ । म्हणून निखंदितो आमच्या देवतास । याचा मानू ना
आम्ही विश्वास प्रतिमा निखंदिल्या ॥६२॥

देखत अविंध देवळें मोडिती । हा तो त्यांच्याच स्वयाती । येणे प्रतिमेची केली माती ।
आता काय पूजावे ॥६३॥

यवन देवताराने करिती मार । हे तंव चालिले असे पारंपार । आम्ही वंदूना याचे उत्तर । हा
त्यांचाच गोत्या ॥६४॥”

याच दृष्टिकोनानुसार योगमार्गविषयक 'योगसंग्राम' या ग्रंथातील सतराव्या प्रसंगातील मंगलाचरणात मुस्लिम आणि हिंदू परंपरेचा सहज उल्लेख केला आहे. संत शेख महंमद स्पष्ट करतात,

“सच्चा पीर कहे मुसलमान । मन्हाठे म्हणविती सद्गुरू पूर्ण । परि दोन्हीत नाही भिनत्वपण
। आखीखोल देखो भाई ॥३॥

छपन्न भाषा वचन प्रकार । करती अक अल्लाकी जिकिर । भाषण भाषता करिती किरकिर
। किल्लाफ पकडकर ॥४॥

वोळखा किल्लाफ कुफरकी निशाणी । तेणे ईश्वर गोविला भांडणी । स्वहित करील
आत्मज्ञानी । पीरके मेहरसु ॥५॥

फारसिने आव बियाद । पाणी मागे मन्हाठा नेणे भेद । तेथे प्रवर्तला अनुवाद । देखो
समजेविण ॥६॥

तान्हेला कानडा म्हणे निरकुड । मुसलमान म्हणे केव कर्ता गडबड । दुभाशाने दोहींस
करून मूढ । नीर पाजिले परियेसा ॥७॥

दीर्घ छप्पन भाषची किल्ली । कळोआळी अनिर्वाच्य बोली । त्याचीच जाणा भ्रांत फिटली
। ईश्वर आभास भासे ॥८॥”

भाषाभेदाने वितंड होतो. ज्ञान अनिर्वचनीय आहे. ही अनिर्वचनीय बोली अर्थात चैतन्य अस्तित्व कळले की भेदच नाहीसे होतात. भाषा भेदाने झालेले परमेश्वराचे वर्णन केवळ आभास असते. ते तत्त्व केवळ अनिर्वचनीय म्हणजे भाषा निरपेक्ष आहे. जात, पंथ, धर्म, प्रदेश, भाषाभेद या सर्व गोष्टींविषयी अध्यात्म निरपेक्ष असते. स्थळ काळ परिस्थिती सापेक्षतेने निर्माण झालेले छप्पन्न भेद हे वस्तुतः आभास आहे. अनिर्वचनीयता ही अध्यात्माची किल्ली गवसली की आभास नाहीसे होतात.

संत शेख महंमद महाराजांची पंथनिरपेक्ष अध्यात्मदृष्टी 'यवन' या भेदिक अभंगरचनेतून

आचारबोधाच्या निमित्ताने सूचकतेने स्पष्ट झाली आहे. महाराज म्हणतात,

“बाभळेच्या झाडा । आंबे आले पाडा । अपरोक्ष निवाडा । शेख महंमद ॥१॥

याति मुसलमान मन्हाष्ट्री वचनें । ऐकती आवडीनें । विप्र शूद्र ॥२॥

इंद्रावळी वेळी । खरबुजे पिकलीं । ते भावे सेविली । सदाचारी ॥३॥

मुसलमान याती । निपजली मती । अधिकारी होती । अठरा पगड ॥४॥

अनामिकाचा दिवा । मंदिरी लावावा । तेथें दूषण ठेवा । ठेवितां न ये ॥५॥

पुल कसाचें सोनें । घेतल्या ब्राह्मणें । त्याला दुषण उणें । म्हणतां न ये ॥६॥

कापसा नांव वस्त्रा । राजशिरीं छत्र । कोरडां तरकर । टांगलासें ॥७॥

विश्वरूप एक । भिन्न भिन्न लोक । वोळखा साईक । उत्तम कनिष्ठ ॥८॥

फिरंगी नांव तिखणें । राजा वागवणें । धोकटींत विखणें । नापिक काखें ॥९॥

पाणी तातलें धारे । शीतळ उत्तरे वंदी निंदी खरें । शेख महंमद ॥१०॥” (अ. १७७)

ज्ञानाला जात, पात, धर्म, पंथ असत नाही. हे अपरोक्ष ज्ञानाचे मर्म लक्षात घेतले तर यवन, हिंदू, फिरंगी, नापिक असा भेदच करावा लागणार नाही. दोहोच्यांमधून संत शेख महंमद महाराजांची ही दृष्टी प्रकट झाली आहे.

“शेख महंमद कहे । हिंदु कहावतो मैं नहि । और जात कहावत लागे बार । पंचतत्वका

पुतला बनाया ॥ वामे गैबी बोलन हार ॥१॥” (अ. १९७)

लळितातून याच दृष्टीचा उल्लेख करतांना महाराज लिहितात,

“सलाम मोहमद । नबी सादात । विप्रां शूद्रां देतो हा आशिर्वाद ॥१॥

आबिल काबिल ये दोन्हो भाई । कवि धनिकाला निर्गुण सोई ॥२॥

शेख महंमद जन जाहीर । हजरत मिरां पीर जग उद्धार ॥३॥”

वा. सी. बेंद्रे यांनी महाराजांच्या या दृष्टीविषयी चर्चा करतांना कविता संग्रहाच्या प्रस्तावनेतील निष्कर्ष स्वीकार्य आहे, “हिंदू धर्मात जोपासलेली व अव्याहत प्रगतीपथावर राखण्यात आलेली पराविद्या सतराव्या शतकाच्या सुरुवातीस महाराष्ट्राच्या सर्वच संतमहंतांनी जशी लिंगभेदातीत व जातिभेदातीत राखण्याचा प्रयत्न केला होता तसाच त्यांनी ती धर्मभेदातीतही राखण्याचा निर्वाळा शेख महंमदांनी स्पष्ट शब्दांत दिला आहे. सतराव्या शतकांतील मतांनी मानवतेच्या कल्याणार्थ स्वीकारलेले हे उदात्त धोरण, त्यांचे समाजाच्या समतेचे प्रयत्न आणि अनुभवपूर्ण परातत्त्वज्ञान ही त्यांची महत्कार्ये महाराष्ट्राची प्रतिष्ठा अमर राखतील यात शंका नाही.”

संत शेख महंमदांनी अधोरेखित केलेली परविद्येची लिंग जात आणि धर्मभेदातीतता लक्षात घेतली तरच ‘अध्यात्म’साधनेची निखळता, व्यापकता आणि सच्चिदानंदलक्ष्यता आकळित होते. संत ज्ञानेश्वरांच्या पसायदानातील विश्वात्मक कल्याणसाधनेतील, चराचरापलिकडील अस्तित्वाची

मूल्यात्मकता या दृष्टीत सामावलेली आहे. महत्वाकांक्षी साम्राज्यवाद, आक्रमकता, शोषकता आणि अंध धर्मप्रसार आणि धर्मसाधना दृष्टी यांतून; तत्कालीन, एकप्रकारे भयभीत झालेल्या समाजाला, भक्तियोगमार्गाने, नामस्मरण साधनेने भेदरहित अशा अध्यात्मिक आश्वासकतेचा आधार संत शेख महंमद महाराजांनी आपल्या भागवत जीवनप्रणालीच्या अनुसरणांतून; प्रबोधक कीर्तन प्रचवचनांतून प्रदान केला हे त्यांचे 'महासमन्वय' राखण्याचे महत्कार्य भागवत संप्रदायात विलक्षण आश्चर्यचकित करणारे आहे. त्याचबरोबर ते भागवतपरंपरेला भविष्यातील समाजधारक प्रचलनाला प्रेरक ठरले आहे. संत तुकोबाराय आणि संत स्वामी रामदास संत शेख महंमद महाराजांना सद्गुरूस्थानी मानतात ते याच लौकिकता आणि अलौकिकता यांच्या अनुबंधित भौतिक जीवन प्रबोधनासाठी.

संत शेख महंमद महाराज यांची ही 'पंथनिरपेक्ष अध्यात्मदृष्टी' संत स्वामी चंद्रभट बोधले यांना मिळालेल्या 'ज्ञाना करि पाती' मधून भागवत परंपरेतून प्राप्त झाली आहे हे विसरता येत नाही. मात्र या दृष्टीला केवळ तत्त्वज्ञानात्मक प्रेरणा आहे असे नाही; तर सनातन भारतीय धर्माच्या, कर्मकांडात अडकलेल्या अंध प्रणालीतून; समाजाला मुक्त करण्याच्या संत ज्ञानदेव-नामदेवांच्या भक्तिसाधनेचीही प्रेरणा आहे. अशी अंध आक्रमकता संत शेख महंमद महाराजांना मुसलमान राजवटीच्या मूर्तिभंजक आणि समाजशोषक प्रवृत्तीतूनही पाहायला मिळाली. सूफी अवलियांची योगसाधना सदृश्य साधना परंपरा आणि सिद्धींच्या उपयोजनातून निर्माण झालेली एकप्रकारे अंध समाधानपूर्तीची परंपरा उदा. तावित, उदी आदि परंपरा यांनी संत शेख महंमद महाराज व्यथित झाले. 'योगसंग्राम'च्या ५व्या प्रसंगात महाराज लिहितात,

“मुलाना तो जो आपुले मूळ जाणे । आपले दुःख तैसे परावे माने । अनिर्वाच्य बांग ब्रह्मांड दणाणे । सोऽहं तसबी फेरी ॥८१॥

अहंकार टोणगा अक्कल सूरी । विवेक कापून भक्षण करी । उन्मत मशिदिनि निमाण गुजरी । त्या बोलिजे मुलाणा ॥८२॥

फकीर तो जो राग विषयी सांगवला । श्वास उच्छवासे नित्य आठवी अल्ला । देखोनि पळे बाष्कळ गलबला । एकांत सुख भोगी ॥८३॥

फकीरपणाचा दावी ना तोरा । स्वये वाटा बुजविल्या तेवीस तेरा । प्रेमाचा अंमल लागली सहज मुद्रा । सत्य तो फकीर जिंदा ॥८४॥”

या उल्लेखातून महाराजांनी फकिरांना आणि अनुसरणाऱ्यांनाही आचारबोध केला आहे. हिंदुस्थानीमध्ये महाराज स्पष्ट शब्दात प्रबोधित करतात,

“लानत होय तिनकू । डुबे डुबावे औरनकुं ॥१॥

बदफैली करे, अल्ला कूं ना डरे । बिगरे बिघोर औरनकू ॥२॥

नसिहतनामा, हरदन कलेमा । शेख महंमद कहे जीवेंकू ॥३॥”

वा. सी. बेंद्रे यांनी नोंदविलेल्या दुसऱ्या हिंदुस्थानीत महाराज म्हणतात,

“झुटे आये दुनियाम्याने । अल्ला बीन भटके गैबाने ॥१॥

झुट झुट्यांसु करे यारी । होवे दोजखम्याने स्वारी ॥२॥

शेख महंमद दुनियामें । अल्ला नवी मिरां पछाने ॥३॥”

संत शेख महंमद महाराज ‘अध्यात्म’ चर्चा करतांना सर्वप्रकारे भेदरहित अवस्थेत, निखळ ज्ञानापर्यंत सर्वांना घेऊन जाण्याचा प्रयत्न करतात. महाराज स्वतः मुसलमान आहेत त्याचा अभिमानाने उल्लेख करतात तसा सूफी संतांचाही गौरवाने उल्लेख करतात. हा पंथ अभिनिवेश नसतो तर पंथनिरपेक्ष होऊन अध्यात्मसाधनेकडे घेऊन जाण्यासाठीचे आत्मभान महाराज प्रकट करित असतात. महाराज स्पष्टपणे मर्यादांचे भान आणून देत ‘योगसंग्राम’च्या चवथ्या प्रसंगात सांगतात,

“यवनांचा आचार्य मुल्ला काजी । सकल अधर्मासी द्यावी बाजी । गोत्रास करावे भक्तीस राजी । तो आचार्य खरा ॥१९॥

चौदा पंथांचा आचार्य सोफी खरा । आपल्याच मार्गास म्हणवी बरा । आणिकांते निखंडुनि करी तोरा । त्याचे ज्ञान मिथ्या असे ॥१००॥”

महाराजांच्या या अध्यात्मदृष्टीची प्रचिती त्यांच्या प्रबोधनाच्या तळमळीतून प्रकट झाली आहे. सवंगता आणि भ्रामकता, भेदमूलकता आणि पंथाभिमानता बाजूला सारून निखळ ज्ञानसाधनेसाठी सिद्ध व्हावे असे संत शेख महंमद महाराज मोठ्या सूचकतेने तेवढ्याच परखडपणे सांगतात.

वा. सी. बेंद्रे यांनी नोंदविलेल्या, ‘फत्तेहनामा’ या रूपकात महाराज म्हणतात,

“शेख महंमद शूरपणें शब्दरत्नें । बोले संतांची वचनें ॥१॥

वैराग्यें उपदेशिती स्वार कतीचा पार खडतरे हृदयीं । रंजक पेटोनि दारूगोळा करी निर्वाळा आवाज होये ठायीं । कडक कमानेचा तीर पाडी छिद्र विंधी विधणार सोई । खंजीर माडू बाणा नेल्या पडताळीजे बोजा तैसी उँकार कमाई ॥१॥

वाहीजे भोई नांगरदाते पिकती शेतें होती पुण्याच्या राशी । अनेक दांत उदंड असती भक्षिती कोण वर्णीं तयासी ॥ तैसें कवित्वें उदंड बरळती पाखांड नेणती त्या तत्त्वांसी । आंधळा धर्म जागो झाडावरी नववे उच्चारी न देखतां कोणासी ॥२॥

उदंड फुले परोपरी मिरवें थोरी न वे पाल्हाळाची सरी । चांताचे अणीवरून तंतु निघोनि बहु सुतु झांकिले नर नारी ॥ आहेत पक्षें कुळें अपार म्हणवती थोर हंसेहम्याची कुसरी । बग ढोक काग नदीतटीं वासना खोटी आंधोळी विष्टा विदरी ॥३॥

रात्र प्रवर्तल्या अंधारा दिसेत जनीं तारा रविप्रकाशें लोपती । अंधारा न्यार्ये जन अज्ञान त्यांस भूषण वेशधारी मानिती ॥ बोलता आत्मज्ञान उजेड पळती मूढ सरड होती । बत्ती लागतां जबर जंग बाणा करी धिंगाणा भार हस्ती पळती ॥४॥

विजवा चमकोनी गमन कडाडी पाषाणा फोडी तैसें सद्गुरूवचन । राजनीति नगारे कर्णे
भेटी निशाणें । नकटे बुचे शाब्दिक पाखांड त्याचें ठेंची तोंड आत्मज्ञानें करून । हजरत
मिरां कुफुर भजन शेख महंमद दीन फत्तेनामा संपूर्ण ॥५॥”

‘अध्यात्म’ साधना करतांना सर्व प्रकारचे भेद, अहंकारादी षड्रिपूं, पाखांड यां सर्वांवर मात करण्याचे
शौर्य अपेक्षित असते तरच ‘अध्यात्म’ शिखर गाठून विजयी (अद्वैत) होता येते. या दिशेने सर्व
साधनांच्या पलिकडील साधनेचा आग्रह शेख महंमद महाराज धरतात. संत शेख महंमद महाराजांची
दृष्टी, त्यांच्या चरित्राच्या पार्श्वभूमीमुळे अधिक स्पष्टपणे जाणवते. अन्यथा वेदोपनिषदांचे सारच
एकप्रकारे संत शेख महंमद महाराज निरूपित करतात.

(१५) कृतज्ञ संत सांगाती

संत शेख महंमद महाराज योगभ्रष्ट विभूतिमत्त्व होते. पंधराव्या वर्षीच त्यांना पौर्वदेहिक ज्ञानमत्तेचा साक्षात्कार संत स्वामी चंद्र बोधले अनुग्रह दृष्टीपाताने झाला. असे असले तरी वर्तमान जीवनात सत्संगसाधना, अध्यात्मशास्त्रसाधना आणि वेदोपनिषदे, षट्शास्त्रे, भगवद्गीता, रामायण, महाभारत, ब्रह्मसूत्रे, स्मृतिग्रंथ, कुराण यांचा व्यासंग मौखिक परंपरा आणि ग्रंथावलोकन यांच्या सहाय्याने महाराजांनी विपुल केला आहे. अद्वैतानुभूती ही मानवी देहाची परमोच्च व्यक्तिगत केवळ अनुभूती असली; तरी संत शेख महंमदांनी भागवत संतांचा भक्तिसाधना, भक्तिप्रचार आणि भक्तिपरंपरेचा सर्वाभूती आत्मानुभूतीचा प्रेममार्ग स्वीकारला. मुस्लिम सूफी अवलिया किंवा वलींचा सूफी अर्थात प्रेममूलक मार्ग त्यांना अवगत होता. असे असूनही संत शेख महंमदांनी सूफी मार्ग पूर्ण कृतज्ञता आणि पूज्य भावासह बाजूला ठेवून आपल्या सदगुरूंचा अर्थात स्वामी चंद्र बोधले यांचा वैष्णव अर्थात भागवत मार्ग गुरूपरंपरेने पुढे नेण्याचे ठरविले. ममतामाई राधेगुरुमा ट्रस्टने संत शेख महंमद महाराजांविषयी आपल्या संकेतस्थळावर नमूद केले आहे. “कादरी सूफी शेख महंमद (१५६० ते १६५०) हे राजेमहंमद यांचे पुत्र होत. त्यांचे १६४५ मधील ‘योगसंग्राम’ लेखन हे महत्त्वाचे कार्य होय. ते मराठी ओवीत लिहिले आहे. वैष्णवसंप्रदायाचे चांद बोधले हे त्यांचे गुरू होत. कबीराचा अवतार म्हणून त्यांना ओळखले जाते.” पुढे म्हटले आहे, “संतविजय या प्रसिद्ध पुस्तकात शिवाजी महाराजांचे गुरू समर्थ रामदास यांनी श्रेष्ठ भक्त म्हणून शेख महंमदांचा गौरव केला आहे. शेख महंमद म्हणतात की संत आणि परमात्मा यांत भेद नाही.” “हिंदु-मुस्लिम ऐक्याचे दिव्य उदाहरण म्हणजे शेख महंमद श्रीगोंदेकर होय. कार्तिकी एकादशीला पुंडीवाहिच्याहून १५० वारकऱ्यांची दिंडी आळंदीला जाते. ही दिंडी दिंडीप्रमुख शेख अब्दुल यांच्या नेतृत्वाखाली असते” अशी माहिती, ‘आळंदी निटनेस व युनिक हिंदु मुस्लिम बाँड’ या मथळ्याखाली दिलीप धाडगे यांनी तुकाराम संकेतस्थळावर दिली आहे. हे नमूद करण्याचे कारण असे की, संत शेख महंमद महाराज यांची भागवतपरंपरा, त्यांच्या समाधीकाळापासून आजतागायत सुरू आहे.

संत शेख महंमद महाराज यांनी आपल्या स्फूर्तरचनांत आणि ‘योगसंग्राम’ या ग्रंथातही संतपरंपरेविषयी कृतज्ञता व्यक्त केली आहे. संत ज्ञानेश्वर जसे आपल्या ग्रंथलेखन व ज्ञानसाधनेचे व व्यासंगाचे श्रेय गुरूपरंपरेला देतात, तसेच महाराजही गुरूपरंपरेला श्रेय देतांना अनादिकालापासूनचा ज्ञानमार्ग नामोल्लेखाने करतात. संत शेख महंमद महाराज म्हणतात, “अविंध जातीत निपजलो । कुराण पुराण बोलो लागलो । वल्ली साधुसिद्धांस मानलो । स्वहित परहितागुणे” योगसंग्रामातील या उल्लेखाने महाराजांच्या या कृतज्ञ व्यक्तिमत्त्वाची प्रचिती येते. त्यांनी सर्व संतपरंपरेविषयीची परंपरा

अभंगात ग्रंथरूप केली आहे. त्यांत सूफी आणि हिंदू या दोन्ही परंपरांचा उल्लेख नवविधा भक्तिसाधनेतील अर्चनेच्या स्वरूपात आला आहे हे लक्षात घेतले तर त्यांचे हे कृतज्ञ संत सांगाती व्यक्तिमत्त्व अधिक उठून दिसते. संत शेख महंमद महाराज लिहितात,

“जये जये आरती पीरा पैगंबरा । गौसें कुतुब वलया रूसी आठ्यांसी सहस्त्रां ॥१॥
सद्गुरू वसिष्ठ दुर्वास, वाल्मीक व्यास । अठरापर्वे चर्ची भारत उपदेस ॥ रामायण गीता
भागवत, शास्त्रे कवि रास । उपनिषदे ज्ञानी प्रेम, बोध तत्त्वे साधूस ॥१॥
सा दरुसने परीख, नवनाथ सोळा सिद्ध । चराचर खाणी वाणी । यावर जंगम श्रुति वेद
॥ विधि निषेध चौऱ्यांसी, भेदून गोविंद । जैसा जळीं आळिपु, रवि तारा चांद ॥२॥
निऊर्ति ज्ञानेश्वर, नामदेव खेचर । एका जनार्दन लोल्या, सद्गुरू कबीर ॥ वटेश्वर सोपान,
सुदामा विदूर, वजीद दादु कमळा, घना, जाट कुबा सागर ॥३॥
सांवता कुर्मदास, गडगा पीळा तूरदास । चोखामेळा पुंडलिक, आवडे विठ्ठलास ॥
खणमोराळ सिध, काको मडक्या हरिदास । रेणूकानंदन, बहिरा, कोंडो डागो त्रिमळदास
॥४॥
जयराम तुकोबा, सिद्धराजबाबा आवे कळीग रघुनाथ, कवि जाव्हनमे गोविसा ॥ रुक्मांगद
भगिरथ, गौतम रंगजीवा । उर्दुल चांडा हनुमा, गंभीर चांदा बरवा ॥६॥
रामकृष्ण अक्रूर, उद्धव हरिश्चंद्र । जनक कर्ण श्रीयाळ, भोज गोपिचंद्र ॥ चक्रवर्ती
विनायक, विक्रम कुबीर । भर्तृहरी याज्ञवल्क्य, निंबराज गुणगंभीर ॥६॥
नारद मुकुंद ईश्याल, येकळिक कविकाळ । साबयैनां गोपजी, पदारथ गोपाळ ॥ अंबऱुषि
येमधर्म, संतवा वेलहाळ । मयेकरण नारो, वंदे प्रजन पाव्हाळ ॥७॥
सक संबत सरदापाव, अठरा पगड स्याहण्णव । जये विजये भीमक, आपिळका बिळस
॥ नक्षत्र तिथी गिऱ्हे, भुवने स्वर्ग देव । चित्रगुप्त निशिदिन, शुभाशुभ संचित वावो ॥८॥
उपमन्या सुक धुरू, कुकुट स्वधीरू । सोम मंगळ बुध ब्रस्पत, दशदिशा सप्त वारू ॥
मांर्क आगस्तीदाया, जति वति रनधिरू । द्वारका स्वेत विरंची, विष्णु गुरूड महेश्वरू
॥९॥
प्रल्हाद देववंत, जोतिर्लिंग विख्यात । जयदेव अच्युताश्रम, द्विगदास भगवंत ॥ विश्वामित्र
जन्मेजय, वडवाळ नागेश वितंत । जमला गोवर्धन, हिरालाल माणिक उदत्त ॥१०॥
दाऊद मुक्तिहिळाळ, रोहिदास गुंजलाल । सारजा-नंदन धाबा बाका चाणूर जठी माळ ॥
सारंगा चोभा विप्र, विश्वा, मजन गरीब नवळ । सोनारू पहाडताळी, तिखे चर्पटी निर्दुळ
॥११॥
हाफीज सादिक मनसूर, तानसेन सैना जुंधार । काजी मुहंमद जैना मीरा, बाबाखबर

लतीम ॥ फरीद सैया, जंसतार । ईमराडम हरुणी, हिन दुनियामें जाहीर ॥१२॥
 सेषादिक काळिया, निळकंठ वळिया । महालिंग तिमा दामोदर, वैजनाथ विरदाया ।
 कानिफा जालंध्री सोमा, पुरुषोत्तम येसया । गहिनीदास निपाणी, सति नंदनराया ॥१३॥
 राजनफुल नैनसा, मन मछिंद्र मनसा । केवळ प्रकाश दिनकर, जाधव माधव मुदसा ॥
 जगमैत्र मुरारा सरज्या गोविंदराज वळसा । लमया बगुळराव, दीपमाळ मीलन रसा ॥१४॥
 मछ कछ वाऱ्हाव नरकळी, फरस वामन बळी । कळकी बौध भाडळ जाबवंत वतनमाळी
 ॥ पद्मनाभ लका भुळा, आम नमदार कळी । विवेकराज सम, दम, प्रमार्थ भद्रकाळी
 ॥१५॥

हजरत मीरा, कादीरा जाहीरा । चमक आरती जाहिर वतीम फकीरा ॥ आरा सकुरसी,
 कांमीळ द्रवेस सुदा । शेख महंमद दुरुस्या हीरा ॥१६॥

श्रावण कार्तिक भदु, सत जाद साद औध । सीम चक्रवता, वोढ्या जगन्नाथ इंद्रबंधु ॥
 सुलोचन नळ, अंगद, सुग्रीव, बिभीषण, जरासंधु । भोमासूर बंगळा, कडकट जळबंधु
 ॥१७॥ गनगंधर्व सिराणी, कपि यादव मुनि । सनकादिक मयोर, कूर्म भुचंडी हरुसनी ।
 बगळ भिहंमा चकोर सार्धूळ अंजनी । गड बहिरव आजदास्या, हा मृगधुळ ध्यानी ॥१८॥
 मधु कीटक देवा, आज साव वेळू चंदन । तीर्थे व्रतें प्रतिमा, पंचमहाभूतें ॥ पर्वत
 हिमालयादि, नद्या गंगादि । हिरे पाषाणादि लक्ष्मण शत्रुघन ॥१९॥

बाणासूर घटोघटो, भीम पेंधा वडजा चांगा रगा गोरा, रायेभान तोड्या ॥ वरवंट अहीर,
 वसवंत उद्धत । ढमढेर कद्रू लकुपीया अर्जुन ॥२०॥

श्यामगिरी पुरी द्रुण, त्रिमला मालो हैबत । आचित नागा तोडरमल, जुळ करून सिंगरुसी
 ॥ अकबर बन बहीरी सप्तराय मूर्छना । वैशंपायन संभू भिक्षुक, विश्वास मुचकुंद ॥२१॥
 पुष्पदंत सोमदंत, भगवान सेख फरीद । दुंदुभी डांगवी ब्रभू, अजामेळ नवकोडी राजे ।
 बावन चौंय्यांसी जपी तपी, सैना गणना नाव्ही फातिमा हसेन हुसेन । सैद मका चतुर्भुज
 मिका ॥२२॥

दत्त दिगंबर योगी, मीन विहंगम पिपीलिका । विज्ञान विवेक, सोहं आळोपिका । शेख
 महंमद आरती प्रेमबोध धृती भक्तीची कळिका ॥२३॥”

ही आरती कदाचित आणखी काही कडव्यांची असावी. यात संत शेख महंमदांनी संपूर्ण भारताच्या प्राचीनतम इतिहासाचा धर्मश्रद्धाबंधात्मक आढावा घेऊन वंदन केले आहे. येथे उल्लेखांमध्ये संगतवारपणा नाही हे खरे, परंतु महाराजांचा व्यापक व्यासंग, बहुश्रुतता, विविध साधनामार्गाविषयी आस्था,

ऋषीमुनीतपस्वीसिद्ध, साधू, नाथ, फकीर, अवलिया या सर्वाविषयी तर कृतज्ञता आहेच. वेद, उपनिषदे, शास्त्रे, रामायण, महाभारत, दर्शने, पुराणे, भागवत, भगवद्गीता, भविष्यादी उपवेद आदि सर्व प्रकारे भारतीय ज्ञानभांडाराविषयीची कृतज्ञता महाराजांनी व्यक्त केली आहे. असंख्य भक्तांचा मेळा जणू आपल्या संचितासह शेख महंमद महाराजांच्या मनात स्थाने तीर्थाटने आदींसह दाटून आला आहे. उत्तुंग ज्ञानावकाश आणि तेवढीच कृतज्ञतापूर्ण नम्रता, व्यासंग अधिकार तेवढीच स्वातगशिलता, अथांग स्मरणशक्तीबरोबरच सखोल भावभक्ती, भारतभूमी, संस्कृती, ज्ञानसाधना आणि भारतीय तत्त्वज्ञान यांविषयी विलक्षण आणि निःस्सीम प्रेम तेवढाच अंतरीचा दृढ श्रद्धाभाव या सर्वांबरोबरच सद्गुरू संत स्वामी चंद्रभट बोधले अर्थात दत्तदिगंबर महायोगी यांच्याविषयी प्रगाढ समर्पणभाव यांनी संत शेख महंमद महाराजांचे भावाकाश तुडुंब भरले आहे. अढळ तेवढीच अनन्यभक्ती आणि ज्ञानसाधनेच्या वर्तमान जीवनातील साफल्याविषयीचे समाधान, त्यांच्या कृतज्ञ विभूतिमत्त्वातून एखाद्या उत्स्फूर्तपणे उसळणाऱ्या नैसर्गिक कारंज्यासारखे उसळून फेसाळून प्रकटते आहे. अवघ्या संचिताचे ओथंबलेपण किती आणि कसे प्रकट करावे असेच जणू त्यांना झाले आहे. भक्ती, श्रद्धा यांची अमर्याद उत्कटता या कृतज्ञतापूर्ण आरतीतून प्रकटते आहे. भारतीय ज्ञानपरंपरेची तेजस्वीता जणू स्वयंप्रकाशमान होते आहे. संत शेख महंमद महाराजांचे दिव्यत्व असे या कृतज्ञता भावातून प्रकट होते आहे.

संत ज्ञानेश्वर महाराज हे तर संत शेख महंमद महाराजांचे परात्पर गुरू. कारण स्वामी चंद्रभट बोधले यांना 'ज्ञाना करि पाती' झाली. असा शक्तिपात होता. स्वामी चंद्रभट बोधले यांचे शिष्य जनार्दन स्वामीही 'ज्ञानेश्वरी आणि अमृतानुभव' यांचा सतत अभ्यास करित असावेत. म्हणूनच त्यांनी संत एकनाथ महाराजांना ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव, भागवत आदि ग्रंथांवर भाष्य करण्यासाठी प्रेरित केले. संत शेख महंमद महाराज अवघ्या पंधराव्या वर्षी संत स्वामी चंद्रभट बोधले यांचे 'सरते' शिष्य झाले. स्वाभाविक ज्येष्ठ गुरुबंधू म्हणून जनार्दनस्वामींबरोबर श्री ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव आदि ग्रंथ शेख महंमद महाराजांनी पाहिले; नव्हे शिरोधार्य मानले. म्हणूनच ते जनार्दनस्वामी आणि संत एकनाथ महाराज यांचा उल्लेख करतातच. तथापि आत्मचर्चा करतांना ज्ञानदेवांची 'ठाणदिवी' घेतात. आत्मप्रकाश अथवा स्थानप्रकाश, मूळ ज्योत घेतात अर्थात त्या प्रकाशात आपण लिहित आहोत म्हणून कृतज्ञभाव व्यक्त करतात. याचे प्रमाण 'योगसंग्राम' लेखनात मिळते, 'आत्मचर्चा हे नित्य नवी । ज्ञानाची करुनि ठाणदिवी । पांचा इंद्रियाते चोजकेनि । तोच जेवणार ॥' योगसंग्रामातील तिसऱ्या प्रसंगातील सदोतिसाव्या ओवीतील श्लेष आत्मबोध सूचित करित असला तरी हाच श्लेष संत ज्ञानेश्वरांचे, आत्मचर्चा करतांनाचे अनुकरण आपण करित आहोत हेही सूचित करतो. श्री ज्ञानेश्वरीमध्ये सहाव्या अध्यायात हीच २३वी ओवी थेट अशीच आहे, 'आता आत्मचर्चा (आत्मप्रभा) नीच (नित्य) नवी । तेचि करुनि ठाणदिवी । जो इंद्रियाते चोरुनि (चोजूनी) जेवी । तयासीच फावे

॥' या ओवीशी थेट मिळती आहे हे लक्षात घेता संत ज्ञानदेव यांच्या रूपाने 'ठाणदिवी' लाभली हा कृतज्ञभावच महाराजांना व्यक्त करावयाचा आहे. डॉ. भीमा मोदळे यांनीही ज्ञानेश्वर आणि शेख महंमद यांचा अनुबंध स्पष्ट करतांना याची चर्चा केली आहे. संत ज्ञानेश्वरांशी अशी थेट साम्यस्थळे अनेक दाखविता येतात. संत शेख महंमद महाराजांची स्फूट अभंगरचना आणि नामभक्ती तसेच हिंदुस्थानी कबीत ही रचना पाहू लागले की त्यांनी संत नामदेवांची अभंगवाणी पाहिली असावी याला दुजोरा मिळतो.

संत एकनाथ यांचा तर महाराजांनी उदंड गौरव केला आहे. रूपके, कूटरचना याचे अनुसरण याच परंपरेतून आले आहे.

संत कबीरांचा अवतार असे भागवत संप्रदायात संत शेख महंमद महाराजांविषयी परंपरेने बोलले जाते. कबीरांच्या ग्रंथावलीमधील

“सात समंदर मसि करै । लेखनी सब बरनाथ । धरती सब कागद करे । हरिगुण लिखान जाय ॥”

या दोह्याप्रमाणेच योगसंग्रामात चवदाव्या अध्यायात ओवी येते,

“महि एवढा कागद थोर । लेखणीस अठरा भार तरुवर । मैस केलिया सप्त सागर । पूर्ण नव्हेच नामा ॥”

हे जसे युगशैलीचे अनुसरण आहे तशी एकप्रकारे पूर्वसूरींविषयीचा कृतज्ञताभावही आहे.

वा. सी. बेंद्रे यांनी, 'सद्गुरू महिमा'विषयक अभंगांचे स्वतंत्र संकलन केले आहे. त्यांतून आपल्या सर्व कर्तृत्वाचे श्रेय परंपरेप्रमाणे संत शेख महंमद महाराज, आपल्या सद्गुरूंनाच देतात. या सद्गुरूंमुळेच आपण योगमार्ग आणि भक्तियोग दोहोंचे अनुसरण करू शकलो अशी त्यांची धारणा आहे. “सद्गुरूची कृपा, वृत्ति निज रूपा । जपाविण जपा, शेख महंमद ॥” असे महाराज स्पष्ट सांगतात. या कृतज्ञतेची परमावधी म्हणजे सद्गुरूंच्या शिष्यपरंपरेविषयी एवढा पूज्य भाव आपल्या शिष्यांच्या मनात जागवितात की मुकुंदराज यांनी स्वामी चंद्र बोधले यांचीच गुरुपरंपरा लिहिली. त्याचाच उल्लेख महाराज करतात,

“धन्य चांद बोधले । जानोपंता लोधले । त्यांच्या शेषे धाले । येकोजनार्दन ॥१॥”

संत शेख महंमद महाराज मध्ययुगीन संतपरंपरेचे दुआ म्हणून आणि सर्वार्थे अधिकारी असूनही; त्यांनी नम्रतेने आणि श्रद्धाभावाने आपली साधना आणि प्रबोधन कार्य केले. यामुळे ते भागवत परंपरेत वंदनीय ठरले.

(१६) साधक, योगी आणि सिद्ध सद्गुरू

संत शेख महंमद महाराज यांना चंद्रभट बोधले यांच्याकडून शक्तिपात घडला. मुळात योगभ्रष्ट विभूतिमत्त्व असल्याने संत शेख महंमद महाराज पौर्वदेहिक सिद्धतेसह प्रकट झाले. परात्पर सद्गुरू संत ज्ञानेश्वर माऊलींच्या व्यक्तिमत्त्वाचा संपूर्ण प्रकर्ष स्वामी चंद्रभट बोधल्यांमध्ये झाला होता. संत ज्ञानेश्वरांप्रमाणे स्वामी चंद्रभट बोधले हे योगीराज तर होतेच; तथापि ते भक्तराजही होते. वैष्णवभक्तीची परंपरा त्यांनी जनार्दनस्वामी आणि संत शेख महंमद महाराज या दोघांच्याही खांद्यावर सोपविली. योगमार्गही या उभयतांमध्ये प्रेरीत केला. जनार्दनस्वामी आणि उशीरा अर्थात चंद्रभटांच्या अखेरच्या पर्वात 'सरता शिष्य' स्वरूपात संत शेख महंमद हे दोघेही राजयोग अर्थात अनुषंगाने हटयोग अथवा सिद्धमार्ग आणि अनन्य भक्तियोग अशा दोन्ही स्वरूपात प्रकटले. उभयतांनी ज्ञानोत्तर भक्तीचा मार्ग अधिक प्रशस्त केला. तोच पुढे संत तुकोबारायांच्या रूपाने "आम्ही वैकुंठवासी । आलो याच कारणासी । बोलले जे ऋषी । साचभावे वर्ताया ॥" या उत्तुंग जाणिवेसह लोकांतात प्रकट झाला.

हे केवळ शक्तिपाताने क्षणात घडले असे नाही. सद्गुरू प्रेरणेने आणि प्रसादाने मार्ग दिसतो. त्यावरील साधना, सिद्धता आणि मार्ग प्रचार प्रसार करून पुढीलाना प्रेरणा त्या त्या विभूतिमत्त्वालाच करावी लागते. संत शेख महंमद महाराज या गोष्टीला अपवाद नाहीत. संत शेख महंमद महाराजांनी सद्गुरू, शिव, हरि, कृष्ण, गोविंद, श्रीराम या नामरूपांना आपलेसे केले आणि नामसंकीर्तनात्मक नवविधाभक्तीचा मार्ग स्वीकारला. संत शेख महंमदांची भक्तीची साधना आणि सिद्धता या मार्गाने घडत गेली. त्यांच्या स्फूट अभंगातून याची प्रमाणे मिळतात. सद्गुरू भक्ती करतांना ते म्हणतात,

“सद्गुरू सर्वेश्वरू । माये बापे गुरू । तिसरा सहोदरू । ज्येष्ठ बंधु ॥१॥

साधुसंत ज्ञानी । नित्य ध्यान मनी । सांडावी भ्रमणी । बाष्कळ ती ॥२॥

जतसत भावें । गंभीर विवेकावें । निःशब्दी निवावें । प्रेमबोधें ॥३॥

हृदयकमळी । आनंद कल्लोळीं । तत्त्वे सोऽहं मेळीं । शांति श्रद्धा ॥४॥

आदि अंती सद्गुरू । भवसिंधूचें तारू । त्या पायी निर्धारू । शेख महंमदा ॥५॥”

नामभक्तीचा महिमा गातांना महाराज सांगतात,

“राम जपा मंत्रा सोपा । महा पापा, हो धुनी ॥”

दुसऱ्या अभंगात ते म्हणतात,

“गोविंदाचें नाम । जिवाचा विश्राम । तुटलासे श्रम । उच्चारितां ॥१॥

लक्ष चौऱ्यांशी भ्रमणा । दुःखाच्या यातना । चुकविल्या जाणा । नामासाठी ॥२॥

नामाचे औषधीं । हरल्या सर्वव्याधी । आणिक उपाधी । गळालिया ॥३॥

पतितांचा मेळा । नामें तरल्या शिळा । मार्ग हा मोकळा । वैकुंठीचा ॥४॥

रिद्धि सिद्धि मुक्ति । नामासी आळंगिती । त्या न येती चितीं । शेख महंमदा ॥५॥”

एका बाजूला नामभक्तियोग अर्थात सगुण भक्तीचा मार्ग स्वतः अनुसरायचा आणि भक्तराज पदापर्यंत पोहोचण्याचा प्रयत्न करावयाचा आणि दुसऱ्या बाजूला अधिकारी सद्गुरूप्रमाणे त्या मार्गाची महती स्पष्ट करून समस्त जनांना त्यामागे लावायचे, असा या विभूतिमत्त्वाचा प्रवास.

हीच गोष्ट योगमार्गाच्या बाबतीत समाधीसाधना करावयाची. सिद्धपदाला पोचण्याचे मार्ग सशास्त्रतेने सद्गुरूकृपेसह अनुसरायचे आणि त्याचवेळी ते सर्व योगसाधकांसाठी प्रशस्त करायचे; असा हा दुहेरी प्रवास करावयाचा. ‘पंचतत्त्वे’, ‘द्वैताद्वैत’, ‘विवेक’, ‘स्वानुभव’, ‘आत्मज्ञान’, ‘आचारबोध’, ‘योगी’, यांवरील स्फूटरचना आणि प्रामुख्याने साधनाकाळात सांगितलेले ‘पवनविजय’ या ग्रंथाच्या अंतर्गत तत्त्वसार, पवनविजय आणि काळ ज्ञान, ‘निष्कलंक प्रबोध’ सारखा मोठा ग्रंथ, ‘साठी संवत्सर’ असे ग्रंथ महाराजांच्या सिद्धसानेची साक्ष देतात. तसे सिद्धमार्ग सर्वांसाठी खुला व्हावा यासाठी सद्गुरूकृपेने, स्वतः सद्गुरूत्व प्रकटवून इतरांना मार्गस्थ करतात. सुरुवातीच्या काळात केवळ कीर्तनसेवेतून महाराजांनी आपल्या साधनेचे आत्मनिरीक्षण, आत्मपरीक्षणपूर्व साधनामार्गाचे स्पष्टीकरण केले असावे. वा. सी. बेंद्रे यांनी संपादिलेल्या ‘कवितासंग्रह’ खंडात सद्गुरूमहिमा, भक्तिबोध, आचारबोध, रूपके आणि हिंदुस्थानी कबीत, असे भाग संपादिले आहेत. त्यातील स्फूटरचनांच्या आधारे संत शेख महंमद महाराजांची साधना सहज लक्षात येते. सद्गुरूमहिमा वर्णन करतांना महाराज लिहितात,

“सद्गुरू साचे पिरू । दो भाषांचा फेरू । नाहीं भिन्नाकारू । ज्ञान विवेकी ॥१॥”

दुसऱ्या एका अभंगात ते थेट योगसाधने संबंधातील माहितीविषयीच लिहितात,

“अंतरीहि चक्र, बाहेरहि चक्र । जाणती योगींद्र डोळ्यापुढें ॥१॥”

आणखी एका अभंगात ते म्हणतात,

“ऐसे सद्गुरू क्षेत्रपाळ । भावें प्रणिपात दयाळा । महाराजा दीनवत्सला । सगुणनिर्गुणा वेगळा ॥४॥”

सद्गुरूंच्या कृपेने महाराज आपली साधना करीत आहेत याचे स्पष्ट उल्लेख असे मिळत जातात. ‘भक्तिबोध’मधील ‘भक्ताभक्त’ विवेक स्पष्ट करतांना साधनेतील दृढ अचलता ते अधोरेखित करतात,

“घडीक वंदी घडीक निंदी । चांडाळ दंदी, बोलिजे तया ॥१॥”

योग्याचे लक्षण स्पष्ट करतांना ते म्हणतात,

“परमार्थ विवेक वैरागी भोगुनि अभोगी शेख महंमद योगी ॥४॥”

‘साधुअसाधु’ विषयी महाराज भाष्य करतात,

“ज्ञानी होती बहु, विज्ञात्यांचा दुकाळ । साधुसंत निर्मळ, याहुन थोडे ॥१॥”

“साधुला पाहतां, परावृत्त दृष्टी । भवकर्माच्या कोटी, दडती पापें ॥१॥”

‘भावभक्ति’विषयी निरुपण करतांना महाराज म्हणतात,

“भावभक्ति बोध शांती । तत्त्वे पाषाण लिंगे दिसती ॥१॥”

जपतपाविषयी ते स्पष्ट करतात,

“पतितांचा मेळा । नामें तरल्या शिळा । मार्ग हा मोकळा । वैकुंठीचा ॥४॥”

‘द्वैताद्वैत’ विचार स्पष्ट करतांना ते म्हणतात,

“मन मुराळें, द्वैत विटाळें । भावें देखिले, अविनाश ॥१॥”

साधनेतील स्वानुभवाचे महत्त्व विशद करतांना महाराज म्हणतात,

“मज निजरूपी आवडी । विसर नाही क्षण घडी । ॥१॥

सर्वव्यापूनि अलिप्त । डोळा डोळ्यापुढें दिसत ॥२॥

अनिवार अविनाश । चराचरीं ज्याचा भास ॥३॥

भासी भासेविण वेगळें । जैसा सुगंध पुष्प मेळे ॥४॥

यातिनामाविणसद । तेच ज्योती शेख महंमद ॥५॥”

आत्मज्ञानाचे स्वरूप स्पष्ट करतांना महाराज म्हणतात,

“आत्मज्ञानी नर, धन्य जिवीं जाळे । त्रैलोक्य देखिलें, ऐशाच्या दर्शनें ॥१॥

‘ब्रह्मज्ञान’ अनुभूती स्पष्ट करतांना महाराज सांगतात,

“जेणे काळें पूर्वा मरावें । तेव्हां त्या मरणात पाहावे । तैसें ते निज ओळखावें । निजी मरोनियां ॥१॥

नरदेहाच्या पावित्र्याविषयी महाराज म्हणतात,

“शेख महंमद म्हणे, धरा देहशुद्धि । नाही तरी मध्यें नागवाळ ॥६॥”

“नरदेह संचित दैवें । सर्वाभूतीं गोड व्हावें ॥२॥

सोवळ्याओवळ्याच्या धारणेविषयी महाराज म्हणतात,

“सोवळें वोवळें भाविती । लटिक्या व्युत्पत्ती । शेख महंमद बोलती ॥४॥”

संचिताच्या परिणामाची चिकित्सा करतांना संत शेख महंमद महाराज म्हणतात,

“संचित आचरे जना । जें आंवडे निर्गुणा । चादुकोळ दुःख दैना । बांधित ना कर्म ॥१॥”

साधना करतांना निर्मळता महत्त्वाची हे स्पष्ट करतांना महाराज म्हणतात,

“ऐसा आचार नोव्हे बरा । आधी हृदय निर्मळ करा ॥१॥”

साधना करतांना दृष्टी कशी असावी याविषयी शेख महंमद महाराज म्हणतात,

“शेख महंमद नयनी पाहे । निर्गुण जनीं विजनीं ॥१॥”

एका बाजूला योगशास्त्रविषयक ज्ञानार्जन आणि योगसाधना आणि दुसऱ्या बाजूला ज्ञानदान किंवा ज्ञानप्रबोध; त्याचवेळी कौटुंबिक, साधक आणि भक्तजनांना सर्वतोपरी ज्ञानमार्गदर्शन असा त्रिविध कार्ययोग ते अनुसरतांना संत शेख महंमद महाराजांची साधना 'सिद्धावस्था' आणि 'भक्तियोगे अद्वैतावस्था' अनुभूती सिद्धीपर्यंत सुरू होती. या प्रवासात साधना आणि संकीर्तन असे उभयमार्ग महाराजांनी स्वीकारले होते हे स्पष्ट आहे. याच मार्गावर शास्त्रीय ग्रंथांचे अवतरण त्यांनी केले. 'पवनविजय' हा या मार्गावरील अतिशय उपयुक्त असा ग्रंथ त्यांनी लिहिला. सायुज्यमुक्तीकडे घेऊन जाणारा 'तत्त्वसार' हा उल्लेख प्रथमतः त्यांनी केला.

“अक्षर कोणते संचलें । क्षर कैसे क्षरले । या निर्धारें होय भलें । सांगा जी सद्गुरू राया ॥६॥”

अशी विनंती महाराज सद्गुरूंना करतात आणि ज्ञानार्जन करून ते सद्गुरूची कृपादृष्टी मिळवतात,
“सद्गुरूची कृपादृष्टी । जाळी सोडहं मूर्तीची भेटी । आत्मत्वाची गोष्टी । अनुभवीय जाणें ॥८॥”

अनुभवातून ते 'तत्त्वसार' साधकांसमोर मांडतात.

“अर्धशून्ये मध्यशून्येच निरामये । चतुर्शून्ये यो जानंति मुच्यते जन्मबंधनात ॥४१॥”

असे सूत्रच महाराज निवेदितात. श्रुतीचा हवाला देऊन साधकांची ज्ञानश्रद्धा दृढावतात -

“श्रुतीने लटिकें म्हणावें । तरी सत्य काय धरावे । श्रुतिविरहित बोलावें । त्यासी पाखांड बोलिजे ॥६८॥”

असे महाराज स्पष्टपणे बजावतात. हे ब्रीद सद्गुरू अर्थात श्री महादेव निरूपितात हेही ते निक्षून सांगतात. 'पवनविजय' या ग्रंथातील 'पवनविजय' हा दुसरा उल्लेख होय. यात प्राणायामाचे शास्त्रीय ज्ञान संत शेख महंमद महाराज यांत सूर्य, चंद्र आणि वायू यांचे नियमन शरीराच्या ठिकाणी कसे करावे याचे मार्गदर्शन महाराजांनी केले आहे. यात

“पांचा शुन्यांपासाव पाहावी पांच तत्त्वे ॥१७८॥”

असे 'पंचिकरण' ज्ञान दिले आहे.

“अर्ध्व चंद्रा ऊर्ध्व सुरा मध्ये गगनद्वारा । धरतरी बैठ गगन थंबो रोयो इस बीधवन खंड खेळो तब जीते जम काळा ॥२०८॥”

असे सूत्र निवेदित केले आहे. कालचक्र, नाडीज्ञान, पंचतत्त्व भेद, जीवनमृत्यूचे चिन्ह अशा योगसाधनेतील महत्त्वाच्या विषयांची चर्चा महाराजांनी सद्गुरूकृपेने साधकांसमोर ठेवली आहे. 'काळ ज्ञान' हा या ग्रंथातील तिसरा उल्लेख होय. काळ म्हणजे मृत्यू याविषयी भाष्य केले आहे. काळज्ञान, काळकुसरी, छाया पुरुषाची धारणा, काळाचे भोजन आणि धारणा या विषयांची चर्चा केली आहे. 'पवनविजय' या ग्रंथनामामधून संत शेख महंमद महाराजांनी 'प्राणायाम योगसाधना'

याविषयी अनुभूतीपूर्वक प्रबोध घडविला आहे.

‘निष्कलंक प्रबोध’ या चर्चात्मक ग्रंथातून महाराजांनी मानवी देहाची निष्कलंकता आणि मानवी मनाची निष्कलंकता याविषयी अनुभूतीपूर्वक प्रबोधन करण्याचा प्रयत्न केला आहे. देहाची सफलता ही देहाचा विनियोग योगमार्गाने आणि भक्तिमार्गाने जाण्यातच आहे याविषयी महाराजांनी चर्चा केली आहे. साधना आणि अध्यात्मज्ञान प्राप्तीचे क्षेत्र म्हणून शरीराचा विचार केला पाहिजे. आत्मतत्त्वाचा मनासह शरीर संचार निष्कलंकतेने घडला पाहिजे यासंदर्भात शरीर आणि मनाचे आरोग्य कसे सांभाळावे याविषयी चर्चा केली आहे.

‘गायका’ या रूपकातून गात्रविचार स्पष्ट केला आहे. गात्र वासनाधीनतेने कार्य करतात. त्यांना निग्रहपूर्वक आवरावे लागते. हे करण्यासाठी मनोनिग्रह महत्त्वाचा असतो. हीच योगसाधना होय.

“काम क्रोध मद मत्सर । हे खोंड अपेट चार । गाईमध्ये वावडती शिरजोर । शीघ्र
मातलेपणे ॥१५॥

मोह खोंड हा बहु भादा । तो गाई चारीतसे सदा । भ्रांत गाई गोळा करितसे गोविंद ।
मिस्किनपणे ॥१६॥

दंभ क्रोध वैर कुचर । तो आडवाच उभे अविचार । द्वैत उकिरड्याचा करी केर । तो ठकारे
डुल्लीतसे ॥१७॥”

या सर्व ढोरांना हाकलण्यासाठी गोफणीचे दान सद्गुरूंकडे केले आहे. योगसाधनेतील हे अडसर दूर करून संपूर्ण गायत्री अर्थात शारीर संयमन करणे किती अवघड आहे हे संत शेख महंमद महाराजांनी स्पष्ट केले आहे. या गात्रांवर विजय मिळविण्याचा निर्धार असेल तरच योग सिद्ध होईल, असे शेख महंमद महाराजांनी स्पष्टपणे बजावले आहे. ते म्हणतात,

“एकोनी निश्चय निधरिं । समदृष्टि न्याहाळिलें ईश्वरें । आतां तो पाहा तदाकारें । मूळ कूळ
ग्रासोनिया ॥५०॥”

साधनेतील ही अवस्था किती अवघड आहे याचे मार्गदर्शन ‘गायका’मधून केले आहे.

‘मदालसा’ या प्रकरणात,

“विवेक वैराग्य बोध, चर्चितसे शेख महंमद । उपदेश हा मदालसेचा, स्वहिताचा आनंद
। पुत्रालागीं सांगे भावें, प्रेम होई बा सावध । घडि जाते महामोलाची, तोडी माया प्रचंड
भेद ॥४॥”

असे उद्दिष्ट ठेवून विवेचन केले आहे.

“या लागीं तूं स्वहित करी, साधुचरण दृढ धरी । तर्कू नको अणुमात्र, जन्म मरण संहारी
। भाव भक्ति बोध शांति, अंग मन भुतें आवरी । कृपा करतील महाराज, शीर तूं तयाचे

अंतरी ॥१२॥”

असे सांगून साधकाला निश्चित स्वरूपातील मार्गदर्शन करून आश्वासित केले आहे. वा. सी. बेंद्रे या ग्रंथांविषयी लिहितात- “शिवस्वरोदयाचा” अनुवाद म्हणजे “पवनविजय” प्रकरण होय. “अष्टांगयोगासारखे स्वरोदयांचे ज्ञान हे पराविद्येच्या अभ्यासात आवश्यक असे उपांग मानले जात होते. ध्यानधारणा, समाधिक्य लावण्यासाठी जे शारीरिक व मनःस्वास्थ्य जरूरीचे असते ते साधण्यांत किंवा जाणण्यांत या ज्ञानाचा उपयोग होतो. या प्रकरणाचा शेवटचा काळज्ञानाचा भाग अपूर्णच आहे.” - ते पुढे लिहितात- ‘निष्कलंक प्रबोध’चा “उपलब्ध भाग थोडाच आहे. परंतु जो काही भाग उपलब्ध झाला आहे तो सर्वस्वी आचारआचरणुकीतील युक्तायुक्तता, त्याज्यात्याजताच सांगण्यात खर्ची पडलेला आहे.” ‘गायका’विषयी ते म्हणतात, “हे योगमार्गीय भक्तांची त्यांच्या इंद्रियादींच्या वृत्तीप्रवृत्तीमुळे कशी त्रेधा उडते याचे सुंदर रूपक आहे.” ‘मदालसा’ “वृत्तांताचे प्रकरण हे एक भागवतांतील कथेचा अनुवाद आहे.”

या ग्रंथांशिवाय ‘आयुर्वेदातील षड्चक्र’ यांत शारीरसंस्थेतील मूलाधार, स्वाधिष्ठान, मणिपूर, अनाहत, विशुद्ध आणि आज्ञाचक्र यांची माहिती साधकांना करून देते. तर ‘साठी संवत्सर’ हा संपादनासाठी वाट पाहणारा हस्तलिखित ग्रंथ संवत्सरातील चक्रनेम व भविष्यविषयक ज्ञान करून देणारे आहे. डॉ. भीमा मोदळे यांनी आपल्या टंकलिखित प्रबंधात ‘साठी संवत्सर’ची फोटोकॉपी दिली आहे.

या सर्व ग्रंथरचनांचा प्रयत्न म्हणजे संत शेख महंमद महाराजांच्या साधक योगी, सिद्ध, सद्गुरू स्वरूपातील व्यक्तिमत्त्व विकास मार्गाचा लेखाजोखाच होय. स्वतःची साधक म्हणून साधना सुरू असतांनाचे योग आणि भक्तिमार्गावरील अनुभूती आणि सद्गुरूंचे मार्गदर्शन यांसह स्वतःच्या सिद्धतेसह अन्य साधकांसाठी योगशास्त्र आणि अनन्यभक्तियोगासाठीचे मार्गदर्शन ते करतात. या सर्व ग्रंथ आणि स्फूटलेखनाचे शिखर म्हणजे महाराजांचा ‘योगसंग्राम’ हा ग्रंथ होय. आत्मोद्धाराबरोबरच लोकोद्धार व्हावा हा यातील भाव सहज लक्षात येतो.

(१७) बहुभाषाप्रभु संत शेख महंमद महाराज

वा. सी. बेंद्रे कवितासंग्रहाच्या प्रस्तावनेत नमूद करतात, “त्या काळीं आपले धर्मग्रंथ मुसलमानांनाहि समजाऊन देण्याकडे हिंदू विद्वान संत महंतांची जशी प्रवृत्ती होती तशीच मुसलमानांचीहि हिंदू संस्कृति जाणून घेण्याची प्रवृत्ति जागृत झालेली होती असे स्पष्ट दिसते. अधिकारीवर्गाच्या कुटुंबात लेखन वाचन हे आवश्यक धन म्हणून सर्रहा साध्य करून घेण्याचा प्रयत्न होत होता.” ते पुढे लिहितात, “त्या काळी अध्ययनार्थ आवश्यक असणाऱ्या संस्कृत भाषेच्या ज्ञानाला पूर्णपणे मोकळीक होती.” वा. सी. बेंद्रे यांचे हे निरीक्षण लक्षात घेतले तर त्याचा प्रत्यय संत शेख महंमद महाराजांच्या ग्रंथलेखनातून सतत येत राहतो. ते लिहितात, “‘शिवस्वरोद’ या ग्रंथाचा अनुवाद शेख महंमदांनीं आपल्या ‘पवनविजय’ या ग्रंथात केला आहे. संस्कृत आणि मराठी या भाषांवरील प्रभुत्व यांतून सहजच स्पष्ट होते.”

संत शेख महंमद महाराजांची ग्रंथसंपदा आज जी उपलब्ध आहे, त्यापेक्षा ती अधिक असावी असा संकेत मिळत राहतो. त्यांचे लेखन वयाच्या पंधरा-सोळाव्या वर्षापासून सुरू झाले असावे याला दुजोरा मिळतो. त्यातच ते योगभ्रष्ट विभूति होते याविषयी सहज अनुभूती येते. तुर्की, हिंदी, मराठीच्या प्रादेशिक भाषा, उर्दू आणि संस्कृत या सर्व भाषा शेख महंमद महाराजांना अवगत होत जाणे अगदी स्वाभाविक होते. त्या भाषा त्यांना केवळ अवगत होत्या एवढेच नव्हे तर त्या भाषांवर त्यांचे प्रभुत्व होते हे ही स्पष्टपणे जाणवते. त्याचबरोबर सर्व भाषांतील अध्यात्मिक, शास्त्रीय परिभाषा त्यांना अवगत होती हेही निश्चित जाणवते. त्यांच्या या बहुभाषाप्रभुत्वाची अनेक उदाहरणे अगदी सहज; त्यांच्या उपलब्ध ग्रंथसंपदेतही मिळतात. या भाषाज्ञानाचा वापर तर त्यांच्या ग्रंथात मोकळेपणाने व सहज स्वरूपात त्यांनी केला आहेच. त्याचबरोबर हिंदू आणि मुस्लिम परंपरेतील सर्वांना आपल्या ग्रंथातून ज्ञान व्हावे यांसाठी त्यांनी ‘दुचेष्मा’ स्वरूपातील एकप्रकारे ‘शब्दकोश’ निर्मितीचा केलेला प्रयत्न आश्चर्यकारक आहे. असा प्रयत्न मध्ययुगीन कोणा संतकवींनी केलेला नाही हे येथे नमूद करणे आवश्यक वाटते. ‘दुचेष्मा’ या प्रकरणात संत शेख महंमद महाराजांनी उर्दू आणि संस्कृत अथवा मराठी पारिभाषिक शब्दांचा संग्रह दिला आहे. द्विरुक्तीचा दोष पत्करून त्याचे उदाहरण येथे देणे आवश्यक वाटते.

सबलीन	-	ईश्वर
आलेन	-	सर्वज्ञ
इरारत	-	ईशत्व
कुदरत	-	सामर्थ्य

अमिया	-	अमृत
अरश	-	वैकुंठ
भीशत	-	स्वर्ग
औलिया अंबिया	-	हरिहर ब्रह्मादिक
किताब चार	-	वेद चार
जात सिफत	-	माया ब्रह्म
नफी इसबत	-	नित्या नित्य
दाना बिना	-	ज्ञाता द्रष्टा

वा. सी. बेंद्रे यांनी 'शेख महंमदांची उर्दू व पर्शियनमध्येही काही कविता पाहावयास मिळाली' असे कवितासंग्रहाच्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे.

संत शेख महंमद महाराज योगसंग्रामात स्पष्टपणे म्हणतात,

“अविंध जातीस निपजलो । कुराण पुराण बोलों लागलों । वल्ली साधुसिद्धांस मानलों ।
स्वहितपरहिता गुणों ॥६६॥”

व भाषांचे मिश्रण बेमालूमपणे करून महाराज आपल्या अभंगात तत्कालीन संमिश्र बोलीचा सहज रंग भरतात,

“साबुन सांडुन नासली कावी । विटंबोनी जनास दावी ॥१॥

स्वप्नी काम क्रिया उठी । पाहे खरकटली लंगोटी ॥२॥

मन कल्पना आवरे ना । न करावी देह दैना ॥३॥

आशा चालक चकोर निष्ठे । नका झुकों नाना चेष्टे ॥४॥

शेख महंमद गुरू उपायी । कीटक भृंगियाच्या न्यायी ॥५॥”

सद्गुरू महिमा गात असतांना आलेल्या या अभंगात साबुन, काव, दैना, चेष्टा करणे अशा शब्दांवर नजर गेली तर हिंदुस्थानी भाषेतील शब्द नासली, लंगोटी असे तद्भव शब्द दिसतात. आशा, चातक, चकोर, निष्ठा, कल्पना असे तत्सम शब्द दिसतात. खरकटी, आवर असे देशज शब्द दिसतात. भाषेचे मिश्रण केवळ अभंगाचे (मिटर) गेयता सांभाळण्यासाठी आलेले नाही तर तत्कालीन बोलीचा सहज काव्यात्म विनियोग संत शेख महंमद महाराज भाषाप्रभुत्व असल्याने करू शकतात.

“विटंबले कांहे परसाती । सापिक्याच्या पैक्या लाविती ॥१॥”

सारख्या मांडणीत अस्सल मन्हाटीपण दिसते.

“ऐसें माया ब्रह्म्याचें मिश्रितपण । कैसें चुकों पाहे आयागम । उदंड करिती साधन ।
देखोदेखी ॥१०॥”

यांसारख्या रचनांत परिभाषा आणि बोली यांचे बेमालूम मिश्रण आले आहे.

शेख महंमद महाराजांची हिंदुस्तानी कविता पाहिली तर तुर्की, हिंदी यांचा वापर तर त्यांनी केला आहेच, तथापि त्यातही संस्कृत आणि मराठीचा वापर केला आहे,

“ला इलाहा इलाला हो । मोहमद रसुलुल्ला हो । जल्ले जुल्लाल । सुबहान हूत अल्ला ॥१॥
जाहिर बातीन कुलमंडान । जै नीचा पानीमें दिसे असमान । आवल समजों कुदरत
इनसान । लाहूत, मलकूत । जबरूत, लामकान ॥१॥
कुतुब जोहार शमसो कमर । नुर हिलाल तारे । मगरिब सुफे । निसिदिन वारे । आरती
जाही । सब तुम्हाला दिदार । करीम कर्तार ॥२॥
खलकमें सलुक । सलुकमें खळक । जैसा घी दुधमें । पैवस्त एक । कहूं दुजे माने ।
समजो तहकिक । फुलों वास जैता । पानींसु नमक ॥३॥
मौज्यां सुंदरिया । दिसताहे फिरिया । कायम दायम । तैसा अल्ला है भरिया । जिंदे जेहन
सेतीं । चमक जोतियां । शेख महंमद कहूं आया ना गया ॥४॥”

यातील निसीदिन, आरती, सुंदर असे शब्द सहज लक्ष वेधून घेतात.

कोणत्याही भाषेत वर्णन केले तरी देव एकच आहे असे सांगतांना ते म्हणतात,

“अल्ला हजरत मौला । मुसलमान विनवी तुला ॥१॥
नापेदसुं पैदा कीते अल्ला म्हणवून शरण आलों तुला ॥२॥
गनी लेता मानु येहसान । मज ऐकाया दिधले कान ॥३॥
औजूद म्याने दिल तेरा । सांडुनि पुजति देव देव्हारा ॥४॥
दोन्हो आख्यांका एकीच देखता । दो भाषी वर्णिला एकचि जाणा ॥५॥
धनी के तयीं पछयानों दरहाल । भुतें पुजितां अधोगती जाल ॥६॥
मौजदकूं पछयान बंदगी करे । ओळखा शेख महंमद भक्त खरे ॥७॥”

अवगत सर्व भाषा बेमालूम या अभंगात आशय व्यक्त करतात. संत शेख महंमद महाराजांनी लिहिलेल्या दोहोऱ्यांमधूनही त्यांच्या बहुभाषा प्रभुत्वाची प्रचिती येत राहते. उदा.

“दिल भये बैरागी । प्रेमे सुरत लागी ॥१॥
हे दुनियाकी यारी बहुत लागे बरी । मन मन शाहु हुं जागी ॥२॥
शेख महंमद हमदम मोहदे बालम सीर त्यागी ॥३॥”

अनामिकाने महाराजांच्या भाषाप्रभुत्वाचा गौरव करतांना म्हटले आहे-

“अतर्क वेदासी तर्केना । व्यापिले जना तू समर्था । अगम्यगम्या न येसी महंमद वर्णी
महावाक्य गीता ॥१॥”

भाषाप्रभुत्वाशिवाय आणि बहुभाषिकात्वाखेरीज त्या काळातील जनसामान्यांपर्यंत राजयोग, हटयोग, भक्तियोग आणि कर्मयोग यांचे ज्ञान सहजतेने घेऊन जाणे साध्य झाले नसते.

“ॐकार मूळरचना प्रबंधु । जो वेदशास्त्रांचा आधारकंदु । तेथुनि गुण साहकारला त्रिविधु
 । शून्याकार प्रवस्तु ॥४॥
 ॐकारिहुनि अकार उद्भवुनी । स्तवन केले बबड्या वचनी । ते आयकावे संत श्रोतेजनी
 । भाव धरूनिया ॥५॥
 ॐकार सत्य क्षराक्षर । पहा अर्धमातृकेचा पसर । तेथुनि ओळख हे चराचर । साकारले
 पै ॥६॥”

योगसंग्रामाच्या पहिल्या प्रसंगात सर्व भाषांचे मूळ ॐकार आहे असा ॐ मुद्रेचा गौरव करून;
 आपण ‘बबड्या वचनी’ अर्थात बोलीभाषेत ग्रंथरचना करित आहोत हे संत शेख महंमद महाराज
 स्पष्ट करतात. आपल्या समोर हिंदू आणि मुस्लिम असे दोन्ही समाज आहेत हे गृहित धरूनच
 व्यामिश्र बोलीभाषेचा वापर निरूपणात आणि ग्रंथभाषेत करतात हे लक्षात घेतले पाहिजे, याच
 पहिल्या प्रसंगात ते म्हणतात,

“श्रीकारी ॐ नमोजी नारायण । या अल्ला म्हणती यवन । या वेगळी अनेक स्तवने ।
 साही दर्शनांची ॥५१॥”

संत शेख महंमद महाराजांना भाषामाध्यमाचा वापर सर्वांसाठी करावयाचा आहे हे लक्षात ठेवूनच ते
 निरूपण करतात. ‘योगसंग्राम’ ग्रंथाच्या सतराव्या प्रसंगात तर त्यांनी याविषयी स्पष्टच विवेचन केले
 आहे. महाराज लिहितात,

“सच्चा पीर कहे मुसलमान । मन्हाठे म्हणविती सद्गुरू पूर्ण । परि दोन्हीत नाही भिन्नत्वपण
 । आखी खोल देखो भाई ॥३॥

छप्पन्न भाषा वचन प्रकार । करिती अक अल्लाकी जिकिर । भाषण भाषता करिती
 किरकिर । किल्लाफ पकडकर ॥४॥

वोळखा किल्लाफ कुफरकी निशाणी । तेणे ईश्वर गोविला भांडणी । स्वहित करील
 आत्मज्ञानी । पीरके मेहरसु ॥५॥

फारसिमे आब बियाद । पाणी मागे मन्हाठा नेणे भेद । तेथे प्रवर्तला अनुवाद । देखो
 समजे विण ॥६॥

तान्हेला कानडा म्हणे निर्कुड । मुसलमान म्हणे केव कर्ता गडबड । दुभाशाने दोहींस
 करून मूढ । नीर पाजिले परियेसा ॥७॥

दीर्घ छप्पन भाषची किल्ली । कळी आली अनिर्वाच्य बोली । त्याचीच जाणा भ्रांत
 फिटली । ईश्वर आभास भासे ॥८॥”

अनेक भाषांमुळे संभ्रम निर्माण होऊन ज्ञानाविषयी संभ्रम भेद होतो. वस्तुतः भाषा हे केवळ माध्यम
 आहे. एकच ज्ञान आणि जाणीव त्यातून व्यक्त होत असते हे स्पष्ट करून संत शेख महंमद महाराज

यांनी उदाहरणांसह या भाषाभेदातून कसे बाहेर पडता याविषयी विवेचन केले आहे. संस्कृत, हिंदी, उर्दू, फारशी, मन्हाठी, कानडी एवढेच नव्हे तर अशा छपन्न भाषांचा विचार केला तरी ज्ञान एकच असते हे स्पष्ट केले आहे. आपण बोलीभाषेतील बहुभाषांचे व्यामिश्रण लक्षात घेऊनच ग्रंथलेखन करित आहोत. हेच महाराजांना यांतून स्पष्ट करावयाचे आहे हे स्पष्ट आहे. संत ज्ञानेश्वर महाराज आणि समकालीन संत आणि विविध पंथोपपंथ यांच्या माध्यमातून प्रसृत झालेले अध्यात्मज्ञान सर्वगत व्हावे, यासाठी आपल्या बहुभाषिकत्वाचा यथोचित विनियोग करण्याची संत शेख महंमद महाराजांची आहे. पांडित्य प्रचूरवाचाळतेपेक्षा सर्वांना समजेल असा भाषाविनियोग महाराजांना अपेक्षित होता. ते सहज जमणे हे बहुभाषाप्रभुत्वयुक्त व्यक्तिमत्व असल्यानेच ते शक्य झाले.

(१८) सम दृष्टी विचार हीच जीवनधारणा

‘समत्वम् योग उच्चते’ या गीता वचनाप्रमाणे समस्त भागवत संतपरंपरा समदृष्टी विचाराने ओतप्रोत प्रेममयतेने, जीवन व्यतीत करतांना दिसतात. ‘आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार’ यासाठी आजीवन जीवन झिजविण्याची धडपड त्यांची दिसते. हीच निरासक्त आसक्ती होय. ‘वेदान्त’ अर्थात ‘अद्वैत’ हे त्यांचे अंतिम लक्ष्य आहे. लौकिक जीवनाची असारता मांडत असतांना लौकिक जीवन त्यांनी नाकारले नाही. या उलट लौकिक जीवन अलौकिकपणे कसे जगता येईल याचे वस्तुपाठ भागवत संतांच्या जीवनप्रवाहात पाहावयास मिळतात. अलौकिकाप्रत जातांना ‘अलौकिक नोहावे लोकाप्रति ।’ अशी धाटणी अंगिकारून संत जीवन स्वीकारतात. एवढेच नव्हे तर ते पुन्हा पुन्हा भोगण्याची तयारी ठेवतात. ऋषींनी अवघ्या विश्वाचें व्यवस्थापन करून ‘समदृष्टीने’ जगण्याचा शाश्वत जीवनमार्ग वेदांचे मंडन करून मांडला. वेदप्रामाण्य मानणाऱ्या मध्ययुगीन भागवत संतांनी हा मार्ग भक्तियोगपूर्वक अनुसरण्यासाठी सिद्ध करून त्याचा अनुसार केला. भगवद्गीतेचे योग-सार म्हणून संत माऊली ज्ञानेश्वरांनी या समदृष्टी विचाराची प्रार्थना ‘पसायदान’ स्वरूपात गायली. मध्ययुगीन संत परंपरा ही युगायुगातील ऋषींप्रमाणे लौकिकात पारलौकिक जीवन अनुभूत करण्यासाठी धडपडतांना दिसते. सत्य, प्रेम आणि अपार करुणा ही परात्पराची अंगभूत गुणात्मकता आपल्या व्यक्तिमत्त्वात विकसित करण्यासाठी राजयोग आणि भक्तियोगाची साधना करावयाची आणि वेदान्त ज्ञानप्राप्तीबरोबर अपार करुणेने सेवार्थ करुणात ज्ञानविनियोग अनुभवायचा असा हा क्रम आहे. ‘याचिदेही याचि डोळा प्रेमसुख, अध्यात्मसुख अर्थात अद्वैतसुख सोहळा’ अनुभवण्याचा राजमार्ग म्हणजे ‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी दृष्टी होय.’ ही मध्ययुगीन संतांची जीवनधारणा होती. म्हणूनच स्वतः कुटुंबवत्सल राहून ज्ञानोत्तर भक्तिमार्गाने जीवन व्यतित करण्याचा प्रेममार्ग भागवत संतांनी स्वीकारला. संत निवृत्तीनाथांपासून सुरू झालेली ही जीवननिष्ठा संत ज्ञानदेव आणि संत नामदेवांनी भागवत संप्रदायाची बांधणी करतांना मूलतत्त्वाप्रमाणे स्वीकारली. समकालीन सर्व संतमंडळी याच मूलतत्त्वानुसार ज्ञानोत्तर भक्तीचा मार्ग अनुसरतात. या भागवत संप्रदायाच्या अशा ‘लोकनिष्ठ अध्यात्मवादी’ ज्ञानोत्तर भक्तियोगाला अर्थात आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार मार्गाला, आक्रमक, महत्त्वाकांक्षी लाटेने काहीशी मरगळ आल्याच्या काळात; संत शेख महंमद महाराज यांनी स्वामी चंद्रभट बोधले या आपल्या सद्गुरूंकडे ‘ज्ञाना करि पाती’ मधून आलेला हा भागवत मार्ग आपल्या जीवनाची इतिकर्तव्यता अर्थात योगसफलता म्हणून मानला आणि अनुसरला. समाधीयोग अर्थात राजयोग, हटयोग ज्ञान आत्मसात होऊनही भक्तियोगात त्याची अनुभूती घेत लोकोद्धारसाठी आपले जीवन युगानुयुगे व्यतीत व्हावे असे ध्येय समोर ठेवले. त्यासाठी नामसंकीर्तन सेवा स्वीकारली. ‘अध्यात्म’ हे पंथनिरपेक्ष, धर्मनिरपेक्ष असते

हे सर्वगत व्हावे याचा आटापिटा त्यांच्या जीवनात होता. सन्मार्गी व्हावे आणि चहुखाणीमधील जीवनसृष्टीला प्रेममयतेने परमेश्वर पाहात, परमेश्वराची नवविधाभक्ती राधाभावाने अर्थात अनन्यप्रेममूलकतेने करावी, अर्थात जनतेत जनार्दन अनुभवत राधाभावे प्रेम अनुसरावे असे स्वतःबरोबरच सर्वांपुढे जीवनदृष्टी स्वरूपात ध्येय ठेवले. आणि भागवतधर्माची मूलभूत जीवनदृष्टी आपल्या वाणी आणि वर्तनातून प्रकटविली. महाराजांच्या ग्रंथरचनेतून या दृष्टीचा विकास झाला आहे.

याच धारणेमुळे महाराज 'पवनविजय' या ग्रंथातील 'तत्त्वसार' प्रकरणात म्हणतात,

“जेणें आत्मतत्त्व देखिलें । आपणांते वोळखिलें । त्यासी काय जाले । स्वस्वरूपीं बोधु
॥१॥

तेथ प्रकाश परंज्योती । कोटि सूर्य प्रकाशती । सहस्रचंद्र वरुषती । तेज शीतळपणें
॥१०॥

तया आयागमन नाही । स्वयंभु सदोदित पाही । जनीं विजनीं अनन्य देही । भास नाही
द्वैताचा ॥११॥”

एकांतात असो की लोकांतात द्वैताचा भासच नाही अशी ज्ञानात्मक अवस्था प्राप्त झालेला संत, साधू सर्वत्र समदृष्टीने 'स्वयंभू' स्वरूपात स्वतःलाच पाहतो. अनन्यपणे या अवस्थेचा ध्यास घेऊन तो सर्वत्र तीच अवस्था पाहण्याचा आटोकाट प्रयत्न करतो. येथेच संत जीवनात जनता जनार्दनात 'स्व' पाहण्याचा ध्यास निर्माण होऊन त्याची ज्ञानोत्तर भक्ती सुरू होते. हाच 'सेवाभक्तियोग' होय. ही अवस्था प्राप्त होण्यासाठीची साधना सिद्ध झाली की उरतो तो 'सेवाभाव' असे महाराजांना सांगायचे आहे. लोकोद्धाराची ही जाणीव पर-उपकाराची अर्थात परोपकाराची म्हणजेच सर्वांमध्ये 'स्व' जाणिवेसह सेवा करण्याची असते. त्यामुळे आपण लोकांच्या उद्धारासाठी काही करतो हा भावच शिल्लक राहात नाही आणि सर्वोद्धाराची आस तीव्र झाल्याने मोक्षाकांक्षा नाहिशी होते. संत शेख महंमद महाराज भक्ताभक्त स्पष्टीकरण करतांना म्हणतात,

“आम्ही भक्त राज देवा । भावें करूं तुझी सेवा ॥१॥

कां न होयेसी प्रसन्न । नष्ट धरिलें जोदपण ॥२॥

नेघो तुझी वैकुंठ मुक्ती । रिद्धि सिद्धी न लागती ॥३॥

नेघों पढें न करी तप । क्षमा दया दे उमाप ॥४॥

तत्त्व शांति निज वृत्ति । प्रेमबोधें द्यावी भक्ति ॥५॥

जन्म द्यावा पुढतीं पुढती । उद्धरूनि करूं कीर्ति ॥६॥

शेख महंमद विवेक ज्ञान । हरि म्हणे मी सर्व आशेन ॥७॥”

आम्हाला वैकुंठ नको की मुक्ती नको, रिद्धि सिद्धीही नकोत. वृत्ती प्रवृत्तीमध्ये या देही तत्त्व, शांती, निजवृत्ती अर्थात करुणा आणि प्रेमबोधात्मक भक्ती निर्माण करावी आणि भक्तिभावाने तुझी अर्थात

जनताजनार्दनाची सेवा करण्याची स्वयंभूवृत्ती देऊन अनेक जन्म द्यावेत. अशा जन्मांत आम्ही सर्वोद्धार करून तुझी कीर्ति करावी एवढीच आशा आहे. संत शेख महंमद महाराजांच्या या वृत्तीकांक्षेतच त्यांच्या 'समदृष्टी विचार' धारणेचे स्वरूप स्पष्ट होते. याच धारणेने त्यांच्या मुखातून तत्त्वबोध प्रकटतो.

“नरदेह लाधल्या स्वहित तें करा । पापे यमपुरा, नका जाऊं ॥१॥

विषयाचें सुख भोवविल दुःख अविद्येनें मूर्ख, नाडिले बहु ॥२॥

शेख महंमद ज्ञानी परात्पर ध्यानी । जनांत विजनी तत्त्वबोधे ॥३॥”

जनात विजन पाहण्याची कला 'स्व'मध्ये सर्व आणि सर्वाभूती 'स्व' अनुभूतीतून घडते हेच 'सम' ज्ञान होय. हे ज्ञान सर्वांठायी उत्पन्न व्हावे व सर्वांना 'स्व'हित साधता यावे अर्थात स्वयंभूत्वाचा अनुभव यावा यासाठीचा प्रबोध कीर्तनातून संत शेख महंमद महाराज करू लागतात. महाराजांच्या या वृत्तीची अनुभूती महाराजांच्या प्रत्यक्ष वर्तनातून अवतीभवतीच्या लोकांना येते. आजम यांची अनुभूती त्यांनी लिहिलेल्या अभंगातून प्रकटली आहे.

“श्रीगुरू शेख महंमद नयनी अवलोका भावें । अर्थ पाहता षड् अक्षरी ब्रह्म सावेव ॥४॥”

या अभंगात पुढे म्हणतात,

“हरिसी हरिजन भिन्न नव्हती नसेचि संदेह । हरि आत्मातें शरीर हरीचीं हरि त्यांचा देह ॥
हंस रूप जगी वर्तति अद्वयपदग्राह ॥४॥”

याच अभंगात आजम म्हणतात,

“मत्येक ब्रह्म स्तंभ पावतो ऐक्यरूप निःस्सिम । ममैवांश गीतार्थी साक्ष ऐका निष्काम ॥
मधुसूदन वचनोक्ति योत्सुखांतरा राम । मदनांतक नगजापतिशी अखंड हृदयी विश्राम ॥३॥”

सर्वाभूती 'स्व' पाहून वर्तन करणाऱ्या शेख महंमद महाराजांचे स्वभावचित्र आजम यांनी अनुभूतीपूर्वक चितारले आहे.

संत शेख महंमद महाराजांची जीवनधारणा दृष्टी 'योगसंग्राम' ग्रंथात ठायी ठायी व्यक्त झाली आहे. दुसऱ्या प्रकरणात ते म्हणतात,

“तो साधु भजनी निराशे भजे । म्हणे विश्वलोक मजचि साजे । ते तारावे गा ईश्वरा वोजे
। या लागी ग्रंथ करी ॥२१॥”

स्वतःत विश्वलोक अनुभवणारे महाराज विश्वतारणासाठी ग्रंथलेखनसेवा करीत आहेत. अहं पूर्ण गळून पडला आणि आपणच ब्रह्मरूप, सर्वात्मक झाले अर्थात समदृष्टी प्राप्त झाली. हे महाराज स्वतःच्या नावाचा सूचक अर्थ सांगून कथन करतात. ते चवदाव्या प्रसंगात लिहितात,

“सहा अक्षरी शेख महंमद । अक्षरांचा वेगळा सांगेन भेद । तेणे आनंदती सिद्ध साधु भेद
 । टीका ऐकता ॥८८॥
 शे म्हणिले सेविले सद्गुरू निधान । ख म्हणजे खळखळे वेगळे संपूर्ण । भाव धरून प्रेम
 उन्मन सोहं तत्त्व बोधे ॥८९॥
 दो अक्षरांची टीका जाली । पुढे ती अक्षरांची आरंभिली । सावध पाहिजे ऐकिली । महा
 प्रश्रिकी ॥९०॥
 म मायारहित जनार्दन । अहंकारावेगळे लक्षण । त्यास नाही बद्धता जाण । निर्विकार सदा
 ॥९१॥
 मागुते म अक्षर आले । मळावेगळे ब्रह्म कोंदले । म्हणऊन अक्षर दुणावले । स्तवनालागी
 ॥९२॥
 द द्वैतावेगळा स्वहिंबपणे । यालागी द अक्षर लागले पाहणे । स्तुति वर्णिता कष्टली पुराणे
 । अहं धरती तेवेळ ॥९३॥”

सहा अक्षरांच्या या सूचक स्पष्टीकरणांतून, स्वतःचे मुस्लिम असणे, अध्यात्मज्ञानाचा परिचय, निस्सीम भक्तिभाव, लेखन हेतूमागील निरहंकारी भाव, सद्गुरूकृपा अशा शेख महंमदांच्या व्यक्तिमत्त्वातील आणि वाङ्मयातील सर्वच गोष्टींचा सहज स्फोट झाला आहे. एकप्रकारे आपले व्यक्तिमत्त्व आणि धारणादृष्टि याचा स्पष्ट उल्लेख संत शेख महंमद यांनी केला आहे.

मुमुक्षूंना ‘पवनविजय’, ‘निष्कलंक प्रबोध’ यासारखी ग्रंथरचना करून देऊन त्यांना योगमार्गाद्वारे अद्वैतापर्यंत पोचण्याचा मार्ग प्रशस्त केला. तर ‘योगसंग्राम’ हा समग्रग्रंथ आणि विविध प्रकारची स्फूटरचना करून ज्ञान, विज्ञान, प्रपंच ज्ञान, कुटुंबवत्सलता, व्यवहारज्ञान आदि सर्व गोष्टींविषयी, नामसंकीर्तन परंपरेतून प्रबोधित करून उद्धार करण्याचा प्रयत्न केला. हे सर्व करीत असतांना सर्वप्रकारे भेदनिषेध आणि समदृष्टीपूर्वक करुणा या गोष्टी त्यांच्या समदृष्टीविचार असलेल्या जीवनधारणेच्या द्योतक होत. ‘गायका’ या प्रकरणाच्या अखेरीस संत शेख महंमद महाराज म्हणतात,

“एकोनि निश्चय निधरि । समदृष्टी न्याहाळिलें ईश्वरें । आता तो पाहा तदाकारें । मूळ कूळ
 ग्रासोनियां ॥५०॥

सद्गुरूकृपेचा उद्बोध । मीन पंथें चढलों उर्ध्व सिद्ध । ब्रह्मानंदे सद् चिद । तेंहि विरोनि
 गेलें ॥५१॥

दृश्यादृश्य भावना । तेंचि तदाकार लोपली जाणा । तेथें शेखमहंमदपणा । ठावचि नाही
 ॥५२॥”

शेखमहंमदपणा हा लौकिक भाव जाऊन विश्वात्मकता प्रकट झाली आणि अवघे विश्व समदृष्टीने व्यापले.

वयाच्या पंधराव्या वर्षी ज्ञान प्रकट झाले असले तरी आपल्या सर्व ज्ञानमय अवस्थेचे श्रेय संत शेख महंमद महाराज आपल्या सद्गुरूंना देतात. ही समदृष्टी विचार, जीवन धारणा सद्गुरूपरंपरेने आपणास प्राप्त झाली. आपण सद्गुरूस्वरूप झालो असे नोंदवितात. सद्गुरू महिमा कथन करतांना सद्गुरूंमुळे आपली अवस्था कशी झाली हे सांगतांना महाराज म्हणतात,

“भाजल्या उपरी जोंधळा । होय जन्ममरणावेगळा । तैसा वैराग्ये करी वेल्हाळा । सद्गुरू संगे ॥११॥

लोखंडी जिरे पाणी । पाणीपणें निर्वेजुनी । परी तें सांडिता नयनीं । ना दिसे बापा ॥१२॥
ऐसा जो निर्गुणी आटला । तो आयागमना चुकला । सद्गुरूपणे यातायाती मुकला ।
लक्ष चौऱ्यांशीच्या ॥१३॥

एका सद्गुरूच्या संगे । निवली अष्टही अंगे । शेख महंमद नाना सोंगे । पारुषली ॥१४॥”
दुसऱ्या एका अभंगात ते म्हणतात,

“सद्गुरूराज विवेकी । बोधे कृपा केली निकी । अनिवार प्रेमळ तुकीं । शेख महंमद ॥”
पुढील अभंगाच्या ध्रुवपदात ते म्हणतात,

“ऐसे सद्गुरू क्षेत्रपाळा । भावें प्रणिपात दयाळा । महाराजा दीनवत्सला । सगुण निर्गुणा
वेगळा ॥१५॥”

संत शेख महंमद महाराज स्वयंप्रकाशोत्तर पौर्वदेहिक साधनेतून झालेले होतेच. तथापि आता सद्गुरू कृपेने त्यांची समदृष्टी विचारयुक्त जीवनधारणा निर्माण झाली. क्षेत्र क्षेत्रज्ञ योगातील सद्गुरूच त्यांच्या क्षेत्राचे अर्थात जीविताचे क्षेत्रपाळ झाले. त्यामुळे सद्गुरूंची आणि महाराजांची जीवनधारणाही एकरूप झाली.

संत शेख महंमदांची साहित्यदृष्टीविषयी आपल्या टंकलिखित प्रबंधात डॉ. भीमा मोदळे लिहितात, “ते स्वतःला सद्गुरूरूप गेल्याचे मांडतात. ते महाराजांच्या जीवनधारणेविषयी लिहितात, याचा अर्थ शेख महंमदांना योगमार्गाचे विवरण करावयाचे आहे, पण ते शिष्यांच्या कानात मंत्र देण्यासाठी नव्हे, तर सामान्य समाजाला योगमार्गाकडे खेचून आत्मोद्धाराबरोबर लोकोद्धारही करावा हा सुप्त हेतू त्यांच्या योगमार्ग प्रचारात दडलेला आहे.”

संत शेख महंमद महाराजांची समदृष्टी विचाराने जीवनविषयधारणा ओतप्रोत आहे. ज्ञानात्मकतेतून प्रकटलेल्या समदृष्टीने त्यांच्या वृत्तीची विश्वव्यापकता संवेदित होते आणि अवघ्या विश्वोद्धारासाठी त्यांची जीवनभर धडपड सुरू राहते. अवघ्या जीवसृष्टीविषयीचा कळवळा त्यांच्या विभूतिमत्वात ओतप्रोत होऊन सेवारत होतो. अवघ्या जीवसृष्टीची सेवा त्यांच्या कृती आणि उक्तीचा अविभाज्य भाग होऊन बसतो.

(१९) संत शेख महंमदांचा गृहस्थाश्रम संतावेगळा

संत शेख महंमद महाराज प्रापंचिक अथवा कुटुंबवत्सल होते. फातिमाबी या त्यांच्या पत्नी. त्यांचा विवाह नेमका कधी झाला याविषयीचा उल्लेख नाही. मात्र संत शेख महंमद महाराजांची वंशावळ आपल्याला सांगितली जाते. वा. सी. बेंद्रे त्यांच्या गृहस्थाश्रमाविषयी कवितासंग्रहाच्या प्रस्तावनेत लिहितात, “शेख महंमद इस्लामधर्मीय होते व त्यांनीं आपल्या धर्माचा आचार धर्मनिष्ठेनें शेवटपर्यंत पाळला होता. ते गृहस्थाश्रमी होते. गृहसंसार साधूनच त्यांनीं आपली परधर्माची साधना उत्कृष्टपणे साधून दाखविली आहे. त्यांच्या पत्नीची कबरही त्यांच्या कबरीशेजारीं लागूनच एकाच दर्ग्यात आहे.” वा. सी. बेंद्रे यांनी ‘योगसंग्राम’च्या प्रस्तावनेतही जीवनविषयक माहिती लिहिली आहे. ‘योगसंग्राम’चे अनेकांनी संपादन केले आहे. प्रस्तावना लिहितांना संत शेख महंमद महाराज गृहस्थाश्रमी होते आणि त्यांची वंशावळ दिसते याव्यतिरिक्त फारसे भाष्य नाही. गुंथुर सोनथायमर, वा. सी. बेंद्रे, हेल्डेनबर्ग, डॉ. भीमा मोदळे, मी स्वतः (डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे), प्रल्हादमहाराज संस्थान, समकालीन संत, डॉ. गंगाधर मोरजे, ‘श्रीपूर महात्म्य’कार एकनाथ जोशी यांपैकी कोणीही त्यांच्या गृहस्थाश्रमाविषयी अगदी मर्यादित भाष्य केले आहे. त्यात त्यांच्या मठातील वंशजांकडून त्यांच्या पत्नीचे नाव फातिमाबी होते असे कळते. तर त्यांनीच दिलेली वंशावळ समोर मांडली जाते. मालोजीराजे आणि औरंगजेब यांनी ज्या इनाम जमिनी अनुक्रमे श्रीगोंदे आणि पुंडीवाहिरे येथील दिल्या आहेत त्यावरून; त्यांचा उपभोग घेण्यासाठी वंशावळी तयार केल्या असाव्यात. मात्र स्वतः शेख महंमद महाराज आपल्या पत्नीचा किंवा मुलांचा उल्लेख मराठी ग्रंथांत तरी कोठे करित नाहीत. वा. सी. बेंद्रे म्हणतात तसे त्यांनी लिहिलेले उर्दूतील किंवा फारशीतील लिखाण कोणी मराठीत आणले नाही किंवा आता ते अगदी त्यांच्या वंशजांकडेही शोधून सापडत नाही. संशोधकांनी याची दखल घेण्यास हरकत नाही. त्यामुळे संत शेख महंमद महाराज यांचा विवाह केव्हा झाला? त्यांच्या पत्नीचे घराणे कोणते? त्यांना किती व कोणती मुले झाली? त्यांना भाऊ-भगिनी किती व कोणत्या होत्या? श्रीपूर महात्म्यकार महाराजांच्या पत्नी सात्विक, प्रेमळ आणि रामभक्त होत्या असे म्हणतात एवढेच.

संत शेख महंमद महाराज यांची ग्रंथरचना धांडोळली तर कुटुंबवत्सल, प्रापंचिक जनसामान्यांना ‘नरदेह’ महात्म्य, कुटुंब व्यवहारबोध, भक्तिबोध, विवेकबोध, जत्रायात्रा, पूजाअर्चा, कुळधर्म कुळाचार यांविषयी प्रबोध करतांना दिसतात.

फातिमाबी आणि शेख महंमद महाराज यांचे पती-पत्नी संबंध, कुटुंब संसार यांचे चित्र स्पष्ट होत नाही. त्यांना मुले झाली आणि ती मोठीही झाली याविषयीचे कल्पनाचित्रही उभे करण्यास वाव

नाही. लडिवाळ अपत्यांचा संत शेख महंमद अनुभव कसा घेत असावेत? हे प्रश्न सुटत नाहीत. वा. सी. बेंद्रे म्हणतात तसे मुस्लिम धर्माची आचारसारणी अथवा धर्मधारणा त्यांनी अनुसरली होती. यासंदर्भातदेखील 'कुराण पुराण बोललो' ही उक्ती किंवा मुस्लिम धर्मिय परमार्थशास्त्रातील कलमे आणि पारिभाषिक शब्द त्यांनी आपल्या अभंगवाणीत, योगसंग्राममध्ये आवर्जून आणले आहेत. त्यांचा हेतू सर्व धर्माची सांगी एकच आहे असे सांगण्याची आहे. ते नमाज अदा करीत आहेत. त्यांची दिनचर्या काय होती? या प्रश्नाची उत्तरे मिळत नाहीत. सूफी अवलिया, फकीर म्हणून ते मिरवत नाहीत. 'शेख महंमद अविंध त्यांचे हृदयी गोविंद' हेच तेथे आवर्जून सांगतिले जाते. त्यांनी मांडलेल्या रूपकांमध्येही कोठेही कौटुंबिक संबंधातील संबंधांचा उल्लेख नाही.

भागवत परंपरेतील संत म्हणून आपण महाराजांचा निर्विवादपणे उल्लेख करू शकतो. भागवत परंपरेत चार भावंडे अर्थात निवृत्ती, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई ही सोडली तर बहुतेक सर्व संत हे कुटुंबवत्सल होते. मुलाबाळांविषयीचे त्यांचे वात्सल्य भक्तिमिशाने बालकृष्ण लीलांच्या स्वरूपात अनुभवता येते. बालकृष्ण लीला वर्णनामध्ये सर्वच संतांनी आपली अभंगवाणी मोठ्या प्रमाणावर खर्च केली आहे. संत शेख महंमदांनी मात्र तसे केलेले आढळत नाही. हे त्यांचे वेगळेपण फकिरी वृत्तीने मात्र कीर्तनकार म्हणून सतत भ्रमंती सुरू असल्यामुळे घडले असेल काय की प्रपंचविषयक, कुटुंब असूनही निरासक्ती हे कारण असावे. अपत्यप्राप्तीचा सोहळा संत शेख महंमदांनी कसा अनुभवला असेल याविषयी प्रश्न निर्माण होतात. पत्नी आणि मुले यांचा अनुल्लेख स्वतः सर्वच संतांनी केलेला दिसतो हे खरे असले तरी एवढ्या टोकाचा तो नाही. हे लक्षात घेतल्यावर खरोखरीच संत शेख महंमद महाराजांच्या कुटुंबातील दैनंदिन वातावरण कोणत्या प्रकारचे असावे याविषयी कुतुहल वाढत जाते. कुटुंबाविषयीची उदास वृत्ती म्हणावी तर त्यांच्या आचारबोध आणि प्रापंचिकांना बोध यांतून आलेली प्रमाणे तसे सुचवत नाहीत. या सर्व आढाव्यातून जो तर्क पुढे येतो तो असा की, संत शेख महंमद महाराजांचे वयाच्या पंधरा-सोळाव्या वर्षीच लग्न झाले असावे. कदाचित त्याही पूर्वी म्हणजे काळ आणि रूढींचा विचार करता वयाच्या बाराव्या वर्षीच त्यांचा विवाह झाला असावा. त्यांची विरक्त वृत्ती पाहून त्यांची प्रवृत्ती जागृत व्हावी आणि ते प्रपंचाला लागावे म्हणूनच मुलाण्याचा व्यवसाय करणे शक्य आहे का, अशी परीक्षा पिताश्री राजेमहंमद आणि आई फुलाई यांनी स्वामी चंद्रभट बोधले यांच्या साक्षीने, 'मुलाणीवृत्ती स्वीकार' हा प्रसंग हाती सूरु देऊन घडवला असावा. त्यातच संत स्वामी चंद्रभट बोधले यांच्या गुरुकृपेने संत शेख महंमद महाराजांना ज्ञान प्रकट झाले असावे आणि चंद्रभट बोधले यांनी शक्तिपातपूर्वक त्यांना आपले शिष्यही केले असावे. मात्र विवाह संपन्न झालेला असल्याने या दोन्ही घरंदाज मुस्लिम घराण्यांनी आहे त्या परिस्थितीत संत शेख महंमद महाराजांचा गृहस्थाश्रम स्वीकारला असावा. राजे महंमद आणि माता फुलाई यांच्या छायेखाली त्यांचा कुटुंब व्यवहार सुरू झाला असावा. माता-पिता धार्मिक वृत्तीचे

असल्याने फारशी आदळआपट न होता आणि कर्तव्यबुद्धीने शेख महंमद आणि फातिमाबी यांचा पती-पत्नी व्यवहार सुरू झाला. कुटुंबात आर्थिक व घरप्रपंच्यासाठी जमवाजमवीचा प्रश्नच नव्हता. संत स्वामी चंद्रभट बोधले यांनी संसारप्रपंच आणि परमार्थसाधना यांत मार्गदर्शन केले असावे. दरम्यान संत स्वामी चंद्रभट बोधले यांनी आपल्या शिष्याची ज्ञानसाधना करवून घेणे सुरू ठेवले असावे. कर्तव्यबुद्धीने पती-पत्नी संबंध होऊ लागले असावेत. त्यातूनच अल्पवयातच संत शेख महंमद महाराजांना अपत्यप्राप्ती झाली असावी. मुस्लिम धर्मातील चालीरीती जर ते गृहस्थाश्रम पावन म्हणून पाळत असतील तर ह्या गोष्टी ओघानेच येतात आणि तसेच घडले असावे. उभयतांची घरंदाज घराणी, धार्मिक वातावरण यामुळे माता फुलाईप्रमाणे फातिमाबीही भक्तिमार्गाला लागून संत शेख महंमद महाराजांचा अनुसार करणे स्वाभाविक दिसते. एकनाथ जोशी म्हणतात त्याप्रमाणे फातिमाबी रामभक्त होत्या. महाराजही रामभक्त होतेच. हे रामनामजप आणि उल्लेख यांवरून स्पष्ट आहे. अर्थातच भक्तिमार्गाने जाणारे परात्परगुरू संत स्वामी चंद्रभट बोधले आणि आजोबा फुलाई आणि राजे महंमद आणि योगसाधना आणि भक्तियोग अनुसरणारे मातापिता अर्थात संत शेख महंमद महाराज आणि फातिमाबी या सर्वांचे संस्कार अपत्यांवर झाले. या अपत्यांकडूनही परमार्थ साधना गृहस्थाश्रमी राहून घडू लागली. एकूण संबंध घराणे भागवत संप्रदायात समाविष्ट झाले. वंशावळीतील दावलजी, आजम, हाकीम ही मंडळी संत शेख महंमद महाराज यांचा केवळ अनुसारच करित नाहीत तर अभंग, आरत्या आदि भक्तिसाधनेस योग्य अशा रचनाही करतात.

येथे एक प्रश्न उपस्थित होतो जर असे असेल तर श्रीकृष्णाच्या बाललीलांमध्ये संत शेख महंमद महाराज का रमले नाहीत? शेख महंमद महाराज प्रपंची राहूनही योगसाधनेत अधिक रमले हे 'पवनविजय' या प्रकरणावरून स्पष्ट आहे. 'शिवस्वरोदा'सारख्या संस्कृत ग्रंथावर भाष्य करायचे सोपे नव्हते. योगसाधनेचे सतत प्रयोग संत स्वामी चंद्रभट बोधले यांच्या सान्निध्यात सुरू असणार. त्याचबरोबर प्रपंचात लक्ष केंद्रित होऊ नये म्हणून सतत सूफी अवलियांप्रमाणे आणि भागवत कीर्तनकारांप्रमाणे भ्रमंती होत असावी. रामभक्तीयोगाने वृत्तीचा गंभीरपणा अंगीकृत झाला असावा. या सर्व गोष्टी लक्षात घेता मुलांत रमणे जमले नाही. मुलांना परमार्थाचा छंद जडवणे तेवढे जमले हे लक्षात घ्यावे लागते. संत शेख महंमद महाराज गृहस्थाश्रमी असले तरी योगी अधिक कुटुंबात राहून भक्तिमार्गे जाणे कमी असे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व समोर येते. या सर्व कारणपरंपरेचा विचार करता कुटुंबवत्सल व्यक्तिमत्त्वातील अपत्यांविषयीचा बालकृष्ण रूपातील लाघव आपल्याला दिसत नाही.

संत शेख महंमद महाराजांचे असे योगीराज आणि भक्तराज असे व्यक्तिमत्त्व त्यांच्या अपत्यांवर बिंबले होते म्हणूनच अजम दावलजी आणि हाकीम यांच्या वाणी संत शेख महंमद महाराजांना सद्गुरू मानून साधना करतात. त्यांचे कार्यकर्तृत्व वर्णिताने. वा. सी. बेंद्रे यांनी महाराजांच्या चरित्रविषय अभंगरचनाही 'कवितासंग्रह'मध्ये संपादित केल्या आहेत. त्यात अजम, दावलजी आणि

हाकीम यांनी केलेल्या शेख महंमद महाराजांवरील आरत्या संपादित केल्या आहेत. त्यातून शेख महंमद महाराजांच्या गंभीर योगीभक्त अशा विभूतिमत्त्वावर प्रकाश पडतो.

अजम लिहितात,

“श्रीगुरू शेख महंमद नयनी अवलोका भावे । अर्थ पाहता षड्अक्षरी ब्रह्म सावेवे ॥१॥
सेविति संत मुनिजन अखंड अनुभव संतोषे । शैवी वैष्णव दीक्षा या स्थळीं होती अस्पर्शे
॥ शेवट वेदांताचा निःशब्द विगळित षड्कोशे । सेजे उन्मनि येउनि जेथें जगदाभास
निरसे ॥१॥

खळुविद ब्रह्मास्मि निश्चय वेदांचा देख । खंडन मनसा वाचा दृष्ट्यारहीत ॥ खमकतादि
भौतिक सृष्टि यासी पडे आंख । खंत नसे पूर्णत्व पाहाता विश्वा सन्मुख ॥२॥”

अजमांनी लिहिलेल्या आरतीतील हा अंश शेख महंमदांच्या पूज्य सद्गुरू व्यक्तिमत्त्वावर प्रकाश टाकतो.

दावलजी तर प्रत्यक्ष परब्रह्म स्वरूप मानून शेख महंमदांची आरती करतात. ते लिहितात,

“पांचा तत्वांची करूनी आरती । ज्ञानदीप लाऊनि घेतली हातीं । भावें वोवाळिले आम्हीं
श्रीपती । शेख महंमद गुरू माझा तो सती ॥५॥
त्यांचे कृपेनें केली आरती । दावलजी म्हणे मी बहु मूढमती ॥ घेऊनि बैसलें मजला
पंगती । सद्गुरूप्रसादे अविनाश आरती ॥६॥”

हाकीम यांनी लिहिलेल्या आरतीत ते म्हणतात,

“आरते आरती उन्मनि अवस्था जेथें । उन्मेयें अविलंबे प्रकाश स्वयंभु हा तेथें ॥१॥
उर्ध्व दृष्टि बुडुनि सृष्टि तन्मयता अंतरी । ज्ञानामृत वर्षती धारा पूर्ण विश्रांती ॥१॥
त्रिवेणी संगमीं स्थान नित्य दर्शन । पूज्य पूजक पहातां भावें जाला आपण ॥२॥
तूर्येचे जे अंतःकरणी हो महदानन्द । हाकीम महंमद आरती ऐसी भाविका छंद ॥३॥”

तिघांनी लिहिलेल्या आरत्यांच्या आधारे असे स्पष्ट जाणवते की, गृहस्थाश्रमात, लोकांतात आणि योगी या तीनही अवस्थेत योगीभक्त असे विभूतिमत्त्व प्रदर्शित होते. भागवत संप्रदाय जाणीवपूर्वक स्वीकारून आणि संत ज्ञानेश्वर हे परात्पर सद्गुरू असल्यामुळे अन्य भागवत संतांप्रमाणे संत शेख महंमद महाराज आपले पारमार्थिक साधनेतील सिद्ध योगीभक्त असे विभूतिमत्त्व ढळू देत नाहीत. पौर्वजन्मातील साधना योगभ्रष्टेमुळे प्रकटल्यानंतर त्यांची अवस्था एकप्रकारे संत ज्ञानेश्वर माऊलींप्रमाणे झालेली दिसते. मात्र तत्कालिन परिस्थिती घराण्याची व मुस्लिम परंपरा याप्रमाणे या अवस्थेपूर्वीच विवाहबद्ध झाल्यामुळे अलिप्त भूमिकेतून त्यांनी कौटुंबिक कर्तव्ये पार पाडली आणि योगसाधना आणि सद्गुरूपरंपरेतील भक्तिपरंपराही अनुसरली असेच म्हणावे लागते.

(२०) तस्या जागर्ती संयमी

या निशा सर्व भूतानाम् । तस्या जागर्ती संयमी ।

यस्या जाग्रती भूतानि । सा निशा पश्यतो मुने ॥

भगवद्गीतेतील या योगी, ऋषी, मुनी, तपस्वी, धुरीण यांविषयीच्या सूत्ररूप वचनाप्रमाणे संत शेख महंमद महाराजांचे विभूतिमत्त्व विकसित झाले होते. वस्तुतः निरासक्त योगी असलेले शेख महंमद महाराज, लोकांतात गृहस्थाश्रमी राहून; मध्ययुगीन भागवत संतपरंपरेचे पायिक म्हणून आपले जीवन व्यतीत करतांना दिसतात. मध्ययुगीन भागवत संतपरंपरेतील संत ज्ञानेश्वर माऊलींनी अज्ञान नाहीसे व्हावे, लोकांत डोळस व्हावे, व्यवहार प्रेममय व्हावा, 'ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी' व्हावी म्हणून भगवद्गीतेवर भाष्य घडवून 'सत्य' तत्त्वाची सर्वात्मकता सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला. भेदरहित, वर्गरहित, जातीरहित जीवसृष्टीच्या प्रेममय अस्तित्वाचा ध्यास घेतला. संत नामदेव महाराजांनी 'नाचू कीर्तनाचे रंगी । ज्ञानदीप लाऊ जगी ॥' अशी लोकशिक्षकाची भूमिका स्वीकारली. अवघे जीवन यासाठी खर्च व्हावे यासाठी 'शतकोटी तुझे करीन अभंग' असे म्हणत; सेवाभक्तीला भाळलेल्या गोविंदस्वरूप, पांडुरंगाचे श्री विठ्ठल रूप लोकांसमोर उभे केले. सेवा आणि तीतिक्षा अर्थात सबुरीचे हे प्रतीक पुढे ठेवले. परआक्रमणे, मतामतांचा गलबला, मनोदौर्बल्यातून प्रकटलेली विकलता यांवर मात करून, सत्व आणि स्वत्व जागरणाची साधना सुरू केली. चोखा, बंका, सोयरा, कर्ममेळा, सावता, गोरा, नरहरी, खेचर आदि सर्व ज्ञाती, वर्ग, स्तर यातून समाजाचे जागृत प्रतिनिधी एकवटले आणि ज्ञान आणि प्रेम प्रेरित करणारी क्रांती घडली. यांपैकी प्रत्येक संताला आपल्या वंशपरंपरेतील वा ज्ञातीपरंपरेतील मार्गाचा वैयक्तिक पातळीवर अनुसार करून मोक्षसाधना करता आली असती. लोकजागृतीचा, सामूहिक जीवननिष्ठेचा मार्ग पत्करून त्यांनी जनताजनार्दनाला आळवले. सामाजिक, राजकीय, आर्थिक स्थितीगतीच्या परिणामस्वरूप समाजाला आलेला अनाचार, दंभाचार, भ्रष्टाचार, अहंकार, अंधाकार, दास्यता, लाचार अवलंबित्व नाहिसे होऊन महाराष्ट्रधर्माचे महंतत्व अर्थात सात्विकता जागृत व्हावी, अशी आस मनात ठेवली. धार्मिक, राजकीय, आर्थिक धुरिणत्वाचा लोकजीवनाशी पुन्हा समन्वय साधला जावा यासाठीचा खटाटोप; सामूहिक अध्यात्मसाधना, भक्तिमार्ग स्वीकारून केला. मनोउन्नयन हा सर्व दुरितांवरील एकमेव उपाय होय हे या संतमंडळींनी सामूहिकपणे ओळखले आणि योगिक संयमाने स्वपेक्षा सर्व डोळ्यासमोर ठेवून सर्वांगे प्रबोधन करण्याचा मार्ग निवडला. घर, दार आणि विश्व उजळण्याचे व्यापक परिमाण आपल्या भक्तियोग साधनेला दिले.

असे झाले तरी परकीय आक्रमणे आणि संभ्रमित आणि दौर्बल्ययुक्त मनाने सामूहिक साधनेला ओहोटी लागली. नेटाने पुढे जाण्यासाठी संयमी संतांची अर्थात ऋषी, मुनी, योगी, लोकशिक्षक,

धुरीण यांची परंपरा लौकिकातून लुप्त झाल्यासारखे झाले. पुन्हा एकवार घराघरात, लोकजीवनाच्या पृथक, पृथक मर्यादित समूहात आपापल्या भक्तिपरंपरा, कुलधर्म, कुलाचार परंपरा यांचा आश्रय मोठ्या प्रमाणात घेतला गेला. ही मरगळ, राजकीय अस्थिरतेने आणलेल्या आर्थिक आणि सामाजिक अस्थिरतेच्या आधीन जाऊन अधिक वाढत गेली. प्रवाहपतित समाज राजकीय सत्तास्पर्धेच्या कचाट्यात अधिक दुर्बल स्वरूपात अंधवृत्तीश्रयी झाला. परकीय सत्ता ही राजकीय आणि धार्मिक अशा दोन्ही स्वरूपात समाजजीवनावर सतत आक्रमण करित राहिली. याचे यथोचित वर्णन 'उंदीर मांजराचा जीवघेणा खेळ' आणि 'सोडलं तर पळतंय धरलं तर चावतंय' या उक्तीतून करता येईल. यातच एतद्देशीय आणि परकीय विकृत समाजकंटकांनी, धर्म आणि अर्थ या दोन्ही पातळीवर शोषण सुरू केलेले. यामुळे सांस्कृतिक, राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक परवशतेच्या कचाट्यात अवघा समाज, 'कूपमंडूक वृत्तीने' आपले स्वत्व आणि सत्व अंध, पराधीनतेने जपण्याची धडपड करू लागला. थोडक्यात जीवमात्रांना अंधःकारयुगाचा सामना करण्याची वेळ आली. परकियांच्या आश्रयाने भारतात आलेली सूफी परंपरा जवळची वाटली. एक आशेचा किरण दिसू लागला. कट्टर इस्लामिक परंपरांना छेद देणारी ही सूफी परंपरा, एतद्देशियांना स्वत्वाच्या पुनर्जागरणासाठी उपयुक्त वाटू लागली.

संत ज्ञानदेव-नामदेव यांनी सुरू केलेले जागरण पुन्हा जोमाने सर्वगत करता येईल असा विश्वास बळावला. ही जागृतता राजकीय किंवा धार्मिक एकारलेपणाची नव्हे तर सर्वात्मक सुखासाठीची आहे हे जाणणारी संयमी सिद्धपरंपरा सरसावली. या पुनर्जागृतीची प्रथम ज्योत सूफींना जवळचे राजेमहंमदांचे स्नेही स्वामी चंद्रभट बोधले यांच्या ठिकाणी 'ज्ञाना करि पाती' या स्वरूपात अर्थात संत ज्ञानेश्वरांच्या योगबलाने झालेल्या शक्तिपातातून उजळली आणि विश्वात्मक अध्यात्मजीवनाचा सत्यनिष्ठ विचार पुन्हा प्रकटला.

वा. सी. बेंद्रे यांनी 'कवितासंग्रह' या खंडाच्या प्रस्तावनेत काही निरीक्षणे नोंदविली आहेत.

(१) 'चंद्रभट बोधले हे चंद्र व इस्लामी संस्काराप्रमाणे चांद बोधले म्हणूनच हिंदू व मुसलमान लहान थोर अनुयायांत प्रसिद्धी पावले.

(२) चंद्र बोधले यांच्या अनुयायांत हिंदू मुसलमानांचा बराच भरणा होता. त्यांत खास निजामशहा असल्याने त्यांचे अधिकारीही चंद्र बोधल्यांचे चरणीं लागले असल्यास नवल नाही.

(३) हिंदूधर्मीय अनुयायी पराविद्येच्या जोपासनेच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे होते.

(४) शेख महंमदांना त्यामुळे सहजच जनार्दनपंत व त्यांचे शिष्य एकनाथ आणि इतर ब्राह्मणादि शिष्यांच्या संगतीत बराच काळ काढावयास मिळाला.

(५) शेख महंमदांना लहानपणी जशी इस्लामी धर्माचारांची आवड व संवय लागली होती तशाच त्यांनी हिंदू धर्माचारांतील चालीरीती अगदी जवळून पाहिल्या होत्या.

(६) शेख महंमद इ.स. १५९३ नंतर मालोजीराजांच्या आश्रयाने श्रीगोंद्यास आले व शेवटपर्यंत तेथेच राहिले. शेख महंमद बरेच दूरवर हिंडत असत. त्यामुळे त्यांनी बऱ्याच पंथीय वर्गोंच्या आचारविचारांची बारकाईने पाहाणी केलेली दिसते.

(७) “अविंध जातीस निजपलों । कुराण पुराण बोलों लागलों । वल्ली साधुसंद्धास मानलों । स्वहितपराहितागुणे ॥” या नोंदी अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. एकप्रकारे स्वामी चंद्रभट बोधले यांचे शिष्य जनार्दनस्वामी आणि संत शेख महंमद महाराज यांच्या रूपाने समग्र राजकीय, सामाजिक, आर्थिक अस्मितेच्या काळात मानसिक स्थैर्याकडे सात्विकतेने घेऊन जाणाऱ्या महान विभूतिमत्त्वांची एक नवी आणि समावेशक अशी मालिका अस्तित्वात आली. त्यांत संत शेख महंमद महाराज हिंदू आणि मुसलमान अशा दोन्ही परंपरांतील साम्यस्थळे आणि प्रेमपूर्ण एकात्मता अधोरेखित करून द्वेषमूलकता नष्ट करणारे विभूतिमत्त्व उदयाला आले. त्यांनी आपल्या योग आणि भक्तिमार्गसाधनेने बहुसंख्यांक हिंदूंना आपलेसे तर केलेच, परंतु मुस्लिम ही एकक एक जाती सारणी आहे एथवर मुलतत्त्ववाद्यांची धार बोथट करण्यात यश मिळवले. हे कार्य तर ऐतिहासिक महत्त्वाचे होते. हे विभूतिमत्त्व अत्यंत डोळसपणे योगशास्त्र आणि भक्तियोग यांकडे खेचले गेले होते आणि वेदप्रामाण्यांसह उपनिषदे, रामायण, महाभारत आणि योगविद्या यांसह अत्यंत डोळसपणाने, दृढतेने समाजजागृतीसाठी नवविधाभक्तीतील कीर्तनभक्तीची कास धरून समाजमनाला पराविद्येच्या मार्गाने निर्भय आणि आस्तिक करण्यात गढले होते.

संत शेख महंमदांची भ्रमंती आणि लोकांत ह्या गोष्टी एखाद्या ऋषी व्यक्तिमत्त्वाप्रमाणे केवळ सामाजिक मनाच्या व्यवस्थापनासाठी आणि व्यावहारिक संबंधातही सशास्त्रता आणि प्रेममयता आणण्यासाठी कटिबद्ध झाले होते.

“एका हरि अल्ला जरी दोन असते । तरी ते भांडभांडोच भरते । वोळखा कांहीं ठाव उरों न देते । येरून येरांचा पै ॥”

योगसंग्रामातील हा उल्लेख म्हणजे संत शेख महंमद यांचा पंथनिरपेक्ष अध्यात्माचा विचार होय. सांप्रदायिक विद्वेषापलिकडे जाऊन मानव्याचा विचार केला पाहिजे. ही सत्यनिष्ठा जपली तर मानवी जीवनात परस्पर आणि वैश्विक प्रेम प्रकटेल ही शेख महंमद महाराजांची भूमिका संत ज्ञानेश्वर माऊलींच्या पसायदानामधील ‘सम’दृष्टी विचाराचे पुनरुज्जीवनच म्हणता येईल.

“जैसीं एका शरीरास अनेक नावें । तैशी सहस्रनामें ओळखा भावें । परि एक मूळ नाम करावें ठावें । सद्गुरू सेवूनियां ॥१४७॥”

योगसंग्रामातील अठराव्या प्रसंगातील या उल्लेखातून संत शेख महंमद तेथे ‘एक मूळ नाम’ अर्थात ‘सत्य’ तत्त्वाकडे घेऊन जातात. यासंदर्भात त्यांनी सूफी अवलियांनाही खडसावले आहे. ‘योगसंग्राम’च्या ५व्या प्रसंगात ते म्हणतात,

“चौदा पंथांचा आचार्य । सोफी खरा । आपल्याच मार्गास म्हणवी बरा । आणिकांतें
निखंदून करी तोरा । त्याचें ज्ञान मिथ्या असे ॥१००॥”

सर्व प्रकारचा अहंकार हा पृथक्त्वाला कारणीभूत होऊन विनाशाकडे नेतो हे महाराज निक्षून सांगतात. एकात्म मानवी समाजाचे उत्तुंग ध्येय उराशी बाळगून अवघ्या सुलतानाशी मानसिक स्तरावर लढण्याचे सामर्थ्य संत शेख महंमद महाराज प्रदान करतात. त्यांच्या या दिव्य सत्यनिष्ठेमुळेच अत्यंतिक महत्वाकांक्षी आणि कट्टर मूलतत्त्ववादी इस्लाम, तथा स्वतःला जिंदा पीर म्हणविणारा अलंमगीर बादशाह देखील संत शेख महंमद महाराजांना शरण आला. आयुष्याच्या अखेरच्या पर्वात विद्वेशाचे सगळे कंगोरे गळून पडण्याची शक्यता असते; मात्र त्यासाठी निरासक्त विचार आणि सत्यनिष्ठा स्फुरावी लागते. औरंगजेबाचेही असेच झाले असावे. यासाठी शेख महंमदांच्या अध्यात्मज्ञानाचा साक्षात्कार हेच महत्त्वाचे कारण ठरते. निजाम, निजामशाहीतील अनेक अधिकारी आणि स्वतःच्या कर्तृत्वावर विश्वास असलेले शूर सेनानी सरदार मालोजीराजे यांनी संत शेख महंमदांचे गुरुत्व स्वीकारले ते ह्याच दिव्य ज्ञानप्रचितीमुळे. केवळ चमत्काराला नमस्कार हे वरवर पाहता सामान्य माणसांना भजनी लावण्यासाठी उपयुक्त गोष्ट ठरते. मात्र प्रत्यक्ष शस्त्र, शक्ती आणि महत्वाकांक्षा यांच्या आधीन असलेल्या व्यक्ती केवळ दिव्यज्ञानापुढेच अशा व्यक्ती शरण येत असतात. संत शेख महंमद महाराजांपुढे अवघ्या भरतखंडाला हादरे देणाऱ्या राजकीय व्यक्ती शरण आल्या. ही त्यांची संतत्वाची शक्ती आहे. दिव्य ज्ञानच केवळ विपरित परिस्थितीत मानव्याची धारणा स्थिर ठेवण्यासाठी आधार होऊ शकते हे मध्ययुगीन संतांनी ओळखले होते. त्यांचा विचार म्हणूनच केवळ मुमुक्षुसाठीचा विचार असत नाही. तो विष्णूतत्त्वाचा अर्थात लोकधारणेचा विचार असतो. संत ज्ञानेश्वर माऊलीनंतर, मरगळलेल्या परिस्थितीला तेजस्विता आणि तत्परता या गुणांनी उजळण्याचे कार्य संत शेख महंमद महाराजांनी केले हे त्यांचे ‘तस्या जागतीं संयमी’ विभूतीमत्त्व होय. अशा कार्याची आवश्यकता सामूहिक स्तरावरच करावयाची असते हेही संत शेख महंमदांना वाटत होते. म्हणूनच त्यांनी स्वामी चंद्रभट बोधले आणि गुरुबंधू जनार्दन स्वामी यांचेकडून घेतलेला वाणवसा समकालीन लहानथोर संतांपर्यंत कसा प्रचलित होईल; याविषयी दक्षता घेतली. सद्गुरू स्तवनातील अभंगात संत एकनाथ महाराज यांची प्रशंसा केली. ही सवंगता नाही; तर संयमी योग्याचे जागरण आहे. ते म्हणतात,

“धन्य चांद बोधले । जानोपंता लोधले । त्यांच्या शेषें धाले । येकोजनार्दन ॥१॥

केली भागवत टीका । उद्धार विश्वलोकां । तेंच दिसे सायेका । स्वामीपासी ॥२॥”

सद्गुरूंचे दिव्यत्व उद्घोषित करतांना संत एकनाथांचे विश्वोद्धाराचे कार्य महाराज गौरवतात. जयरामांना मस्तकी सदाशिवांना मिरविणाऱ्या विश्वधारक पांडुरंगाचे दर्शन स्वतःत घडवितात. संत तुकोबारायांच्या कीर्तनमंडपाला अग्नीपासूनही संरक्षण देतात, प्रल्हाद महाराज, गोधड महाराज, मुधा पांगुळ, अनामिक

सत्शिष्य, पुत्र दावलजी, आजम, हाकीम एवढेच नव्हे तर संत रामदास या सर्व संतमंडळींच्या कार्याला विश्वोद्धाराची दिशा देऊन गौरवितात. म्हणूनच रामदास संत शेख महंमदांचा आरतीत गौरव करतांना म्हणतात,

“अभिन्नत्व आर्त अनिवार वाही । आठव ना विसर मज हृदयी घ्याई ॥ दृश्येविण दर्शन दिधले सम ठायीं । म्हणूनि वियोगे सोऽहं तत्व लवलाही ॥१॥”

विश्वाविषयीचा आर्त कळवळा आणि ‘सम’दृष्टी ह्या गोष्टीमुळे सोऽहं तत्त्वाचे जागरण सर्वांच्या ठिकाणी घडविण्याची दिव्य शक्ती संत शेख महंमद महाराजांमध्ये असल्याचा स्पष्ट निर्वाळा ‘चिंता करितो विश्वाची’ म्हणणाऱ्या रामदासांनी दिला आहे. संत शेख महंमदांचे हे समग्र समाजधारक अर्थात लोकधारक असे लोकबंधात्मक विष्णूतत्त्व समकालीन सर्वच संत मान्य करतात. त्यांना शरण जातात. त्यांचा अनुसार आपल्या स्वीकृत साधनामार्गात आणि लोकोद्धार कार्यात करताना दिसतात. यादृष्टीने संत शेख महंमदांचे विभूतिमत्त्व अवतीभवतीच्या ऋषीमत्वांशी जुळते मिळते ठरते. मुकुंदपेठेतील संत शेख महंमदांच्या अवतीभवती, सरस्वती-चंद्रभागा क्षेत्रात दधिचि, अगस्त्य, पाराशर, गालव, पांडू, सारस्वत, मांडव्य, भृंग, धौम्य, विश्वामित्र अशा अनेक ऋषींची स्थाने दिसतात. या सर्वांचा संदर्भ या ना त्या परीने महाराज आपल्या अमृतवाणीतून देतांना दिसतात. संत शेख महंमदांनी दिलेली विभूतिमत्त्वाची नामावली पाहिली तर प्राचीनतम भारतापासून मोगलकाळापर्यंतच्या अनेक सनातन हिंदूपरंपरेतील विभूतिमत्त्वे त्यात उल्लेखित आहेत. त्याचबरोबर मुस्लिम परंपरेतीलही नामावली आहे. वा. सी. बेंद्रे यांनी ही अप्रसिद्ध नामावली प्रस्तावनेत प्रसिद्ध केली आहे. नामावलीचा अभंग पाहिला की संत शेख महंमद महाराजांच्या व्यासंगी उत्तुंग व्यक्तिमत्त्वाची प्रचिती येते. त्याचबरोबर समदृष्टीपूर्वक लोकधारणा करण्यासाठीचा आर्त संघर्षही सूचित होतो. जग बदलले पाहिजे. ते व्यवहार पवळा, डोळस, प्रेममय आणि समत्वाने चहुखाणींचा विचार करून लोकधारणात्मकतेने प्रकटले पाहिजे हा ऋषीविचार समोर येतो.

समग्र संघर्षाच्या, अस्थिरतेच्या, संकरावस्थेच्या, विद्वेषाच्या चक्रीवादळसदृश्य परिस्थितीत, समग्र समाजजीवनाचा आधारस्तंभ बनून संत शेख महंमद महाराज विष्णूतत्त्व जागवितात आणि एकप्रकारे, परस्पर ग्रासणाऱ्या पाशवी महत्वाकांक्षेला स्वतःच्या संयमी विभूतिमत्त्वापुढे अर्थात योगसामर्थ्यापुढे शरण आणतात. चक्रीवादळ शांतविण्याचा हा खटाटोप केवळ दिव्यच होय.

(२१) महाभागवत संत शेख महंमद

संघर्ष महार्णवाच्या अंधारयुगात, संयमी योगी संत शेख महंमद महाराज भवसिंधूतील चक्रीवादळात सापडलेल्या अवघ्या लोकांस भागवतांची नौका बहाल करून; स्वतः त्याचे नावाडी होतात. महाभागवत विभूतिमत्वाची प्रचिती सर्व धर्म, पंथ, मार्ग, जाती, स्तर, वर्ग यांना घडवितात.

अभ्यासक, संशोधक पूर्वसूरींनी संत शेख महंमद महाराजांची 'सिजरा जदि कादिरी' मधील सूफी गुरुपरंपरांचा आधार घेतला. कुराणातील कलमांची प्रमाणं दिली. उर्दू, फारसी भाषा आणि इस्लामिक परिभाषा यांचे दाखले देऊन संत शेख महंमद महाराजांचा विभूतिमत्व अत्यंत मर्यादित करून; 'मुस्लिम मराठी संतकवी' असे म्हणत 'हिंदू-मुस्लिम' ऐक्याचे प्रतीक म्हणून संत शेख महंमद महाराजांची ठाशीव चर्चा केली आहे. संत शेख महंमद महाराज सूफी संत अवलिया होते हे या प्रमाणांनी सिद्ध करण्याचा प्रयत्न यशस्वी झाला आहे याचा निर्वाळाही काही मुस्लिम संशोधकांनी दिला आहे. मात्र सूफी संप्रदायातील एक, हे महाराजांचे व्यक्तिमत्त्व हत्तीच्या दृष्टांतासारखे एका अवयवासारखे मर्यादित आणि एकांगी ठरते याविषयीची परिमाणेच अधिक आहेत हे लक्षात घ्यावे लागते.

संत शेख महंमद महाराज गुरुपरंपरेनुसार नाथ संप्रदाय तथा सिद्ध संप्रदायाशी जोडले गेले होते. योगसाधना, योगशास्त्र विवेचन, समाधी साधन, अद्वैत प्रामाण्य या गोष्टी यासाठी पुरेशा आहेत. शिवस्वराहचा अनुवाद करून 'पवनविजय' हा संपूर्ण योगशास्त्रावरचा ग्रंथ लिहिणारे संत शेख महंमद महाराज हे नाथ संप्रदायातील नाथ होते हे स्पष्ट आहे. शेख महंमद महाराजांनी केलेले चमत्कार, सद्गुरुमहिमा आणि समाधीस्थानी असलेल्या सर्व खुणा आणि आख्यायिका संत शेख महंमद महाराजांचे नाथ सांप्रदायिक असणे सिद्ध करते. नाथ संप्रदाय हा शैव संप्रदाय मानला तर मठातील शिवपिंड, जयरामस्वामींना प्रत्यक्ष 'सरस्वती-चंद्रभागा' क्षेत्रातील, श्रीगोंदा येथील पांडुरंग मंदिरातील, मस्तकी सदाशिवासह अष्टवर्षीय गोपाळाचे अर्थात पांडुरंगाचे दर्शन देऊन अद्वैत बोध घडविणे या गोष्टीही त्यांचे नाथ संप्रदायातील अथवा सिद्ध संप्रदायातील स्थान स्पष्ट करते. प्रल्हाद महाराज, गोधड महाराज, राऊळबुवा, जयरामस्वामी आणि मुकुंदराज हे सांगाती व शिष्यही त्यांच्या नाथ संप्रदायाकडे अंगुलीनिर्देश करतात हे सहज ध्यानात येते. 'योगसंग्रामातील योगसाधना शास्त्र' ही संत शेख महंमदांचे नाथसंप्रदायाशी नाते स्पष्ट करते असे असून ते नाथ संप्रदायाचे पाईक होते असे म्हणणे ही एकांगीच ठरते.

सद्गुरू चंद्रभट बोधले हे श्री दत्तगुरूंना आदिनाथ मानणारे नाथयोगी असावेत असे सहज लक्षात येते. तथापि 'ज्ञाना करी पाती' या त्यांनीच केलेल्या उल्लेखानुसार

“गुरुकृपा ज्ञान, अनुभव परिसन । वस्तु जालें मन, बोलता न ये ॥१॥”

असे म्हणणारे स्वामी चंद्रभट बोधले स्पष्ट निर्वाळा देतात,

“माझे मन गुरुपाई चेडयलें । तस्कर पावले देहादिक ॥१॥

ज्ञाना करी पाती, प्रार्थी गुरुदिप्ती । प्रकाशली स्थिती अविनाथ ॥२॥”

याचा सरळ अर्थ आदिनाथ शिवांपासून - संत ज्ञानेश्वरांची गुरुपरंपरा हीच त्यांची नाथ सद्गुरू परंपरा ठरते. नाथ संप्रदायात श्री गुरू गोरक्षनाथांनी सांगितल्याप्रमाणे ‘नगुरोधिकम’ या सूत्राप्रमाणे स्वामी चंद्रभट नाथ संप्रदायी ठरतात. येथे एक गोष्ट लक्षात येते की, भागवत संप्रदायाचा पाया घालणारे संत ज्ञानेश्वर हे त्यांचे सद्गुरू आहेत म्हणजे स्वामी चंद्रभटांच्या रूपाने पुन्हा एकदा नाथ संप्रदायातून भागवत धर्मप्रवाह प्रशस्त झाला आहे. म्हणजे सद्गुरू चंद्रबोधले हे स्वतःला चांद बोधले म्हणवून घेतांना मागेपुढे पाहात नाहीत. वर उल्लेखित आणि त्यांच्या अभंगवाणीत नाममुद्रा येते तीही चांद बोधले हीच होय.

“ते सुख सोलिव, आनंद निरावेव । पावले गुरुराव चांद बोधल्यासी ॥४॥”

ही नाममुद्रा देतांना ‘सिजरा जदि कादिरी’ मधील उल्लेखाप्रमाणे ‘इलाहि बहुरमत खीरके खिलाफत वर हजरत सयेद चांदसाहेब कादरी’ ही सूफी गुरुपरंपरेची बिरुदावली ते स्वीकारतात त्यादृष्टीने ते सूफी संत ठरतात. असे असले तरी योगसाधना आणि भक्तिसाधना या मार्गांनी मार्गक्रमण करणारे स्वामी चंद्रभट बोधले संन्यास दीक्षा घेतात तेव्हा ‘दत्तदिगंबर’ नामकरण करवितात असे मुकुंदराजांनी गुरुपरंपरा देतांना सूचित केले आहे. योगीराज चंद्रबोधले - जनार्दन स्वामी - एकनाथ - योगी मुकुंददास - रामनाथ अशी परंपरा देतात. यातील योगीराज म्हणवून घेणे हे दत्तसंप्रदायिक सूचन होय. वा. सी. बेंद्रे यांनी नोंदविल्याप्रमाणे, ‘चंद्रबोधलेंनी उत्तर काळांत चतुर्थाश्रम किंवा संन्यास घेतला व ‘दत्तदिगंबर’ हे नाव धारण केले. पुढे ते दत्तदिगंबर या नावानेच ओळखले गेले. शेख महंमद महाराजांनी सद्गुरू नामावलीमध्येही हे नाव उल्लेखित केले आहे. ही नामावली वा. सी. बेंद्रे यांनी ‘कवितासंग्रह’ या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत दिली आहे,

“दत्त दिगंबर योगी, मीन विहंगम पिपिलिका । विज्ञान विवेक, सोऽहं आळोपिका । शेख महंमद आरती प्रेमबोध धृती, भक्तीची कलिका ॥२३॥”

या उल्लेखात मीन, विहंगम आणि पिपिलिका अशा अनेक मार्गांचा बोध करून सद्गुरू दत्तदिगंबरांनी आपली धृती आणि भक्ती विकसित केल्याचे स्पष्टपणे म्हटले आहे. ‘योगसंग्राम’ ग्रंथातील तिसऱ्या प्रसंगात तर थेट “ॐ नमो सिद्ध अविनाश दिगंबरा ।” असा उल्लेख संत शेख महंमद महाराज करतात. याचा अर्थ सरळ आहे नाथ, सूफी आणि दत्त संप्रदायाची परंपरा स्वामी चंद्रभट बोधले यांच्याकडूनच संत शेख महंमदांकडे भागवत धर्मपरंपरेबरोबर आली होती. सद्गुरू शिष्य संवादात स्वतःचे कुळ उलगडून सांगावे अशी विनंती महाराज स्वामी चंद्रभटांना तिसऱ्या प्रसंगात करतात,

“तुम्ही तर अविनाश दिगंबरू । मी पूर्वी होतो कवणाचा कुमरू । हे सांगावे जी मजला साचारू । पूर्ण कृपा करूनिया ॥३९”

ही प्रार्थनाही दत्तदिगंबर पंथाचा गुरुपरंपरेने उल्लेख करते. प्रसंग तिसऱ्यात परमेश्वराच्या चहुशक्तींचा अर्थात निजशक्तीचा चार शक्तीत विस्तार कसा झाला याविषयी विवेचन आहे. त्यातील पराशक्ती, अपराशक्ती, सूक्ष्मीशक्ती आणि कुंडलिनीशक्ती यांविषयी विचारलेल्या प्रश्नांच्या उत्तरात शक्तीमत्तेचे विवरण आहे. हटयोग, तंत्रशक्ती इ. शैव आणि शाक्त संप्रदायाच्या मार्गांचे ज्ञान सद्गुरूंकडून शेख महंमदांना झाले. सिद्धीज्ञानही त्यांना मिळाले. याचा अर्थ असा की, स्वामी चंद्रभट बोधले यांनी शेख महंमदांना शैव, शाक्त, सिद्ध, नाथ, दत्त आदि संप्रदायांचे ज्ञान भागवत संप्रदायाबरोबर देऊन निखळ भक्तिमार्गाचा बोध केला. हाच बोध त्यांनी जनार्दन स्वामींनाही केला असला पाहिजे. जनार्दन स्वामींनी भागवत धर्माचे कार्य संत एकनाथांकडे सोपविले म्हणूनच संत शेख महंमद महाराज संत एकनाथांच्या कार्याचा गौरव करतात. स्वतः संत शेख महंमद महाराजांनी सर्वार्थे सर्व संप्रदायांना सामावून घेणारे संप्रदाय म्हणून भागवत संप्रदायाचे महत्त्व ओळखून भागवत संप्रदायाची धुरा खांद्यावर घेतली असे म्हणण्यास वाव आहे.

उत्तर काळातील रचनांमध्ये रामनामाचा उल्लेख आणि रामनाम मंत्राचा

“राम जपा मंत्र सोपा । महा पापास हो धुनी ॥१॥

शिवा कंठीं राम गांठी । शांति उठी, हळहळाची ॥२॥

विश्वासें तत्व उच्चारी । नाही भवपुरी शेख महंमदा ॥३॥”

आग्रह या गोष्टी संत शेख महंमदांना रामदासी संप्रदायाचा परिचय होता. वैष्णव संप्रदायाचाच तो भाग आहे हे लक्षात घेऊन त्या संप्रदायालाही भागवतात सामावले पाहिजे असे त्यांना वाटत असावे. त्यांनी स्वामी रामदासांनाही जवळ केले होते. समर्थ रामदासांनी त्यांची लिहिलेली आरती या गोष्टीची साक्ष देते.

संत शेख महंमद महाराजांच्या ठायी असे सर्व प्रवाह एकवटलेले होते. या सर्व प्रवाहासह ते भागवत संप्रदायाचे पाईक होतात आणि भागवताचा झेंडा हातात घेऊन वैष्णवांचा भजन, जप, वारी, कीर्तन असा विविधा भक्तिमार्ग प्रशस्त करतात. पंढरी महात्म्य लिहितांना भक्तिभावाने या सर्वसमावेशक महाभागवताचे अष्टसात्विक भाव दाटून येतात. ‘विडुल’ आणि ‘पंढरी’ रूपकांतून ते लिहितात,

“कटावरी कर, चंद्रभागा ठाणा । दावितसे खुणा, भवसिंधूच्या ॥१॥

पतितां कडसूत्र, भाविका पायवाट । दावी खुणा निकट, तरी उभा ॥२॥

भवसिंधूची खोली, ब्रह्मांड बुडे ऐसी । तळवा संतऋषी, भीजती ना ॥३॥

आषाढी, कार्तिकी, बोलांऊ धाडिती । अनुभव जाणती ज्ञानराज ॥४॥

विज्ञान तत्त्वबोधें, कळलें स्वधीयें । ब्रह्मानंद स्वरो, शेख महंमद ॥५॥”

भवसिंधूतून सर्वांना पार घेऊन जाण्यासाठी आषाढी कार्तिकीला तो सर्वांना बोलावतो हे शेख महंमदांना, 'विज्ञान स्वधीये' अर्थात विज्ञान ज्ञानपूर्वक अंतरबाह्य कळले आहे. ते 'विठ्ठल' नामाची सोडवणूक करतांना लिहितात,

“वि म्हणजे विकासला । ठ म्हणजे ठसावला । म्हणोनि विठ्ठल बोला । टीका प्रशीक
॥१॥”

'विठ्ठल' भक्तीतील मूर्तिपूजा ही 'सत्य' तत्त्वाची पूजा आहे. हे सांगून महाराज सगुण भक्तीचा तर मार्ग चोखाळतातच, परंतु संत ज्ञानेश्वरांना या भागवत परंपरेचे आद्यगुरुत्व देऊन आपली सद्गुरूभक्तीदेखील प्रकट करतात,

“भाविक भोळ्यां रक्षण । श्रीहरि व्यापून निर्गुण । जैसी करिते जतन जननी बाळका
॥४॥

हे कळीं आलें पुरतें । शेख महंमदा भावे । कृपा केली ज्ञानदेवे । सद्गुरूभक्ति ॥५॥”

'विठ्ठल' दैवत आणि क्षेत्र पंढरी ही वारकऱ्यांची जाहागीर. त्या पंढरी क्षेत्राचे वर्णन करतांना महाराज लिहितात,

“अविनाश पंढरी । अविनाश श्रीहरि । वाहीन अंतरी । व्यापुनि अलिप्त ॥१॥
मूर्ती लपविल्या । अविंधीं फोडिल्या । म्हणती दैना जाल्या । पंढरीच्या ॥२॥
अढळ न ढळे । ब्रह्मादिकां न कळे । म्हणती आंधळे । देव फोडले ॥३॥
चराचरीं अविट । गुप्त ना प्रकट । ओळखावा निकट । ज्ञान चक्षे ॥४॥
हरि जित ना मेले । आले ना ते गेले । हृदयांत लक्षिले । शेख महंमद ॥५॥”

संत शेख महंमद महाराज पंढरी आणि श्रीहरि दोन्ही निर्गुण असून येथे सगुण आहेत. ज्ञानचक्षूंनी याचा विचार भागवतांनी करावा म्हणजे पंढरीची दैना होण्याचा प्रसंगच नाही. एका बाजूला मूर्तिफोड्यांचे निखंदन तर केलेच, तसेच केवळ भक्तियोगात सगुणोपासना करून चालणार नाही. भक्तियोग हा सगुणाकडून निर्गुणाकडे जाण्याचा मार्ग आहे हे ज्ञानचक्षूंनी भागवतांनी समजून घेण्याची आवश्यकता आहे हे संत शेख महंमदांनी 'सगुण निर्गुण एकु गोविंदु रे ।' ही ज्ञानदेवांची सांगी पुन्हा ठासून सांगून भागवत धर्म अर्थात वारकरी पंथ सगुण भक्तीद्वारा निगुणापर्यंत घेऊन जाणारा राधामार्ग आहे हे त्यांनी स्पष्ट करून सांगितले. संत ज्ञानेश्वरांनी चोखाळलेला अद्वैताकडे जाण्याचा द्वैत मार्ग स्पष्ट करून द्वैतातील अर्थात भवातील भ्रामकता शेख महंमद महाराज अधोरेखित करतात. सगुण रूप पंढरी महिमा गातांना महाराज म्हणतात,

“निर्शून्ये निराळा श्रीहरि । सगुण साकारला पंढरी । रुक्मिणी माया हे सुंदरी । इच्छियेली
दुजी ॥१॥

चौदा खणाची पंढरी । सप्त सागर भीमा साजिरी । निशब्द वेणुनाद घुमघुम करी ।

अनुहाते ॥२॥

नव खंड पृथ्वीचा फेर । भीतरी मेरू आणि मांदार । आणीक अष्टहि गिरीवर । पवन धूप दीप ॥३॥

अकस्मात मेघांचे तर्पण । पुष्पे पुजा तारांगण । रवि शशी दिवटे गहन । फेरे घेती ॥४॥
धुवाएवढी उंच दीपमाळ । तेज प्रकाशलें प्रबळ । व्यापुनि श्रीहरि निश्चळ । स्वयंभु असे ॥५॥

मही एवढा बैसकार । यात्रा भरली चराचर । आनंद करिती सुर नर । हरिनामाचा ॥६॥
उत्तर दक्षिण पूर्व पश्चिम । चारी दारवंटे कायम । त्यात चौऱ्यांशीचा नेम । होय जाये ॥७॥

तरूवर अठरा भार वनस्थळी । देवता तेहतीस कोडी न्याहाळी । ती हीं आत वनमाळी । क्रीडत असे ॥८॥

ऐसी बाहिजकार पंढरी । देह शुद्ध सांगेन परोपरी । सावध व्हावें क्षणभरी । शेख महंमद म्हणे ॥९॥”

हे पंढरीचे रूपक चराचराला, अवघ्या विश्वाला, पंढरीतील निर्शून्य निराळ्या श्रीहरीची सगुणोपासना करताना अनुभवते. अध्यात्मिक पातळीवर वेदान्तप्रामाण्यासह सगुणोपासनेची ही परमावधी होय. “जेव्हां नव्हते चराचर । तेव्हां होते पंढरपूर ॥” या उक्तीची आठवण तर येथे होतेच. “महायोगपीठे तटे भीमरथ्या”, “परब्रह्म लिंगम भजे पांडुरंगम्” या श्रीमद् आद्य शंकराचार्य विरचित पांडुरंगाष्टकाची येथे सहज आठवण होते. भक्तीची अनन्यता अशी विश्वव्यापक होते हेच संत शेख महंमदांना यांतून सांगायचे आहे. सिद्ध योगी अद्वैतानुभूतीत विश्वात्मक होतो; तसा सगुणोपासक देखील भक्तीच्या निस्सीमतेने विश्वात्मक होतो याची प्रचिती पंढरी महात्म्यामधून संत शेख महंमद महाराज घडवितात.

ही सगुणोपासना आपल्या देहात आपल्याला कशी अनुभवता येते हे संत ज्ञानेश्वर माऊलींप्रमाणे महाराजही विवरण करून सांगतात. योगशास्त्र अभ्यासाने सिद्ध जेव्हा भक्तियोगाचा पुरस्कार करतो,

“नवविधा तेचि राधा सती । भक्ति निर्गुण अव्यक्ताला ध्याती । शेख महंमदी सोऽहं स्थिती । सद्गुरूकृपें फिटली भ्रांती ॥४॥”

असे राधारूपकातून स्पष्ट करून; औट हात देहात ही पंढरी अनुभवता येते आणि पिंडी ब्रह्मांडाची सगुणोपासना करता येते हे योगशास्त्राच्या आधारे शरीरातील चक्रस्थाने, शक्ती यांचे स्पष्टीकरण करीत म्हणतात,

“सांडूनी छत्तिसाची यात्रा । शेख महंमद जाला सामोरा । ब्रह्मरंध्री स्वयंभू ईश्वरा । दर्शन जालें ॥१७॥”

असा निर्वाळा देहावरील पंढरी रूपकातून देतात. केवळ पंढरीच्या वारीनेही योगसिद्धी प्राप्त होते हे

संत शेख महंमद महाराज ठाशीवपणे सांगून भागवत परंपरेचा गौरव करतात. ते म्हणतात,
“भग ग्रासिले ज्यालेपणें । जैसें काष्टीं निवडे हुताशन । आपल्यास आपण करी दहन ।
तदन्याचें जाणा ॥१८॥
हें तव संचिताचें फळ । संतामहंतांची पायधूळ । सद्गुरू कृपा जालिया निर्मळ । साध्याविण
॥१९॥
शेख महंमद नाही नांव । स्वयंभू सदोदित वसावें । जैसें रविबिंब दिसावें । शुभाशुभ ठायी
॥२०॥”

संतांची पायधूळ पंढरीत सहज प्राप्त झाल्यामुळे साध्यावीण अर्थात साध्यासाठीच्या योगमार्गिक साधनेशिवाय रविबिंबाप्रमाणे सर्वांना परब्रह्मप्राप्ती होते. स्वयंभू अद्वैत अर्थात आपोआप योगसिद्धी होते याचा निर्वाळा सद्गुरूकृपेने महाराज देत आहेत. राजयोग, हटयोग, सिद्धसंप्रदाय, तांत्रिक आणि सर्व खडतर साधनांशिवाय भक्तिमार्गाने सहज मुक्ती अर्थात सायुज्य मुक्ती प्राप्त होते असे स्पष्ट करून भागवत धर्माची पताका पुढे घेऊन जातात. गुरूबंधूंचे शिष्य संत एकनाथ, भागवत धर्मपताका कळसापर्यंत घेऊन जाणारे संत तुकाराम तसेच रामनाम भक्तीने भागवतातून समर्थपद सिद्ध करणारे रामदास या सर्वांचा, ‘धुरेचा बैसणा’ होऊन गौरव करतात. अंधारयुगात भागवतधर्मपताका तर्कशुद्धतेच्या कसोटीसह उंचावणारे महाभागवत म्हणूनच संत शेख महंमदांची कामगिरी भागवत सांप्रदायिकांना गौरवास्पद आहे.

(२२) योगीराज ज्ञानेश्वरानुगामी सारस्वत

‘मराठीचे साहित्यशास्त्र’ संशोधित करतांना डॉ. मा. गो. देशमुख यांनी संत ज्ञानेश्वरांची साहित्यविषयक दृष्टीची वैशिष्ट्ये सोदाहरण स्पष्ट केली आहेत. त्यानुसार; परमेश्वरविषयक तत्त्वज्ञान स्पष्ट करणे, अलंकारादि सामग्री म्हणजे वाङ्मयाच्या पदबंधांची शोभा वाढविण्याचे साहित्य अवलंबणे, अष्टरसांव्यतिरिक्त शांत या नवव्या रसाचा परिपोष करणे, रसांचा परिपोष करणारी ‘रेखा’ अथवा धाटणी वापरणे, अशा उपायांसह अभिनव वाङ्गविलास म्हणजे सारस्वत अर्थात साहित्य होय. ‘ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार’ या ग्रंथात डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी; संत ज्ञानेश्वरांची वाङ्मयनिर्मिती आणि आस्वाद यासंदर्भात, ‘परतत्त्वस्पर्शवाद’ हे मूल्य असल्याचे स्पष्ट केले आहे. भारतीय साहित्यशास्त्रांनुसार आणि पाश्चात्य साहित्यविचार यानुसार, पूर्वसूरींनी केलेल्या चर्चेचा आढावा घेऊन ‘परतत्त्वस्पर्श’ हे मूल्य वाङ्गविलासाचा गाभा असावा असा स्पष्ट आग्रह धरला असून; परतत्त्वस्पर्श झाल्याने जो आनंद मिळतो तो परतत्त्वमूल्य असलेल्या साहित्यातून मिळतो. अर्थातच हा आनंद कैवल्य अनुभूतीचा आनंद असतो. हे सुमारे दोनअडीचशे ओव्यांच्या आधारे सोदाहरण स्पष्ट केले आहे. संत ज्ञानेश्वरांचे विभूतिमत्त्व विचारात घेतले तर; नाथसंप्रदायातील, शिवशासनानुसार परंपरेने अनुभवण्याचा अमृतानुभव आणि भगवद्गीतेतील विविध योगमार्गांचा सहज समायोजित आणि पुष्ट होऊन प्रकटलेला भक्तियोग. यातून घ्यावयाचा सायुज्यमुक्तीचा अनुभव; सर्वांना प्रबोधनपूर्वक घडविण्याचा मार्ग म्हणजे शारदाप्रसादाने घडणारा अभिनव वाङ्गविलास होय. या वाङ्मय दृष्टीत तीन गोष्टी अंतर्भूत आहेत. आत्मोद्धार, लोकोद्धार आणि त्यासाठीचा वाङ्गविलास ह्या त्या तीन गोष्टी होत. संत ज्ञानेश्वरांनी मांडलेला ‘परतत्त्वस्पर्शवाद’ सर्व संतकवींनी आपल्या प्रकटीकरणाचा मूलाधार म्हणून स्वाभाविकपणे स्वीकारला आहे. संत शेख महंमदांची आरती लिहिणाऱ्या समर्थ रामदासांची साहित्यविषयक भावना यापेक्षा वेगळी नव्हती. अज्ञान दुःख व भ्रंति नाश पावून लगेच वैराग्य अंगी बाणेल, विवेकाची जोड मिळेल, बद्ध मुमुक्षु होतील, मूर्ख दक्ष होतील, अभक्त भक्त होतील, दोष नाश पावतील, पतित पावन होतील, देहबुद्धी नितळ होईल, उद्वेग नाहिसे होऊन अधोगति चुकेल आणि मनाला विश्रांती मिळेल; अशी शक्ती वाङ्गविलासात आहे. ‘आम्हा घरी धन शब्दांचीच रत्ने’ असे म्हणणारे संत तुकोबारायांनी अभंगवाणीचा गाभा; आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार घडविणारी अध्यात्मसाधना, हाच वाङ्गविलासाचा प्रपंच मानला आहे. तुकोबारायांच्या कीर्तनव्यवहाराचा शेख महंमदांनी गौरव केला आहे. संत एकनाथ महाराजांनी भागवत्टीका ग्रंथ लिहून विश्वोद्धार साधला आहे; असा निर्वाळा स्वतः संत शेख महंमद महाराजांनी दिला आहे.

या सर्व संतांचे विभूतिमत्त्व योगी, भक्त, लोकोद्धारक आणि या विभूतिमत्त्वाचा दृश्य शाब्द विकास साधणारा, सारस्वत असे होते; हे ध्यानात येईल. म्हणूनच 'परतत्त्वस्पर्श' हे जीवनमूल्य या सर्वांच्या वाङ्मयात पाहावयास मिळते, 'वाचे बरवे कवित्व । कवित्वीं बरवे रसिकत्व । रसिकत्वीं परतत्त्व । स्पर्शु जैसा ॥' आत्मज्ञान हा वाङ्मयाचा गाभा असला तरी बीज आणि विकास असला पाहिजे. 'परतत्त्वस्पर्श' जसा कैवल्यानुभूती अर्थात 'सत्चित्आनंद' अनुभूती घडवितो; तोच अनुभव वाङ्मयाने आला पाहिजे. ॐकार हे एकाक्षर ब्रह्म होय आणि अवघा वाग्‌विलास हा त्याचा सगुण आविष्कार अथवा विस्तार होय. अशी ही वाङ्मयविषय धारणा होय. हा वाग्‌विलास म्हणजे सारस्वतशक्तीचा अर्थात शारदेचा वाग्‌विलास होय. या शारदेला सरस्वती अर्थात ज्ञानगंगा असे शेख महंमद म्हणतात.

“ज्ञानगोंदेचे वासी । सोंवळे ओवळे नाही आम्हांसी ॥१॥
जळ आंघोळी मळ त्यागी । ज्ञान आंघोळी शुच योगी ॥२॥
प्रेमबोधाचा । शुद्ध जाले अष्टहि अंग ॥३॥
त्रिवेणी सत्रावीचा झरा । नाही त्रिगुण मळ शरीरा ॥४॥
शांति विवेक भट सदगुरू । शेख महंमद केलें स्थिरू ॥५॥”

सदगुरू प्रसादाचा हा अनुभव वाग्‌विलासातून आला पाहिजे; हे संत शेख महंमद महाराजांना स्पष्ट करायचे आहे.

‘योगसंग्राम’ ग्रंथाच्या पहिल्याच प्रसंगात महाराज लिहितात,

“ॐकार मूळरचना प्रबंधु । जो वेदशास्त्रांचा आधारकंदु । तेथूनि गुणसाहकारला त्रिविधु
। शून्याकार प्रवस्तु ॥४॥
ॐकारिहूनि अकार उद्भवुनी । स्तवन केले बोबड्या वचनी । ते आयकावे श्रोतेजनी ।
भावधरूनिया ॥५॥
ॐकार सत्य क्षराक्षर । पहा अर्धमातृकेचा पसर । तेथूनि ओळखा हे चराचर । साकारले
पौ ॥६॥
ओविली विवेकरत्नांची माळ । चर्चिता वाढेल पाल्हाळ । सकळ तोडोनिया विव्हळ ।
हरीसि स्तविले ॥७॥
ॐ नमोजि परम दीनोद्धारणा । मज लावावे कृपेचिया स्तना । मग तो द्रवे पै पान्हां । परा
वाचेचा ॥८॥
मग तो परेच्या निवचने । शीघ्र होय तुरियेचे कथन । तेव्हा हरिनामस्मरण । हृदयी सिद्ध
वसे ॥९॥

ॐ राहिलिया माघारा । न आरंभिला तो अवधारा । संती चित्त द्यावे उत्तरा । शेख महंमद
म्हणे ॥१०॥

न अक्षरी नवलाव जाणा । पातलो सरस्वतीच्या स्तवना । चित्त धावे किंकराच्या वचना
। लडिवाळ म्हणवूनिया ॥११॥”

संत शेख महंमद महाराजांनी आरंभिलेल्या वाग्विलासाचे प्रयोजन, कारण, स्वरूप, हेतू अर्थात लक्ष्य, साधने, परिणाम, प्रसाद या सर्व गोष्टी स्पष्ट केल्या आहेत. हे पाहता संत ज्ञानेश्वरांच्या मार्गाने ते वाग्विलास करित आहेत हे स्पष्ट आहे. महाराजांना ‘हरिनामस्मरण, हृदयी सिद्ध’ व्हावे, असे वाटते आहे. या उक्तीतच योगी आणि भक्त लोकोद्धारासाठी वाग्विलास करित आहेत हे स्पष्ट आहे.

‘योगसंग्राम’ची सांगता अठराव्या प्रसंगात करतांना महाराज लिहितात,

“आता प्रसंग तो अठरावा सुरस । जैसा वैकुंठीचा मोक्ष कळस । भक्तिज्ञान वैराग्य
रसांची मूस । मस्तकी शोभत असे ॥३२३॥”

पुढे शेवटच्या दोन ओव्यांमध्ये महाराज लिहितात,

“ऐसा ब्रह्मांडनायक आदिपुरुष । ब्रह्मरसाचा आत्मकळस । ऐसा तो महा तेजाचा प्रकाश
। योगीया हृदयी वसतसे ॥३२६॥

तेथे कैचा बारा सोळा नव रस । आत्माराम स्वयंप्रकाश । सैयद महंमदी सावकाश । राम
चिन्हाकार से ॥३२७॥”

योगसंग्राममधील वाग्विलास, ‘भक्तिज्ञानवैराग्य’ या रसांना प्रकट करण्यासाठीची मूस (साचा) आहे असे म्हणून आपली ‘सारस्वत’ असण्यामागील भूमिका प्रकट करतात. वाग्विलासाने ‘भक्तिज्ञानवैराग्य’ साधना घडावी मात्र हा वाग्विलास कितीही रसाळ वाटला तरी वाङ्मयकलेचे माध्यमरूप ‘भक्तिज्ञान वैराग्य’ प्रकटले की नाहीसे होते. साध्य प्रकटते म्हणजेच प्रत्यक्ष ब्रह्मांडनायक आदिपुरुष अर्थात सद्गुरू, सत्चित् आनंदस्वरूप, शिव योग्याच्या हृदयात प्रकटतो. तो आत्माराम स्वयंप्रकाशी असल्यामुळे; तेथे ‘बारा सोळा’ (दिवस, रात्र, महिने, काळ) आणि वाङ्मयकलेतील ‘नवरस’ उरतच नाही. या विधानांचा स्पष्ट अर्थ ‘सारस्वत’ होणे ही देखील एक ॐ एकाक्षर शब्दब्रह्म, योगमार्ग साधना आहे. परतत्त्वस्पर्श घडला की त्या केवलानंदात शब्दब्रह्म स्वयंप्रकाश रूपातच प्रकटते. शब्दार्थकला तेथे आपसुकच अंतर्धान पावते. समाधीयोग, भक्तियोग हे जसे साधनामार्ग आहेत; तसेच वाग्विलास हाही साधनामार्गच आहे असे संत शेख महंमद महाराजांना स्पष्ट करावयाचे. म्हणूनच ते म्हणतात की, आत्मप्रकाश प्रकाशला की वाङ्मयसाधना सिद्ध होते आणि वचने थांबतात.

वा. सी. बेंद्रे यांनी ‘कवितासंग्रह’ या संग्रहातील रूपकांमधील ‘कवि’ या रूपकांमध्ये,

सारस्वत व्यक्तिमत्त्वाचे स्पष्टीकरण संत शेख महंमद महाराजांनी केले आहे. ते म्हणतात,

“कवि ऐसा निंदक । नाहीं हो आणिक । तत्त्व शांति पातक । नाश पावे ॥१॥
जाणीव विरोनी । कथील अनुभवी । त्या नांवे लाघवी । परब्रह्मींचा ॥२॥
अज्ञानेसी ज्ञान । गिळलें विज्ञान । समाधाने उन्मन । शेख महंमद ॥३॥”

कवि अवघ्या व्यवहाराची निंदा करतो. त्याच्याएवढा मोठा निंदक नाही. तत्त्व अनुभूत झाल्याने त्याची चित्तवृत्ती शांत झालेली असते. अवघे पाप नाश पावल्याने, पापविचार हा त्याच्या निंदेचा विषय होतो. त्याची प्रपंच्याची जाणीव विरून तत्त्वाशी एकरूप झालेली असते हे त्याच्या अनुभूतीतून तो सांगतो म्हणूनच तो परब्रह्मांचा लाघव होतो. परमेश्वर प्रिय असा तो वागतो. अज्ञानाच्या ठिकाणी तो ज्ञान प्रकटवितो कारण त्याचे मन समाधानाने अर्थात अद्वैतानुभूतीमुळे उन्मन झालेले असते. अर्थातच प्रपंच्याच्या भ्रांतीची निंदा अर्थात चर्चा किंवा उकल तो करतो.

कवि अर्थात सारस्वत नेमका कसा असतो किंवा असावा हे जसे महाराज सांगतात, तसेच केवळ शब्दच्छल करणाऱ्या जाणीनविहीन कवींचे त्यांनी स्पष्ट शब्दात निखंदन केले आहे. ते म्हणतात,

“निष्ठेविण कळिभांड । जैसा गुरगुरे बुऱ्हांड ॥१॥
गोळीवीण रिता आवाज । तैसी कवित्या नाही लाज ॥२॥
पादणार सभेत लाजे । हांसती थुंकती दुजे ॥३॥
संवऱ्या मुढ्या लाज नाहीं । तैसे श्रोते कवीठायीं ॥४॥
ऐसे कविते भांड नष्ट । शेख महंमद निज निकट ॥५॥”

तथाकथित कवींविषयी निखंदन करतांनाची शेख महंमदांची भाषा पाहिली की महाराज, संत ज्ञानेश्वर महाराजांच्या परतत्त्व स्पर्शवादाविषयी किती ठाम आणि आग्रही होते; हे सहज लक्षात येईल. अध्यात्मज्ञान हाच लोकोद्दाराचा मूलभूत मार्ग आहे. खरा कवी लोकजीवनातील अज्ञान नाहीसे करण्यासाठीच वाग्विलास करतो; असे त्यांना म्हणावयाचे आहे. यासाठी ‘योगसंग्राम’ ग्रंथातील पहिल्या प्रसंगात महाराजांनी दिलेला दृष्टांत अतिशय मार्मिक आहे. त्यातून त्यांनी निकृष्ट अर्थात परतत्त्वस्पर्शविरहित काव्याचे निखंदन केले आहे. ते म्हणतात,

“रिता कुंभ मस्तकी घेतला । तो पवने वाजत नदीस गेला ।
जळ भरिल्या धरिला अबोला । तैसे बोधाचे चिन्ह ॥७०॥
थोडे जल कुंभ शीरावरी । चालता हिंदोळा हिंदोळा करी । तैसे अघोऱ्यासी बोलता
विचारी । कष्टी होईजेल ॥७१॥
साधूस जाल्या साधूचे दर्शन । बीजरत्न द्रवती मुखांमधुन । तेणे पुनित होय त्रिभुवन ।

चांडाळ देखील ॥७५॥”

‘साधूस’ अर्थास परिवर्तनाची आस निर्माण झालेल्या चांडाळाला देखील खऱ्या, अर्थात परतत्त्वस्पर्श घडविणाऱ्या काव्याने, अमृत लाभ होऊन; परिवर्तन घडेल, असे महाराजांचे ठाम मत आहे.

ॐकार प्रकटला म्हणूनच वाग्विलास करता येतो. ज्ञानदेवतेचा प्रसाद प्राप्त झाला, तरच हा वाग्विलास शक्य आहे. या दोन्ही गोष्टींची प्राप्ती होण्यासाठी सद्गुरूकृपा आवश्यक आहे, किंबहुना सद्गुरूकृपा हेच प्रमुख आणि मूळ कारण आहे. या वाग्विलास प्रक्रियेविषयी महाराजांना दृढ विश्वास आहे. म्हणूनच महाराज

“ॐकार मूळ रचना प्रबंध । जो वेदशास्त्राचा आधारकंद । तेथुनि गुण सहकारिला
त्रिविध । शुन्याकार पर-वसु ॥४॥”

असे महाराज योगसंग्रामातील पहिल्याच प्रसंगात स्पष्ट करतात. तेथेच सतराव्या प्रसंगात

“आता नमिली ते सरस्वती । पहा सुंदर आदि मूर्ति । ग्रंथे पासाव शुद्ध मति । ग्रंथ
आरंभिला ॥४६॥

सरस्वती म्हणे शेख महंमद । न प्रवर्ते विज्ञान अनुवादा । मी सावध असे सदा । वदनी तुझे
॥४८॥

मग सरस्वती बोलिली वचन । तू योगभ्रष्ट मुळापासून । म्हणून इश्वरे मगलाजून बसविले
वैखरी ॥५२॥

तुझे हृदयी असे इश्वर । मज म्हणे बाल संस्कार । निजगुज परात्पर । ऐसी आज्ञा दिधली
असे ॥५३॥”

प्रसंग पहिल्यातच आपल्या सर्व वाग्विलासाचे श्रेय महाराज सद्गुरूंना देतात. ते म्हणतात,

“मति मिया दिधली सद्गुरूने । मग हे त्रिभुवन दिसे ठेंगणे । लक्ष चौऱ्यांशीची भ्रमणे ।
दृष्टी भासे ॥६३॥”

संत शेख महंमद महाराजांची सारस्वताविषयीची भूमिका स्पष्ट आहे.

प्रबोध आणि स्वानंद हेच कवित्वाचे काव्यकारण, काव्यप्रयोजन, कार्य आणि परिमाण असावे. हेच परिमाण कविविभूतिमत्वास असावे असे संत शेख महंमद महाराजांस प्रकर्षाने सांगायचे असते. तथाकथित कवि आणि कवित्वाविषयी संत शेख महंमद महाराज ‘निष्कलंक प्रबोधा’त म्हणतात,

“पवित्रांच्या कीर्ति, अपवित्र वाणिती । स्वयें नादावती पवित्रा ऐसे ॥१८१॥
वाखाणणें त्यांचे उसनेपणाचें । आंधळ्यास सुराचें, कवित्व जैसें ॥१८२॥
निंब वाटुन सुखी, पाजी परवडी । आपण आवडी, घोटुन दावी ॥१८३॥

ऐकवती शास्त्रें, वाचवती अक्षरें । होणें संगु धीरें, संचित भाग्य ॥१८४॥
 स्वतालागी साधी अभ्यास उपाधि । नाना वेशें वैदी द्वैत नाशी ॥१८५॥
 भरले जहाजीं, आतळसी बैसल्या । डोळोनि बुडाल्यां घात होय ॥१८६॥
 तेंच जहाज तारी, एक पुण्य पुरुष । तैसा सत्य विश्वास, तारी साधु ॥१८७॥
 उपजुन निपजून, आप पर कीर्ति । करून जे असती, सुफळधारी ॥१८८॥
 ऐसा नमस्कारून, शेख महंमद । प्रबोध स्वानंद, अहं जाळुनी ॥१८९॥”

कवित्व हे निरअहंकारी होऊन, द्वैत नाश करणारे प्रकटावे अशी काव्यसाधना साधूकडून घडावी. कारण ‘सत्य’विषयक श्रद्धाच भवब्धीतून तारून नेऊ शकते. अशी श्रद्धा साधूने अर्थात कवीने जागविली पाहिजे. शास्त्र, ग्रंथ वाचनाने सत्संग घडून संचित भाग्य बळावले पाहिजे असे महाराजांना स्पष्टपणे सांगावयाचे आहे. जहाज वल्हविणारा नावाडी जर डुलक्या घेऊ लागला तर जहाज बुडेल. कवि हा ऋषी आहे, तो समाजधुरीण आहे. भवसागर तारून नेणाऱ्या शास्त्ररूप जहाजाचा तो नावाडी आहे. त्याने त्या जबाबदारीनेच जहाज वल्हविले पाहिजे.

संत ज्ञानेश्वर महाराजांनी खलपुरुषांचेही खलत्व जावो अशी निष्कलंक परिपूर्ण एकात्मजीवनाची अपेक्षा आपल्या ग्रंथलेखनाच्या मुळाशी ठेवली आहे. ‘प्रबोध आणि स्वानंद’ या परिणामस्वरूपातील संत शेख महंमद महाराजांची भूमिका तीच आहे. संत शेख महंमद महाराजांची ही योगीराज ज्ञानेश्वरांची भूमिका, संत कबिरांशी जुळणारी आहे. हजारीप्रसाद द्विवेदींनी कबीराच्या व्यक्तिमत्त्व दर्शनातील परिशिष्टांत कबीर वाणीतील सोळाव्या दोह्यांमध्ये दिसते,

“सदा आनंद दुग-दन्द व्यापै नही पूरनानंद भरपूर देखा । भर्म और भ्रांति तह नेक नहिं नाइये कहैं कबीर रस एक पेखा ॥”

बावीसव्या रचनेत कबीर म्हणतात,

“साधो, सो सतगुरू मोंहि भावै । सत्त प्रेम का भर भर प्याला, आप पिवै मोंहि प्यावै । परदा दूर करे आँखिन का, ब्रह्म दरस दिखलावै । जैस दरसन में सब लोक दरसै, अनहद सब्द सुनावै । एकहि सब सुख-दुख दिखलावै, सब्द में सुरत समावै । कहैं कबीर ताको भय नाहीं, निर्भय पद परसावे ॥”

संत शेख महंमद महाराज यांनी, संत ज्ञानेश्वर महाराज यांच्याच मार्गाने आपण जात आहोत असे जणू आपल्या अमृतवाणीतून सूचित केले आहे. त्यांनी संत कबीरांचे अनुकरण केले असे वाटावे एवढे साम्य त्यांच्या वाङ्मयविषयक अर्थात जीवन सारणीविषयक दृष्टिकोनात आहे असेही म्हणता येते.

विश्वातील चराचरात परतत्त्व सामावले आहे. किंबहुना चराचर हा त्या परतत्त्वाचाच आविष्कार आहे अशी धारणा सर्व संतांची परंपरेने निर्माण झाली आहे. अद्वैताची अनुभूती त्यातूनच प्रकटली

आहे. वेदप्रामाण्यांतून तत्त्वता उद्भवली. जीवनदृष्टी, जीवनमूल्य म्हणून अनुसरतांना ऋषी, मुनी, संत आणि आस्तिक यांची भूमिका सर्वत्र समान असणे स्वाभाविक आहे. 'सर्वत्र सम पश्चति ।', 'समत्वम् योग उच्यते ।' हे या जीवनमूल्याचे सूत्र आहे. योगसाधना असो की भक्तियोग साधना असो, संत शेख महंमद महाराज याच मूल्यानुभूतीने पाहातात, वागतात आणि प्रबोधन करण्यासाठी लोकशिक्षकाच्या आणि सद्गुरूच्या भूमिकेतून लिहितात असे दिसते. म्हणूनच त्यांचे लेखन हाही संत ज्ञानेश्वरांप्रमाणे सद्गुरू-शिष्य संवाद असतो. तसाच तो सद्गुरू आणि शिष्यासह लोकसारणीतील सर्व सहभागी घटकांशी संवाद असतो.

(२३) कबीराचा शेका

भागवत संतपरंपरेत अर्थात वारकरी संतपरंपरेत 'कबीराचा शेका' 'ज्ञानाचा एका' अशा सूचक जोड्या सहज लावलेल्या दिसतात. अशी उक्ती सहज का उमटली असावी; असा विचार करू लागले तर या जोडीत नक्कीच, व्यक्तिमत्त्वाचे आणि आविष्काराचे समान असे गुण प्रकटलेले असावेत हे उघड आहे.

आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी यांनी 'कबीर' या ग्रंथात संत कबीरांचा शोध घेतला आहे. ते ग्रंथातील चर्चेविषयी भूमिका स्पष्ट करतात, " 'कबीर' लिखते समय नाना साधनाओं की चर्चा प्रसंग-वश आ गई है । उनकी उसी पहलू का परिचय विशेष रूप से कराया गया है । जिसे कबीरदासने अधिक लक्ष्य किया था । पाठक पुस्तक में यथास्थान पढ़ेंगे कि कबीरदास बहुतकुछ को अस्वीकार करनेका अपार साहस लेकर अवतीर्ण हुए थे । उन्होंने तत्काल प्रचलित नाना साधन मार्गोंपर उग्र आक्रमण किया है ।" ते पुढे लिहितात, "कबीरदास ने तत्कालीन नाथपन्थी योगियों की साधन-क्रिया पर भी आक्षेप किया है, यथास्थान उसकी चर्चा की है ।" पुढे आचार्यांनी संत कबीरांची विविध विषयांवरील मते आणि भाष्ये साधार स्पष्ट केली आहेत. त्यात 'अवधूत कौन है?', 'निरंजन कौन है?', 'ब्रह्म और माया', 'निर्गुण राम', 'बाह्याचार', 'संतों भक्ति सतो गुरु आनी', 'भारतीय धर्म-साधना में कबीर का स्थान', 'भगवत् प्रेम का आदर्श', 'रूप, अरूप, सीमा और असीम' या विषयांवरील भाष्य केले आहे. हे भाष्य आणि ही मते पाहिली की तुलनात्मकतेने विचार करता 'कबीराचा शेका' असे का म्हणतात याचा सहज प्रत्यय येतो.

आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी म्हणतात, "वे (कबीर) अवधू योगी को जगसे न्यारा मानते हैं । वर मुद्रा, निरति, सुरति और सिंगी धारण करता है, नाद से धारा को खंडित नहीं करता, गगन-मंडल मे बसता है और दुनिया की ओर देखता भी नहीं । वह चैतन्य की चौकी पर विराजता है, आकाश पर चढा हुआ भी आसन नहीं छोडता, महामधुर रसका पान करता है । यद्यपि प्रकट रूप में वह कंथा में लिपटा रहता है, पर वस्तुतः हृदय के दर्पण में कुछ देखता रहता है ।" यासाठी कबीर विरचित परिमाण असे,

“अवधु योगी जगधै न्यारा । मुद्रा विरति सुरति करि सींगौ नाद न खंडे धारा ॥

बसै गगन में दुनी न देखै चेतनि चौकी बैठा । चढि अकास आसण नहिं छौडै पीवै महारस मीठा ॥

परगट कंथा माँ है जोगा दिल में दरपन जोवै । सरस इकीस छस धागा । निहचल नाकै पोवै ॥

ब्रह्म-अग्निमें काया जार त्रिकुटी संगम जागै । कहै कबीर सोई जोगेश्वर सहज सुत्रि
ल्यो लागे ॥”

संत शेख महंमद महाराज योग्याचे वर्णन करतांना अभंग गातात.

“आम्ही परात्पर योगी । कोणी वोळखे मजलागी । म्हणवुन । उदास फिरों जगी । गुरु
अलक्ष जागा ॥१॥

पांघरलो साठ तीनशां थिगळांची गोधडी । वर दोरे भरले नव नाडी । करी घेऊनीं पाउडी
। गुरु अलक्ष जागो ॥२॥

सन्मुख पातला वैराग्याचा गोंवर । अंतरीहून चेतविला । भाव भक्तिचा अंकुर । जाळिले
राग दंभ प्रपंच अहंकार । गुरु अलक्ष जागो ॥३॥

जोगवडा वळून केले हें मन । कुपीं न कासवठा तो पवन । काखे भस्म राख आत्मज्ञान
। गुरु अलक्ष जागो ॥४॥

अंतरी लंबिका अष्ट दळ कमळाची झोळी । भीतरीं भरली निज ज्ञान नवाळी । दुर्भिक्ष
नाहीं कदा काळीं । गुरु अलक्ष जागो ॥५॥

बहात्तर कोठड्यांचा बटवा पोटीं । करीं घेऊनि सावधपणाची काठी । विषय श्वानें पळाली
उठाउठीं । गुरु अलक्ष जागो ॥६॥

हा योग केला पांचाचे संगती । वा (पांच) भुतांचे निगुती । बैसले पन्नास चले पंगती ।
गुरु अलक्ष जागो ॥७॥

औट हात किंगरी अवधारा । क्षमा दया वरी जोडिल्या दोन्ही तारा । आशा मनिशा
पिळुनियां अवधारा । गुरु अलक्ष जागो ॥८॥

बारा कळा सोळा स्वारी । चतुरपणें बोलिली वैखरी । त्रिगुण तीन तुंबड्या अवधारी ।
गुरु अलक्ष जागो ॥९॥

पात्र अर्धमात्रा मातृका गहन । भीतरीं सत्रावी ते भोजनाची खुण । मोह वासना प्रसिद्ध
जटा जाण । गुरु अलक्ष जागो ॥१०॥

शुभाशुभ मुद्रिका श्रवणी । रवि शशी शंख गर्जती दोन्ही । इडा पिंगळा चक्रध्वनि । गुरु
अलक्ष जागो ॥११॥

साही दर्शने बंधु आमुचे जाण । शहाण्णव कुळीचे सोयरे सगुण । शेख महंमदी भिक्षा
केली संपूर्ण । गुरु अलक्ष जागो ॥१२॥”

संत शेख महंमदांनी नाथयोगी, अवधूतयोगी अथवा योगी यांच्या बाह्य दर्शनाचे विश्लेषण करून
योग्याचे अंतरदर्शन घडविले आहे. योग्याचे जगावेगळेपण, संपूर्ण वैराग्य, आणि त्याच्या बाह्यमुद्रेचे
गुज संत कबीरही सूचकतेने उलगडतात. महाराष्ट्रातील अशा अवधूतयोगी, नाथयोगी, राजयोगी यांचे

दर्शन महाराज अशा 'योगी' विषयक रूपकातून घडवितात.

आचार्य हजारीप्रसाद यांनी कबीरांच्या 'माया' विचाराविषयी चर्चा केली आहे. ते लिहितात, "कबीरदास ने माया के सम्बन्ध में जो कुछ कहा है वह वस्तुतः वेदान्त द्वारा निर्धारित अर्थ में ही । खूब सम्भव है कि कबीरदास ने कक्ति-सिद्धान्त के साथ ही माया सम्बन्धी उपदेश भी रामानंदाचार्य से ही पाया था इसलिए वे बराबर भक्त को माया-जाल से अतीत समझते हैं । यहाँ इतना और कह रखा जाय कि कबीरदास के 'निर्गुण ब्रह्म' मे 'गुण' का अर्थ सत्त्व, रज आदि गुण है, इसलिए 'निर्गुण ब्रह्म' का अर्थ वे निराकार, निस्सीम आदि समझते हैं, निर्विषय नहीं ।"

कबीरदास म्हणतात,

“तू माया रघुनाथ की खेलणा चली अहेडे । चतुर चिकारे चुणि चुणि मारे कोई न छोड्या नेडे । मुनिवर पीर दिगंबर मारे जतन करंता जोगी । जंगल-महि के जंगम मारे तूर फिरै बलवन्ती । वेद पढंता बाह्यण मारा सेवा करंता स्वामी । अरथ करंता विसर पछाड्या तूर फिरै मैमंती ॥ साषित कै तूं हरता-करता हरिभगतन की चेरी ॥ दास कबीर राम कै सरने ज्यूं लागी त्यूं तोरी ॥ (क.ग्र.व. १८७)”

कबीरांच्या मते "माया इसी निरंजन की शक्ति है । ब्रह्मांड में जो माया है, पिण्डमें वही कुण्डलिनी है । कुण्डलिनी का ही नाम माया है ।" माया हा रघुनाथांचा असा खेळ आहे. 'ब्रह्म आणि माया' यांच्या अस्तित्व संबंधाविषयी कबीरदासांचे विचार निर्गुण रामभक्तीशी निगडित आहेत. याही बाबतीत संत शेख महंमद महाराजांच्या मांडणीचे संत कबीरदास यांच्याशी साम्य आहे. 'पवनविजय' मधील 'तत्त्वसार'मध्ये ब्रह्म आणि माया याविषयीचे संत शेख महंमदांचे विचार गुरुशिष्य संवादरूपातून आले आहेत,

“निर्गुण ब्रह्म तें कवण । याचें कीजें निरुपण । सगुणाचें लक्षण । दृष्टि दावा जी सद्गुरू ॥१४॥

ब्रह्माविण ब्रह्मज्ञान । हृदय शुद्ध न होय जाण । एक ब्रह्म सर्व घटी व्यापून । द्वितीय नाही काय ॥१५॥

इश्वरी माया जाली । ते अदुहिता कैसी गमली । ते सांगावी सखोली । सद्गुरूराया ॥”

असे अनेक प्रश्न विचारून ब्रह्म आणि मायेचा संवत शिष्य समजावून घेत असतांना सद्गुरू अर्थात प्रत्यक्ष आदिनाथ शिव अर्थात परब्रह्म सद्गुरू स्वरूपात स्पष्टीकरण करतात,

“एकविसा स्वर्गावरी । आणि त्रिभुवन मजभीतरीं । सकळ असे चराचरीं । मीच तो असे पै ॥७५॥

मजपासोनी हे माया । मज आहुत देती माझी काया । ते हि माझ्या माया मावळती ॥७६॥

मी बोलिलो ऐसें जाण । माया स्वरूप ते कवळण परमात्मया बोल ओळखण । आतील

लक्षण जाणती ॥७७॥

मी परमात्मचि केवळ । असे सर्वाभूती सकळ मातेंचि मी अकळ । म्हणत असे ॥७८॥

द्रष्टा दृश्य दर्शन । हे सर्वहि आपण सकळ जें हि जनीजनार्दन । हारपले तेथें ॥७९॥

सकळिक काय बोलावे । आणिक काय पाहावे । आणीक ते मानावे । अदृश्य हे ॥८०॥

येथून नसे अनुवाद । आणीक न करावा वेवाद । स्वरूपीं भेदबोध । आपणियासी

॥८१॥

हे सर्व कांही असे । आणि दिसे नाहिसे । कवण काय ऐसें । म्हणावे मज ॥८२॥

चतुर वेदा भीतरी । आणि क्षरअक्षरीं । आणीक चराचर । कर्म नि अकर्म उच्चारी सर्व

मीच ॥८३॥

चतुर वेदांचे तत्त्व काढीले । उपनिषदांचे सार घेतलें । शेख महंमद बोलिले । विजयो

मंथन करूनियां ॥८४॥”

संत शेख महंमद महाराजांचा ‘माया’ विषयक विचार कबीरदासांप्रमाणे असा वेदांताशी निगडित आहे. मात्र कबीर दासांचे अनुसरण किंवा अनुकरण येथे नाही. विचारातील आणि मांडणीतील साम्य आहे एवढेच. ‘आत्मज्ञान’ संदर्भाने स्वतंत्र विचार मांडतांना शेख महंमद म्हणतात,

“शेख महंमद रडे ना, माया अश्रुपातें । तों तों जन म्हणते, निष्टूर धोंडा ॥१॥

धोंडा घामेजेल परि नाहीं ओलावा । अहं ममतेचा ठेवा, हृदयी नाहीं ॥२॥

सव्वालक्ष घडे, सव्वालक्ष मोडे । नेणतीं हे वेडे, संतान माझें ॥३॥

अनुभव साक्षात्कार, जनाचें स्वहित । सोऽहं बोधे विरक्त, शेख महंमद ॥४॥”

म्हणूनच महाराज स्पष्ट करतात,

“वस्त्रा आड नग्न । काष्ठाआड अग्न । द्वैता आड निर्गुण । देखिलें भावें ॥१॥

‘राम’ या रूपकाधारे राम तत्त्वाशी अनुबंधित असा ‘माया’ विचार सूचित करतात,

“राम नव्हे दाशरथी । कृष्णनाथांचा पिता । तो राम तत्त्वता धरा मानसीं ॥१॥

असंख्य ब्रह्मांडाची कोडी । क्षणामाजी घडी, मोडी । तो राम धराडी अंतरबाह्ये ॥२॥

असे साक्षात भूत । जीत नाम रत । शेख महंमद पुनित तत्त्वज्ञानी ॥३॥”

कबीरदासांप्रमाणे संत शेख महंमदांचा ‘माया’ वाद किंवा विचार हा रामतत्त्वाच्या आकलनाशी जोडलेला आहे. रामतत्त्व असंख्य ब्रह्मांडाच्या कोडी क्षणात मोडते किंवा घडते. याचाच अर्थ समतत्त्व हेच मायाक्रीडेचा खेळ खेळत आहे. किंबहुना माया ही श्री विष्णूभगवंताची खेळणी आहे. हीच गोष्ट ‘लळित’ या रूपकांत महाराज स्पष्ट करून सांगतात,

‘लळित कथेचा विश्राम । भक्तिबोधाचें तें प्रेम । ऐकतांचि तर श्रम । अविद्येचा ॥३॥

शेख महंमद पर गाता । लोपोनि गेल्या अनेक वार्ता । श्रोत्यांच्या स्वहिता । केला उपाय

नामें ॥४॥”

संत कबीरदास ‘निर्गुण राम’ उपासक म्हणवितात. ते आपल्या कबीर ग्रंथावलीत लिहितात,
“निर्गुण राम जपहु रे भाई, अविगति की गति लखी न जाई ॥
चारि वेद जाके सुंमृत पुरांनां । नौ व्याकरनां भरम न जानां ॥
सेसनाग जाके गरुड समांनां । चरन-कँवला कँवला नहिं जानां ॥
कहै कबीर जाकै भेदै नाहीं । निज जन बैठे हरि की छांहि ॥”

आपण ‘निर्गुण राम’ जपा खेरीज दुसरे काहीच जाणत नाही असे स्पष्टपणे सांगतात. आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी ‘कबीर’ ग्रंथात लिहितात, “कबीरदास के नाम पर प्रचलित पदों और साखियों का सीधा-सादा अर्थ करने पर हम इस नतीजे पर पहुँचते हैं कि निस्संदेह कबीरदास ने आत्म-विचार को बहुमान दिया है, पर जो लोग उसके अधिकारी नहीं हैं उनके लिए ‘निर्गुण राम’ के जपने का उपदेश भी दिया है । निर्गुण राम के जप का अर्थ वही हैं जो महावाक्यों के चिन्तन का अर्थ है ।” हजारीप्रसादजींनी ‘निर्गुण राम’ या कबीरदासांच्या संकल्पनेत उपनिषदातील महावाक्यांचे चिंतन साठवले असून ‘अहं ब्रह्मः अस्मी’, ‘सोंऽहं’, ‘तत्त्वमसि’ याप्रमाणे ‘आत्म-विचार’ हाच ‘निर्गुण राम’ होय हे स्पष्ट केले आहे. आणखी प्रमाण द्यायचे तर कबीरदास म्हणतात,

“अब कछु राम-नाम अविनासी । हरि तजिं जियराक तहुँ न जासी । जहां जाहू तहां होहु
पतंगा । अब जनि जरहु समुझि विषसंगा ॥
राम-नाम लौ लाय सुलीन्हा । भ्रिगी कौट समुझि मन दिन्हा ॥
भव अति गुरुआ दुख-करि भारी । करि जिय जतन जु देखु विचारी ॥
मनकी बात है लहरि विकारा । तुहि नहि सुझै वार न पारा ॥
साखी-इच्छा के भव-सागरै, वोहित राम आधार । कहे कबीर हरि-सरन गहू, गोबछ-
खुर विस्तार ॥”

हजारीप्रसादजी म्हणतात, “इसमें संदेह नहीं कि हरि, गोविंद, राम, केशव, माधव आदि पौराणिक नामों को कबीरदास क्वचित कदाचित ही सगुण अवतार के अर्थ में व्यवहार करते हैं । पर जब वे अपने परम उपास्य को इन नामों से पुकारते हैं तो सगुण अवतारों से उनका मतलब नहीं होता । उनका ‘अल्लाह’, अलखनिरंजन देव है जो सेवा से परे है । वह समस्त वेदों से अतीत, भेदों से अतीत, पाप और पुण्य से परे, ज्ञान और ध्यान का अविषय, स्थूल और सूक्ष्म से विवर्जित, भेख और भीख के अगम्य, डिंभ आर रूपसे अतीत - अनुपम त्रैलोक्यविलक्षण परमतत्त्व है ।” ‘निर्गुण राम’, ‘अविनाशी राम’ या संकल्पनेचे तंतोतंत अनुसरण संत शेख महंमद महाराजांच्या ‘अभंगवाणी’ आणि तात्त्विक ग्रंथांतून प्रकटलेले अनुभवता येते. ‘कबीराचा शेका’ ही उक्ती तत्त्वतः सर्वमान्य झाली ती या संकल्पनात्मक अनुभूतीमुळेच असे म्हणणे अधिक सयुक्तिक होय. प्रमाणांच्या सहाय्याने

पाहिले तर 'पवनविजय'मधील तत्त्वसार प्रकरणाची सुरुवातच महाराज “ॐ नमोजी अव्यक्त रामा ।” अशी करतात. ते लिहितात,

“ॐ नमोजी अव्यक्त रामा । परात्पर मेघःशामा । ब्रह्मादिकां न कळे महिमा । अविनाश
म्हणोनियां ॥१॥”

‘योगसंग्राम’ या ग्रंथाची सुरुवातही याच ओवीने केली आहे. तिसऱ्या प्रसंगात ‘ॐ नमो सिद्ध
अविनाश दिगंबरा’, सातव्या प्रसंगात,

“ॐ नमो जी सर्वोत्तमा नित्य मुक्ता । सर्वांठायी असे तुझी सत्ता । परी तू निर्भय निर्गुण
अलिप्त दाता । कल्पतरू विश्वाचा ॥१॥”

आठव्या प्रसंगात ‘ॐ नमो जी अलक्ष्य अगम्य अगोचरा’ अशी सुरुवात दिसते. बारावा प्रसंग
मांडताना ‘ॐ नमो जी शिव अगम्य ध्यानमुद्रा । नेम निगमी नमस्कार केला खरा । चौऱ्यांशी
लक्ष्मीच्या मूळ स्थूळ आधारा । नमून आभार मानी’ असे म्हटले आहे.

अठराव्या प्रसंगाची आणि ‘योगसंग्राम’ ग्रंथाची सांगता करतांना, संत शेख महंमद महाराजांची,
‘निर्गुण राम’, ‘अविनाशी राम’ ही संकल्पना कबीरदासांप्रमाणे आत्म विचार प्रकटविते हे स्पष्ट
करते. महाराज लिहितात,

“आता प्रसंग तो आठरावा सुरस । जैसा वैकुंठीचा मोक्ष कळस । भक्ति-ज्ञान वैराग्यरसांची
मूस । मस्तकी शोभत असे ॥३२३॥

अठरावा गुणातीत आत्माराम । बारासोळाशी घेतला वैकुंठी विश्राम । कामक्रोधादिक
असुरा तमाम । पराभवाने पावविले ॥३३४॥

ऐसा विश्रांतीचा पूर्ण सागर । आत्माराम अविनाश दिगंबर । योगी जपताती निरंतर ।
अठरावा अविनाशू ॥३२५॥”

संत शेख महंमद ‘आत्मज्ञान’ विषयक चर्चा करतांना आपल्या अभंगवाणीत रूपकात्मकतेने म्हणतात,

“आम्ही निर्गुणपुरचे वाणी । वस्तु आली घ्या बा कोणी ॥४॥

वस्तु आली नका भिऊं । जितुकें लागेल तितुकें देऊं ॥२॥

वस्तु तारक मारत आहे । गोड आंबट चिंबट पाहे ॥३॥

सेर पावसेर दुसेरी धडा । जितुकें लागेल तितुकें जोडा ॥४॥

सत्व तागडें धरलें हाती । रामनामाची भरली पोतीं ॥५॥

शेख महंमद ब्रह्मज्ञानी । यथे अवघे चक्रपाणी ॥६॥”

दुसऱ्या एका अभंगात अविनाश सर्वव्यापी रामतत्त्वाचा विचार व्यक्त झाला आहे.

“रामी आराम । आरामी राम । सांडुनि भवश्रम । आत्मज्ञानी ओळखा ॥४॥

जितुकें दिसें । तितुकें नासें । नाशांत अविनाशे । अनिवार राम ॥१॥

सद्गुरू कृपे अजपजपे । शेख महंमद समत्वे । दीर्घ दम ॥२॥”

संत शेख महंमद महाराज सगुणोपासनेतील नवविधा भक्ती अंतर्गत आरती देखील अविनाश, अजपा, निर्गुण स्वरूपातील रामाची आरती करतात,

“जय जय आरती अविनाशरूपा । धूप दीप वोवाळिला अजपजपा ॥धृ॥

निर्गुण परी भासे सगुणीं शोभत । रात्र ना दिवस तेथें कैचें येत जात ॥

बाहिर ना अभ्यंतर स्वयंभ सदोदित वसत । तेथें हा निःशब्द आकाशे मात ॥१॥”

संत शेख महंमद महाराज वरवर पाहताही अवतार आणि सगुणोपासना करतांना नवविधा भक्तिमार्गाचे अवलंबन करतात. भागवत संतांचे ते वैशिष्ट्यच म्हणता येईल. वेदप्रामाण्य मानणाऱ्या सर्वच वैष्णव संतांनी सगुण-निर्गुणाची भक्तियोगाच्या मार्गाने निर्गुण रामतत्त्वाशी स्वतःला जोडून घेतात. संत कबीरदास यांनीही हाच मार्ग अनुसरला आहे. तोच मार्ग संत ज्ञानदेव, नामदेव यांच्याप्रमाणे संत शेख महंमद महाराजही अनुसरतात. ‘निर्गुण राम’ हे तत्त्व उपनिषदांतील महावाक्यांप्रमाणे ते सर्वांवर बिंबविण्याचा प्रयत्न करतात.

भक्तिसाधना, योगसाधना या मार्गांच्या दृष्टीने संत कबीरदास यांच्याप्रमाणे संत शेख महंमद महाराजांनी साधकाला आचारबोध केला आहे. ‘काजी कौन कतेब वखानै ।’ स्पष्ट करतांना कबीरदास म्हणतात, ‘पढत पढत केते दिन बिते गति एकै नही जानै ॥’ पुढे ते म्हणतात,

“सकति से नेह पकरि करि सूनति यह न बढूं रे भाई ।

जोर खुदाई तुरक मोहि करता तौ आपै कटि किन जाई ॥

हौ तौ तुरक किया करि सुन्नति औरतिसौं का कहियें ।

अधर सरीरा नारि न छूटे आधा हिन्दू रहिये ॥

छांडि कतेब राम कहि काजी खून करत हौ भारी ।

पकरी टेक कबीर भगति कि काजी रहे झख मारी ॥”

भोंदूपणावर आघात करतांना कबीरदास सांगतात,

“अरे भाई दोर कहाँ से मोहि बतावो । विचिही भरम का भेद लगावो ।

जोनि उपाड़ रेची द्वै धरनीं, दीन एक बीच भई करनीं ॥

राम रहीम जपत सुधि गई, उनि माला उनि तसबी लई ॥

कहै कबीर चेत रे भोंदू, बोलनिहारा तुरुक न हिन्दू ॥”

कबीरदास ज्या विषयासंबंधाने आचार बोध घडवितात आणि भेदातीत होण्याचा बोध घडवितात. त्याचप्रमाणे संत शेख महंमद महाराज यांनी आचारबोध करतांना आस्तिक भाव जागवत पाखांड खंडन केले आहे. वा. सी. बेंद्रे यांनी ‘आचार बोध’ या मथळ्याखालीच महाराजांच्या अशा अभंगांचे संपादन केले आहे. यांत महाराजांनी नरदेह, जन्ममरण, यातिश्रेष्ठत्व, यवन, सोंवळे-

ओंवळे, तीर्थे व्रतें, दुष्ट दुर्जन, पाखांडी, स्रैण, संचित, आचार बोध अशा विषयांवर भाष्य केले आहे. हे भाष्य करतांना त्यांची मांडणी कबीरदासांसारखी ज्ञानात्मक उकल घडविते. 'आचार बोध' घडवितांना ते अतिशय परखड होतात,

“आपली वाणी थोरी, संतांची निंदा करी । यातना यमपुरीं, होती नष्टा ॥”,
“दिले दान उच्चारी, हिन भांडणगारी । होऊनि संवरी, मागे रुका ॥”,
ऐकेना म्हणीले, किती सांगो बोले । कष्टी संता केलें, खळ पाखंड्यांनी ॥”,
“काय दाखवितां थोरी । नाम मांडोनी बाजारीं ॥”,
‘ऐसा आचार नव्हे बरा । आधी हृदयी निर्मळ करा ॥”

संचितावर भाष्य करतांना महाराज म्हणतात,

“संचित आचरे जना । जें आवड निर्गुणा । चादु कोळ दुःख दैना । बांधित ना कर्म ॥१॥
काजी मुल्ला शरियेत । करावा न्यायातीत । नाही तरी होती घात । आपपरासाठी ॥२॥”

पाखंडपणावर प्रहार करतांना महाराज सांगतात,

“हुरळल्या मेंढ्या, लांडग्यापाठी लागल्या । त्यानें त्या भक्षिल्या, फाडफाडूं ॥१॥
मेंढ्या अज्ञ जन, लांडगे वेशधारी । फाडती परोपरी, करूनि शिष्य ॥२॥”,
“एक मुसलमान व्हावे शाहाने । मूमे मसीद पेटमें भूतखाने । दीन छोड बोले कुंफरके
माने । ब्याज लेकर खावें ॥१॥
झूटी बात साच कर बोले गैबाने । वो मुसलमान नव्हे खविस दिवानें ॥२॥
शेख महंमद बोले दाने बानें । हजरत मिरांके मेहेरसुं ॥३॥”

द्वैत भावना नाहिशी करण्यासाठी संत शेख महंमद महाराज म्हणतात,

“ब्रह्मपुरीचे तुरूक । द्वैत मिळोनि जालो एक ॥१॥
अहं टोणगा भक्षिला । निज प्रेमाचा प्यालों प्याला ॥२॥
सांडवलों आचार विचारा । कोणी भलें म्हणा बुरा ॥३॥
कोणी आम्हांसी वाटले । वाटुनि मूळ ठायां गेले ॥४॥
शेख महंमदीं वाटले । यातीवेगळें घातले ॥५॥”

यातिभेदावर टीका करतांना ते म्हणतात,

“सगुण वंदिती, अवगुण निंदती । कैसें नाम पावती शर्षे मिशा ॥१॥
फिरंगी पाणी वंदे , खाटिक सुरी निंदे । तैसा हरि प्रबंधे, शुभाशुभी ॥२॥
जळ काशी पर्णे, तें का बोहळी उणें । ऐसे वंदी निंदणे, प्रकृतिपुरुषी ॥३॥
सोनें छत्री कळस, पाई पैजण दास । उंच नीच हरीस, येणे न्यायें ॥४॥
उत्तम, मध्यम कनिष्ठ ऐसा जाणा चतुष्ट । चराचरीं अविट, शेख महंमद ॥५॥”

तत्त्वबोध करतांना महाराज सावध करतात,

“नरदेह लाधल्या, स्वहित ते करा । पापें यम पुरा, नका जाऊं ॥१॥
विषयाचे सुख भावविल दुःख । अविद्येनें मूर्ख, नाडिले बहू ॥२॥
शेख महंमद ज्ञानी परात्पर ध्यानी । जनांत विजनीं, तत्त्वबोधे ॥३॥”

संत शेख महंमद महाराजांनी भागवत संप्रदायाचा स्पष्टपणे अनुसार केलेला जाणवतो. कबीरदासांनीही भागवत मार्गाने भक्तीची पायवाट मळली आहे. यावर सर्वांचे एकमत दिसते. ‘कबीराचा शेका’ म्हणतांना हीच भावना प्रतीत होते. आचार्य हजारीप्रसादजींनी नारदभक्तिसूत्रांच्या आधारे कबीरदासांच्या भक्तिसंकल्पनेचे स्पष्टीकरण केले आहे ते सर्व संमत असल्याचे ते आवर्जून सांगतात, ‘सर्ववादि सम्मत मत यह है कि भक्ति भगवद्विषयक प्रेम को ही कहते है । भक्तिरसामृतसिंधु में इसी बात को इस प्रकार कहा गया है कि अनुकूल भाव से भगवान् के विषयमें अनुशीलन करना ही भक्ति है । यह अनुशीलन ज्ञान और कर्मसे ढका हुआ नहीं होना चाहिये और न अनुशीलन करनेवालेके हृदयमें भगवान की भक्ति के सिवा और कोई अभिलाषा होनी चाहिए । भगवद्विषयक यह जो अहैतुक या कारणरहित प्रेम है । वह न तो निरुपाधिक स्वरूप के लिए असम्भव है और न अद्वैत भावना के विरुद्ध । नारद-पंचतंत्र में स्पष्ट रूप से कहा गया है कि ‘भगवान के सर्वोपाधिक-विनिर्मुक्त स्वरूप को तत्पर होकर (अर्थात् अनन्यभावसे) समस्त इन्द्रियों और मन के द्वारा सेवन करना ही भक्ति है ।’ हजारीप्रसाद द्विवेदीजींनी केलेली ही भक्तीस्वरूपाची मीमांसा, कबीरदासजींच्या आविष्कारातून प्रतीत होणारी भक्तिसंवेदना आहे. ‘कबीर वचनावली’मधून याची स्पष्ट कल्पना येते,

‘दरियाव की लहर दरियाव है जी, दरियाव और लहर भिन्न कोयम ।
उठे तो तीर है, बैठता नीर है, कहो किस तरह दूसरा होयम ।
उसी के नाम को फेरके लहर धरा, लहर के कहे क्या नीर खोयम ।
जक्त ही फेर सब जक्त है ब्रह्म में, ग्यान करि देख कबीर गोयम ।”

अभेदता हीच भक्ती असा विचार कबीरदास प्रकट करतात. या प्रेमाची प्रचिती सद्गुरूशिष्य संबंधातून येऊ शकते. म्हणूनच भक्तिमार्गातही सद्गुरूचे स्थान अनन्य आहे. कबीरदास भक्तिसाधना सद्गुरूकडून शिकतात आणि स्वतःच भक्तिस्वरूप होतात, जसे,

“कबीर बादल प्रेम का, हम पर बरस्या आइ । अंतरि भीगीं आत्मा, हरी भई बनराइ ॥
पूरेसँ परचा भया, सब दुख मेल्या दूरी । निर्मळ कीन्ही आतमा, ताथै सदा जहुरी ॥”

कबीरदासांनी आदर्श भक्तीची परिभाषा घोषित केली आहे त्याचे प्रमाण ‘सत्य कबीर की साखी’मध्ये नोंदविली आहे ती हरिप्रसादजी देतात, “और भक्ति के आदर्श की घोषणा करते हुए द्विधाहीन भाषामें (कबीरदासजीने) कहा-

भाग बिना नहिं पाड़यें, प्रेम-प्रीति की भक्त ।

बिना प्रेम नहीं भक्ती कछु भक्ति-भरय सब जत्क ।

प्रेम बिना जो भक्ति है, सो निज दम्भ-विचार ।

उदर भरन के कारने, जनम गँवायो सार ॥”

आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदीजीनें कबीरदास को ‘भगवत्प्रेम का आदर्श’ म्हणून अधोरेखित केले आहे. ते लिहितात, “सो, कबीरदास का आदर्श भी वही है जो क्षण-भर के भावावेश में उफन नहीं पडता । यह प्रेम मृत्यू का प्रेम है, सिर उतारकर ही किसी को इस प्रेम मंदिर में बैठने का अधिकार मिलता है ।” ते कबीर ग्रंथावलीतून प्रमाण देतात-

“कबीर यहु घर प्रेम का, खाला का घर नाहिं ।

सीस उतारै हाथि करि, सो पैसे घर मांहि ॥

कबीर निज घर प्रेम का, मारग अगम-अगाध ।

सीस-उतारि पगतलि धरै, तब निकटि प्रेम का स्वाद ॥”

भक्तिमार्गावरील ही सद्गुरूसापेक्षता, अनन्यता, आर्तता, निरपेक्ष निःस्सीम प्रेममयता कबीरदासांप्रमाणेच संत शेख महंमद महाराजांनी आपल्या अभंगवाणीतून प्रकट केली आहे. महाराज गातात,

“धन्य तोचि भाव, धन्य तेचि भक्ति । जोडलेसे संती, परब्रह्म ॥१॥

धन्य तो सद्गुरू, धन्य आत्मज्ञान । देखिलें दर्पण, अंजन शुद्ध ॥२॥

अंजना त्या नांव आइका उन्मनि । प्रकाश परतोनि, सुदला डोळां ॥३॥

लोपले तें बिंब, खंडलिया ध्वनि । आनंदाची धनी, हृदया आली ॥४॥

बाहीजभीतरीं, मी माझारीं एक । सम दिसे लोक, शेख महंमदा ॥५॥”

वा. सी. बेंद्रे यांनी नोंदविलेल्या या अभंगात संत शेख महंमदांची प्रेमरूपा भक्तीची सद्गुरू सापेक्ष अध्यात्मिक संकल्पना स्पष्ट होते. भक्तिबोध करतांना महाराज म्हणतात,

“म्हणोनि संत समारंभ । निज भक्ति जोडे मेघःशाम ।

वल्कलें विवेकबोध वर्म । शेख महंमद ॥”,

“ॐकार विस्तारला, वर्णावया भक्ति ॥”

असे म्हणून संत शेख महंमद महाराज सांगतात,

“भाव भक्ति निष्ठा कवी । तत्त्व विवेक अनुभवी ॥१॥

प्रेमबोधें वैराग्य ज्ञानी । निःशब्दी अनंत लोचनीं ॥२॥

जहाज सिंधुमध्ये साव । भवनदीस संत उपाय ॥३॥

शब्द कवित्व कीर्ति त्यांची । जैसी तुंबी मायेपेह्याची ॥४॥

शेख महंमद ताती तैसी । सुत प्रसवली पुण्यराशी ॥५॥”

निःस्सीम, अद्वैतभाव प्रेमभक्ती साधण्यासाठी नामभक्तीचा मार्ग आहे असे महाराजांना वाटते, म्हणूनच

ते प्रमाण देतात,

“पतितांचा मेळा । नामें तरल्या शिळा । मार्ग हा मोकळा वैकुंठीचा ॥-॥”

प्रेमभक्तीने द्वैताद्वैत भाव दूर करून अविद्येतून पार जाता येते म्हणूनच,

“शेख महंमदी पुजारा । प्रेमे स्मरे सर्वेश्वरा । शीघ्र तोडूनियां थारा द्वैतअविद्येचा ॥”

संत शेख महंमद महाराजांच्या विभूतिमत्त्वाचे असे सर्वांगी साम्य कबीरदासांशी असल्याचे त्यांच्या समकालीन संत, अनुयायी यांना जाणवले. म्हणूनच ‘कबीराचा शेका’ असे संप्रदायात बिरुद प्रसिद्ध झाले. काहींनी तर संत शेख महंमद महाराज हे कबीरांचा अवतार आहेत असेच म्हटले. याचे आणखी एक भौतिक कारण म्हणजे कबीरदास जसे मुस्लिम असून भगवतभक्ति अनुसरतात तसेच संत शेख महंमद महाराज अनुसरतात. कबीरदासांचा जन्म ‘जुहाला परिवारात’ अर्थात ‘जोळा’ जातीत झाला. हजारीप्रसाद द्विवेदजींनी नोंदविल्याप्रमाणे जुलाहे मुसलमान है, पर इनसे अन्य मुसलमानों का मौलिक भेद है । जुलाहे पंजाब, उत्तरप्रदेश, बिहार और बंगाल में ही पाये जाते है । जुलाहा जाति किसी निम्न स्तर की भारतीय जातिका मुसलमानी रूप है । यद्यपि कबीरदास के युग में जुलाहों ने मुसलमानी धर्म ग्रहण कर लिया था पर साधारण जनता में तब भी कोरी नाम से परिचित थे । कबीरदासने बुनाई के रूपकों और उलट बांसियों में कई जगह ‘जुलाहों’के स्थान पर ‘कोरी’ नाम लिया है । आजकल कोरियों में से बहुतों ने कबीर पंथ स्वीकार कर लिया है पर बहुत-से हिन्दु विचारों के कट्टर अनुयायी भी हैं ।’ जातीचा असा इतिहास पाहिला की जाती, पोटजाती, पंथ हे प्रकार सामाजिक संक्रमण आणि संकरातून निर्माण झाले असले तरी त्यातून सनातन भारतीय सांस्कृतिक परंपरांचा प्रवाह प्रवाहित दिसतो. सूफी संप्रदायाचा भारतातील प्रवास पुष्टपणे झाला याचे कारणही हेच आहे. जी गोष्ट कबीरदासांच्या संदर्भात तीच गोष्ट संत शेख महंमद महाराज यांच्या जातीविषयी होय. शेख महंमदांचे पिता राजे महंमद मूळ घोरी घराण्यातील अकाल इस्लाम धर्मीय म्हणून मान्यता पावले असले तरी दुसरीकडे ते ‘मुलाणा’ या वृत्तीचे किंवा जातीचे अर्थात ‘खाटीक’ जातीचे म्हणजे पशू कापणारे होते असे पारंपरिक उल्लेख दिसतात. ही जात शूद्रजात मानली जाते ती पशूविदारक वृत्तीमुळे. याही जातीचा नेमका उद्भव कसा याविषयी अनेक तर्क दिसतात. हिंदुस्थानातील धर्मांतर प्रक्रियेत ह्या जातीतील अनेक लोक मुस्लिम धर्मीय झाले. त्यांना सूफी संप्रदाय जवळचा वाटला आणि ते त्या मार्गाने अध्यात्म विद्येचा अभ्यास करू लागले. संत शेख महंमदांच्या कुटुंबालाही अशीच पार्श्वभूमी लाभली आहे. थोडक्यात विणकर या मागास समजल्या जाणाऱ्या जातीतील कबीरदास आणि मुलाणा या मागास जातीतील शेख महंमद महाराज यातील साम्य स्वाभाविकपणे पाहिले गेले आणि आश्चर्यकारकपणे ते दिसते हेही खरे. त्यामुळेच संत शेख महंमद महाराज हे कबीराचे अवतार आहेत अशी भावना बळावली.

कबीरदासांचे दोहे प्रसिद्ध आहेत. संत शेख महंमद महाराजांनीदेखील दोहे लिहिले आहेत.

वा. सी. बेंद्रे यांनी काही मोजके दोहे 'कवितासंग्रह'मध्ये नोंदविले आहेत ते असे -

दिल भये बैरागी । प्रेमें सुरत लागी ॥१॥

हे दुनियाकी यादी बहुत लागे बुरी । मन मन शाहु हुं जागी ॥२॥

शेख महंमद हमदम । महिदे बालम सीर त्यागी ॥३॥

प्रेम सुरत लागी । दिल भया बैरागी । मन मनसें हूं त्यागी ॥१॥

शेख महंमद हमदम हिरदे । खुमारी नयनों लागी ॥२॥

साचे पीरके मुरीद निके । पिया प्रेमका प्याला ।

शेख महंमद बोध खुमारी । प्रेमसु मतवाला ॥१॥

औजूद में मौजूद नहीं पाया । बाहेर अल्ला पुकारे ।

शेख महंमद कहे समजकर बोलो । अल्ला सुनते कीं बहिरै ॥१॥

औजूद मौजूद इलाहि । शेख महंमद कहे ।

उरे समजो भाई । आव्वल आखर एक साचा वोही ॥१॥

शेख महंमद कहे । लिखे कागज सब कोई पढे ।

कोई ना पढे कोरे । कोरे कागज सोहि पुढे । ज्यो पीर पाये सच्चे पुरे ॥१॥

शेख महंमद कहे दोखज रोजी बहुत होये ।

नेक बहेस्त रोजी थोडे । जैसे ना चीज केवडे उपर काटे ।

नेक बख्त बहस्ती ज्यों सुगंध केवडे ॥१॥

शेख महंमद कहे । हिंदु कहावतो मैं नहि ।

और जात कहावत लागे । पंचतत्त्व का पुतला बनाया । वामे गैबी बोलन हार ॥१॥

शेख महंमद कहेना मानो बहुत बडे । मानों इनाम सिदक रहे निसार ।

वो जाहाज भवदरियाको । आलम उतरे पार ॥१॥

मुसलमान लि पछान । सत गुमान घर इमान ।

इक सुबहान सच्चा कुरआन । दूर शयतान कुफर जान । शेख सभीमा महंमद दीन ॥

एक मुसलमान व्हावे शहाने । मूमे मसीद पेटमे भूतखाने ।

दोन छोड बोले कुंफरके माने । व्याज लेकर खावें ॥१॥

झूटी बात साच कर बोले गैबाने । वो मुसलमान नव्हे खविस दिवाने ।

शेख महंमद बोले दानेवीनें । हजरत मिरांके मेहेरसुं ॥२॥

अनामिक अनुयायाने जी 'शेख महंमद चरित्र पर कविता' केल्याची नोंद वा. सी. बेंद्रे यांनी केली आहे, त्या चरित्रपर कवितेतील उल्लेख असा-

“शेख महंमद पीर, कबिराचा अवतार । तयाचे चरित्र ऐका तुम्ही ॥१॥

श्रीगोंदियामध्ये, पेठ मकरंदपूर । तेथे अवतार, शेखमहंमद ॥२॥

राजेमहंमद पिता, पुव्हलेशा माता । त्यांचें पारी संता, अवतार ॥३॥

कबिराचा अवतार जनासी कळे ना । उमज पडेना, भव भ्राति ॥४॥

अखंड समाधि, गुंफेंत बैसावें । मनीं जाई भावे, हरिनाम ॥५॥

मनाची स्फुरणी, सदा धरिताहे । अखंड लाविताहे, ध्यान मुद्रा ॥६॥

न कळे कोणासी, तयाची पै कळा । अवतार लीला दाविते ते ॥७॥

अवतार लीला, दाविली अपार । संत साधू थोर, वर्णित गेले ॥८॥

तुकोबा आणिक स्वामी जयराम । रामदासां प्रेम, चरणी त्यांच्या ॥९॥”

(२४) योगगुरू संत शेख महंमद महाराज

संत शेख महंमद महाराज यांचे पराप्राप्तीचे मुख्य साधन अष्टांगयोग हेच आहे, असा निर्वाळा वा. सी. बेंद्रे यांनी दिला आहे. ते कवितासंग्रहाच्या प्रस्तावनेत लिहितात, “पराविद्येचा अभ्यास व पराज्ञानाचा स्वानुभव त्यांस चंद्र बोधले उर्फ दत्त दिगंबर, जनार्दन स्वामी, एकनाथ महाराज व त्यांच्या गुरूबंधूंच्या सान्निध्यांत प्राप्त झाला होता. शेख महंमदांची गीतावचनें चांगलीच पाठ झालेली असावीत. कारण त्यांनी आपल्या लेखनांत गीतावचनांचा निर्वाळा दिलेला आहे. एकनाथांच्या सान्निध्यांत ज्ञानदेवीही वाचली असावीसे दिसते. ज्ञानदेवीतील विवेचनाची त्यांच्या लेखनावर छाप बसलेली पुष्कळ ठिकाणी दृग्गोचर होते. षड्दर्शनावर तर त्यांच्या टीकात्मक कितीतरी ओव्या झाल्या आहेत. अष्टांगयोग हेंच त्यांचे पराप्राप्तीचे मुख्य साधन होते. या अष्टांगयोगास आवश्यक अशा ज्ञानमार्गाचेंही त्यांचे अध्ययन बरें झालें होतें, याची साक्ष त्यांच्या कवितेंत जी या विषयावर चर्चा आलेली आहे त्यावरून स्पष्टच आहे. या ज्ञानयोगातील उपांगांचा म्हणजे ‘स्वरज्ञान’ इत्यादी विषयांचा त्यांनी बारकाईनें अभ्यास केला होता.” वा. सी. बेंद्रे लिहितात त्याप्रमाणे पराप्राप्तीचे साधन म्हणून त्यांनी ज्ञानयोग, अष्टांगयोग, राजयोग, समाधीयोग, हटयोग अशा नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या योगमार्गांचा अभ्यास केला होता. तसे संत सद्गुरू चंद्रभट बोधले यांचेकडून व त्यांच्या परंपरेकडून त्यांना ज्ञान प्राप्त झाले होते हे खरेच. परंतु त्यांना केवळ स्वतःपुरते ते ज्ञान मर्यादित ठेवायचे नव्हते. नाथसंप्रदाय, दत्तसंप्रदाय, सिद्धसंप्रदाय इ. या मार्गातील संप्रदायांत गुरूपरंपरेचे विशेष महत्त्व आहे. या परंपरांतील सर्वांनीच योगज्ञानार्जन याबरोबर योगज्ञान दान अशी परंपरा राखली आहे. नवनाथांत व त्यांपुढे भागवत संप्रदायात निवृत्तीनाथांपासूनही ही परंपरा पुढे नेलेली दिसते. योगज्ञानदानाचे कार्य याच गुरूपरंपरेच्या स्वरूपात संत ज्ञानेश्वर यांनी केलेले दिसते. चंद्रभट बोधले स्वामी, जनार्दन स्वामी, एकनाथ महाराज यांच मालिकेत असलेले संत शेख महंमद महाराज याला अपवाद नाहीत. समकालिनांमध्ये सिद्धसंप्रदायाची ज्यांनी स्वतंत्र स्थापना करून आपल्या शिष्यगणांसाठी ‘बालबोध’ हा योगमार्गाचे ज्ञान देणारा ग्रंथ लिहिला ते श्री त्र्यंबकस्वामी याच परंपरेतील म्हणता येतील.

संत शेख महंमद बाबांनी केलेली ग्रंथरचना ही योगमार्गावर साधना करणाऱ्या शिष्यांना समोर ठेवून केली आहे असेच म्हणता येईल.

योगविषयक मार्गदर्शन करण्यासाठी त्यांनी उपयोजिलेली पद्धती परंपरेप्रमाणे गुरूशिष्य संवादाची असली तरी विशेष लक्षणीय आहे. महाराज साधकाच्या मनात, मार्गसाधना करतांना निर्माण होणारे

जवळपास सर्व शंका, सर्व प्रश्न, स्वतःला पडलेले प्रश्न म्हणून तपशीलवार मांडतात आणि त्या सर्व प्रश्नांची उकल सद्गुरू मुखाने घडवितात. ‘पवनविजय’ हा ग्रंथ जरी ‘शिवस्वरोदय’ या ग्रंथाचा अनुवाद असला तरी तो मुक्तपणे स्वातंत्र्य घेऊन केला असावा, एवढा तपशीलवार प्रश्नांचा बढीमार त्यांनी केला आहे. उदा.

“अक्षर कोणते संचलें । क्षर कैसे क्षरले ।
या निधरिं होय भलें । सांगा जी सद्गुरूराया ॥६॥”,
“सद्गुरूची कृपादृष्टी । जाली सोऽहं भूर्तीची भेटी ।
आत्मतत्त्वाची गोष्टी अनुभवीय जाणे ॥८॥”

असे म्हणून ते प्रश्न विचारू लागतात,

“ऐसा पुरुष तो कवण । याचें सांगा जी लक्षण ।
चैतन्य ब्रह्मी पुरुषपण । असें की नसें । निर्गुण ब्रह्म ते कवण । यांचे की जें निरुपण ।
सगुणाचें लक्षण । दृष्टि दावा जी सद्गुरू ॥१४॥
ब्रह्माविण ब्रह्मज्ञान । हृदय शुद्ध न होय जाण ।
एक ब्रह्म सर्व घरीं व्यापून । द्वितीय नाहीं काय ॥१५॥
ईश्वरीं माया जाळी । ते अदुहिता कैसी गमली ।
हे सांगावी सखोली सद्गुरू राया ॥१६॥”

असे एकापाठोपाठ प्रश्नांची जणू सरबतीच येथे पाहावयास मिळते. या सर्व प्रश्नांची उत्तरे सद्गुरूमुखाने अर्थात स्वतःच सद्गुरूस्वरूप होऊन संत शेख महंमद महाराज देतात.

‘पवनविजय’ ग्रंथामध्ये अगोदर ‘तत्त्वसार’ अशी चर्चा केली आहे ती याप्रकारे प्रश्न व शंका निरसनासाठीच आहे. ‘तत्त्वसार’, ‘पवनविजय’ आणि ‘काळज्ञान’ अशा तीन प्रकरणांतून संत शेख महंमद महाराजांनी योगसाधनेतील मर्मज्ञान प्रबोधित केले आहे. योगगुरूच्या भूमिकेतूनच त्यांनी ‘निष्कलंक प्रबोध’ हा ग्रंथ लिहिलेला दिसतो. ‘निष्कलंक प्रबोध’ ग्रंथातून त्यांनी आचार आचरणुकींतील युक्तायुक्ता, त्याज्यात्याज्यता सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. उदा.

“विटंबुनि संसारा, बुडवुनि आचारा । पातले अविचारा, पवित्र म्हणुनी ॥४१॥
उच्छिष्ट हिनांची, वस्त्रे नीळे हीनें । घेऊनि अवर्णे, करा म्हणती ॥४२॥
अहिंसक म्हणवित्ती, भिक्षे हिंसा करित्ती । ते मिथ्या वेपत्ति, सांगणे श्रोत्यां ॥४३॥
भिक्षा द्या उभे द्वारी, कोणाची भिक्षा हेरी । ऐसें जनन करी, त्याहि देसील ॥४४॥
भोगस्थानें चुकवित्ती, देवता दुषती । भिक मार्गों धांवती, देवताशेष ॥४५॥
द्वारावर गणेश चरणा खालुनि शेष । पावती अपेश, सांगितलें ॥४६॥
शोधिव भित्रा म्हणती, डोंबाळे नेणती । क्रोधी श्वानें दावित्ती, होऊनिया ॥४७॥

सांडूनि सोंवळें, भक्षिती वोंवळे । नाहीं तीहि शोधिलें, मूळकूळ ॥४८॥
 डोंगर कपारें, नावें मिरविती । संसारी नांदती, अविचारें ॥४९॥
 रांडा पोरें नको, जनाला सांगती । आपण भोगिती, करूनि चेल्या ॥५०॥
 दृष्टि न पडावी, चित्रींची वनिता । ऐसे बोलें गीता निष्कलंक ॥५१॥
 अनंत योगाची, साही दुरुषने । दुषिती अज्ञाने शेख महंमद ॥५२॥”

आणखी निष्कलंकातील उदाहरण द्यायचे तर

“अभक्तां पोटी भक्त, जन्म आणि संचित । सांगेन वृत्तांत अवधारा ॥१२१॥
 त्रुणापासुनि शेण, शेणापासुनि तूप । तैसा तो कश्यप, प्रल्हाद घृत ॥१२२॥
 कस्तुरी केवडा, मृगा केकती काय । तैसी नाहीं सोय, भक्ताभक्तां ॥१२३॥
 सुगंध चोपडें तुप, निखर शेण घाणें । तैसा अभक्तपणें, भक्तपीता ॥१२४॥
 धड म्हैस रेड्या, सुंदा नारी वेड्या । चंदन काबाड्या, काये व्हावा ॥१२५॥
 तेलियाचे बैल, झांपडिने फिरती । तेल तें नेणती, निघे किती ॥१२६॥
 तैसे खळवादी, तीर्थें व्रते पिडले । स्वहिता चुकले, पढोनिया ॥१२७॥
 चंदनाची काष्टें मोगरेला जोड्या । वागविता गधड्या, सोय नाही ॥१२८॥
 बोलून ब्रह्म तैसें ब्रह्मगुज नेणती । अहं द्वैतें डुलती, भजंगासे ॥१२९॥
 शेख महंमद ह्याला करा म्हणे स्वहित । तो तों ते उन्मत, करिती घात ॥१३०॥”

‘पवनविजय’मधून साधकांना प्राणायामाचे संपूर्ण ज्ञान व्हावे असा प्रयत्न त्यांचा आहे. उदा.

“आता पवनविजयाचें ज्ञान कथिजेल : आतां सूर्याचे अंग उजवें, चंद्राचे अंग डावें, इडा
 चंद्राचें स्थान, पिंगळा सूर्याचें जाण; दोन्ही वाहाती सुषुम्ना जाणावी ॥९१॥
 चंद्र सम जाणावा, रवि विषम ओळखावा, चंद्र स्त्री बरवी, रवि तो पुरुष; संक्रमण तो
 स्त्री ना पुरुष जाणावा ॥९२॥”

याप्रमाणे अस्थिर कार्यकारण, सूर्य, सुषुम्ना, दिशा, चिंता, गर्भ, जीव मूळ धातू, चिंतेचा विवर, गर्भचिंता, तत्त्वज्ञान उत्पत्ति, तत्त्व-वर्ण, शस्त्रे, परीक्षा यांचा विचार. दुसरी, तिसरी, चवथी व पाचवी धारणा, पंचीकरण, ध्यानमुद्रा, शुक्ल व कृष्ण तिथी विचार, पुर्णिमा, संक्रांती, उत्तरायण, पक्षस्वर, वार स्वर, चंद्र, नित्य, सूर्य-वार स्वर, अकार, उकार, मकार-उँकार प्रकृति, तत्त्व, मदनाच्या स्त्री व पुरुषाच्या कळा, नाडीज्ञान, तत्त्वांची भेद व कार्ये, चंद्रसूर्याची पाऊल, पंचतत्त्व भेद, तेजवायुआकाश विचार, चंद्र सूर्य-अक्षरे, सूर्याची यात्रा, जीवनमृत्यू चिन्हे आणि काळ ज्ञान अशा अनेक विषयांची उकल साधकांसाठी करून दिली आहे.

योगमार्गाचे महत्त्व स्पष्ट करून सांगताना ‘योगी’ विभूतिमत्त्वाची अवस्था ते साधकांना समजावून सांगतात,

“परमार्थ विवेक वैरागी भोगुनि अभोगी शेख महंमद योगी ॥६॥

ऐसी संपादनी प्रवृत्ती राहे निवृत्ति धन्य तो राजयोगी । पतितां मूढांचा तो तारक समें पहा
एक आत्मज्ञान अनुरागी ॥ अनेक दृष्टांत श्रोतेनी आईका सांगतो टीका विनवुनी तुम्हांलागी
। शूर प्रश्रिक ऐकती भावें आनंदती छळती पतित अभागी ॥४॥

जैसी कुर्मीण असे जळाभितरी अंडी बाहेरी कृपेनें अवलोकी । कवडा बग तिसरा पारधी
मच्छकांमधी नित्य आहार घोकी ॥ तत्त्व तें लावावें ईश्वरी असोन व्यापारी सांगितल्या
सायेकी । तदन्याये शेख महंमदीं प्रेमाचा बोधी सोऽहं सार एकाएकी ॥५॥”

योगसाधना करणाऱ्याने आपल्या ध्येयपूर्तीसाठी नित्य सावध असावे हे सुचवितांना महाराज
सांगतात,

“देहे सावधान, आत्मा कोठे आहे । निमालिया जाये कवण्या ठाया ॥१॥

हे आधीं शोधन, करा गुरुमुखें । संवसार दुःखें, चुकवावया ॥२॥

विज्ञान विवेकें, आत्मज्ञान बोला । विनवी संताला शेख महंमद ॥३॥”

साधकाने योगस्थिती कोणत्या प्रकारे भोगावी हे सांगतांना संत शेख महंमद महाराज म्हणतात,

“माझें मी जाणें हो जाणणें । धृ॥

पाहतां पाहाणे द्वैता नाही ठाणें । बोलतां न ये वाचनें ॥१॥

सद्गुरू तुष्टती तरी ते फिरे भ्रांति । हृदयी पडे चांदणे ॥२॥

मनाचें मुरणें परब्रह्मीं शिरणें । शेख महंमद धालेपणें ॥३॥”

दुसऱ्या एका अभंगात समाधी योगाचा अनुभव स्वानुभवानेंच येतो हे खरे असले तरी त्याचे स्वरूप
कसे असते हे समजावून सांगतांना महाराज स्पष्ट करतात,

“जेथे मनपवनाची धाव खुंटली । तेथें वाचा काय बोलेल बोली । जैसी साकर मुक्याने
खाल्ली । परी गोडी सांगता नये ॥१॥

जैसी व्याली जाणें वेदना । अबला म्हणती मज कां दावा ना । तैसे जन साधुसज्जना । गुज
पुसों पाहातीं ॥२॥

विश्व आपण देखतें मेलें । स्वयें मरण कळों नाही आले । मिथ्या सौभाग्यें डौरविलें त्या
मढियालागीं ॥३॥

जेणें काळें पूर्ण मरावें । तेव्हां त्या मरणातें पहावें । तैसें ते निज ओळखावें । निजी
मरोनियां ॥४॥

निज सुखाची प्रेमबोध गोडी । सद्गुरू पंगती नित्य परवडी । शेख महंमदासी आवडी ।
ब्रह्मानंदी ॥५॥”

‘जोगी’ या रूपकाच्या माध्यमातून संत शेख महंमद महाराजांनी एक प्रकारे ‘योगी’ विभूतिमत्वाचे

जीवन चित्र उभे केले आहे. पराविद्यामार्गातील अनेक पारिभाषिक शब्दांच्या मधून घडणारे साधनावस्थेचे दर्शन महाराजांनी आपल्या अनुयायांना व जिज्ञासूंना घडविले आहे. ते म्हणतात,

“जगीं जागे जयवंत योगी । निजवी उठवी जगालागीं ॥ नर नारी नव्हे सौभागी । सर्व भोगूनी तो अभागी ॥१॥

चराचर खाणीवाणी पाळी । त्याचा दास चंद्रमौळी ॥ लक्ष चौऱ्यांशी न्याहाळी । ऐसी ज्याची ब्रीदावळी ॥२॥

मायादेवी त्याची चेली । जन्मा आली नाही गेली ॥ बाळे बावन पंचविस व्याली । खाऊन वांझपणे मिरविली ॥३॥

भोगी चौदी भुवनें उंच । सप्त पाताळाही नींच ॥ उदरी दहा खंडे नाच । भोगी अभोगाची रुच ॥४॥

मुक्ति रिद्धि सिद्धि दासी । माळा तारांगण रवि शशी ॥ शेख महंमद वंदी त्यासी । तेथे नाही दिन निशी ॥५॥”

संत शेख महंमद महाराजांच्या या ‘योगगुरू’ विभूतिमत्त्वाचा विचार डॉ. भीमा मोदळे यांनी लोकसापेक्षतेने केलेला आहे. ते आपल्या टंकलिखित ‘संत कवी शेख महंमद : एक चिकित्सक अभ्यास’ या प्रबंधात लिहितात, “आत्मज्ञान करून घेण्यासाठी, अद्वैतरूप होण्यासाठी योगमार्गाचा अवलंब करता येतो व हा योगमार्ग गुरूपरंपरेपासून प्राप्त होतो. हा संकेत नाथ सांप्रदायाच्या परंपरेमुळे शेख महंमदांना अवगत होता, परंतु नाथ सांप्रदायातील कोणाही साहित्यिकाने हा योगमार्ग आम जनतेसाठी सहज उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केलेला दिसत नाही. मुकुंदराज आणि ज्ञानेश्वर यांनी हा प्रयत्न केलेला असला तरी मुकुंदराजांकडे सामान्य जनतेचे फार लक्ष गेले नाही; तर ज्ञानेश्वरांनी हा योगमार्ग केवळ कठोर तपश्चर्या करणाऱ्या साधकांनाच शक्य असल्याचे सांगून ज्ञानेश्वरीच्या त्याचे एक मार्ग म्हणून विस्तृत विवेचन केले, परंतु हे विवेचन करत असतांना ज्ञानेश्वरीत भक्तियोगाकडे व त्यातून उद्भवणाऱ्या सात्त्विक आणि स्थितप्रज्ञा अवस्थेकडे लोकांचे अधिक लक्ष वेधले. या दृष्टीने योगमार्गाचा थेट परिचय जनसामान्यांना परिभाषेबरोबरच लोकभाषेतून स्पष्टपणाने करून देण्याचे कार्य हे शेख महंमद बाबांचे अद्वितीय व अलौकिक कार्य आहे असे म्हणावे लागेल. गुरूने कानमंत्र देऊन हटयोगाची दीक्षा देण्याची परंपरा येथे शेख महंमदांनी अगदी वेगळ्या पद्धतीने अवलंबिली आहे. प्रत्यक्ष गुरू आपल्या मुखाने योगमार्गाचे विवेचन करीत आहे. अशा तऱ्हेने निरूपण करून त्यांनी एकप्रकारे गुरुमंत्र सर्वसामान्यांना उपलब्ध करून दिला. हे त्यांचे धाडसाचे, परंतु योगमार्गाच्या प्रचाराच्या दृष्टीने आणि सामान्य लोकांना योगमार्गाचे ज्ञान होण्याच्या दृष्टीने अतिशय महत्त्वाचे कार्य घडले आहे.”

‘योगसंग्राम’ या ग्रंथाची रचना हे संत शेख महंमद महाराजांचे कार्य केवळ ‘योगगुरू’ पदावरूनच घडले आहे. ‘योगमार्ग’ निश्चित समजुती आणि जाणिवांसह, निश्चयाने, धारिष्ट्याने आणि मानसिक शूरत्वाने अनुसरण्याचा मार्ग आहे हे त्यांना स्पष्ट करावयाचे आहे. केवळ यमनियमाचे धडे देऊन प्राणायाम आणि आसनबद्धता, शरीरज्ञान सांगण्याबरोबरच साधकाची मानसिक अवस्था निश्चित सामर्थ्यसंपन्न झाली पाहिजे. ते आत्म्याचे साधन आहे हे लक्षात ठेवून आत्मशक्तीचे जागरण करून शारीर वासनांवर विजय मिळविता आला पाहिजे. त्यासाठी मन आत्म्याचे आधीन राहून कार्यरत झाले पाहिजे हे साधकाच्या आणि त्यातही सर्वसामान्यांच्या गळी उतरवणे महाकठीण होय. त्यासाठी महाराजांनी पुन्हा रूपकाचा आश्रय घेऊन ‘योगसंग्राम’ हा ग्रंथ लिहिला. सामान्य वाचक, जिज्ञासू या ‘योगसंग्रामात’ युद्धवार्ता ऐकण्याच्या मिशाने आकर्षित व्हावा आणि त्याला योगमार्गातील, शारीरिक, मानसिक आणि आत्मिक साधनेचे, अवस्थांचे, सिद्धतेचे आणि योगअनुभूतीचे शक्य तेवढे अधिक ज्ञान व्हावे; या दृष्टिकोनातून त्यांनी असे रूपक स्वीकारले. रूपक स्वीकारतांना त्यांनी सर्वमान्य अशा संत ज्ञानेश्वर महाराजांचे अनुकरण केले याचेही कारण परंपरा आणि मान्यता पाहूनच सर्वसामान्य साधक मार्गाकडे अधिक आकर्षित होतो. डॉ. रा. चिं. ढेरे यांनी या रूपकाचे स्पष्टीकरण ‘योगसंग्राम’ संपादन प्रसंगी मोजक्या शब्दात केले आहे ते असे, ‘ ‘शेख महंमदांच्या या योगसंग्रामात योद्धा आहे आत्मा. या योद्ध्याने मनाच्या वारूवर आरूढ होऊन अहंकाराशी युद्ध मांडले आहे. संकल्प-विकल्प, काम-क्रोध, आळस इत्यादी अवगुणांनी युक्त असे अहंकाराचे सैन्य उभे आहे. या सैन्यावर मात करून आत्म्याने ब्रह्मांडशिखर गाठले की हा योगसंग्राम संपतो.’ ‘हे रूपक केवळ पहिल्या चार आणि शेवटच्या सतराव्या व अठराव्या प्रसंगात आहे.’ योगसंग्रामातील या रूपकात महाराज आत्म्याला एक महत्त्वाची अट घालतात. आत्म्याने मनाच्या वारूवर स्वार व्हावे. खरेतर योगमार्गात ही अट सर्वात महत्त्वाची व मूलगामी आहे. अद्वैतानुभूतीचा दुर्ग जिंकायचा असेल तर मनरूपी वारूवर आत्मारूपी योद्ध्याने स्वार होऊन निश्चित लक्ष गाठण्यासाठी त्या वारूला लक्ष्य स्थानापर्यंत, इकडेतिकडे भटकू न देता, युद्धातही निर्भयतेने वळविले पाहिजे हे स्वाराचे कौशल्य आत्म्याजवळ आले पाहिजे. मन आकळता आले तरच योद्धा शत्रूसैन्यांशी यशस्वी युद्ध करून विजय प्राप्त करू शकेल. लढणारा, साधने आणि निश्चित ध्येय यांचे समायोजन जसे युद्धात महत्त्वाचे असते तसेच ते साधनेतही असते हे या रूपकातून संत शेख महंमद बाबांनी सर्वांना विदित केले आहे.

संत शेख महंमद महाराजांचे ‘योगगुरू’ स्वरूपाचे विभूतिमत्त्व सर्वांपेक्षा वेगळे आहे. त्याचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांनी योगमार्गाचे थेट प्रशिक्षण देतांना, भागवतांचा भक्तिमार्ग सोडला तर नाहीच, परंतु मनाच्या एकाग्रतेसाठी आणि ध्यानसमाधीसाठी नामभक्तीचा मार्ग, मंत्रसामर्थ्यपूर्वक योगमार्गाला जोडला. ते म्हणतात, ‘रिद्धि, सिद्धि, मुक्ती नामा ओळंगती । न कळे तुझी गती

ब्रह्मादिकां ॥' केवळ नामभक्तीनेही योग सिद्ध होऊ शकतो याची जणू ते ग्वाहीच देतात. ते सिद्ध स्थिती ही नामस्मरणाने प्राप्त होऊ शकते हे स्पष्ट करतांना म्हणतात,

“मार्गें शून्य पुढें शून्य । तेथें कैचें पाप पुण्य ॥१॥

काळ कंटू आनंदाचा । मुखीं घोष हरिनामाचा ॥२॥

जनीं वनीं अवघा देव । त्याविण नाहीं दुजा भाव ॥३॥

शेख महंमद सोऽहं बोधे । हरला भेद जाले सिद्ध ॥४॥”

संत शेख महंमद महाराजांसमोर हिंदू आणि मुस्लिम दोन्ही साधक शिष्य आहे. योगमार्गाचे ज्ञान त्यांना या दोन्ही समाजात प्रसारित करायचे आहे. त्यामुळे दोघांना त्यांच्या भाषेत परिभाषेसह ज्ञान प्रेरित करणे आवश्यक होते. हेच लक्षात घेऊन त्यांनी दोन्ही भाषेतील परिभाषाकोश मांडण्याचा प्रयत्न केला. ‘दुचेश्मा’ स्वरूपातील हा कोश हिंदू आणि मुस्लिम यांना दुभाषिकाच्या स्वरूपात मदत करणारा आहे. त्यात त्यांनी त्रिगुण, शारीरस्थान, पंचज्ञानेंद्रिये व पंचकर्मेंद्रिये, मनःशक्तीची विविध रूपे, ईश्वर, ब्रह्म आदि कल्पना, अशा कितीतरी योगमार्गातील आवश्यक संकल्पना स्पष्ट करणारे शब्द व त्यांचे पर्याय दिले आहेत. सद्गुरू शेख महंमद महाराज तेवढ्यावर थांबत नाहीत तर; तौरयत - ऋग्वेद, जबूर - यजुर्वेद, इंजील - सामवेद आणि फुकीन - अथर्ववेद याही गोष्टींबरोबर रिसाले - म्हणजेच शास्त्रे हे स्पष्ट करून त्यांविषयी चर्चा आणि प्रबोध करतात. ही त्यांची ‘योगगुरू’ म्हणून पंथ धर्म निरपेक्ष ‘योगसाधना’ ‘योगशास्त्र’ दृष्टी खरोखरीच विश्वात्मक भूमिका स्पष्ट करणारी आहे.

संत शेख महंमद महाराजांच्या ‘योगगुरू’ विभूतिमत्त्वाला समकालीन संतमंडळींनी, अनुयायांनी अभिवादन केले आहे. संत रामदास यांनी महाराजांची आरती केली आहे. त्यात ते उल्लेख करतात-

“दृश्येविण दर्शन दिधलें सम ठायीं । म्हणुनि वियोगें सोऽहं तत्त्व लवलाही ॥ अभिन्नत्व आर्त अनिवार पाही । आठव ना विसर मज हृदयीं घ्याई ॥”

रघुनाथ योगी म्हणतात,

“त्रिगुणरहिता भवभंजन शांता । त्रैलोक्यतारका विश्वगुणभरिता ॥ तूंचि आमुची माता सद् तूंचि पिता ॥ तुजविण अनुदिन नेणें तत्त्वतां ॥१॥”

अनामिक अनुयायी तर स्पष्ट शब्दात त्यांचे योगगुरुत्व निर्देशित करतात,

“जय जय महंमदा सद्गुरू ज्ञानसागरू ब्रह्मविद्येचा दाता । ब्रह्मादिक तेहि शिणले वेद श्रमले तुजलागी वर्णितां ॥”

संत शेख महंमद महाराजांकडून ब्रह्मविद्या अर्थात योगविद्या प्रसाद प्राप्त झाल्यानंतर कृतज्ञतापूर्वक आरती करतांना दयाळदास लिहितात,

“शेख महंमद षड अक्षरीं मंत्र हा श्रेष्ठ । उच्चारितां अनन्य भावें हरती भव कष्ट ॥४॥

शरीर शोधन केलें जीं ही दश देहें निरास । षडचक्री भेदुन केला ब्रह्मरंध्रीं वास ॥ सैंधवाचा खडा जैसा जिवनीं समरस । सत्रावीचे दर्शन भोग अक्षई सुमनास ॥१॥”

ते पुढे म्हणतात,

“हमेश ब्रह्मी रमणी जाला सुफळ नरदेह । हरुषें निर्भय स्वरूपीं लुब्धनि छेदुनि लिंग देह ॥ हंकाराचा छेदुनि कंद फिटला संदेह । हस्तीं प्रपंच विदारुनि जालो विदेह ॥४॥
मत्येक ब्रह्मा समान दृष्टि नाहीं विषम । मत अभिमान गाळुनि केलीं कर्मची भस्म ॥ महिमा अगाध ज्याचा घडला निश्चय स्वधर्म । मन मारुनि मूळा नेऊन स्वयं परब्रह्म ॥५॥
दंभाहंकाराचा समुळी छेदुनियां कंद । दमनी निश्चय केला आसनी देऊन त्रिबंध ॥६॥”

अजम यांनी संत शेख महंमद महाराजांचे ‘योगगुरू’ परमहंस म्हणून चित्र वर्णन केले आहे. ते लिहितात,

“हरिसी हरिजन भिन्न नव्हती नसेचि संदेह । हरि आत्मा तें शरीर हरीची हरी त्यांचा देह । हंसरूपी जगीं वर्तति परि ते ठाई विदेह । हत त्रैगुण्यें भेदाभेदौ अद्वयपदग्राह ॥४॥
अमजमव्यय सत्स्वरूप सनातन अखंड सप्रेम । मन उन्मन पद पाउनि सहजीं विषये विराम ॥ मतांतर सर्वस्वहि विगलित समस्त आश्रम । मत्सर त्यागुनि ऐक्यींहि हरला भवश्रम ॥५॥

दर्शन स्पर्शन मननीं सदैव वदनी अनुवाद । दर्पण न्यायें भिन्न दिसें हे एकमुखी भेद । दवडुनि माया मिथ्या लक्षिता निजानंद । दग्धांबर परि विदेह आजम वर्ते निर्द्वंद्व ॥६॥”

जवळपास शंभर वर्षे एवढे आयुर्मान लाभलेल्या संत शेख महंमद महाराजांनी सर्वांसाठी योगमार्ग खुला केला. स्वसिद्ध असा आदर्श आपल्या वर्तनातून सर्वासमोर ठेवला. योगमार्गाशी भक्तिमार्ग नामसंकीर्तन भक्तीद्वारे जोडून सर्वांना सुलभ असा मार्ग प्रशस्त केला. धर्म, पंथ आदि भेद बाजूला सारून हिंदू, मुस्लीमादी सर्वांना प्रबोधित करण्याचे महान कार्य केले. म्हणूनच संत एकनाथ आणि संत तुकोबाराय हे भागवत संत, समर्थ रामदास आणि अन्य हिंदु-मुस्लिम साधक, सिद्ध, विभूती मोठ्या आदराने त्यांचे भोवती जमल्या. प्रल्हाद महाराज, गोदड महाराज, जयरामस्वामी आदि सर्व त्यांच्यापुढे नतमस्तक झाले. त्यांच्या अनुयायांनाही मार्गात अधिकारी होता आले. ‘योगगुरू’ म्हणून त्यांचे विभूतिमत्त्व त्यांच्यातील महासमन्वय, भागवत व्यक्तिमत्त्वाएवढेच महत्त्वाचे ठरले आहे. त्यांनी अनेकानेक मुमुक्षूंच्या हृदयात परमार्थप्रितीची ज्योत उजळून त्यांना मुक्तीचा महापथ दाखविला.

(२५) मुक्तचिंतक आणि प्रबोधक

‘कबीराचा शेका’ असे गौरवाने संत शेख महंमद महाराजांना म्हटले जाते. ते मुक्तचिंतक आणि प्रबोधक व्यक्तिमत्त्वाच्या संदर्भानेही यथार्थ आहे. डॉ. रा. चिं. ढेरे ‘योगसंग्राम’च्या प्रस्तावनेत लिहितात, “शेख महंमद हे कबीराच्या प्रकृतीचे मुक्तचिंतक आणि प्रबोधक असल्यामुळे त्यांनी लोकजीवनातील अनिष्टांचे सूक्ष्म निरीक्षण करून, ती सर्व अनिष्टे विवेकाच्या प्रखर अग्रीत जाळून टाकली आहेत. त्यांचे लोकनिरीक्षण थक्क करणारे आहे - चाकोरीतले जीवन जगणाऱ्या जीवांना गरगरायला लावणारे आहे. दुर्धर रोगाने पछाडलेल्या माणसाला आपले रोगनिदान ऐकायचे जसे भय वाटते, तसेच भय शेख महंमदांच्या दृष्टीतून प्रकट झालेले आपले अंतरंग पाहून समाजाला वाटले असेल. त्यांनी हे लोकनिरीक्षण जसे निरभ्र दृष्टीतून केले आहे, तितक्याच उघड्या शब्दांतून त्यांनी ते व्यक्तही केले आहे.” ते पुढे लिहितात, “धर्माच्या नावावर चालणारे भावहीन कर्मकांड, शुद्ध परमार्थाशी विसंगत असणारी आंधळी क्षुद्र देवतोपासना आणि धर्मक्षेत्रातली दांभिकता यांवर शेख महंमदांचा मुख्य कटाक्ष आहे. शुद्ध परमार्थाच्या या वैन्यांवर त्यांनी एखाद्या रणधीर वीराप्रमाणे चौफेर हल्ला चढविला आहे. या बाबतीत त्यांनी कुणाचीही भाडभीड ठेवलेली नाही.”

संत शेख महंमदांचे हे मुक्तचिंतन आणि प्रबोधक विभूतिमत्त्व पुढीलाना प्रभावित करणारे होते हे निःसंशय. संत तुकोबाराय यांचे चिंतन आणि प्रबोधक विचार ज्या तऱ्हेने व्यक्त झाले आहेत; ती परंपरा नक्कीच वा. सी. बेंद्रे म्हणतात त्याप्रमाणे संत शेख महंमदांच्या मार्गाने गेली आहे. समर्थ रामदास ज्या तऱ्हेने मूर्खांची लक्षणे, योगी सिद्ध, पाखांड खंडण आदि गोष्टी परखड शब्दात मांडतात त्यांनाही नक्कीच संत शेख महंमद महाराजांची वाड्मयभूमी प्रेरक वाटते. महाराजांनी समाज प्रबोधनाचे धारदार शस्त्र परजले असावे ते संत एकनाथ महाराजांचे सौम्य उपहासात्मक प्रबोधन प्रयत्नांचा परिणाम लक्षात घेऊन असे म्हणण्यास पुरेसा वाव आहे.

योगमार्गाचा अथवा भक्तिमार्गाचा प्रसार व प्रचार किंवा स्वोद्धार एवढीच भूमिका मध्ययुगीन संतांची नव्हती याविषयी सर्वच अभ्यासकांचे एकमत आहे. लोकोद्धार किंवा लोकप्रबोधन अशी भूमिका घेऊन मध्ययुगीन संतांनी लोकशिक्षक वृत्ती धारण केली होती हे स्पष्टपणाने जाणवते. संत ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम आणि रामदास या संतांचा विचार केला तर एकूणच समाजाच्या स्थितीगतीचे मुक्तचिंतन करून समग्र परिवर्तनासाठी अनिष्टत्व, खलत्व, अंधत्व, विकृती, दांभिकता, पाखांड यावर प्रहार करून; प्रबोधन करण्याचा खटाटोप केला आहे. ‘बुडति हे जन न देखवे डोळां’ असे जाहीर करून संत तुकोबारायांनी आकांत मांडलेला दिसतो. हे प्रहार करून प्रबोधन करण्याची संतांची भूमिका, त्यांच्या ठायी परमेश्वरासारखीच ‘सत्य प्रेम करुणा’ अपार भरलेली अशी होती. संत

शेख महंमद महाराजांची भूमिका यापेक्षा वेगळी नाहीच. तथापि त्यांच्या समोरचे आव्हान; स्वधर्मीय आक्रमक, धर्मांध आणि स्वकीय असा अवघा परंपरा आणि रूढीग्रस्त हिंदू समाज; या दोहोंनाही प्रबोधित करून परामार्गावर आणून सत्प्रवृत्त, सत्यनिष्ठ, सद्वर्तनी नागरिक तथा मुमुक्षू बनविण्याचे होते. किंबहुना ते आव्हान स्वीकारूनच ते कार्यमग्न झाले होते, हे त्यांच्या ग्रंथातील उल्लेखांमधून ठायी ठायी स्पष्टपणाने जाणवते. त्यांनी याबाबत सावध पवित्रा घेतलेला दिसतो. ते स्पष्टपणे सांगतात की आपल्या जन्म-जातीकडे लक्ष न देता लोकांनी आपण काय सांगतो ते नीट समजून घ्यावे. योगसंग्रामच्या १६व्या प्रसंगात ते म्हणतात,

“एक म्हणती या यातिचा म्लेंछ । म्हणून निखंदितो आमच्या देवतास । याचा मानू ना
आम्ही विश्वास । प्रतिमा निखंदिल्या ॥६२॥
देखत अविंध देवळे मोडिती । हा तो त्यांचाच स्वयाती । येणे प्रतिमेची केली माती ।
आता काय पूजावे ॥६३॥
यवन देवतास करिती मार । हे तंव चालिले असे पारंपार । आम्ही वंदू ना याचे उत्तर । हा
त्यांचाच गोत्या ॥६४॥
एका प्रतिउत्तर दीधले । म्लेंछयाति ईश्वरे केले । परि ज्ञान कोणासारिखे नाही जाले । शेख
महंमद म्हणे ॥६५॥”

या उल्लेखावरून संत शेख महंमद महाराजांचे मुक्तचिंतनपूर्वक प्रबोधन कार्य केवढे दिव्य आणि आव्हानात्मक होते हे सहज लक्षात येते. परंतु ज्ञानप्राप्तीपासून ज्ञानोत्तर भक्तीची कास धरून समाजाभिमुखतेने प्रबोधन कार्य करण्यासाठी सरसावलेले, स्वामी चंद्रबोधले यांचे सत्शिष्य आणि जनार्दन स्वामींचे गुरुबंधू महाराज आपल्या स्वीकृत कार्यात अविचल आणि दृढनिश्चयपूर्वक पुढे सरसावतात. संत शेख महंमद महाराज अथांग सागराच्या समावेशक दृष्टीने समाजाकडे पाहतात. या संदर्भात ते आपल्या सदगुरूंशी प्रश्न करतात. या पाचव्या प्रसंगात म्हणतात,

“मलिन जाले ते उदके शुचावे । उदके दवडिले कोठे जावे? ॥३०॥”

संसारात व्यापलेल्यांना त्यांच्या बद्ध अवस्थेतून बाहेर काढण्यासाठीच संतांनी व्रत घेतलेले असते हे स्पष्ट करतांना सातव्या प्रसंगात महाराज लिहितात,

“ऐसाच संसारव्यापे व्यापला । तो संसारव्यापेचि भक्षिला । ईश्वरपित्यालागी विसरला ।
देहाभिमान गुणे ॥१३॥
प्रकृतिस्वार्थबुद्धिचे ज्ञाने । माझे माझे म्हणती अज्ञाने । मृगजळास देती आलिंगने ।
मूर्खवाद धरूनिया ॥१४॥
मृगजळ झळ्या पडती । जनास बोलता माझे भार तोलती । तरी खदखदा शाहणे हासती
ते साधुजन । म्हणती मिथ्या नाडले हे अज्ञान । या लागी ज्ञान सांगती ॥१६॥”

संत शेख महंमद महाराजांनी संतांची ही भूमिका परोपरीने स्पष्ट केली आहे.

संसार प्रपंचात बद्ध असलेल्या जनांना, भवनदी पार करतांना संकटांना, सुखदुःखांना देवाचा आधार वाटतो हे खरे; परंतु भेददृष्टी आणि द्वैत यामुळे मूळ तत्त्व विसरून चंचलपणे, क्षणिक औषधोपचार करावे तसे, देवांच्या मागे लागलेल्या समाजाचे चित्र हास्यास्पद आणि अज्ञानमूलक वाटते. डोळसपणाने अध्यात्म प्रवण व्हावे; यासाठी हे वास्तव चित्र महाराज बाराव्या प्रसंगात सर्वांच्या पुढे आत्मपरीक्षणार्थ उभे करतात,

“ऐसी हे अहंकारे केली फाडाफाडी । येरूनयेराची घेवो नेणती गोडी । द्वैत प्रवर्तलेसे परवडी । चहू खाणीभितरी ॥२४॥

सांगेन अहंकाराची वित्पत्ति । येकचि देवता दोघे पूजिती । येरूनयेराते निखंदिती ते सांगेन आता परियेसा ॥२५॥

आता या जनाचे मोकळेपण । सांगेन ते ऐका चित्त देऊन । एकविधपणे नाही भजन । ईश्वरस्वरूपाचे ॥२६॥

जधी आदितवार तधी ह्यणती । आजी आह्मी पुजू ह्याळसापति । पेंबरीचा कुळस्वामी सति । जेजुरीचा न होय ॥२७॥

प्रत्यक्ष एक असता खंडेरावो । त्यास वेगळा धरिती भावो । देखता थोर पडलासे संदेहो । चंचल भक्तालागी ॥२८॥

आता सोमवार दिनी ह्यणती । आजि आह्मी पुजू गिरिजापती । सोरटी सोमनात सति । आवंढ्या नागनाथ नोहे ॥२९॥

एक म्हणती चला मानदेश शिखरा । एक ह्यणती नवस केला भस्मासुरा । कैसे विटंबिले असे शंकरा । या वारकरियांनी ॥३०॥

ज्याची असे वैष्णवसंपदा । ते ह्यणती वाचेस शिव न यावा कदा । कैसे पातले पहा अनुवादा । कृत्रिम ज्ञान भ्रमले ॥३१॥

वैष्णव ह्यणती आंघोळी करा । शिवभक्त ह्यणती स्नान उच्चार । न मिळत येरूनयेरांच्या विचारा । पत्रावळी टांचा ह्यणती ॥३२॥

शिवाचे हृदयी विष्णू व्यापून । विष्णू ध्यातसे शिवालागून । ऐसे असे दोहींचे संधान । ते चंचल भक्तास न कळे ॥३३॥

पुढे मंगळवारचे दिनी । पूजितील जगदंबा भवानी । एक ह्यणती माहूरची कुळस्वामिणी । तुळजापूरची नव्हे ॥३४॥

पहा ऐसे एकचि देवतेलागी नानापरी फाडिती अभागी । परी-येकविध न होती सोभागी । ईश्वरभजनालागी ॥३५॥”

महाराजांनी प्रत्येक वारी भिन्न देवता व त्यातही आणखी भिन्नत्व यांची उदाहरणे देऊन मानवी मनाचे श्रद्धा चंचलत्व सर्वांच्या प्रत्ययास आणून मूळात तत्त्व एक असून आपण परंपरा आणि रूढीग्रस्त होऊन अज्ञानमूलकतेने अनेक देवतांची उपासना करित राहतो. या चंचलतेमुळे आपण स्वतःच स्वतःवर विश्वास ठेवत नाही. या चंचलतेचे निखंदन करतांना महाराज म्हणतात,

“श्वानन्याये भ्रमती देवी देव्हारे । जीवित्व आयुष्याची मर्यादा सरे । ते चंचल हेतगुणे अवतरे । शुभाशुभ करितसे ॥४४॥”

शनिवारी पिंपळ, झोटींग सेवा करतात त्यातही अमावस्या, पौर्णिमा या दिवशीची महती आणखी वेगळी. म्हणूनच महाराज म्हणतात,

“ज्या ज्या जीवास अहंकार । त्याचा अधोगती गेला संसार । ते ना उतरती भवसागर । तू मी द्वैतपणे ॥५५॥”

दैवतांविषयीच्या भ्रामक कल्पनांवर संत शेख महंमद महाराज तुटून पडतात. क्षूद्रदेवतांच्या उपासना, तंत्र, यात्रा, जत्रा यांच्या आहारी जातात. या अंधपणातून मुक्त होण्यासाठी या अंधपणाची भीषण चित्रे उभी करून महाराज अंधपणावर प्रहार करतात. बाराव्या प्रसंगातच ते लिहितात,

“मनुष्य जन्मा आलिया परियेसा । भुतावळीपुढे करिती हिंसा । पहा दाटोनी प्रवर्तती दोषा । सत्ताबळ धरोनिया ॥७२॥

ऐशी ही नानापरिची पाषांडे । करितील महा प्रचंडे । त्यांचे वासनेने घेतले धेंडे । ते कदा नावरे ॥७३॥

मूर्ख अज्ञान नवस करिती आवडी । हाती खोडा पायी घाली बेडी । आणिक पाहा विष्ठाही चिवडी । कीडशेणी करूनिया ॥७४॥

ये जन्मीच जेणे नरक चिवडिला । तो पुढे काय उद्धरील जीवा । हे न कळेचि पहा या अज्ञान्याला । देखोन आंधळे जाहले ॥७५॥

आणिक ऐका नवसाचे वेड । देवतेपुढे थांवरिती बगाड । जैसे श्वान फोडी कोरडे हाड । तदन्याये जन भजत असे ॥७६॥

जैसे बुजवणे देखीनी हरणे । मनुष्य आले ह्यणऊन पळती राने । जैसे हे जन झकले अज्ञानपणे । प्रतिमेस सेंदूर लागुनी ॥७७॥

जेव्हां शेंदूर होता वाण्याचे पोत्याभितरी । तेव्हा त्याचे सत्व काय नेले चोरी । नेऊनि टाकिताच पाषाणाउपरी । मूर्खाला संशय बाधी ॥७८॥

येव्हावी पाषाण दिसती लक्ष कोटी । सेंदुरा-पाषाण होताच भेटी । निगुन्याला सुटे चरफड मोठी । भय अज्ञाने धरूनिया ॥७९॥

मूर्ख नवस करूनी देवतांप्रती । ह्यणे आह्या द्यावी धनधान्यसंपत्ती । ऐसेच मूर्ख

वेळोवेळी बोलती । उग्र व्रत धरूनिया ॥८०॥ या देवतांच्याने सुख लागे भोगणे ।
तरी त्यांनी कासोसिले बंदिखाने । देवपण सामर्थ्य कोठे गेले नेणे । रावणाचे
सत्तेपुढे ॥८१॥

खंडेराव असे नापिक होऊनी । तराळी जगदंबा वाहे पाणी । दरबार झाडी तो मसो
मायराणी । भैरव गस्त करितसे ॥८२॥

तेतीस कोटि देवांस कामगिरी । ऐसीच वाटून दिधली परोपरी । सांगता उखई
होईल बहुपरी । ह्यणवुनी सेव मांडिला ॥८३॥”

अंधकल्पनांवर प्रहार करतांना महाराजांच्या वाणीला धार येते. अंधपणाचे आवरण नष्ट करण्यासाठी
जणू त्यांनी शिवराळ असे धारदार शब्दशस्त्र उपसलेले दिसते. नवससायास, कुळधर्माच्या नावावर
करावयाच्या विधीविधानांविषयीच्या रूढीग्रस्ततेवर देखील महाराज प्रहार करतात,

“नवस केलिया जरी पुत्र जाले । व्याघ्र सिंह नवसेविण जन्मले । चौऱ्यांशीचे दुःख
सुखसोहळे । जाले नवस केलियाविण ॥९०॥

जेव्हा देह देवे इच्छिला निर्माण । तेव्हाच भूत भविष्य वर्तमान । अंगसंगे लागे जडोन ।
वेळ काळे उमठे ॥९१॥

चिंता मन अंतरी वासना बरळे । उमटती नवस करावयाचे चाळे । चौऱ्यांशीचे दुःख सुख
सोहळे । कवणे मागितले ॥९२॥

सद्गुरू परब्रह्मास विसरणे । तेच भवदुःख मूळ जाणे । आत्मज्ञानेवीण खूण । न पवतील
कोणी ॥९३॥

मूढ घडिक सूर्य नमस्कारी । घडिक भुंके मागतसे वरी । घडिक चांग बोला पुकारी ।
जोगेश्वरी भैरवाचा ॥९५॥

घडिक म्हणे मंगलमूर्ती मोरया । घडिक जाय वनस्पति पूजावया । घडिक म्हणे वो मोह
माया । तूची माझी कुलस्वामिणी ॥९६॥

घडिक हजिवंत होय मलिकाचे । घडिक गोंधळी येऊन नाचे । तेथे उच्चार करी अनेक
भुतांचे । हाती ताट घेऊनिया ॥९७॥

म्हणे यमाई जाणाई गोंधळा यावे । आपला रंगभोग घेऊनि जावे । ऐशी बाष्कळ बरळोनिया
नावे । बैमान होतसे ॥९८॥

गोंधळी नाचवीत असे एक देवा । अनेकांस म्हणे रंगभोग न्यावा । ऐसी पहाहो अधर्माची
ठेवा । जन उन्मत्त करितसे ॥९९॥

ऐशी नावे बरळता भागला अमंगळ । मग म्हणे म्हणा सकळही कोल्हाळ । परि न करिता
काही सुफळ स्वहित आपुले ॥१००॥”

संत शेख महंमद महाराज प्रापंचिकांच्या अंध, चंचल आणि व्यभिचारी उपासनेवर कोरडे ओढतात.
कर्मकांडावर कोरडे ओढतांना प्रसंग तेराव्यामध्ये महाराज म्हणतात,

“उदकाचा संकल्प उदकी सोडी । विकल्पे ठेवता आठवी आवडी । जैसी व्यभिचारिणीस
परपुरुषाची गोडी येकाची असोनिया ॥३॥
नदितीरी बैसोनिया स्वभावे । बरळे यम-नियमाची दुष्ट नावे । परी श्रीमुख न करीच ठावे
। अर्घ्य द्यावयालागी ॥४॥
न कळता अर्घ्य श्रीमुखीच पडे । वोळखोन भावे न सोडीत वेडे । जैसे दासी झाडिता रेती
उडे । तैसी ज्ञाने वीण अर्घ्ये ॥५॥
मग त कोकणातील दैवते । पूजिती आपुलेनि मते । कैसे विटंबिले पाहा हो भक्ते ।
आपुलिया जिवालागी ॥६॥
आता ऐका पूर्णिमेचे दिवशी । व्रत राहूनिया उपवासी । भाव धरी देवी देवासी । तुमचाच
ह्मणवूनिया ॥७॥
कल्याणी, व्यतिपात वैधृति । संस्कारे करी अवगुणेसि भरती । अमावस्येस ग्रहणाचे
होती । विकल्प द्वाद घडोनिया ॥८॥
पाडव्याचे दिवशी चंद्रदरूशन । बिजेस करी हरिकंदाकारण । अजापुत्र वधितले गहन ।
धर्मरायाच्या नावे ॥९॥”

संत शेख महंमदांनी कर्मकांडाचे आणि व्रतवैकल्याचे उपहासपूर्णतेने परोपरीने निखंदन केले आहे.

देवाचे उपासक, आराधी म्हणवून, देवाच्या नावावर भीक मागत फिरणाऱ्याविषयी महाराज मोठ्या पोटतिडकीने प्रश्न विचारतात; यांच्या हातात देव हेच साधन असतांना भीक मागण्याची वेळ का येते? महाराज म्हणतात,

“गारे चकमकेत असे पावक । तैसा जनार्दन व्यापून विश्वलोक । हे न कळता साधन
मागती भीक । विटंबना करूनिया ॥३२॥

अशा मागत्यांचे आराध्यांचे विदारक चित्र महाराजांनी रेखाटले आहे,

“सटवीची भक्तीण मांगीण असे । तयेच्या चरणाला ब्राह्मण विश्वासे । अधिक अधिक
नवस पुसे । काकुळती येऊनी ॥१९॥

सटवीच्या भक्ताचे ज्ञान वेडे । काष्ठाचा पाव करून वाडेकोडे । त्यामाजी काठी घालूनिया
निवाडे । खांद्यावर मिरवितसे ॥२०॥

शेंदराच्या परडीत घालून बागडी घरोघर फिरवी प्रसन्न हो भक्तालागी । ऐसे बोलती स्वये
होऊनिया रोगी । मूर्ख झकावया ॥२२॥

पैशाच्या गुगुळे होय समाधान । भिक मागे भक्ताच्या खांद्यावर बैसोन । ते पूजिता केवि

तुटे बंधन । पूजारियाचे ॥२३॥”

दांभिकपणावर हल्ला करतांना संत शेख महंमद महाराज दांभिकतेचा बुरखा फाडतात. चवदाव्या प्रसंगात ते लिहितात,

“आता ऐका पंडित चतुर । जनास सांगे स्पष्ट विचार । आपण करी अनाचार । जगत्रय भोंदूनिया ॥२४॥

सांगती महाकुशलतेच्या गोष्टी । कामव्यसन धडाडितसे पोटी । बोल भांडाची अहंता चटपटी । अभिमान धरूनिया ॥२५॥

साळुंखी रावा पढो शिकविला । पंडित मनुष्य काय नवलाव जाला । मुख्य आचरण पाहिजे आचरला । कहणी तैसी रहणी ॥२६॥

महापंडित चतुरालागोन । पशु म्हणता तो होईल क्रोधायमान । परि पशूची उपमा गहन । पंडित तुका नयेत ॥२७॥

जे जे वाची त्याचा नेणे भेद । नाही तोचि वाढवी अनुवाद । तूमीपणा करिता गोविंद । अंतरले पंडिता ॥३०॥”

आचरणातील दंभाचार आणि नाटकीपणा उघड करतांना महाराज लिहितात,

“पुढे षष्ठी आलिया उपरी । सडे-समार्जने करी । मुरळ्यांची पत्रे भरी । पालथा पडोनिया ॥४९॥

तेवेळी हरिभक्त आला । तर म्हणती पुढे होय वहिला । हात रिकामा नाही जाहला । तुज द्यावया ॥५०॥

ज्या मुरळ्या करिती अनाचार । चालविती उन्मत्ताचे घरचार । त्यांस ह्मणती लावी भंडार । आपलेन हाते ॥५१॥

भाळ बाडगी पुढे ओढवी । ह्मणे तू आपल्या हाते लावी । मुरळी डोळे घालुनी खुणावी । त्या मुरळ्या लागुनी ॥५३॥

ऐसे सांडोनिया श्रीपति । लेकीस करतो मुरळी भूपति । कुमरास श्वाने करून भुंकवती । मनुष्य असता ॥६६॥

हळदी भंडार विकी वाणी । तैसी देवतांनी केली झकवणी । जेथून साकारल्या खाणी वाणी । त्यास भांडार बोलिजे ॥६७॥”

पुढे ते लिहितात,

“द्रव्य मिळाल्या उत्तम होती । सोन्यारुप्याच्या देवता घडिती । दुष्काळ पडल्या मोडून खाती निश्चय नसता ॥७४॥

उजेड अंधार वाटे अंधास । तैसा साधु उजेड जनास । सांगितल्याचा न धरी विश्वास ।

अंधार दैवते पूजीची ॥१०८॥

वडाची साल पिंपळा लावी जन । जैसे बाईजी ह्यणता सूनैलागुन । जाब देती ते केलिया परतोन । तैसे देवताला ईश्वर ह्यणे ॥११७॥”

संत शेख महंमदांनी चौदावा प्रसंगच मुळी पाखांड खंडनासाठी लिहिला आहे.

योगसंग्रामाच्या पंधराव्या प्रसंगातही महाराज पाखांडखंडन करून अद्वैताचा प्रबोध करतात. क्षूद्र देवतांच्या पूजाउपासनेतील भ्रामकता स्पष्ट करतांना संत शेख महंमद महाराज लिहितात,

“पूजितील कोकणातील वागजाई । तिला ह्यणती तूचि आमची आई । तुजवाचून आणिकाचे सोई । मी नलगे वो माते ॥१३॥

भद्राई लावावे आपुले वळी । तुला नैवेद्य करीन तूप पोळी । ह्यणे मज पाव वो तदाकाळी । कोंबडे कोंबड्या मारीन ॥१५॥”

पुढे ते लिहितात,

“मग धावती गौडदेशा । नानापरी चेटके शिकती परियेसा । ह्यसके होऊन येती देशा जन झकवावयाला ॥१६॥

चेडे चापडे जड्या बुट्या कुसळणे । शिकोन अधर्मी गोविले अज्ञाने । त्यांनी दुपत्याचा नाश करणे । सुकर होऊन उसने देती ॥१७॥

भूषण वाढवावयाकारण । करिती भूतांचे आराधन । त्या कडूना आणविती चोरून । रिद्ध ह्यणविती आपणाते ॥१८॥

मेल्या बाळंतिणीची बोहरेपोरे । त्याचे साधून काढिती टकोरे । ते जन्म घेती विपारे । उसन्यालागी ॥१९॥ या वेगळे काढिती बीर । डांका घालिती बोलावूनि कुंभार । पाया पडोन लहानथोर । पाखर घाला म्हणती ॥२०॥”

संत शेख महंमद महाराज थेट ‘काळी जादू’ ‘करणी कवटाळ’ या माध्यमातून समाजातील अंधश्रद्धेच्या आधारे होणारे शोषण उघड करून लोकांच्या डोळ्यात अंजन घालीत आहेत. मांत्रिक, भगत, तंत्रज्ञ यांचे पाखांड उघडे करून जगासमोर आणीत आहेत. महाराज यांविषयी मार्मिक प्रश्न विचारतात,

“मेले जिताचे देही संचरले । तर जिताचे जीव कोणीकडजे गेले । भ्रमिष्टपणे वेगळे जावो लागले । उचलोन घेतले खांद्यावरी ॥२६॥

मग संवदणीपाशी नेला । पाय घालिता कैसा शुद्ध झाला । हे साक्ष प्रचितीने तुह्मी बोला । बीर भूतांचे पुजारी हो ॥२७॥”

‘चोराला चोर साक्षीदार’ किंवा ‘उंदराला मांजर सामील’ अशी समाजातील शोषकांची फौज सर्व थरात थैमान घालीत आहे. ती ओळखून त्यापासून लांब राहिले पाहिजे. महाराज म्हणतात,

“चोराची शिंदळ ग्वाही देती । खरे न ह्यणसी प्रश्रिक जाणते । तैसे साधु न ह्यणावे हीनाते

। पवित्र मुखे ॥२९॥

मग आसत्यजति गाईली कुंभारे । अवतरोन बोले घुमारे । ह्मणे मज मारिले होते चोरे ।

तुमच्या पोटास आलो असे ॥३०॥

तो तो अज्ञाने धरिती भावो । ह्मणती तूच गा आमचा देवो । शीघ्र आपत्काळी पावो ।

आम्हा दुर्बळा लागी ॥३१॥”

या परिस्थितीवर आपणच मात करू शकतो; म्हणून महाराज संतांना अर्थात सूज्ञ लोकांना विनवितात.

अनैतिक वर्तन अथवी विवाहबाह्य संबंधांमुळे समाज शबल होतो हे उघड करतांना महाराज म्हणतात,

“पहिला भ्रतार असता शिरावरी । जी स्त्री परद्वार करी । ते पाप फिरावया भूमीवरी तीर्थे
नाहीत परियेसा ॥५५॥

स्त्री पापाचे आचरण । ते भ्रताराचे शिरी संपूर्ण । पुण्य आचरे तो वाटा नाही जाण
भ्रतारालागी ॥५६॥

जे जे भ्रतार पापे करी । ते ते त्याच्याच शिरावरी । स्त्रीच्या पुण्याची सामुग्री । न लभेच
वाटा ॥५७॥”

न्यायसिंधूचा आधार देऊन प्रपंच कुटुंबाला अर्थात एकप्रकारे कौटुंबिक स्थैर्याला पूर्णतः पुरुष जबाबदार असतो हे स्पष्ट करून पुरुषाने विवेकाने कुटुंब सांभाळावे हे त्यांनी स्पष्ट केले आहे.

कोणतेही पाप हे पापच असते. त्याची शिक्षा अर्थात परिणाम भोगावेच लागतात. ते व्रतवैकल्ये, तीर्थाटने, अनुष्ठान, अभिषेकादी साधनांनी नाहीसे होत नसते हे स्पष्ट करतांना महाराज म्हणतात,

“ऐका मनुष्या होता घात पातक । न फिटे तुळापुरे केल्या अभिषेक । द्रव्य वाटिल्या
कोटि लाख धुवट नोहे पै ॥८०॥”

हे लक्षात घेऊन आपला उद्धार आपणच करू शकतो हे ध्यानी घ्यावे, असा प्रबोध महाराज करतात. ते म्हणतात,

“परि आत्म्याचा आभार नाही जना । त्या सांगेन ऐका उदास खणा । सावध व्हावे
अनुसंधाना । शेख महंमद म्हणे ॥११२॥”

‘उदास खणा’, अर्थात निर्लेपपणाने, शुद्ध अंतःकरणाने, निष्काम कर्म करा, विवेकाने वागा असे महाराज म्हणतात.

अहिंसा विचार केवढा सूक्ष्मपणे केला पाहिजे हे सांगतांना संत ज्ञानेश्वरांच्या व्याख्यानाची आठवण होते. ‘जीवातली अंधुरिता आपुला जीवू ।’ असे संत ज्ञानदेवांनी अहिंसकाचे वर्णन केले आहे. संत शेख महंमद महाराजही असेच विश्वव्यापक औदार्य अहिंसापालनासाठी असावे असेच स्पष्ट करतात. ते म्हणतात,

“ऐसे हे सांगावया कारण । सूक्ष्म जिवांनी कोंदले मद्भुवन । त्याचे कार्यावीण करिती दहन । तमाखुचे आवडी ॥१८॥”

प्रसंग सोळाव्यात ते पुढे म्हणतात,

“एक नगर बुडविल्याची हिंसा । एका चिलमीने घडे ऐसा । सांगेन तो भाव परियेसा । समस्त तुम्ही ॥१९॥

जेव्हा झुरका ओढिती आवडी । तेव्हा मुरडोन पडती लक्ष कोडी । मागुता जेव्हा धूर उच्छवासे सोडी । तेव्हां अनंत प्रलय ॥२०॥”

महाराज अहिंसेविषयी भाष्य करतांना व्यसनाधिनतेवरही भाष्य करतात. हिंसेने आणि व्यसनाने जगाचा नाश तर होतोच; तथापि स्वतःचाही नाश होतो हे ध्यानी घ्यावे असे त्यांना सांगावयाचे असते. व्यसनी लोकांच्या अड्ड्याचे उपरोधिक वर्णन करून संसर्गाने रोग कसे पसरतात याविषयी महाराज सावध करतात. ते म्हणतात,

“विप्रशुद्ध मळिवौंश अनेक याती । एके गुरगुडीसी स्पर्श करिती । आह्वांस द्या ह्यणवून नारि मागती । एक भ्रताराच्या असता ॥२६॥

एका नळीस बहुता भ्रतारांचे चुंबन । गरती ह्यणवून लाविती वदन । परद्वार घडले ते नेणती खूण । नारिजन्मा येऊनिया ॥२७॥

सुंदर मनुष्यासारिखे वदन । त्यास धुम्र घालणे कवण कारण । परमात्म्याचे उच्चारण । अभागी करिती ॥२८॥”

त्या व्यसनाने मनाबरोबर शरीराची कशी नासाडी होते हे सांगतांना महाराज म्हणतात,

“उदरात कळमळीन येते घेरी । दुर्गंध उठे मुखाभितरी । नेत्र मंद होती अविचारी । कंदर्प नासोनिया ॥३०॥”

म्हणून वेळीच सावध होऊन व्यसनापासून दूर राहावे.

आळसावर आघात करतांना सतराव्या प्रसंगात महाराज अधिक धारदार होतात,

“संताप ह्यणे आळसराया । तुजसारिखा असता मद साह्या । आत्मा येऊ न शके आमुच्या द्याया । आता पाडाऊ करीन ॥१५५॥

मग आळसे तुंबक घेतली शिंक । भितरी दारू भरिली भूक । रंजक चेतना गोळा दुःख । भडिमार केला ॥१५६॥

मग अविचाराचा धूर । अविवेके कुटुंब दाटला चौफेर । पडला ग्रीष्माचा अंधकार । उमज नाही कटकास ॥१५७॥

संताप म्हणे रे आळसा । आत्म्यास करू वळसा । भांडला ये दिधल्या कळसा । मग आत्म्यास ठाव नाही ॥१५८॥”

‘योगसंग्राम’मधील रूपकाच्या निमित्ताने ‘आळस हा माणसाचा वैरी आहे.’ तो आत्म्यास घेरतो आणि सर्वनाश घडवितो हे महाराजांनी स्पष्ट केले आहे. म्हणूनच आपले ध्येय गाठावयाचे असेल तर आळस झटकून चेतनेचे सैन्य सावध केले पाहिजे व आळसावर मात केली पाहिजे, असे महाराज स्पष्ट करतात.

संत शेख महंमद महाराज, मनाच्या शुद्धतेला, प्रसन्नतेला विशेष महत्त्व देतात. ‘मन करा रे प्रसन्न सर्व सिद्धींचे कारण ।’ या संत तुकारामांच्या उक्तीप्रमाणे महाराज म्हणतात,

“जोवरी मन आले नाही हाती । तोवरी काही करू नये वित्पत्ति । मन दगा देईल अंती ।
केले कष्ट दवडील वाया ॥१४॥”

अठराव्या प्रसंगातील या स्वच्छ इशाऱ्याने महाराज मनाच्या चंचलतेकडे लक्ष तर वेधतातच, परंतु त्याचबरोबर वासनादेह आणि निष्काम सेवा, ध्येयनिष्ठा यांत केवढा संघर्ष मनाला आकळण्यासाठी होत असेल; त्याची कल्पनाही महाराज स्पष्ट करतात. मन शरीराच्या ताब्यात असेल तर वासनाधिन होणार. मन आत्म्याच्या अधीन झाले तरच सत्चिदानंदाचा अनंत अनुभव घडणार. यासाठी मनावर स्वार होणे महाराजांना महत्त्वाचे वाटते. ते म्हणतात,

“मना तू श्वेत फुटिक ज्वाळार्णव । येके ठायी नाही समाधान । कंठिले बहुत काळालागून
। संवेग उफराटी बिंदाने तुझी ॥१८॥

शेख महंमद बोलिले खुण । आधी मन करावे जतन । लाधेल परब्रह्म निदान । मन
फिरविल्याविण योग नव्हे ॥१९॥”

संत शेख महंमदांचा ‘योगसंग्राम’ हा प्रमुख ग्रंथ पाहता योगसाधना करतांना प्रपंचातील अज्ञान सर्वथा नाहीसे व्हावे, आचरण शुद्ध व्हावे. निरासक्त होऊन विचारावे व अनन्यपणे साधना करावी; हे सांगतांना पाखांड खंडनात्मकतेने, प्रबोधन करावे हे ओघानेच आले. महाराजांचे जीवन पाहिले तर त्यांनी वयाच्या पंधराव्या वर्षापासूनच प्रबोधक लोकशिक्षकाची भूमिका स्वीकारली होती. त्यांच्या पहिल्याच लीळेत त्यांनी स्वतःच्या हातावर सूरु चालवून बोकड आणि माणूस यांना सारख्याच वेदना होतात. सर्व जीवांकडे ‘सम’ दृष्टीने पाहिले, तर हिंसा घडणार नाही; हे दाखवून दिले होते. तेव्हापासून त्यांची प्रबोधनकार म्हणून भ्रमंती सुरू होती. प्रपंच आणि परमार्थ या दोन्ही ठिकाणी प्रांजळ माणूस म्हणून प्रथम सिद्ध झाले पाहिजे, यांवर त्यांचा कटाक्ष होता. कीर्तन आणि स्वतःचा व्यासंग यांत त्यांनी स्वतःला झोकून देऊन प्राप्त ज्ञान सर्वापर्यंत पोहचवून सर्वांनी सन्मार्गे लावावे अशी प्रबोधकांची भूमिका स्वीकारली होती. विश्वोद्धार हे त्यांचे लक्ष्य होते हे विसरून चालणार नाही.

माणसाची स्वार्थपरता त्याच्याकडून अमानूष प्रकारे हिंसा घडविते. ते म्हणतात,

“पडताळुनि सुऱ्या, पशु विदारिती । रडे बोंब मारिती, कांपता बोट ॥१॥

मेल्या रांडापोरें, रडती परोपरी । नेणती अविचारी, परावे दुःख ॥२॥

अहिंसा विद्वान, दुःखी सुख कळले । आत्मज्ञान फळले शेख महंमदा ॥३॥”

वा. सी. बेंद्रे यांनी संपादित केलेल्या शेख महंमदांच्या ‘कविता संग्रह’ या पुस्तकात महाराजांच्या प्रबोधक वचनांची सर्वांगी उदाहरणे मिळतात.

ब्राह्मण कोणास म्हणावे यांचे त्यांनी उपहासात्मकतेने पाखांडखंडन करून ; निष्कलंक प्रबोधात सांगितले आहे,

“भूदेव ते ब्राह्मण, सकल वर्णा श्रेष्ठ । ते सांगेन चोखट श्रातियांला ॥१॥

धोतर टिळे जानवीं, नव्हेति ब्राह्मण । हृदयी शुचपण, तोचि ब्राह्मण ॥२॥

शेंडी, मोचें कडेदोरें, ब्राह्मण नव्हेती । कल्पना मुंडिती, हे ब्रह्मरूप ॥३॥

आचारे नव्हे ब्राह्मण, नेणती विचार । अनामिकाचार, केल्या ब्राह्मण नव्हे ॥४॥

आंधोळ संध्या त्रिकाळ, ब्राह्मण नव्हे चतुर । हृदयी निर्मळ बरा, तो ब्राह्मण ॥५॥

पन्नास कोटि मंत्र, गायत्री वेद चतुर । योग होम थोर, ब्राह्मण नव्हे ॥६॥

अनुष्ठान जपतप, नव्हे ब्राह्मण पूर्ण । तत्वंशी विज्ञान, ब्राह्मण विरक्त ॥७॥

सडासंमार्जन, तुळसी वृंदावन । विधि कर्मबन्धन, नव्हे ब्राह्मण ॥८॥

निर्बंध उपनिषद, हा पहावा मोझा । न येतां गोटी वोजा, शब्द ग्रंथ दुषावा ॥९॥

शेख महंमद, ब्राह्मणाला वंदी । अब्राह्मण निंदी, ब्रह्मविज्ञानें ॥१०॥”

केवळ बाह्यवेष आणि कर्मठ आचरण म्हणजे ब्राह्मण नव्हे तर शुद्ध अंतःकरणासह ब्रह्मविद्या ज्यास अवगत आहे, तोच खरा ब्राह्मण होय.

धर्माचा बाजार मांडता कामा नये यावर लक्ष केंद्रित करून निष्कलंक-प्रबोधामध्ये महानुभावांच्या आचारधर्मावर टीका करून बोध केला आहे. तर अंधश्रद्धा, कुप्रथा आणि तथाकथित शब्दज्ञानी पंडितांवर टीका केली आहे. उदा.

“मुलाच्या हाताची, सिंत्रूनि भाकरी । वायस अधिकारी, तदन्याय ॥८१॥

उफराटा मार्ग, थाटला कृष्णं भटे । त्यांचे शिष्ट चाटे, तेंच आचरिती ॥८२॥

पंडित कुशल होता, चुकला कुशळता । सांगेन तत्त्वतां, श्रोत्या विवेकें ॥८३॥

शब्दज्ञानी पंडित, कुशळता बाळती । खोडी काहाडी विकती, ग्रंथी वक्ता ॥८४॥

कातड्याचा कोरा, वेशीचा द्रव्य सारा । त्यामार्गे म्हणियारा, झोडित असे ॥८५॥

निजायाचे नांव पाठी घाला म्हणती । घातलें नेणती, पायपोस ॥८६॥

सांगतां त्यांचे बंड ग्रंथ तो उदंड । होईल प्रचंड, विस्तार विवेके ॥८७॥

अवघे जे जपती, एकमेकां दुषिती । ठाई ठाई वसती, दुर्मुखले ॥८८॥

माया-बहिणी-गर्ती, सांडुनि पवित्रा । न्याहाळिती अपवित्रा अनेकांच्या ॥८९॥

कुशळता संकार त्याचें एसें वेड । ते अकलेचे मूढ, शेख महंमदी ॥१०॥”

पंडित-महात्म्य यांच्या आचरणावर टीका करून; साधूलक्षणाचा प्रबोध केला आहे. स्वहित न जाणणाऱ्या दुर्जनांना त्यांनी धारेवर धरले आहे. नरदेहाच्या सदुपयोगाचे महत्त्व स्पष्ट करून स्वहितासाठी त्याची नीट उपयोग न करणारांवर त्यांनी हल्ला चढविपलला आहे. ते लिहितात,

“योनी ध्यानं मरती, पुन्हा यान्यां होती । त्यांनाहि भागिती, हीन दोषी ॥१७१॥

तारुण्यासीं ऐसे केलेस, वार्धकीं वायेकोळे । राहिले सत्ताबळें खोकी पादे ॥१७२॥

उन्नत्ताची दैना, गमाविलें जिवना । न भजतां निर्गुणा, स्वहित न करिता ॥१७३॥”

त्याकरितां अहंभाव जाळून प्रबोधानंद मिळविण्याचा उपदेश त्यांनी केला आहे. अवतार संकल्पनेवर टीका करून ‘निर्गुण’ उपासनेचा पुरस्कार केला आहे. धर्मी-अधर्मी, साधु-असाधु असा भेद त्यांनी स्पष्ट केला आहे.

साधु-असाधु भेद स्पष्ट करतांना काहीशा शिवराळ भाषेत असाधूंची निर्भत्सना करायला ते मागेपुढे पाहात नाहीत. उदा.

“श्वानाच्या ढुंगाला, प्रीति श्वान चाटी । तेथे चोंची गोमटी न लवी हंस ॥१॥

तैसे भ्रष्टा आदरें, दुष्ट पुजी प्रकारें । भुंकतील धिःकारें पवित्र भले ॥२॥

पवित्र साधु पुजें, ईश्वर भक्ति रीझे । आनंदती दुजे, भाविक भोळें ॥३॥

नखटिय लागीं बुचे, मनवती काचे । ते येरुनयेरांचे, आत्मसखे ॥४॥

आत्मसखे हरि, तत्त्व बोध उपकारी । विवेकिली वैखरी, शेख महंमदांची ॥५॥”

दुसऱ्या एका अभंगात ते असाधूविषयी लिहितात,

“दुरुनि डोंगर, दिसती शोभिवंत । जवळ गेल्या आंत कांटवण ॥१॥

तैसे दंभधारी, अविद्ये बावरे । त्यांचे शिष्य गुहिरे, कपटी चेटकी ॥२॥

पुजूनिया साधू, घ्यावा निजानंदु । विवेकी प्रबोधू, शेख महंमद ॥३॥”

असाधूविषयी सावध असावे, साधू पारखूनच त्याचे पूजन करावे व अध्यात्म ज्ञानानंद मिळवावा असे शेख महंमद सांगतात.

भक्ताभक्त भेद स्पष्ट करून ते सद्भक्त होण्यासाठी प्रबोधन करतात. महाराज म्हणतात,

“ठायींचीच भ्रष्ट दिवाणीं । वर सेवित अमल पाणी । तो बहुच जाळी गैबानी । विषय कळपीं ॥१॥

त्या विषयांच्या संकल्पें । करितसे मती द्रव्य पापें । चित्ती न बैसेच पैं सोपें । परब्रह्म नाम ॥२॥

नठ्याळ खट्याळाचे पंगती । तेथे संतालाहि तोपिती । पर नेणत आपली स्थिती । आम्ही कवण ऐसी ॥३॥

म्हणोनि संत समारंभ । निज भक्ति जोडे मेघःशाम । वल्कले विवेक बोध वर्म । शेख महंमद ॥४॥”

जे मुळात भ्रष्ट आहेत, ज्यांना कशाचेच भान नाही, विषय हाच ज्यांचा संकल्प आहे ते भक्त होऊच शकत नाहीत. म्हणून प्रथम त्यांनी सत्संग केला पाहिजे, असे महाराजांना वाटते. भक्ताचा स्वभाव श्रद्धेच्याबाबतीत चंचल असता कामा नये. याचा चंचल स्वभाव आहे असा माणूस अभक्तच होय. महाराज म्हणतात,

“घडीक वंदी घडीक नींदी । चांडळ दंदी बोलिजे तया ॥१॥

घडीक वाचा, घडीक बोचा । स्वभाव त्याचा, मन्हडळन्याये ॥२॥

सरडा गुहिरे घातकी पुरे । तैसे नव्हे बरे, कपटिमुख ॥३॥

कुसुंब रंग होय असंग । तैसे असंग सन्निधानीं ॥४॥

अभग्य नयनीं न पडावे झणी । शेख महंमद, दुषियले ॥५॥”

अशा चंचल माणसाचे तोंडसुद्धा पाहू नये, असे संत शेख महंमद म्हणतात. सद्भक्त हा आपल्या भज्य देवाशी किंवा विषयाशी तद्रूप झाला पाहिजे. क्षणिक भावावेगात वाहून जाणारा, चंचल वृत्तीचा असा भक्त असत नाही. सद्भक्त हा कोणत्या जातीचा, लहान-मोठा असा असत नाही. तो कोणत्याही जातीचा असला तरी ‘सांडूनिया द्वैत । तद्रूप जाहला ॥’ असा भज्य विषयाशी तद्रूप झालेला भक्तच खरा भक्त होय.

द्वैताद्वैत विवेक असणे, हे सद्भक्ताला आवश्यक आहे. अभक्त द्वैतात अडकतो आणि चौऱ्यांशीचे फेरे फिरत राहतो. कोणीही ‘वाचाळ, वाचक अर्थात पढतमूर्ख केवळ वैदिक मंत्र पाठांतर केलेला, अद्वैताचे पांडित्य सांगणारा अद्वैत भावाने परमात्मस्वरूप होऊ शकत नाही. पढतमूर्ख द्वैतभावेच जगतो. “मन मुराळे द्वैत विराळे । भावे देखिले अविनाश ॥” तोच अद्वैत पावला.

पराविद्येच्या प्रांतात असत्य चालत नाही. जे पाखंडी, ढोंगी असतात ते वैकुंठाप्रत जाऊ शकत नाहीत. सोवळे ओवळे, कर्मकांड, यज्ञयाग, तीर्थाटने हा बाह्य देखावा होय. याही प्रसंगी चित्त एकचित्त होत नाही. मग परमार्थ कसा घडणार? महाराज म्हणतात, ‘सत्यार्थ बोलती । अधःपाता जाती । असत्य बोलती वैकुंठ वासी’, जे सत्यार्थ समजून वर्तन करतात तेच वैकुंठाला जातात. जे असत्य बोलतात ते अधःपाताला जातात. गैरवर्तन करतात तरी स्वतःला ब्राह्मण म्हणवतात. त्यांना महाराजांनी दूषणे दिली आहेत. पराविद्या हा जाणिवेचा किंवा अनुभवाचा विषय आहे. तो वितंडाचा, शब्दपांडित्याचा विषय नाही. म्हणूनच पराविद्यासाधना किती अवघड आणि प्रपंचात राहूनही प्रपंचापलिकडील विचार करणारी असते ते कूटरचनेतून सूचित करतात.

“माझ्या चित्ताची मीच ग्वाही । परस्त्री माझी आई ॥१॥

बाप आत्मवासली म्हणितले । आई कुडीस बोलले ॥२॥

येथे नाही दुसऱ्याची रीघ । शेख महंमद अनुवैराग्ये ॥३॥”

दुसऱ्या एका कुटातून ते अध्यात्म हे धर्म जाती भौतिक कल्पना यांच्यापलिकडे असते. विपरित दिसते तेच सत्य असते. “बोलू नयेची ते बोला । आमचा बाप गहवार झाला” अध्यात्म हे लौकिकातील व्यावहारिकतेच्या पलिकडे असते. ‘आमचा बाप’ अर्थात परमतत्त्व गर्भार झाले. अर्थात त्यांस बहुस्याम होण्याची आकांक्षा झाली, त्यामुळे त्याच्या आविष्काररूपाने हे विश्व निर्माण झाले. हे विश्व हा त्याचा गर्भ आहे. हे लक्षात घेऊनच पलिकडे अविनाशी तत्त्व समजून घ्यावे लागते. त्यासाठी अहंकार त्यागूनच वर्तन करावे लागते.

चौऱ्यांशी लक्ष योनींच्या फेऱ्यांनंतर अद्वितीय असा सर्वोत्तम नरदेह प्राप्त होतो. त्याचा उपयोग सोऱ्हं पद साधण्यासाठीच करून घ्यावा. निदान वर्णाश्रम व्यवस्थेतील उत्तम व्यवहार साधावा. त्याही पलिकडे जाऊन सत्चिद्आनंद स्वरूप होण्यासाठी भेदातीत होऊन जीवन व्यवहार करावा. पंचमहाभूतात्मक विज्ञान आणि त्याहीपलिकडे असलेले परब्रह्म ज्ञान प्राप्त करून अद्वैतानुभव घ्यावा. स्वतः निर्मळ वागावे व इतरांनाही या निर्मळपणाचा बोध करावा, अशी सांगी संत शेख महंमद महाराज परोपरीने सांगतात. प्राप्त देह म्हणजे तू नसून; आत्माराम म्हणजे तू आहेस. त्या आत्मारामास ओळखण्यासाठी साधना करावी. ती न केल्यास या नरदेहाचे नष्टचर्य अटळ आहे; हे महाराज आकांताने सांगत आहेत. नश्वर देहाची महती ओळखून, अहंकार त्यागावा व पराज्ञानासाठी देह झिजवावा. जनीजनार्दन ओळखून आत्मोद्धाराबरोबरच लोकोद्धार करावा. मात्र स्वतःच्या देहाला अहंकार बाळगून त्या देहाचीच प्रतिष्ठा करण्यात लोक आयुष्य गमावतात याची खंत महाराजांना वाटते. ते म्हणतात,

“देह अभिमाने, नटशील झोंडा । अंती तुज धोंडा, शेजीसी जाळी ॥१॥

संचित असेल, तरीच हे प्राप्ती । नाहीं तरीं माती, तोंडी तुझे ॥२॥

विष्टा होईल तुझी, श्वापदी भक्षिल्या । साधुचरण भजिल्या स्वहित तुझे ॥३॥

पांचांचे जायाचे तें म्हणसी माझे । भ्रांतीचें हे वोझे, जोडले मूढा ॥४॥

शेख महंमद म्हणे, सद्गुरू सेवा माथा, भवनकींची व्यथा, आवडी वाढी ॥५॥”

म्हणूनच महाराज म्हणतात,

“नरदेह लाधल्या स्वहित तें करा । पापे यमपुरा, नका जाऊं ॥१॥

विषयाचे सुख, भावविल दुःख । अविद्येनें मूर्ख, नाडिले बहू ॥२॥

शेख महंमद ज्ञानी, परात्पर ध्यानीं । जनांत विजनीं तत्त्व बोधें ॥३॥”

कीर्तनाच्या माध्यमातून प्रबोध करतांना महाराज गायन करतात.

“ऐका श्रोते राजभाविक महा प्रष्टिक शेखमहंमदी विवेक ॥६॥

मनुष्य जन्म देह रत्न करूनी यत्न लावा ईश्वरभजना । टवाळी विषयाचा संगती जळे

अधोगती चित्त द्यावें वचना । काळ संव चोर कठीण यम दारुण हो कां तुम्हां कळे ना ।
होता बहिर सेवा सद्गुरू चरणा ॥१॥

जे जे रातले भगसुखा ते पावले दुःखा जैसे दरडीचें झाड । दरड धुपोनि गेली माती मुळ्या
दिसती उमललें खोड । तैसा नारीसंगे उन्मत्त सारी जिवित्व लागल्या भगवेड । मल
मुत्राची योनी तुझे ध्यानीं जैसे सुंकरका गोहाड ॥२॥

श्वान फोडी कोरड्या हाडा दुखती दाढा पोट न भरे कांही । भागोन वदनें गेली लाळ भूकेन
तळमळ झांक दिशा दाही । दिपोन मदनबाण सारिती किंविल दिसतीं कळा मढ्याची
पाही । वोरंगोन जाले भूमिभार म्हणती फटमर हुंमत नाही ॥३॥

आणिक उपदेश अवधारा सांगो तो खरा देवें झकविलें जन । दिव्या नीट पतंग उडे
तेलामधें पडे तैसे चुकलें अज्ञान । दीपलें कांतेच्या टकारा वरू तोरा भगीं पडेल गळोन
। जैसी शेणाची बाहुली हिंगुळे चित्राली उदकी पडतां बाहोन ॥४॥

तैसी तारुण्य नारी करे भाळली गव्हारे चित्तें मनें एकाग्र । धन्य ज्याले पशु भूमंडळीं रमेत
ऋतुकाळीं थोर त्याचा विचार । भले जे ऋतुकाळीं रमती येरा अधोगती रुती कन्या कुमर
। शेख महंमद संसारा काम आवरी साधल्या कळा थोर ॥५॥ (पद)''

आपल्या कीर्तनांतून जन्ममरणांविषयी प्रबोधन व चिंतन करीत संत शेख महंमद महाराज
लोकांना सावध करतात. अष्टांगयोगाचा प्रचार करून देहशुद्धी साधण्याचा सल्ला देतात. मिळालेल्या
जन्मात यथायोग्य वर्तन न केल्यास पुढे यम शासन करील असा धाकही दाखवतात. जन्म आणि
मरण यांचा फेरा चुकविण्यातच जन्माचे सार्थक आहे असे ते परोपरीने सांगतात. भारतीय परंपरेप्रमाणे
जन्माबरोबरच लक्ष चौऱ्यांशीचा फेरा अटळ आहे हे संत शेख महंमद बजावतात. तो फेरा चुकविणे
हे नर जन्माच्या स्वाधीन आहे. ते म्हणतात,

“अंतकाळी माती । तेंच जाणा गती । विधी वित्पत्ती देहढाळ ॥१॥

अष्टांगही योगें । नट्या जाणें सोंगे । ना चुकती भिंगें । आयागमनाची ॥२॥

जैसी जे कल्पना । तैसा देह जाणा । धरीं जन्म मरणा । सुचित्ताच्या ॥३॥

चित्त मन मुरे । कल्पनाहि विरे । जन्म मरण कीं रे । चुकलें तुझे ॥४॥

शेख महंमद खरे । बोलिले निधरिं । वोळखा विचारें । श्रोतें तुम्ही ॥५॥”

जन्म मिळाला आहे तर तो वाया घालवू नका हे बजावतांना महाराज शिवराळ भाषेत म्हणतात,

“काळतोंडे नखटे बुचे । त्याला हरिनाम ना रुचे ॥१॥

नरदेहीं अधःपाती । लक्षचौऱ्यांशी भ्रमती ॥२॥

धिग त्याचें जन्म जिणें । जैसें किवनक सुनें ॥३॥

कृमी कीटक गांडुळ । पापें दर्शनें तुंबळ ॥४॥

शेख महंमद निषेधी । त्याचें तोंड पडों सांदी ॥५॥”

महाराज माणसाच्या अनाचार, दंभाचार आणि भ्रष्टाचारांवर प्रहार करतात. ते म्हणतात,

“जन्मा येऊन काय काज । जोंवरि नाही चुकली लाज ॥१॥

देह सरल्या उपरी । होईल विषयाची कामारी ॥२॥

देहा सारिखे रत्न । पाहता चुके भ्रमण ॥३॥

पाळी आली थोरां कष्टी । भजतां राहीजे वैकुंठी ॥४॥

शेख महंमदीं सद्गुरू वचन । ग्रासीलें आयागमन ॥५॥”

ते आणखी म्हणतात, एकदा जन्म निघून गेल्यावर आपल्या हातात काहीच राहणार नाही हे तरी लक्षात घ्या.

“द्विज सरलिया, विझोनि जाय दिवा । तैसी होय जीवा आयुष्य हानी ॥१॥

कमानेचा तीर, चिल्लास सांडून गेला । आयुष्या नागवला, उन्मत्त प्राणी ॥२॥”,

“किती सांगो बेश्रामाला । नरदेह व्यर्थ गेला ॥१॥

सांगितले न धरी मनीं । चित्त कामिनीचे ध्यानीं ॥२॥

नरा रंग करी तोरा । अंती जाय यमपुरा ॥३॥

परमभूमिसी भंडती । आत्मनिरास नेणती ॥४॥

साधुसंतांचे आशिर्वादी । शेख महंमद निजपदी ॥५॥”

सत् संग हा जीवनोद्धारांचा एकमेव मार्ग होय याकडे महाराज तळमळीने लक्ष वेधतात. जातीभेद, सोवळे-ओवळे हा केवळ दांभिकपणा आहे. या भेदाभेदातील भ्रामकता स्पष्ट करून; जातीविहीन आचरणाची मांडणी तर संत शेख महंमद महाराज करतातच, परंतु शुद्ध अंतःकरण हाच खरा मानवधर्म हे ते स्पष्ट करतात. प्रेम, भक्ती या गोष्टी जात, धर्म, सोवळे-ओवळे यांच्या पलिकडे असतात हे ते परोपरीने सांगतात. ते म्हणतात,

“बरवा जाळों मुसलमान । नाही विटाळीं आठवण ॥१॥

खानोच्याचा व्यापारी । पाप पिडी गायेकारी ॥२॥

होतो भटेसी मुलाणा । अभिमान जातो पतना ॥३॥

द्वैते बुडविले सा चारी । अठरा ... (पुराणी) ॥४॥

सुमुसे हृदयाचे वासी । शेख महंमद नाम मजसी ॥५॥”

भटाचा मुलाणा झालो असतो तर माझे पतन झाले असे म्हटले असते. खरेतर या द्वैत भावनेनेच षट्शास्त्र, चार वेद, अठरा पुराणे यांचे सत्त्व बुडविले आहे. जातीपातीविषयी रूपकात्मकतेने प्रमाण देऊन ते प्रबोध करतात,

“असो हीन जाती । जाणें ब्रह्म स्थिती । तो ब्राह्मण संती पुजावा आधीं ॥१॥”

आणखी ते प्रमाण देतात,

“सगुण वंदिती, अवगुण निंदिती । कैसें नाम पावती, शर्षे मिशा ॥१॥
फिरंगी पाणी वंदे, खाटिक सुरी निंदे । तैसां हरि प्रबंधे, शुभाशुभीं ॥२॥
जळ काशीपणें, ते कां ओहळी उणें । ऐसे वंदी निंदणें, प्रकृतिपुरुषीं ॥३॥
सोनें छत्री कळस, पाई पैजण दास । उंच नींच हरीस, येणें न्यायें ॥४॥
उत्तम मध्यम कनिष्ठ, ऐसा जाणा चतुष्ट । चराचरीं अविट, शेख महंमद ॥५॥

सोवळे ओवळे ही केवळ भ्रामक, अंध कल्पना आहे. ते म्हणतात,

“शुच सोंवळी हीन याती । नणें विटाळ वित्पती ॥१॥
भितं करूं जाता सोवळी । तो अधिकचि निघे मळ ॥२॥
येणे न्यायें विप्र याती । पाणीयानें पाण्या धुती ॥३॥
विप्र विटाळाचे माहेर । आंघाळींत गेला संसार ॥४॥
शेख महंमदी धुतले वोवळें । जन विजन दिसे सोंवळे ॥५॥”

खरेतर भवजीवन हेच ओवळे आहे. ते पराज्ञानाने धुवून काढले तर सारे सोंवळेच समोर येईल. ते स्पष्टपणे गातात,

“सोवळें वोवळें भाविती लटिक्या व्युत्पत्तीं शेख महंमद बोलती ॥६॥
वोजरे सोवळ्याची दैना मनासी आणा सांगतो उघडुनी । कुशलता स्वयें स्वयंपाकी
विटाळा घोकी अहं द्वैत मानी ॥ जनी जनार्दन प्रबळा तया अमंगळा म्हणती अवगुंणी ।
विधिकर्म प्रतिष्ठान नागवण अवघ हगवण आन धुता उठे घाणी ॥१॥
तुज मंगळ जालिया झाडती गारी भरिती तेथे पचलें उकरड । खत म्हणोनि गाडे लाविती
काळींत मेळविती त्याचा उंसा रस चढे ॥ कढे पाक गुळ शर्करा गोडी विकरा सेवन करता
आवडे । थुंकोनि होतें जे टाकिले आवडी भक्षिले विधि निषेधे चर्फड ॥२॥
नाना याति चराचर नासुनि जालसी मेढिनी वरून पर्जन्य पडे । रक्त रेत पृथिविचे उतरे
त्याचे येती झरे आड भरती बुडबुडे ॥ किरवे बेटकुळ्या जळवासरे विती अपारे जात मरे
घार पडे । अग्र उदक तया म्हणती ब्राह्मण घेती पिती तोंडे रा X सडे ॥३॥”

महाराजांनी जीवसृष्टीचे चक्र परोपरीने उघड करित; प्रमाणे देऊन सोवळ्या-ओवळ्यातील भ्रामकता पटवून दिली आहे. सोवळे-ओवळे हा केवळ मनातील शंका, पाप, विपरित कल्पनांचा खेळ आहे. अन्यथा सोवळे कोणते आणि ओवळे कोणते यातील भेद पृथ्वीचे ठिकाणी किंवा मातीचे ठिकाणी आणि पाण्याच्या ठिकाणी अर्थातच पंचमहाभूतांच्या ठिकाणी असणे, चक्रनेमिक्रम पाहता शक्य नाही हे लक्षात ठेवून सोवळ्या-ओवळ्याचा विचार केला पाहिजे. सोवळ्याचा विचार हा खरा तर स्वच्छतेचा विचार आहे. तो पापपुण्य इ. भ्रामक कल्पनांशी जोडून ‘शूच’ विचार मांडला तर

‘अग्रपाणी’ हे अशुद्ध असूनही शूच म्हणून प्राशन करण्याचा प्रसंग येतो आणि त्यामुळे स्वाभाविकपणे रोगच उद्भवणार म्हणून सोवळ्या ओवळ्याच्या अंधश्रद्धा टाकून द्या, असा प्रबोध महाराज करतात.

‘तीर्थ’ आणि व्रते यांतील दांभिकता ही महाराजांनी उघड करून, भ्रांती फेडली आहे. ‘पृथ्वीची पापें, तीर्थ जळी फिरती । तीर्थे धुवटती, साधुचरणी’ याकडे महाराजांनी लक्ष वेधले. सोवळे-ओवळे, तीर्थअतीर्थ इ. सर्व प्रकारची भ्रांती नाहीशी होऊन चराचरात परमेश्वर भरला असल्याची अद्वैतानुभूती ज्या विभूतीमत्त्वास आली आहे तो सद्गुरू हेच खरी तीर्थ याचा निर्वाळा संत शेख महंमद महाराज देतात. ते म्हणतात,

“तीर्थव्रतांचें अधिष्ठान । सत्यसद्गुरूचें चरण ॥१॥

हे वचन नव्हे असत्य । रामकृष्ण गुरू सेवीत ॥२॥

तीर्थ आणिकांचे वोंगळ । महारमांगीचें रजस्वल ॥३॥

नव्याण्णव कोडी राजे । गुरूचरणी तरले वोजे ॥४॥

वोळखोनि शेखमहंमदीं । सद्गुरू सेवील निबंधी ॥५॥

‘दुष्ट-दुर्जन’ लोकांचा बुरखा फाडतांना संत शेख महंमद महाराज सावध करतात. ते म्हणतात,

“अपवित्रासी संग । पवित्रानें केला । प्राणासि मुकला । परिसा श्रोती ॥१॥

पर्जन्य द्रवला । नदी पूर आला । भुजंग कर्षीं जाला । लाटा-खालीं ॥२॥

खळाळी आदळता । दुःखे उफळता । जलचरें धावता । गिळावया ॥३॥

हंस तटी बैसला । वाहाता देखिला । उपकारें काढिला वांचावया ॥४॥

बहु हंस मिळाले । वर पंख घातले । कृपें पोसुं लागले । भुजंगासी ॥५॥

सावध होतां काळे । घातले वेटाळें । भक्षिले तात्काळें राजहंसा ॥६॥

विश्वास पवित्रें । कुजातीचा न करणें । बोलिले वचनें । शेख महंमद ॥७॥”

हंसांचा दृष्टांत देऊन; भुजंगावर कृपा करणे म्हणजे स्वतःच स्वतःच्या मृत्यूला आमंत्रण देणे होय हे पटवून दिले आहे. स्वभावतः दुष्ट असेल तर त्याचा दुष्टावा जाणे शक्य नाही हे लक्षात घेऊनच व्यवहार केला पाहिजे. उपजताचा जो गुण आहे त्याची पारख करूनच व्यवहार करणे योग्य होय. परंतु काही लोक दांभिकपणाने वागतांना माणसाचा माणूस म्हणून स्वभाव विसरतात आणि कुमार्गाला लागतात. लबाडी, फसवेगिरी, भोंदूपणा करू लागतात. समाजाचे शोषक बनतात. त्यांना काळ शासन करीलच, परंतु अशा दांभिक लोकांपासून सावध राहिले पाहिजे. त्यांचा दंभस्फोट करतांना महाराज म्हणतात,

“संत म्हणवी आपणा । पाते संताच्या निंदना । काळें वदन जाणा । आदि अंती त्याचे ॥१॥

संत हृदयी हरिं । त्याची निंदा करी । दूषण अंतरी । हरीस पावे ॥२॥

कुडी निंदल्याने । आत्माव्याकूळ पीडे । तैसी निंदा घडे । निर्गुणासी ॥३॥
स्तुती आणि निंदा । संतासंगे गोविंदा । शुभाशभ द्वंद्व । हरि पाववी ॥४॥
या लागी निंदक । धरावे विवेक । विनविती भाविक । शेख महंमद ॥५॥”

लोकव्यवहारात असा दांभिकपणा सर्वथा भरलेला असतो. त्यापासून सदैव सावध असले पाहिजे. वरवर सज्जनपणाचा आव आणतात आणि अंतःकरणात दुर्वर्तन करण्याचा दुष्टपणा भरलेला असतो हे ओळखता आले पाहिजे. नष्टाच्या गावी नष्टचर्यच आढळणार. महाराज गातात,

“मैदा नष्टाच्या गावी । तेथें एकचि ग्वाही । सिंदलीस म्हणे आई । गर्ती भोगोनिया ॥१॥
लांच घेऊनि कुंटीण । खोट्याला म्हणती खरें । चाळविती अविचारें । पतिव्रतालागी
॥२॥

टवाळी कुचेष्टा । साधुसंतांची निंदा । न ... नष्ट गोविंदा । नावडती ॥३॥
पवित्र मांडती । अपवित्र घडिती । त्याला जाच होती । यमपुरी ॥४॥
तस्कर परद्वारी । हिंसक मारेकरी । अष्टांगे अघोरी । होती विष्टेचे किडे ॥५॥
विश्वासघातकी उन्मत । आई आई म्हणत । कुकर्म भोगित । तयालागी ॥६॥
नखटे बुचे लंड । एकाचे एकसोयरे । त्यांचे धायरे । कोडी कुश्चळ ॥७॥
एकोनवीस विश्वे सांडे । या पापियाचे निवाडे । साधुसंत धडफुडे । ते अर्धविश्वा ॥८॥
न सरले अभागी । म्हणविसी भले । राठुके तूचे धाले । त्या आदि अंती ॥९॥
दुष्टां उपदेशी । शेख महंमद । भावे भक्तिगोविंद । उच्चार प्रेमे ॥१०॥”

दुष्टांचा दुष्टपणा गेला तर सर्वच मनाने शुद्ध असतात. खलांचे खलत्व जावे अशी प्रार्थना संत ज्ञानेश्वर माऊली करतात याचे स्मरण होते. येथे प्रत्यक्ष दुष्टदुर्जनाला उपदेश करण्याचे धारिष्ट्य कीर्तनाच्या माध्यमातून, दुष्टपणाच्या वर्तनाची प्रमाणे देऊन संत शेख महंमद महाराज करतात.

तोंडदेखलेपणा, नाटकीपणा, खोटारडेपणा याची चीड महाराजांना आहे. श्रद्धा नसल्यामुळेच हे वर्तन घडते. म्हणून पाखांड्यांचे पाखांडीपण उघड करून त्यावर सडेतोडपणे आघात केल्याशिवाय भागणार नाही. समाजासमोर हे पाखांडीपण आणले तर समाज सावध होईल या उद्देशाने पाखांड्याचे पाखांड उघडे करून; पाखांडी लोकांनाही संत शेख महंमद महाराज प्रबोधित करतात. ते पाखांडपण उघड करतांना म्हणतात,

“अंतरी नाहीं प्रेमा । वाचे म्हणा रामा । पाखांड्याची क्षमा न करी काही ॥१॥
संवऱ्याची पोषणा । नेणे स्तन पान्हां । तैसे जाळें जाणा । निगुऱ्या पाखांड्या ॥२॥
दासीचे डिंगर । नेणतील पित्र । त्याला कुळ गोत्र । भ्रष्ट नष्टा ॥३॥
ऐशाचा अंगिकार । साधु करिती उद्धार । वक्ते ज्ञान धीर । शेख महंमद ॥४॥”

महाराज पुढे म्हणतात, लोकांचे अंधविश्वासाचे वर्तनच त्यांचा घात करते. अंधपणाने मृत्यूच्या

जबड्यात गेलात तर काळ ग्रास घेणारच. भक्ती, प्रेम, विश्वास डोळस असा प्रबोध महाराज करतात. ते प्रमाण देतात,

“हुरळल्या मेंढ्या, लांडग्यापाठी लागल्या । त्यांने त्या भक्षिल्या, फाडफाडूं ॥१॥
मेंढ्या अज्ञ जन, लांडगे वेशधारी । फाडती परोपरी, करूनि शिष्य ॥२॥
शिष्यत्वे नसतां, गुरू म्हणवी जर्गी । पाखांड्याच्या संगी, अधःपात ॥३॥
नसतां तत्त्वनिष्ठा, पूजा मुत्र विष्ठा । भोगवी अप्रतिष्ठा, नाना याती ॥४॥
शेख महंमद विनवी समस्तां लागूनी । नरजन्मा येऊनी, कटू नका ॥५॥”

शब्दपांडित्य, वाचाळपणा, पांडित्यप्रौढी यांतील पाखांड स्फोट करतांना संत शेख महंमद महाराज प्रमाण देतात,

“गर्भ नसतां पोटी वनि ता कळाहीन । तैसी शब्दज्ञान, आत्मप्रचेविण ॥१॥
पत्रें पुष्पें खांद्या आंबियाच्या झाडा । फळाचा निवाडा, गोष्टी पोटी ॥२॥
शब्दाचे कवित्व, अनुभव पुष्प फळें । बरळे बाष्कळे वाय फुलें ॥३॥
उचक्या जांभाया, दुंग वायो सरे । तैसे शब्द गुहिरे, पाखांड्याचे ॥४॥
घळियाची खुण, ढेंकुर जाणावी । विज्ञान तत्त्व कवी, शेख महंमद ॥५॥”

ते पुढे म्हणतात,

“म्हणवी गरोदर, घड्या बांधुनि पोटा । गर्भाविण चेष्टा, होती तिच्या ॥१॥
अनुभवाविण, तैसी जर्नीं सोंगें । नाहीं त्याला अंगे । आत्मप्रचा ॥२॥
सुख दुःख सोसुनी, पुत्रवंती जाली । ते जर्गीं मिरविली, वरमाइपणे ॥३॥
सन्मुख झुंजती, तेचि नर शूर । येरीं कटक भार, साजिरा केला ॥४॥
शेख महंमद, हृदयी गरोदर । गर्भी सर्वेश्वर, सामावला ॥५॥”

वरवरच्या देखाव्याने समोरचा समाजतर फसतोच तथापि स्वतःचीही फसवणूक होते म्हणून हृदयाचा सच्चेपणा महाराजांनी प्रबोधित केला आहे.

प्रपंचात स्त्री-पुरुष यांत सामंजस्य असले पाहिजे. परंतु स्त्रीचा सन्मान करण्याऐवजी कामलोलूपतेने स्त्री आधीन होऊन स्वत्वालाच पारखा होतो आणि पुरुषार्थापासून चळतो. स्त्रीचे काय, किती, कोणते ऐकायचे यावर महाराज प्रबोधन करतांना म्हणतात,

“स्त्री आधीन असेल जो प्राणी । त्यांची होईल जर्नीं, फटमर ॥१॥”

हे सांगतांना त्यांनी कैकयीमुळे रामाला वनवास घडल्याचे प्रमाण दिले आहे. तसेच रामाचे सुवर्णमृग शिकारीचे प्रमाण दिले आहे. त्यामुळे दुःखमय रामायण घडले असे सांगून, पुरुषांनी प्रपंचात सावध राहिले पाहिजे. स्त्रीलंपट, बाहेरख्याली पुरुषांवर महाराजांनी कोरडे ओढले आहेत. ते म्हणतात,

“साधूच्या नमस्कारा, लाजसी गव्हार । दासीचिया घरा, पुजो जासी ॥१॥

दासी, वेश्या, मुरळी, सदा ती वोंवळी । ते तुज सोंवळीं, जाली कैसी ॥२॥

तिची गडगुंडी, उच्छिष्ट प्रबळ । तेथें नित्य काळ, लावी सुख ॥३॥

म्हणविसी विडा, करिसी अनाचार । करी शुद्ध आचार, शेख महंमद ॥४॥”

स्त्री-पुरुष संबंध संयमाचे, विवेकाचे असले पाहिजे. वासनाधिनता प्रपंचात विलयाला नेते हेच महाराजांना सांगायचे आहे. स्त्रीलंपटपणा किंवा परद्वारी जाणे ही चैन नव्हे तर अधःपतन आहे हे महाराज परोपरीने सांगतात. स्त्रैण होणे हे पुरुषार्थाच्या दृष्टीने योग्य नाही त्यामुळे कुटुंबघात होतो, असे महाराज बजावतात.

पूर्वसंचितामुळे नरजन्म प्राप्त झाला आहे. नरजन्माचे सार्थक सद्वर्तन, सत्संग यांचे संचित जोडल्यानेच होईल अशी शिकवण शेख महंमद महाराज हिंदु-मुस्लिमांना देतात. ब्रह्मलिखिताप्रमाणेच जीवांना गती प्राप्त होते. ते ब्रह्मलिखित हेच जीविताचे सत्य होय. त्याप्रमाणे देह नाशिवंत आहे हे सत्य लक्षात घेऊन खोट्या, अंध, भ्रामक कल्पना, वासनाधिनता, व्यसनाधिनता, कुकर्म यांच्या अधीन जाऊ नका. निर्गुण परब्रह्म जसे अवघा विस्तार करूनही अलिप्त आहे, तसे अलिप्तपणे कर्म करा. प्रत्येक जीव हा त्याचेच स्वरूप आहे म्हणूनच अलिप्तपणे जगण्याचा आनंद घेणे हाच निर्गुणाप्रमाणे प्रत्येक आत्म्याचाही स्वभाव आहे. हा स्वभाव अर्थात निर्गुणाचीही आवड लक्षात घेऊन वर्तन करा. भवसागरातील वासनाधिन कर्म अतिशय दारुण असते. ते यातायात घडविते आणि गुंतवून टाकते. म्हणून ऋषी, मुनी, योगी, संत, काजी, मुल्ला आणि शास्त्रग्रंथ जे सांगतात त्याप्रमाणे वर्तन करा. “कर्म करुनि अकर्ता । जैसा वाजोनि मृदुंगरिता ॥” किंवा “डोळां बाहुली हालत । परि डोळियांसि अलिप्त ॥” असे वर्तन घडले पाहिजे हाच निष्काम कर्मयोग होय. प्राप्त कर्तव्यकर्म या तऱ्हेने प्रामाणिकपणे आणि आनंदाभूतिसह घेतले पाहिजे असा प्रबोध महाराज सर्वांना करतात. त्यांचे हे चिंतन अत्यंत मूलगामी आणि सर्वव्यापकत्वाने घडते. ते कीर्तनात गातात,

“संचित आचरे जना । जे आंवडे निर्गुणा । चादुकोळ दुःख दैना । बांधित ना कर्म ॥१॥

काजी मुल्ला शरियत । करावा न्यायनीत । नाही तरी होती घात । आपपरासाठी ॥२॥

राजे करिताती पापें । प्रधान वज्रलेपें । पृथ्वीचीं उपमें । कारकुना शिरीं ॥३॥

भ्रामातें पाप जोडे । पाटिल मुळया पिडे । भवकर्म पीडे । जीव जैसा ॥४॥

भट गुरू यवनांचे । पापी दंढी यमाचे । पांडे मात्रागमनाचे । काशींत जैसे ॥५॥

यातींत पापें चोऱ्या । ते पापा अंतरल्या । साधुसंती बरिया । जाळिल्या कैदी ॥६॥

स्त्री ज्याची पापी । त्याला यम दापी । जैसा खाटिक कापी । अजापुत्र ॥७॥

शहाण्णव कुळें याती । पुरोहिताला वंदिती । त्यांनीं राखावे जती । सतत पै ॥८॥

शिष्याच्या पापें गुरू । पावेत पीडा उपचारू । जैसे जळता डोंगरू । पाषाण फुटती ॥९॥

अनंत पाप अपार । घडले असतील अविचार । साधूचा निर्धार । शेख महंमद म्हण

॥१०॥”

सन्मार्ग प्रबोध करतांना महाराजांच्या समोर तत्कालीन राजकीय, सामाजिक परिस्थितीत सैरभैर झालेला, राज्य, ग्राम व्यवस्थेच्या यातायातीत आणि विधिनियमांत अडकलेला, प्रसंगी त्यात उद्भवलेल्या शोषक कुकर्मांनि बाधीत झालेला अवघा समाज आहे. त्यात राजे, प्रधान, कारकून, शेतकरी, ग्रामस्थ, पुरोहित, पाटील, विविध जातीजमाती या सर्वांच्या ठिकाणी रूढीग्रस्तता, स्वार्थपरता यातून घडणारे पाप दिसते आहे. या सर्व दुरितांतून सोडवून सर्वांना सन्मार्गदर्शन करण्याचा महाराजांचा निर्धार आहे. म्हणूनच ते आपल्या कीर्तनार्थ भ्रमंतीमध्ये अवघ्या समाजाला आणि विशेषतः आपल्या अनुयायांना आचारबोध करतात.

आचारबोध करतांना सद्वर्तनास स्वतःपासून सुरुवात करावी, प्रपंची राहून परमार्थ करावा, नेहमी सत्वर्तनाशी स्थिर असावे, प्रत्यक्ष कार्य करावे, केवळ वाचाळपणा करू नये, विवेकाने वागावे, नीतीने वागावे, व्यसनाधिन होऊ नये, सत्प्रवृत्तीपूर्वक सेवा करावी, करुणापूर्णतेने दान करावे व केले दान पुन्हा उच्चारू नये, उगाच देव्हारे माजवू नयेत, पापकर्मांत व खोटेपणाने लुबाडण्यात, अनाचारात लबाडाला लबाडाची साथ असे वर्तन करू नये, शुद्धचित्ताने आचरण करावे, दांभिक अहंकाराचा त्याग करावा, भोंदूपणा सर्वथा वर्ज्य करा या व अशा प्रकारचा प्रबोध करतांना संत शेख महंमद महाराजांनी मूर्तिपूजा, अतिरेकी कर्मकांड, केवळ शब्दपांडित्य, भ्रामक समजुती, पुराणकथांचा सोयीने वापर या व अशा वर्तनावर कडाडून हल्ला चढविला आहे. प्रसंगी शिवराळपणाचा आश्रय घेतला आहे. ते म्हणतात,

“ब्रह्मा विष्णु रुद्र फोद्याचे कामारी । तेच चाली थोरी, या लोकांत ॥१॥

फोद्यापुढें देव आठवीना दुजा । ब्रह्मचारी वोजा, स्वप्नी भोगिती ॥२॥

फोकलीनें नाथिले, देव दानव ऋषी । हरिहरब्रह्मादिकांसी, चेंड्याचे वेड ॥३॥

बोचा अमंगळ, शरिराची मोरी । तेथें अविचारी, भाळती धिग ॥४॥

मुखें वाचितो पुराण, पुदडियाचें ध्यान । व्याकुळ जिव प्राण, योनीलागी ॥५॥

सरे मळ मुत्र, पादाची दुर्गंधी । वाहे वोंगळ पुढी विटाळानें ॥६॥

चर्म त्वचा रक्त, मांस हाडे गुद । जंत कृमी बुदबुद, जठरापोटीं ॥७॥

घाम शेंबुड लाळ, मेंदु चिपडिका जळ । या वेगळीं वळवळ, वालिखांची ॥८॥

साबां नाडीचे झांट, कवटाळित खोट । विषई मन न विटे, कैसेनि जोडे हरी ॥९॥

भग ऐसी गोडी, ईश्वरीं लावा गोडी । सद्गुरू बंधन तोडी, लक्ष चौऱ्यांशी ॥१०॥

जिव वित्त सर्वस्व, भगाचा लुलुप्त । ध्याती नित्यानित्य, पंडित भले ॥११॥

बाळा चेतना असे, कल्पिता ना फोदा । शेख महंमदा, विषय तैसे ॥१२॥”

देवांचा आणि पुराणांचा अर्थात ब्रह्मा, विष्णू, महेश या त्रिदेवांचा इतिहास आपल्या वासनामूलक

प्रपंचातील व्यवहाराच्या उपयुक्तेपुरता लक्षात घेतो. पुराणातील कथांचा अर्थ, स्त्रीसाठी इतिहास घडला; असा घेऊन शरीरसंगासाठी लालचावलेल्या अवस्थेचे समर्थन करतो आणि अखेरपर्यंत या ओंगळवाण्या देहधर्मातच आपला पुरुषार्थ शोधतो. अडकून पडतो. त्यातून माणसाने बाहेर पडावे यासाठी संभोग, मलमूत्र निर्मिती व विसर्जन, शारीर व्यवहार याचे बीभत्स दर्शन शेख महंमद महाराज घडवितात आणि देहसक्तीची किळस येऊन तरी त्यापासून माणसे परावृत्त होतील अशी अपेक्षा करतात.

पापात एकमेकांना साथ देऊन शोषण करणाऱ्या लोकांविषयीदेखील मार्मिकतेने भाष्य करून; अनाचार, दंभाचार, भ्रष्टाचार यावर हल्ला चढवितात. महाराज म्हणतात,

“नकट्याची बुचा देतसें ग्वाही । जिसी रमे तिला म्हणे आई ॥१॥

आई बाई म्हणोनि भोगिसी रांडा । आदि अंतीं काळतोंडा रे भांडा ॥२॥

साधुसंतांच्या करी चेष्टा । आपण स्वदासीचा बेटा ॥३॥

पवित्र साधु वैकुंठ जाले । चांडाळ दोषी निरय पावले ॥४॥

निटनेटके आचरावें बरें । शेख महंमद संती विचारें ॥५॥”

कीर्तनातून ते प्रबोध करतांना,

‘भावेचि स्मरा तुम्ही एक सर्वेश्वरा । सांडुनि दांभिक त्यजा अविद्येचा थारा ॥६॥

जोंवरी जिवास नाहीं स्वरूपी ध्यान । पुस्तक वाचिले त्वां राव्यासमान ॥ पारव्या मांसाचे नित्य करिसी भक्षण । अंती तुज होय यमपुरी हनन ॥१॥

आपुल्यासी आपण आधीं ओळख रे जना । सांडुनि दांभिक गाळी प्रपंच कल्पना ॥

तरीच लाधसी मुक्ति भुवना । जन्मोजन्मी मग चुकवी भमणा ॥२॥”

ते भगवद्गीता वाचनाचा सल्ला देत म्हणतात,

“जळो पापियाची दृष्टी । पापरूपें पहाती भ्रष्टी ॥१॥

नाही बंधन वासनेस । परनारीचा अभिलास ॥२॥

होती जन्म मदनें वेडे । तीर्थीं व्रतीं पाप घडे ॥३॥

कल्पनेच्या झांका थोरी । गीता वाचुनि अविचारी ॥४॥

पापें पाप विस्तारें त्याचें । शेखमहंमद वचन साचें ॥५॥”

महाराज पाप, भोग, आसक्ती यांचा स्वभाव सांगतात; पाप करून पाप संपत नाही तर पापाने पाप वाढते. भोगाने भोग वाढतो. आसक्तीने आसक्ती वाढतच जाते. म्हणूनच ते सुचवितात,

“दो दिवसांचा पाहुणा । संवसार जाईजे ना ॥१॥

चित्त शुद्ध आचरावें । कोणा वाईट न बोलावें ॥२॥

एक एका मरामरी । वैराग्यें नाठवी हरि ॥३॥

जैसे दानवें रेंद्यांत । तैसे अविचारी मातत ॥४॥

जन्मोनी देवा पावला । शेखमहंमद कीर्ति आला ॥५॥”

माणसाच्या जन्माचे सार्थक केवळ शुद्धाचरणानेच होईल; असा परोपरीने महाराज उपदेश करून; अवघ्या जनास सन्मार्गाला लावण्याचा प्रयास कीर्तनातून करतात.

संत शेख महंमद महाराज कीर्तनातून प्रबोधन साधण्यासाठी रंजकतेचा आधार घेतात. त्यासाठी रूपके व कूटरचना यांचा अवलंब त्यांनी केला आहे. वासुदेव, जोगी, पांगुळ, वणजारा आणि सौरी-मुंढा ही रूपके म्हणजे विविध सांस्कृतिक व सामाजिक संस्था आपापल्या परीने योग्यवेळी प्रबोधनाचे काम करून समाजजीवन सावध करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. त्यांचे तरी लोकांनी एकावे; हे सांगण्याचा प्रयत्न आहे. वासुदेवाच्या रूपात संतांचा फेराच आपल्या अंगणात येतो आणि सद्गुरूबोध करतो. वासुदेवाच्या मुखाने महाराज प्रबोधन करतात.

“शरीर संपत्ति याचा काय भरंवसा । तारुण्ये विटंबले आली वार्धक्य दशा ॥ गात्रें हे गळून गेली दिसे महें जैसा । तरी काळ सोडी ना हाती घेतला फांसा ॥१॥”

वासुदेव सांगतो. जळातल्या माशांवर अवचित धीवराचे जाळे पडते किंवा उंदरावर मांजराचा अचानक हल्ला होतो, तसे अचानक मृत्यू येईल. कारण जो जन्मला त्याला मृत्यू अटळ आहे. म्हणून वासुदेव सांगतो,

“भावे भक्तिसी आनंद करा । तेणें आवडाल तुम्ही ईश्वरा ॥

तोडूनी अहंकार द्वैत भ्रांति । धरा क्षमा दया निज शांती ॥”

“विषय कल्पना संग तुम्ही त्यागा । साधुसंतांचे चरणी लागा ॥”

‘जोगी’ तर झोपतांना जोजविण्यासाठी आणि उठताना जागृतीसाठी फेरी घालतो, याकडे लक्ष वेधून; ते अध्यात्मिक कूट सांगाव्यातून प्रबोधन करतात,

“चराचर खाणीबाणी पाळी । त्याचा दास चंद्रमौळी ॥ लक्ष चौऱ्यांशी न्याहाळी । ऐसी ज्याची ब्रीदावळी ॥२॥

मायादेवी त्याची चेली । जन्मा आली आणि गेली । बाळे बावन, पंचवीस व्याली । खाऊन वांझपणे मिरविली ॥३॥

भोगी चौदा भुवनें उंच । सप्त पातालाही नींच । ऊदरी दहा खंडे नाच । भोगी अभोगाची रूच ॥४॥”

भवसागरात अडकलेला प्राणी वासनादेहाधिनतेने आपला जन्म व्यर्थ घालवतो म्हणून परमेश्वराला शरण जावे.

‘पांगुळ’ सोऽहं बोध करण्यासाठी ‘नीळारंभ तरुवर ऊर्ध्व चळढों बा सायासे’ असे सांगून नीळारंभ अर्थात झुंजुमुंजू होत असतांनाच जनजीवनाला भविष्यकथनाने सावध करतो आणि अध्यात्माचा

धडा देतो,

“कामाविण काम जाले प्रेम प्रकाशी माजे । कर्म धर्म नाहीं तेथें आनंद आनंदी निजे ॥”

असे सांगून महाराज पांगुळ मुखाने सांगतात,

“मनुष्य जन्मा पांगुळ आले भावे सद्गुरू आळविले । भादे जाले उन्मत्त टोणगे मुठ
विवेके घातले ॥ पूर्वेहुनि पश्चिम पंथे हाल पांगुळ चाळविले । शेख महंमद निर्गुणी सोऽहं
मीन मार्गे भेटले ॥”

“वणजारा’ शीघ्र बंदराला जातो आणि आपला चोख व्यवहार करतो. वणजाराच्या परिवेशासह
व्यवहार वर्तनाच्या माध्यमातून महाराज सांगतात,

“स्वानंद वैराग्य । गोण्यांचा सवेग । चढलो लागवेग । पश्चिमेचा घाट ॥”

त्याप्रमाणे कर्तव्यदक्षतेने जन्माचे सार्थक करा.

‘सौरी-मुंढा’ या रूपकातून,

“सलाम गुरुनाथा, चरणी ठेवीन माथा ॥धृ॥

हाती डौर केले क्षौर नेसले त्रिगुणाची साडी । अहंकार ताळ तोडून द्वैत दुंग मोडी ॥”

माणूस ऐहिक जीवनात मूल्य विसरून कसा रंगून जातो हे सांगून प्रबोध केला आहे.

रूपकांतून प्रबोधन करतांना महाराज ‘मीनमार्गिनि’ प्रबोधन करतात. मीनमार्ग म्हणजे ऊर्ध्वगति
मार्ग होय. मासा प्रवाहाच्या विरुद्ध गतीला पोहत राहून स्वतःला तारतो, त्याप्रमाणे सद्गुरू नाथ
प्रपंचामधून परमार्थाकडे जाण्याचा प्रबोध करतात. आपल्या प्रबोधनातून समाज निष्काम कर्ममार्गिनि
पराज्ञानमार्गी व्हावा असे महाराजांना वाटते. संत शेख महंमद महाराजांना सर्वांनी पराविद्येचे ज्ञान
आत्मसात करून आपल्या जन्माचे सार्थक करावे असे वाटते. कीर्तनातून रंजनात्मकतेने पराविद्येचे
ज्ञान देण्याचा महाराज प्रयत्न करतात. ‘महात्मा’, ‘तेली’, ‘नापिक’, ‘हाटकरी’ अशा काही रूपकांच्या
आधारे मोठ्या गमतीदारपणाने संत शेख महंमद महाराज रंजकतेने प्रबोधन करतात.

‘महात्मा’ होतांना कुलनारीचा कंटाळा करून संसार टाकल्याबरोबर तू महात्मा म्हणून कसा
मिरवू शकशील. केवळ संसार दूर सारल्याने अहंकार जात नाही. मनातील भवविषयक विचार
नाहिसे होत नाहीत. महात्मा होण्यासाठी प्रपंचातील लक्ष पूर्णतः नाहिसे होऊन विरक्ती आली
पाहिजे. भक्ती, ज्ञान, वैराग्य अशी तपस्या घडली पाहिजे. बाह्यवेशाने महात्मा होता येत नाही.
सद्गुरूकृपेने आपण हरीचे तेली झालो आहोत. देहाचा घाणा, आयुष्याचा फेरा, कल्पना वासना
घाण्यात घालून रगडल्या, शांतीचे ओहोळ आले व त्यातून भावरूपी तेल काढले. साधना करतांना
घाण्यातील तेल काढण्याच्या प्रक्रियेप्रमाणे शरीर व मनाची अवस्था झाली पाहिजे, असे महाराज
सांगतात. नापिकाची अवस्था संपूर्ण शरीर आणि मनाला प्राप्त होऊन सद्गुरूकृपा झाल्यावरच
साधना सिद्धीस जाते. हे रूपकात्मकतेने सांगताना महाराज सांगरूपक करतात,

“शेख महंमद नापिक । भारणी दावी विवेक ॥१॥
 काखे धोकटी हृदय जाणे । सात साठविली विखणें ॥२॥
 करी आत्मज्ञान वस्त्रा । बोडी पतिताच्या अंतरा ॥३॥
 मुळुम्याची भादरी दाढी । विषयांची नखें काढी ॥४॥
 विज्ञान चिमटा तिखट । वेंची अहंकाराचे खूट ॥५॥
 घेऊन वैराग्य कातरी । रज तम सत्व सितरी ॥६॥
 सदगुरूच्या भारण्या । थुळेवीण देतो भारण्या ॥७॥”

‘हटकरी’ हेही अध्यात्मिक रूपक मांडून मोठ्या रंजनात्मकतेने सत्संग घडवितात. महाराज लिहितात,

“सहज हाटा आले हाटकरी । उत्तमधाम नष्ट विचारी ॥१॥
 चार खाणी चार बाजार । लक्ष चौऱ्यांशी दुकानदार ॥२॥
 संचित प्रालब्ध क्रियमाणी । तोटा मुदल नफा हानी ॥३॥
 भाव भक्ति सप्रेम बळें । नाम सांडुनि कैट जाले ॥४॥
 अभक्त पापें करूनी खोती । नये पावले छीः थूः म्हणती ॥५॥
 खऱ्या भांडवले खरें ध्यावें । पेंडा पिउनि कां बोंबलावें ॥६॥
 शेख महंमद हटकरी भोळा । घडियाळु नाटकशाळा ॥७॥”

अनेक रूपकातून अध्यात्म अनुभूतीची प्रचिती आपल्या कीर्तनातून महाराजांनी घडविली आहे. त्यात ‘तरु-झाड’, ‘हिंदोळा’, ‘राधा’, ‘आशीर्वाद’, ‘श्राप’ अशा रूपकांचा समावेश आहे.

‘कलियुग’ आणि ‘प्रलय’ या अभंग रचनातून एकप्रकारे रूपक स्वरूपात समाजातील अनाचार, दंभाचार आणि भ्रष्टाचार यावर उपरोधिक भाष्य केले आहे. श्रोत्यांना अवतीभोवती काय चालले आहे त्याचे वास्तव दर्शन घडवून सन्मार्गाला लावण्यासाठी अशा थेट भाष्याचा उपयोग आपल्या कीर्तन प्रसंगात महाराज करतात. कलियुगाचे वर्णन करतांना महाराज गातात,

“कलियुगा भीतरी । पातके परोपरी । होती बा श्रीहरि । तुज देखतां ॥१॥
 उत्तम अविचारी । लेक बापाचे वैरी । सून सासूला मारी । तोंडातोंडी ॥२॥
 मायलेकी सवती । विप्र पाट लाविती । ब्राह्मणी रमती । अनामिकांसी ॥३॥
 ध्वाडी भोगी चुलता । कन्या भोगी पिता । मामा करी सत्ता । भाचीसी पाप ॥४॥
 पुरुष पुरुषालागी । रमती अभागी । बहु सुटे आगी । नरनारींसी ॥५॥
 पतिव्रता चळती । ब्रह्मचारी भ्रष्टती । दोघी बहिणी होती बंधुच्या नवऱ्या ॥६॥
 सासरा भोगी सून । आज्ञा नातीलागून । रमती अवलक्षण । जावई सासू ॥७॥
 पाचां वर्षा सुंदरा । इच्छिती भ्रतारा । होती गरोदर । वर्षा साता ॥८॥
 होईल एकंकार । बुडेल आचार । विप्र मद्य मच्छर । भक्षित आवडी ॥९॥

याहून पापे होती । श्रोत्या न सांगती । स्वहित साधुपंक्ती । शेख महंमद ॥१०॥”

स्त्री-पुरुष संबंधातील अनाचाराप्रमाणेच, भक्तिसंदर्भातही महाराजांनी कलियुगातील परिस्थिती उघड केली आहे. म्हणूनच ‘प्रलय’ घडवून हे सर्वच नष्टचर्य एकदाचे संपून टाकावे. अशी परिस्थिती महाराज श्रोत्यांसमोर उभी करतात.

‘नसिहतनामा’च्या माध्यमातून मुस्लिमांना त्यांच्याच भाषेत संत शेख महंमद महाराजांनी उपदेश केला आहे. उपदेश करतांना त्यांच्यातील दोष उघड करून प्रबोधन करण्याचा प्रयत्नही केला आहे. महाराज लिहितात,

“बिसमिल्ला अल्ला हो अकबर । महंमद नूर । कुल्ल मंडानके सीर । हक ला इलाह
इल्लाहाल्लाहो ॥ महंमद रसुलुल्लाहो । वो है हजिर हजूर ॥१॥
बंदे दिलसे घ्यावे । चुकेगा दोजख उन्हेका । किल अल्लाका । लाशक भिशतमें जावें ।
हराम छोडे हक समजे । नेकी चलेंगे । उन्हो कोई ना सतावे । यकिन साबित करे जिकिर
। तोडे फिकिर । साचे अल्लाकुं भावे चश्मों पाक परहेजगार । इमाम करार । हक हलाल
पछ्याने ॥१॥”

अशाप्रकारे ‘नेकी चलेंगे’ तरच सर्व दुःखांपासून मुक्ती मिळेल असे महाराज बजावून सांगतात. अल्ला सर्वांवर नजर ठेवून आहे.

मुसलमानांना धर्मानुसार वर्तन करतांना अंतःकरणाची आणि देहाची शुद्धी आवश्यक आहे. महाराज म्हणतात,

“खाना खाकर पकडे रोजा । सोकर नमाज नहि काजा ॥१॥”

अशा शब्दात महाराज दंभस्फोट करतात.

अल्लाला ‘नेकी’ प्यारी आहे हे सांगताना महाराज म्हणतात,

“नेकोंके सात अल्लाकी बात । पापीके सात जीवका थात ॥१॥

नेक जो भले पुहेझ चले । बहिप्त मिले रहे निराले ॥२॥

अल्ला बिसरे हराम करे । दोजख किये नालत भरे ॥३॥

सांचे पिरोंके मुरीद निके । हम उनोके दिदार भुके ॥४॥

महंमद शेख दिलहि शेख । आपमें देख अल खलक ॥५॥”

संत शेख महंमद महाराज आपल्या समाजबांधवांना प्रबोधित करतांना सांगतात,

“अल्लाकी रहमत होय तीनकूं । आप तरे तरावे औरनकूं ॥”,

“लानत होय तीनकूं । डुबे डुबावे औरनकु ॥१॥

बद फैली करे, अल्लाकूं ना डरे बिगरे । बेघोर औरनकूं ॥२॥

नरिहतनामा, हरदब कलेमा । शेख महंमद कहे जीवेकूं ॥३॥”

अश्रद्धा योग्य नव्हे याविषयी प्रबोध करतांना महाराज म्हणतात,

“झुटे आये दुनियाम्याने । अल्ला बीन भटके गैबाने ॥१॥

झुटू झुट्यांसु करे यारी । होवे दोजखम्याने खारी ॥२॥

शेख महंमद दुनियाम्याने । अल्ला नबी मिरां पछयानें ॥३॥”

उपरोधिक भाषेत दांभिकतेवर कोरडे ओढतांना महाराज म्हणतात,

“अल्ला हजरत मौला । मुसलमान विनवी तुला ॥१॥

नापेदसुं पैदा की ते अल्ला । म्हणवून शरण आलों तुला ॥२॥

गनी लेता मानु येहसान । मज ऐकाया दिधले कान ॥३॥

औजूद म्याने दिल तेरा । सांडुनि पुजती देव देव्हारा ॥४॥

दोन्हों आख्यांका एकचि जाणा ॥५॥

धनी के तयीं पछयानों दरहाल । भूतें पुजितां अधोगती जाल ॥६॥

मोजदकूं पछयान बंदगी करे । ओळखा शेख महंमद भक्त खरे ॥७॥”

आपल्या जातबांधवांसमोर कीर्तनातून प्रबोध करतांना महाराज गातात,

“अल्लाका हे बिसरा अभिमानी । पलेपल घटे उमर तेरी ज्यानी ॥१॥

पहाड पर घन बरसे । पाछे कछु ना रहे पानी ॥२॥

तैसी उमर जाती हाय । थीर ना रहे तेरे ज्यानी ॥३॥

कागज गिरे आब बिच । ताहां कछु ना रहे निशाना ॥४॥

तैसा एक दिन गल जायेगा । अकल होयेगी तेरी खिशानी ॥५॥

पानीबीचे मछीने खुशी मानी । पानी गाय मछी भई दिवानी ॥६॥

तैसा बख्त आयेगा । बंदगी कर तू धनी ॥७॥

तन धन औलाद । सब होयेगा फनाफनी ॥८॥

दुनिया हिरीस देखते । तूं बहूत खुशी मानी ॥९॥

आखर भक्त तुजे कोन छुडायेगा । तूं हरदम याद कर धनी ॥१०॥

बैराग नसीहत सुन लोको । मत करो तु मगीबत मनीं ॥११॥

कहत शेख महंमद अल्लाके बंदके जीन । सांची नहे रहनी ॥१२॥”

वरवर अध्यात्मिक ज्ञानाचे सोंग आणणाऱ्यांचा बुरखा फाडतांना दोहोरा मांडतात,

“औजूद में मौजूद नहीं पाया । बाहेर अल्ला पुकारे । शेख महंमद कहे समजकर बोलो ।

अल्ला सुनते कीं बहिरे ॥१॥”

हिंदु-मुसलमान भक्तांना एकत्रित प्रबोध करून; अध्यात्म हे दैवत, क्षेत्र, आकार, कथा निरपेक्ष असल्याचे अध्यात्मिक चिंतन कीर्तनातून मांडतात. महाराज सांगतात,

“हमारी जिकिर पडे तुम्हारी जिकिर कथा । दोन्होका माना एक लालहि समजेना ॥१॥
 तुम्हे जावे कासी हम जावे मक्के । खिलाफ नहि बैठा कुफुर कहिके ॥२॥
 हम कहे अल्ला तुम कहो देवा । समजेबिन झुटा पराया दावा ॥३॥
 तुम्हे कहे राम हम कहे रहिमान । दोन्हो विचारो एक खुनमान ॥४॥
 एकयी मनसुं एक समजेना । शेख महंमद कहे दानाबिना ॥५॥”

काळाची पाऊले ओळखून आपण नेकीने वागावे. प्रलयकाळी कोणी कोणाला सांभाळू शकत नाही हे ध्यानी घ्यावे. प्रलयकाळी सारेच नष्ट होणार. पंचमहाभूते देखील परिवर्तित होतील. कलियुग संपेल आणि नव्या मन्वंतराची सुरुवात होतांना फक्त नेकी करणारे परमेश्वराला प्राप्त होतील, मुक्त होतील. परंतु जे पाखंडा असतील त्यांना यमयातना भोगाव्या लागतील. संत शेख महंमद महाराज ‘कयामत से कयामत तक’ हा विचार चतुर्युग चौकडी आणि महाप्रलय यांशी जोडून; या सर्व सृष्टी विलासाच्या पलिकडे परब्रह्म आहे. ते कैवल्य आहे असे सांगून मुस्लिमांच्या समोर ‘वेदान्त’ अर्थात ब्रह्मज्ञान मांडतात. नरजन्म आणि चौऱ्यांशी लक्ष योनी यांचे फेरे ही महाप्रलयात नष्ट होतील. परंतु जे पापी आहेत ते यमयातना भोगतील हा वेगळा विचार करतात. जीवनमुक्त व्हायचे म्हणजे या भौतिक आविष्काराच्या पलिकडे कैवल्यस्वरूप व्हायचे. हा वेदान्त ऋषींनी मांडलेल्या दर्शन आणि उपनिषदांतून स्पष्ट झाला आहे तो विचार महाराज स्पष्टपणे मुस्लिमांसमोर मांडून आसक्ती, अतिरेकी महत्त्वाकांक्षा, स्वार्थपरता, यासाठीच्या उपासना याही एकप्रकारे पाखांडच होय, असे त्यांना वाटते.

भागवत संप्रदायात वेदप्रामाण्य, उपनिषदे, भगवतगीता, ब्रह्मसूत्रे, श्रीमद् भागवत यांना विशेष महत्त्व आहे. राजयोग, ब्रह्मविद्या आणि भक्तियोगाची मांडणी ‘वेदान्त’ अनुभूतीसाठी आहे. सगुणभक्ती ही निर्गुणोपासना घडावी एवढ्या, सत्चिदानंदमयतेने आर्त व्हावी अशी कल्पना आहे. म्हणूनच सर्व जीव, जगत, सृष्टीत अभेद पाहण्याची दृष्टी भागवत संप्रदायाच्या चिंतनातून पुढे येते. ‘विष्णूमय जग’ ही कल्पना पुढे ठेऊन विष्णूभक्तीने परात्पराचा ध्यास घ्यावा आणि जगतात जगत असतांनाही आपल्यामध्येच असलेल्या आत्मतत्त्वाच्या आधारे परमात्मतत्त्वाचा अनुभव घ्यावा. याचिदेही याचिडोळा परब्रह्मसुख अनुभवण्याची ताकद केवळ नरदेहात आहे. हे चिंतन संत शेख महंमद महाराजांना सूफी तत्त्वज्ञान आणि अन्य सर्व मार्ग यांतील साम्यदर्शनाच्या पलिकडे समावेशक वाटते. म्हणूनच आपल्या या मुक्त चिंतनाचा ते पाठपुरावा करतात आणि लौकिक पातळीवर ते सर्वासमोर मांडतात. प्रलयकाळी अल्ला सर्वांचा न्याय करील या विचाराच्या पलिकडे नेतांना त्या विचाराला जराही न दुखावता, कोणताही वितंड न करता ते प्रबोधन करतात आणि लौकिकात राहूनही अलौकिकाचा मार्ग अनुसरता येतो याकडे लक्ष वेधतात. सत्य, प्रेम, करुणा या मार्गाने तेथे जाता येते हा विचार लोकांपर्यंत नेतात. म्हणूनच महाराज प्रबोध करतात,

“दायम कायम रहेंगे साचे अल्ला । महद प्रलय होईल आकाराला ॥ अलफ ते अखरीका
 रोज सुबहानल्ला । ते वेळे कोणी न धरती कोणाला ॥१॥
 उतरतां साई काळाचा पहारा । जुनुब तरफसे छटे गाबडा बारा ॥ तेणें झडती नवलक्ष तारा
 । कुळ मंडानका होवे गा अंधारा ॥२॥
 एक मास सुटून राहिल वारा । बादजमें है बरसेगा माहे पुरा ॥ गतले जीव येतील आकाराला
 । नेकी बढिका भयेगा नीबेडा । मही तांब्याची होईल वोजे वोळखा ॥३॥
 तन आफताब आवेगा सवानेजा । डोळे टाळुसी करिसी ब्रह्मबीजा ॥ देखने सखावतका
 अजमुदा । काजी होईल अविनाश ॥४॥
 तख्तमवकुळपर उदास । पापपुण्यें जोखिती रहिरास ॥ सच्चेपीर मुरीद अल्ला के पास ।
 पाखंडी निगुरिया यमयातना ॥५॥
 मौत जुबे करावेंगे खाना । नेकोने भीष्ट म्याने सुखी रहना ॥ शेख महंमद कहे कलिमा
 भरना ॥६॥”

यासाठी महाराज एकच प्रार्थना करायला शिकवितात,

“राखीस जो मोरी लाज साईयां ॥६॥
 खुला टांकनवाला नहि तुजविन अल्ला । सवारी जो जन्मोके काज ॥१॥
 बातीन जाहिर करिम करतार । तूं अव्यक्त राजाधिराज ॥२॥
 हजार माम तेरे बंदगी सुबंदा करे । अय दो अमलके सिर ताजे ॥३॥
 हजरत अल्ला मलिक मौला । शेख महंमद दीनराज ॥४॥”

प्रबोधक म्हणून वृत्ती निभावतांना संत शेख महंमद महाराजांना आपल्या भोवती बहुसंख्य हिंदू आणि
 सत्ताश्रयी मुस्लिम आहेत याचे सदैव भान आहे. डोळसपणे दोन्ही धर्मियांना आणि प्रचलित सर्व
 पंथांना एकत्रितपणे पराविद्येचे ज्ञान देत सन्मार्ग प्रवण कसे करता येईल त्या तऱ्हेने आपल्या
 अभंगातून मांडणी करतात. त्याचे चिंतन समावेशनाचे, मुलभूत आणि जीवसृष्टीच्या जीवनमुक्तीचे
 आहे. त्याचवेळी ‘सर्वत्र सुखिनः सन्तु ।’ हे केंद्र त्यांच्या चिंतनाशी आहे. ‘एको हं बहुस्याम्
 प्रजायेय’ या महावाक्याप्रमाणे हा सृष्टीविलास आहे म्हणूनच ‘सोऽहम्’ हेच सत्य आहे. म्हणूनच
 याचिदेही कैवल्यसुख अनुभवता येईल यावर दृढ श्रद्धा ठेवून सद्गुरूकृपेने त्यांच्या चिंतनाला निश्चित
 अशी धार आली आहे.

संत शेख महंमद यांचे मुक्तचिंतक आणि प्रबोधक विभूतिमत्त्व त्यांच्या ग्रंथामधून प्रदर्शित होत
 राहते. मूर्तिभंजन आणि अतिरिक्त भ्रामक मूर्तिपूजन यापलिकडे जाऊन डोळसपणाने निर्गुण परब्रह्माचा
 विचार आणि चिंतन केले; तर अभेद अनुभूती येऊन समाजातील विद्वेष आपसुकच नाहिसा होईल.
 हा त्यांचा विचार मूर्तिपूजक आणि मूर्तिविध्वंसक यांच्यासाठी डोळे उघडणारा आहे. अध्यात्मज्ञान

हे बाह्योपचाराच्या पलिकडे असते. म्हणूनच बाह्योपचार, सोंगढोंग, तात्कालिक व्रतवैकल्ये इ. गोष्टींवर त्यांनी प्रहार केले आहेत. एकेश्वरवादाच्याही पलिकडे जाऊन सर्वेश्वरवादाचा पुरस्कार त्यांच्या प्रबोधनाचा गाभा आहे. परब्रह्म निर्गुण निराकार, अव्यक्त असले तरी त्याची जाणीव अथवा अनुभूती जीवात्म्यास होते म्हणूनच जीवात्म्याने जीवाला परमात्मतत्त्वाच्या ठिकाणी एकरूप होण्यासाठीचा प्रयत्न करावा. समदृष्टी, निष्कामकर्म, प्रेममुलकता, सत्यनिष्ठता, पाखांडमुक्तता, डोळस सेवाभाव, अहिंसा, यातून कैवल्यापर्यंत जाण्याचा मार्ग, अनन्य भक्तिमार्गे जातो यासाठी प्रतिकात्मक नामभक्तीचा उपदेशही संत शेख महंमद महाराजांनी केला आहे.

कुटुंबसंस्थेची स्थिरता, सामाजिक न्याय, सर्वसमावेशकता, शोषणहीनता सर्वांना सन्मार्गाला घेऊन जाईल असे त्यांनी निक्षून सांगितले आहे. स्त्री-पुरुष संबंधातील नैतिकतेवर सामाजिक स्थिरता आणि सत्यनिष्ठा अवलंबून असते. म्हणूनच अनाचार, दंभाचार आणि भ्रष्टाचार यांवर महाराजांनी हल्ला चढविला आहे. मागत्याच्या संस्कृतिजागरण व धर्मजागरण करणाऱ्या वाघे-मुरळी, गोंधळी यांसारख्या संस्थांची प्रतिष्ठा, सांस्कृतिकदृष्ट्या व सश्रद्ध समाजव्यवस्थेसाठी महत्त्वाची असली त्यात शिरलेले अज्ञान, दास्य, लाचारी, लंपटता आणि अनाचार या गोष्टी बाजूला सारल्या पाहिजेत. राजव्यवस्थेतील अधिकारी आणि राजे, समाज व ग्रामव्यवस्थेतील पाटील, ब्राह्मण आदि अधिकारीवर्ग शोषक बनून समाज नागवला जातो यावर महाराजांनी कोरडे ओढले आहेत. धर्मनिरपेक्ष भेदविहीन समाज हाच अध्यात्मविचाराशी अनुबंधित आदर्श समाज होय, हे हिंदू-मुस्लिम यांनी लक्षात ठेवावे म्हणून परस्परमतांचा आदर करून समन्वयाने समाजजीवनात वागावे यावर ते भर देतात. एकप्रकारे अध्यात्म आणि सामाजिक जीवनाचा समन्वय हाय मानवी जीवनाचा पाया आहे. म्हणूनच संचिताने प्राप्त नरदेह सन्मार्गी लावला पाहिजे, याकडे महाराज लक्ष वेधतात. भाषा हे माध्यम आहे तसेच उपासनामार्ग हेही माध्यम आहे हे लक्षात घेऊन परात्पर सृष्टी निर्मात्याच्या इच्छेनेच हा चिद्विलास घडत आहे, म्हणूनच लौकिकातील धर्माधता, पंथांधता, पाखंडीपणा, दांभिकता यांवर मात करण्याचा सर्वांनी प्रयत्न केला पाहिजे.

सद्गुरू अशा अविनाश, निर्गुण परतत्त्वापर्यंत आपणास भेदरहिततेने आपणास घेऊन जाऊ शकतात. म्हणून सद्गुरूचा महिमा मोठा नव्हे तर अपरंपार आहे. म्हणूनच सद्गुरूला शरण जावे.

मनशुद्धी, चित्तशुद्धी, देहशुद्धी, विवेक, अलिप्तता, निरासक्तता, प्रेमपूर्वकता, श्रद्धाभक्तीयुक्तता, सत्यनिष्ठ आचार-विचार यांची कास धरली तरच नरदेहाचे सार्थक होईल. यासाठी व्यसन, पाखांड, दंभ आणि अहंकार यांपासून मुक्ती मिळविणे आवश्यक आहे, हे महाराज परोपरीने सांगतात.

योगमार्ग, भक्तिमार्ग, राजकीय-सामाजिक-कौटुंबिक व्यवस्था आणि मानवी व्यवहारधर्म, विवेक आणि कर्तव्यतत्परता यांविषयी महाराज कटाक्षाने प्रबोधन करतात.

मुस्लिम मुल्लामौलवी आणि सत्ताधिश तसेच हिंधू धर्मवेत्ते व पाखंडी यांविरुद्ध थेट बंडाचा

झेंडा ते घेत नाहीत. संत ज्ञानेश्वरांप्रमाणे क्षमाशीलतेने, सामंजस्याने आणि करुणापूर्णतेने ते समाज, राज्य आणि मानवी धर्म आदि सर्व क्षेत्रांसाठी प्रबोधनसेवा करतांना दिसतात हे लक्षात घेतले पाहिजे.

“मन्हाठ्यांत साधु, योगी दिगांबर । अविंघात पीर, अनादि सिद्ध ॥१३॥”

वा. सी. बेंद्रे यांनी नोंदविलेल्या, अनामिकाने लिहिलेल्या ‘चरित्र’ या अभंगरचनेतील ही उक्ती अगदी सार्थ आहे. ‘सिजरा जदि कादिरी’ नुसार संत शेख महंमद महाराज ‘इलाहि बहुरमत खीरके खिलाफत बर हजरत सयेद महंमदसाहेब कादरी रजी अला होताला अन हो रसिद’ म्हणून सूफी संप्रदायात मान्यता पावलेले अवलिया म्हणून स्वीकारले गेले. तर

“निशिदिनीं दोन कथा करिती ज्ञानी । सद्गुण निर्गुण ध्यानी”

असे प्रबोधक कीर्तनकार म्हणून मान्यता पावले. स्वामी जयरामांकरिता ते ‘रोकडे स्वामी’ ठरले. मुधा पांगुळाला सद्गुरू वाटले. ‘पांगुळ’ तर म्हणतो,

“श्री सद्गुरू परात्परा... शिष्य म्हणवू तरी शिष्यत्व नाही केलं । बारा वरुषें जग म्यां भोंदिलें । आता माझे कर्म उदेलें । कृपा करावी जी सद्गुरू ॥५॥”

अजम यांना; ‘जगदाभास निरसन’ करणारे, ‘खलुविद, ब्रह्मास्मि’ असा वेद प्रणित निश्चय असलेले, ‘पुर्णत्व’ प्राप्त झालेले गीतार्थातील ‘निष्काम कर्मयोग’ प्रतिपादन करणारे, ‘हरि आणि हरिजन’ अद्वैत सिद्ध करणारे, ‘हंसरूप’ अवस्थेत जगात ‘हत त्रैगुण्ये भेदाभेदौ अद्वयपाद ग्राह’, ‘उन्मनपद प्राप्त’ ‘मतांतर सर्वस्वहि विकळित समस्थ आश्रम’ मानणारे प्रबोधक, दर्शन, स्पर्शन, अनुवादन करून दर्पण न्याये अभिन्नत्व प्राप्त असे ‘निजानंद ब्रह्म दग्धांबर’ असे अनुभवास येतात. लोकजीवनातील महाराजांचे हे विभूतिमत्त्व मोजक्या आणि नेमक्या शब्दांत अजम यांनी वर्णन केले आहे. ‘भक्त उद्धार करण्यासाठीच अवतार झाला’, असा दावलजी निर्वाळा देतात. रामदासांना, ‘दृश्येविण दर्शन दिघलें सम ठायी । म्हणूनी वियोग सोऽहमं तत्व लवलाही’ अशी प्रचिती घडविणारे सद्गुरू वाटतात. तर तुकोबारायांना ‘गुप्त फेरी’ करणारे परात्पर योगीराज वाटतात. संत शेख महंमद महाराज असे सर्वमान्य महासमन्वय साधक मुक्तचिंतक आणि सर्वप्रबोधक म्हणून आपल्या लोकाविष्कारातून आणि ग्रंथाविष्कारातून प्रकट होतात आणि लोकदेवच होऊन जातात. एका बाजूला सूफी ज्ञान मिथ्या असल्याचे जाहीरपणे सांगण्याचे धाडस, योगसंग्राममधील प्रसंग पाचमध्ये करतांना दिसतात. ते लिहितात,

“चवदा पंथ आचार्य सोफी खरा । आपल्याच मार्गा म्हणवी बरा । आणिकांते निखंडुनी करी तोरा । त्याचे ज्ञान मिथ्या असे ॥१००॥”

असे धाडस ते करतात. तरी सूफी परंपरेतील मान्यताप्राप्त गुरू ठरतात. यातूनच त्यांचे सर्वसमावेशक परिपूर्ण आणि अधिकारी असे मुक्तचिंतक व प्रबोधक व्यक्तिमत्त्व पुढे येते.

प्रबोधन आणि निखंदन या बाबतीतील संत शेख महंमदांचा विवेकपूर्ण व्यवहार प्रकर्षाने जाणवतो. वा. सी. बेंद्रे 'कविता संग्रह' या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत त्यांचा हा व्यवहार अधोरेखित करतात. ते लिहितात, 'शेख महंमदांनी पंथाच्या व परधर्मव्यवसायी लोकांच्या आचाराबाबत पुष्कळ अधिकारवाणीने लिहिले' आहे. एकतर परातत्त्वज्ञानापेक्षां इस्लामी धर्मिय माणसांच्या मनावर आचारआचारणुकीबाबतच्या धार्मिक विशिष्ट शासनपद्धतीमुळे जे कांही संस्कार झालेले असतात त्यामुळे इस्लामीयांची भिन्नाचाराबद्दल निषेध दाखविण्याकडे स्वाभाविकच प्रवृत्ती असते. निषेध करितांना साहजिकच त्या गोष्टींच्या निषेधार्ह बाबी अधिक बारकाईने शोधून काढण्याकडे कल राहतो. शेख महंमदांनी आचारांचे निखंदन करितांना कोठेहि अतिशयोक्ती किंवा तिरस्कार अथवा विडंबन करण्याची दृष्टी ठेवून विवेचन न करिता पराविद्येत अनेक कारणाने चुकीचे मार्गदर्शन कसे होत आले आहे हे दाखविण्याच्या हेतूने ते केले आहे. तसे करितांना परामार्गात आड येणारी विषयोपभोगाच्या वासनेचे व मनोविकारांचे मूळ यांचे जरा ग्राम्य शब्दांत स्पष्टीकरण केलेले आहे, असे सामान्य माणसास वाटणें साहजिक आहे.' निखंदन करतांनाही ही मनाची हळुवारता केवळ हंसवृत्तीच्या विभूतिमत्त्वाजवळच असते तशी ती संत शेख महंमद महाराजांजवळ आहे.

मुस्लिम परंपरेत जन्माला येऊनही बंडखोरी न करता सामंजस्याने आणि मुलभूत चिंतनात्मकतेने महाराज निखळ वेदान्तापर्यंत पोहचतात आणि हिंदू-मुस्लिम दोन्ही परंपरांचा, प्रचलित रूढीग्रस्ततेचा समाचार घेत विवेकपूर्वक पराविद्येच्या साधनेचा मार्ग सर्वांसाठी खुला करण्याचा महत्प्रयास करतात. शास्त्रशुद्ध विचार करण्याची चिंतनवृत्ती हा संत शेख महंमदांचा सद्गुण सतत कार्यान्वित आहे. प्रत्येक विचारव्युद्धाचा विवेकपूर्वक समाचार घेऊन मूल्य शोध करण्यावर त्यांचा भर आहे. त्यामुळेच मुस्लिम परंपरेचा, कुराणाचा तसेच सूफी तत्त्वज्ञानाचा पुरेपूर अभ्यास असतांनाही ते 'वेदान्त' प्रामाण्य स्वीकारतात आणि अद्वैताकडे जाण्याचा 'भक्ति ज्ञान वैराग्य' हा मार्ग स्वीकारतात. भागवत अर्थात वारकरी संप्रदायाच्या अर्थातच संत ज्ञानेश्वर माऊलींच्या मार्गाने सर्वभेदरहित मानव प्रकट होऊन अद्वैतापर्यंत जाऊ शकतो अशा आशयाचे प्रबोधन करतात. केवळ निखंदन करणे हा त्यांचा स्वभाव कोठेच दिसत नाही. परिवर्तनमूलक सन्मार्ग प्रशस्त करण्यावर त्यांचा भर आहे. म्हणूनच संत शेख महंमद महाराज आजही उभय समाजाला वंदनीय आणि अनुकरणीय ठरतात. निर्गुणोपासनेने एकप्रकारे मुस्लिम परंपरेला न्याय मिळाला तसाच तो वेदान्त प्रामाण्यालाही मिळाला; त्याचबरोबर भगवद्भक्तीची अनन्यता प्रेरित केल्याने सर्वसामान्य व्यवहारी प्रापंचिकांनाही सद्वर्तन व सद्भक्तीने जीवनमुक्तीपर्यंत पोचविण्याचा मार्ग या महासमन्वयकाने प्रशस्त केला, हेच त्यांचे सद्गुरूत्व होय.

(२६) युगशैलीचा सत्संगी विनियोग

मुस्लिम मराठी संतकवी अशी संत शेख महंमदांची वाङ्मयेतिहासकारांनी आणि पूर्वसूरींनी संभावना केली आहे. मध्ययुगीन वाङ्मयसमीक्षेच्या दृष्टीने ती योग्यही म्हणता येईल. डॉ. मा. गो. देशमुखांनी तर मराठीचे साहित्यशास्त्र लिहून; साहित्यशास्त्राच्या चौकटीत; संस्कृत साहित्यशास्त्र आदर्शभूत ठेवून मध्ययुगीन संतांच्या वाङ्मय विचाराची चर्चा केली आहे. त्यातील रसवृत्तीचा आस्वाद घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. काही समीक्षक विद्वानांनी थेट इंग्रजी समीक्षेतील साहित्यविषय सिद्धांतांनुसार आशयनिष्ठ, शैलीनिष्ठ आणि आकृतिनिष्ठ समीक्षा केली आहे. आशयसौंदर्य महत्त्वाचे की शैलीसौंदर्य महत्त्वाचे, रसपरिपोष महत्त्वाचा की बोध महत्त्वाचा असे वादही रंगले. संस्कृतातील रीति, रस, वक्रोक्ति, ध्वनी, अलंकार आदि सिद्धांतांच्या आधारे साहित्यसौंदर्याचा आस्वाद घेतला आहे. 'ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार' या मी (अनिल सहस्रबुद्धे) यांनी लिहिलेल्या ग्रंथात माऊली ज्ञानेश्वरांचा 'परतत्त्वस्पर्श वाद' केंद्रस्थानी ठेवून विचार केला पाहिजे असे ठरवून; मध्ययुगीन सर्व पंथोपंथातील आश्रयाने किंवा त्यांच्या प्रचार-प्रसारासाठी निर्माण झालेल्या साहित्याची चिकित्सा केली आहे. या सर्वप्रकारे मध्ययुगीन वाङ्मयाची अर्थात संतवाङ्मयाची चर्चा होऊन आस्वाद घेतला गेला पाहिजेच. अशी संस्कृत अथवा इंग्रजी पद्धतीने समीक्षादालन समृद्ध करूनही मध्ययुगीन संतवाङ्मयाचे महत्त्व नीटसे स्पष्ट झाले नाही. खरेतर मध्ययुगीन संतवाङ्मय हे महाराष्ट्राच्या जीवनाचा कणा आहे. श्रद्धा, व्यवहार आणि संसार यातील विवेक आणि प्रपंची राहून परमार्थप्रणित शांती, समाधान देण्याचे सामर्थ्य संतवाङ्मयात आहे. त्याचबरोबर सर्वांना सत्संग घडविणारे संगीतही त्यात सामावले आहे. प्रवचन, कीर्तन, भजनी मंडळ्या, काबाडकष्ट करतांना सहज गायन अगदी सामान्य माणसापासून अभिजात संगीत शागीर्दापर्यंत सर्वांना अवगत करता येईल असे खास मराठमोळे आणि तत्सम छंद ही या वाङ्मयाची खासियत आहे. त्यामुळे अवघा समाज कीर्तनरंगात रंगून जातो. वाङ्मयातील प्रबोध सूत्रबद्ध घोषवाक्यांच्या, छंदोबद्ध चरणांच्या स्वरूपात सहज ओठावर रेंगाळून तेथे मन व्यापून टाकण्याचे सामर्थ्य यात आहे. त्या कारणानेच हे वाङ्मय जीवनाचा कणा बनले आहे.

संत शेख महंमद महाराजांचे वाङ्मय या सर्व वैशिष्ट्यांना अपवाद तर नाहीच; तथापि परआक्रमण, संस्कृतिसंगर, संस्कृतिसंकर यांच्या संक्रमणाच्या काळात, दोन धर्मपरंपरांतील लोकांना सत्संगातून माऊलींचा प्रसाद देण्याचे आणि योगमार्ग व भक्तिमार्ग या दोन्ही मार्गाने पराविद्येचे धडे देण्याचे कार्य करण्याबरोबरच; राजधर्म, समाजधर्म, कुटुंबधर्म आणि सत्साधना या संदर्भात प्रबोध करून हिंदू आणि मुस्लिमांना वेदान्तापर्यंत पोचविण्याचे कार्य महाराजांचे वाङ्मय करते ही महाराजांच्या

वाङ्मयाची वैशिष्ट्यपूर्णता आहे.

कला, विज्ञान आणि ज्ञान यांच्या प्रसूतीकरणासाठी पद्यात्मक छंदोरचनेचा वापर आणि संगीतबद्ध गेयतेचा वापर हे वैदिक आणि वैदिकोत्तर पाणिनी संस्कृत अथवा देववाणीचे व्यवछेदक लक्षण होते. बोली ते गद्य आणि ग्रंथ ते पद्य अशी धाटणी. ग्रंथ हे मौखिक परंपरागत आणि लिखित परंपरागत अशा स्वरूपात अवतरले. या दोन्ही ठिकाणी पद्यात्मकता, गेयता, लयबद्धता अथवा संगीतबद्धता ही वाङ्मयाविष्काराची वैशिष्ट्ये होती. कलात्मक ते अवघे नाट्यात्मक किंवा रसात्मक व ते सर्व नर्तनवादन, गायन, वादन यांच्या लयतालबद्धतेनेच आविष्कृत होणार. ही धाटणी, रीती, चाल किंवा ढळ बोलीतून नैसर्गिकरित्याच प्रकटली होती. चित्तवृत्तींच्या दंगतेतून अथवा मग्नतेतून सुख, दुःख, आनंदनिरामयता व्याप्त सर्व भाववृत्तींना, व्यक्तिगत आणि सामूहिक पातळीवर मुखरित करण्याचे कार्य शाब्द आविष्कारातून घडत राहिले. आणि यातूनच शारदेचे सारस्वत वाङ्मय स्वरूपात प्रवाहित होत राहिले. व्यवहार, कला आणि ज्ञान भाषेला या संघमनातून प्राप्त संगीतमयतेने अनाहूतपणे व्यापले. स्फूट असो, भाव असो की प्रबंधन असो; सारे सर्वांच्या लयीतून आविष्कृत व्हावे हीच लोकधाटणी, रीती ठरली. या धाटणीचा प्रवाह अनिरुद्धपणे वाहता राहिला. या प्रवाहाला कधी कधी गद्यप्राय संवादात्मकतेने व्यापले आहे असे दिसले; तरी गद्य आणि पद्य यांच्या सीमा लयींनी पुसट होऊन जात असत. सर्वच वाङ्मयाविष्काराला प्रयोगसिद्धतेचे व्यक्तिगत आणि सामूहिक स्तरावर परिमाण लागत राहिले. वेद, ब्राह्मणे, दर्शने, उपनिषदे, उपवेद या सर्वांना सामवेदाचे समान परिमाण राहिले. वेदरचयिते ऋषी आणि त्यांना आचरणारे अनुयायी लोक, सामाजिक, राजकीय, कौटुंबिक स्तरावर शब्दाविष्कारांना लोकभूमिकांचे कोंदण देऊन आविष्करण करीतच असत. म्हणी, वाक्प्रचार, गावगप्पा, कूटे, प्रहेलिका, भलरी, श्रमगीते, भांडणे आणि सभा यांनाही लोकआविष्काराची अर्थात जीवनप्रचलनाची लय व्यापून होती. मानवी समाजजीवनाच्या सर्व प्रकारच्या भाववृत्तींना व्यापणाऱ्या लयींना वाङ्मयाविष्कारत कला, विज्ञान आणि ज्ञान यां सर्वच पातळ्यांवर ऋषीपरंपरेपासून सर्वच सारस्वतांनी पकडले आहे. ही परंपरा वैश्विक पातळीवर सर्वदूर थोड्याफार फरकाने आढळते असे दिसून येते. जीवनाच्या जन्म, विवाह, मर्तिक प्रथांपासून विज्ञान आणि ज्ञान यांच्या सर्व अंगांपर्यंत ही परंपरा दिसून येते. हे लोकाविष्कार स्वीकारूनच विज्ञान ज्ञान स्तरांवरील प्रवास कलात्मकतेने करण्याचा प्रघात परंपरेने पाहावयास मिळतो. यांतूनच युगशैलींना आकार आला.

मध्ययुगीन मराठी युगशैलीचा विचार करू लागले तर वाङ्मयाविष्कार बहुअंशी संगीतमय आहे. मौखिक लोकपरंपरांना अनुसरून लेखन करण्याची शैली या युगात अर्थात विशिष्ट काळओघात सर्वांनीच अंगिकारली आहे. इ.सनाच्या दहाव्या-अकराव्या शतकापासून अथवा शकांच्या आठव्या-नवव्या शतकांपासून मराठी अथवा बृहन्महाराष्ट्रातील प्राकृत मौखिक परंपरांचे वाङ्मयाविष्कार

स्वीकारूनच महाराष्ट्र सारस्वताचा प्रवास झाला आहे. क्वचित गद्यात्मक लेखनाविष्कार आढळले तरी; त्यांनाही कथानिवेदनाची लय आहेच. हे 'लीळाचरित्र', 'दृष्टांतपाठ', 'ऋद्धीपूरवर्णन' या गद्य ग्रंथांतून अथवा पुराणसदृश्य 'बखर' वाङ्मयातूनही प्रत्ययास येते. या सर्व आविष्कारांचा स्वरूप लोकाविष्कारांच्या हालचालींच्या लयीतून संगीतमयतेतून प्रकटल्यासारखेच होते. हे सर्व आविष्कार छंदोबद्ध होते हे लक्षात घ्यावे लागते. खरेतर वृत्तबद्धता मग ती अक्षरांवर वा मात्रांवर अवलंबून असो त्यांनाही छंदांचेच परिमाण होते. 'विशिष्ट पदरचना' हेच सर्व आविष्कारांचे व्यवच्छेदक होते हे लक्षात घ्यायला हवे.

प्राकृत अथवा मराठी मौखिक परंपरांचे छंदाविष्कार आकार पाहिले तर त्यात ओवी आणि अभंग हे खास मराठी छंद म्हणूनच स्वीकारावे लागतात. यांतूनच गीते, पदे, आरत्या, गौळणी, लावणी, साक्या, दिंड्या एवढेच काय कटाव, फटके, कुटे, पोवाडे यांना 'विशिष्ट पदरचनांचे' परिमाण मिळून वाङ्मयाविष्काराची युगशैली निर्माण झालेली दिसते. 'नाचू कीर्तनाचे रंगी । ज्ञानदीप लावू जगी ।' अशी कीर्तनकाराची वृत्ती स्वीकारून मध्ययुगीन संतपरंपरा, पंडित किंवा आख्यान मांडण्याची परंपरा, लोकसंस्कृतीचे उपासक आणि शाहीर अवतीर्ण झाली आणि अवघ्या मध्ययुगात आणि पुढे आधुनिक युगात ही परंपरा चालू राहिली. पराक्रमणाबरोबरच काही 'सवाल-जबाब', 'दोहरे', 'शेरोशायरी' अथवा 'कव्वाली' यांसारखे प्रकार या परंपरांना येऊन मिळाले. या सर्वांच्या परंपरांना मध्ययुगीन युगशैली असे म्हणता येते. या परंपरांना टाळ, मृदुंग, डफ, तुणतुणे, माठ, घंटा, चिपळ्या, पट्ट्या, किंगरी, डमरू, डहाका, खंजिरी, ढोलकी, तबला, डग्गा आणि पेटीबाजा, तंबोरा, एकतारी, सतार, सारंगी, पावा, बासरी, सनया यांची साथसंगत मिळाली. एकूणच मध्ययुगीन युगशैलीतील वाङ्मयाविष्कार हा संगीतमयच होता, असे ढोबळ विधान समावेशकतेने करता येते.

सर्व पारंपरिक कलावंत, खेळकरी, मागते, उपासक, कीर्तनकार, संतमहंत, साधक यांनी आपल्या वाङ्मयाविष्काराला याच संगीतमयतेत प्रकट केले. नाथ, सिद्ध, दत्त, गाणपत्य, शाक्त, शैव, वैष्णव, महानुभाव, भागवत, सूफी, रामदासी आणि सर्व पंथमार्गियांतील साधक, सिद्ध, उपासक, कीर्तनकार, मागते, जोगते, संत, महंत, योगी यांनी आपल्या पंथप्रसारासाठी, आपल्या भक्तिप्रदर्शनासाठी, कीर्तनरंग वाढविण्यासाठी, ग्रंथलेखनासाठी या युगशैलीचा वापर मुरादपणे केला.

मच्छिंद्रनाथ-गोरखनाथांपासून, निवृत्ती, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम यांच्यापर्यंत, म्हाईमभट्ट, भास्करभट्ट, केसोबास आदि महानुभावीय, कलगीतुरेवाले, रामदासांपर्यंत सर्वांनीच याच युगशैलीचा वापर केला. वामन, नरेंद्र, मोरोपंत आदि पंडितांनी, रामजोश्यांपासून अनंतफंदींपर्यंत सर्व शाहीर मंडळींनी आणि महिपतींपासून दासगणूपर्यंतच्या चरित्रकारांनी या युगशैलीचा वापर केला.

या परंपरेत संत माऊली ज्ञानेश्वर-नामदेवांनंतर भागवतपरंपरेत महासमन्वय म्हणून प्रकट

झालेले संत शेख महंमद महाराज युगशैलीतून वाङ्मयाविष्कार घडविण्यात अपवाद नाहीत. युगशैलीचा विनियोग सत्संग साधण्यासाठी पुरेपूर करून घेण्याची संत माऊली ज्ञानेश्वर-नामदेवांदां संतांची परंपरा त्यांनी प्रशस्त करण्याची शिकस्त केलेली दिसते. संत शेख महंमद महाराजांना तर स्वाभाविकपणे संतपरंपरा आणि सूफी अवलियांची परंपरा या उभय परंपरांचा वारसा सहजपणे प्राप्त झालेला दिसतो. खरेतर संत ज्ञानेश्वर, नामदेव यांनीही अवघा भरतखंड डोळ्यासमोर ठेवून तीर्थावळींच्या निमित्ताने हिंदुस्थानी भाषेतही युगशैली जागविली आहे. संत शेख महंमद महाराजांभोवती तर हिंदू-मुस्लिम अर्थात तुर्की अशा दोन्ही परंपरा व्यापून होत्या. त्यामुळे त्यांचा वाङ्मयाविष्कार या दोन्ही परंपरांना जागवित घडलेला आहे, असे दिसते.

युगशैलीत आविष्कृत झालेल्या संत शेख महंमद महाराजांच्या ग्रंथरचनांच्या वैशिष्ट्यांचा अभ्यासपूर्वक बोध घेतांना डॉ. भीमा मोदळे यांनी त्यांच्या टंकलिखित प्रबंधात काढलेल्या निष्कर्षांनुसार - शेख महंमदांनी युगप्रवृत्तीप्रमाणे ग्रंथ निरूपणासाठी साडेतीन चरणी ओवीचा अनियमित अक्षरबंधाचा वापर केलेला आहे. ज्यांना अभंग म्हटले जाते; अशी काही गीतरचना शेख महंमदांच्या नावावर सांगता येते, परंतु प्रत्यक्षात वा. सी. बेंद्रे यांच्या विल्हेवारीनुसार ती ओवी स्वरूपातूनच निष्पन्न झालेली शेख महंमद नाममुद्रा असलेली रचना आहे. अशा सर्व रचनांना अभंग किंवा गीत ओवी असे म्हणण्यास हरकत नाही. धृपदयुक्त पदरचना काही प्रमाणात आलेली दिसते. अभंगाप्रमाणेच या रचनांचीही ओवीतून निष्पत्ती झालेली असावी असे म्हणता येते. आरत्या ही स्वतंत्र रचना याच प्रकारात मोडते. रचनाकार शेख महंमद, रचनेच्या अंतरंगाकडे पाहताना ग्रंथनिरूपणातील अंतर्गत हेतू मनात ठेवूनच शैलीउपाय व शब्दकळा योजतो, असे म्हणणे क्रमप्राप्त आहे. पवनविजयसारख्या रचनेत शेख महंमद अलंकारांना पूर्ण फाटा देतात. निरूपण आणि केवळ सिद्धांत प्रतिपादन किंवा योगमार्ग निवेदन यात त्यांनी भेद केला आहे; असे रचनांवरून स्पष्ट जाणवते. योगमार्ग निवेदन करतांना प्रसंगोपात अलंकारिकतेचा शैलीउपाय म्हणून त्यांनी उपयोग केला आहे. प्रामुख्याने यमक हा शब्दालंकार हे मराठी रचनांचे वैशिष्ट्य त्यांच्याही ग्रंथरचनेत प्रामुख्याने जाणवते. शक्य तेथे प्रासात्मक रचनाही आलेली आहे. अर्थालंकारांचा विचार करता प्रामुख्याने दृष्टांत हा अलंकार वारंवार वापरलेला दिसतो व निरूपणाच्या ओघात रूपक, उपमा, उत्प्रेक्षा, अतिशयोक्ती आदि साम्याधिष्ठित अलंकार शेख महंमद वापरतांना दिसतात. तथापि काही प्रकरणांमध्ये तर अलंकारांना फाटाच दिला आहे. सद्गुरूमहिमा आणि आत्मज्ञान त्याचबरोबर योगमार्ग या बाबतीत त्यांची कवीप्रतिभा विशेष उफाळून आलेली दिसते व त्यातून कवितारचना रंजन व आकर्षक झालेली आहे. मात्र शाब्दमांडणी, श्लील-अश्लीलता याकडे शेख महंमदांचे फार लक्ष आहे असे वाटत नाही. मात्र त्यामुळे त्यांच्या अंतरंगातील तीव्रता अधिक स्पष्ट होते. त्यांची उर्दू, हिंदुस्थानीतील रचना सोडली तर मराठी रचनेत संस्कृत तत्सम शब्द, तद्भव शब्द व देशज शब्द यांचाच भरणा मोठ्या प्रमाणावर

झालेला दिसतो. हा कदाचित गुरुपरंपरेचा परिणाम असावा. वा. सी. बेंद्रे यांनी केलेल्या विल्हेवारीनुसार शेख महंमदांची रचना ही; 'ग्रंथी ओवी', 'ओवी गीत', 'दुचरणी ओवी', 'दीडचरणी ओवी', 'मिश्र ओवी', 'आरत्या' या स्वरूपातील रचना आहे.

एकूण डॉ. भीमा मोदळे यांच्या आकलनानुसार संत शेख महंमद महाराज गंभीर लेखनावर अधिक भर देतात. म्हणूनच कलात्मकतेच्या दृष्टीने या वाङ्मयाकडे फार चिकित्सेने पाहता येणार नाही; असे त्यांनी मत नोंदविले आहे. संत शेख महंमद महाराजांनी काय सांगायचे यावर भर देऊन ते युगप्रवृत्तीनुसार सरधोपट ओवी किंवा अभंग म्हणता येतील अशा स्वरूपात ग्रंथरचना केली आहे, असा निष्कर्ष नोंदविला आहे.

वा. सी. बेंद्रे यांनी संत शेख महंमद महाराजांच्या समग्र वाङ्मयाचे संपादन केले आहे. त्यांनी महाराजांच्या समग्र वाङ्मयाला कविता संग्रह असे म्हटले आहे. कविता संग्रहाचे दोन भागात संपादन केले आहे. पहिला भाग हा इ.स. १९५९ च्या जून महिन्यात प्रकाशित केला; तर दुसरा भाग एप्रिल १९६१ मध्ये प्रकाशित झाला आहे. यातील पहिला भाग म्हणजे संत शेख महंमदकृत 'योगसंग्राम' हा परिपूर्ण ग्रंथ होय. दुसऱ्या भागाला त्यांनी 'कवितासंग्रह' असे नाव दिले आहे.

'योगसंग्राम' हा परिपूर्ण आणि रूपकात्मक असा लक्ष्यवेधी ग्रंथ ठरला असून या ग्रंथाची अनेक संपादने झाली आहेत. डॉ. ढेरे यांनी नोंदविल्याप्रमाणे (१) योगसंग्राम - संपादक- शिवराम सीताराम वागळे, प्रकाशक- इंडियन प्रिटींग प्रेस, गिरगाव, मुंबई १८८९. (२) योगसंग्राम- रामतत्त्व प्रकाश, बेळगाव. (३) योगसंग्राम- दामोदर सावळाराम आणि मंडळी, मुंबई. (४) योगसंग्राम- संपादक- वा. सी. बेंद्रे, प्रकाशक- पी.पी.एच. बुक स्टॉल, मुंबई ४, १९५९. (५) योगसंग्राम- प्रस्तावना- रा. चिं. ढेरे, प्रकाशक- वरदा बुक्स, पुणे १६, १९८१. आणि (६) अलिकडेच अध्यक्ष व संचालक मंडळ, श्री संत शेख महंमद महाराज देवस्थान उत्सव प्रतिष्ठान व ग्रामस्थ, श्रीगोंदा, ता. श्रीगोंदा, जि. अहमदनगर यांनी प्रसिद्ध केलेले आणि मी (डॉ. अनिल नागेश सहस्रबुद्धे) संपादित केलेले 'संत शेख महंमद महाराज श्रीगोंदेकर कृत सार्थ योगसंग्राम' अशी संपादने प्रसिद्ध आहेत. या निमित्ताने 'योगसंग्राम'च्या आशय आणि अभिव्यक्तीवर प्रकाश पडला आहे. वा. सी. बेंद्रे यांनी 'योगसंग्राम'ला विस्तृत प्रस्तावना लिहिली आहे. त्याचबरोबर त्यांनी 'कविता संग्रह' या ग्रंथालाही विस्तृत प्रस्तावना लिहिली आहे. यांत योगसंग्रामेतर वा साठी संवत्सर वगळून अन्य सर्व कविता समाविष्ट आहे. 'साठी संवत्सर', डॉ. भीमा मोदळे यांनी डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले यांच्या सहाय्याने व माझ्या मार्गदर्शनानुसार 'फोटोकॉपी'च्या स्वरूपात त्यांच्या टंकलिखित प्रबंधात समाविष्ट केले आहे. डॉ. गंगाधर मोरजे यांनी माणकोजी बोधले यांचा शोध घेतांना त्यांना एका बाडांत संत शेख महंमद महाराजांचे अभंग मिळाले ते 'संशोधन पत्रिकेत' प्रा. वसंत दावतर यांच्या मदतीने प्रसिद्ध केले. तसेच डॉ. मोदळे यांना क्षेत्रिय अभ्यासात चार अभंग मिळाले, ते त्यांनी त्यांच्या टंकलिखित

प्रबंधाच्या परिशिष्टात मांडले आहेत. एवढे महाराजांचे वाग्वैभव उपलब्ध आहे. अभ्यासकांनी असे बरेच लेखन असावे असा कयास प्रकट केला आहे. परंतु विविध बाडे आणि श्रीगोंदा समाधी मठ आणि पुंडीवाहिरे येथील महाराजांचे वंशपरंपरेचे स्थान येथून उपलब्ध वाङ्मय यापेक्षा अधिक मिळाले नाही. प्रा. हंबरडे आणि डॉ. यू. म. पठाण यांनी पुंडीवाहिरे येथून मिळविलेले साहित्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठात मराठी विभागात आणले खरे. त्यातूनच वेगळे आणि स्वतंत्र असे 'साठी संवत्सर' डॉ. कोत्तापल्ले यांना मिळाले इतकेच. अलिकडे या सर्व उपलब्ध वाङ्मयाचे डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे आणि डॉ. यू. म. पठाण यांच्या सहाय्याने संपादन करून अध्यक्ष व संचालक मंडळ, श्री संत शेख महंमद महाराज देवस्थान उत्सव प्रतिष्ठान व ग्रामस्थ, श्रीगोंदा, ता. श्रीगोंदा, जि. अहमदनगर या संस्थेने प्रसिद्ध केले आहे. त्यातील 'योगसंग्राम'चा उल्लेख वर आला आहेच. उर्वरित साहित्याचे संपादन व प्रकाशन करतांना ट्रस्टने केलेल्या प्रथम ग्रंथात 'श्री संत शेख महंमद महाराज कृत-अभंगवाणी' या ग्रंथात पहिल्या भागात डॉ. यू. म. पठाण यांनी वर्तमानपत्राच्या माध्यमातून प्रसिद्ध केलेले सुमारे १५० अभंगांवरील निरूपण 'अभंग' व 'निरूपण' या स्वरूपात प्रसिद्ध केले असून, दुसऱ्या भागात डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी भावानुवादित केलेले सद्गुरू महिमा कथन करणारे १ ते १२, भक्तिबोध घडविणारे १३ ते ४९, आचारबोध करणारे ५० ते ९०, डॉ. गंगाधर मोरजे यांनी प्रसिद्ध केलेले अभंग १ ते १८ आणि डॉ. भीमा मोदळे यांनी प्रसिद्ध केलेले १ ते ४ अशा एकूण ११२ अभंगांचा समावेश आहे. एकप्रकारे 'सार्थ अभंगवाणी' असे या ग्रंथाचे स्वरूप झाले आहे. दुसऱ्या ग्रंथात डॉ. यू. म. पठाण यांनी संपादित केलेल्या 'पवनविजय', 'काळ (मृत्यू) ज्ञान', 'निष्कलंक प्रबोध', 'दीर्घकाव्ये', 'हिंदुस्थानी कवित', 'रूपके-भारूडे-आरत्या' इ. आणखी काही स्फूट अभंग, शेख महंमद - चरित्रपर कविता, परिभाषा कोश-दुचेश्मा आणि सद्गुरू चंद्रभट उर्फ चांद बोधले यांची कविता असे भाग एकत्रित प्रसिद्ध केले आहेत. या दोन्ही ग्रंथांना आधारभूत म्हणून वा. सी. बेंद्रे संपादित 'कविता संग्रह' हा ग्रंथ स्वीकृत केला आहे.

असे एकूण वाङ्मय आज आस्वादासाठी सर्वासमोर उपलब्ध आहे. याच वाङ्मयाच्या आधारे संत शेख महंमद महाराजांच्या वाङ्मयीन धाटणीचा आणि वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाचा विचार करणे क्रमप्राप्त आहे.

पंधराव्या वर्षी ज्ञानप्राप्तीनंतर संत शेख महंमद महाराजांचा विविध भूमिकांतून जीवनप्रवास सुरू झाला असावा असे मानले तर त्यांत स्वाभाविकपणाने सद्गुरूंकडून पूर्णकृपावंत होणे अर्थात साधना पूर्ण होणे. मात्र पूर्वीच्या गुरुकुलामधील शिष्य आणि अभ्यासक, साधक यांसारखे नक्कीच घडले नाही. एका बाजूला सद्गुरू स्वामी चंद्रभट बोधले यांच्या गुरुप्रसादाने साधना व्यासंग आणि पूर्णत्वाकडे जाण्याची धडपड यांत व्यासंगाबरोबरच भ्रमंती आणि समाजात जाऊन कीर्तन, प्रवचन, भ्रमंतीतील लोकसंवाद या गोष्टी सुरू असणार. उपलब्ध माहितीनुसार त्यांचा विवाह अल्पवयातच

फातिमाबी यांच्याशी झाला असावा. तरीही योग साधकाची आचारसंहिता पालन करीत ऋषीपरंपरेप्रमाणे, प्रपंच आणि परमार्थ यांची सांगड घालून समाजजीवनात वावरणे आलेच. सद्गुरूंनी परंपरातर पूर्ण वैराग्यपूर्ण योग्याची. भागवत संप्रदायाचा अनुसार करायचा तर ज्ञानेश्वरी लिहिणारे संत ज्ञानेश्वर आणि त्यांची भावंडे लोकी राहूनही वियोगी वा विदेही स्वरूपात वावरणारी; मात्र त्यांचा सामाजिक संबंध संतपरंपरेने कीर्तनकार आणि वर्णदृष्ट्या वैश्य वर्णातील संत नामदेव आणि समकालीन सवर्ण आणि शूद्रप्रभावळीशी ही सर्व संतमंडळी प्रापंचिक, प्रपंच आणि परमार्थाची सांगड घालणारी. त्याच स्वरूपात प्रपंच आणि परमार्थ साधण्याची वेळ संत शेख महंमद महाराजांवर आली. जानोपंत आणि त्यांचे समकालीन यांच्याकडून व स्वतः राजेमहंमद यांचेकडून धडे मिळाले. मातोश्री फुलाई यांचेही मार्गदर्शन असावे. त्यामुळे समाजजीवनाचे, कुटुंबकबीला सांभणारांचे सूक्ष्म निरीक्षण आणि साधना आणि साध्य या दृष्टीने अवतीभोवतीच्या राजकीय, धार्मिक, सामाजिक, कौटुंबिक, कृषीव्यापारउदीम आदि व्यवरांचे सूक्ष्म निरीक्षण आणि त्यातील गुणदोषांचे पारमार्थिक दृष्टीने चिंतन यांशी सद्गुरूंच्या प्रबोधातून सांगड घालून निर्माण झालेली परिवर्तनाची, नीतीमूल्यांची दृष्टी यांचा आविष्कार भ्रमंती, भजन, कीर्तन करतांना होतच असला पाहिजे. याच भाववृत्तीतून मूळात अद्वैतानुभूतीपर्यंत पोचण्याचे आणि सर्वांना त्यामागे नेण्याचे स्वीकृत असे गुरुकृपापूर्वक ध्ये, ; यांस अनुसरून आत्मोद्धार आणि लोकोद्दाराचे कार्य कीर्तन, प्रवचन, भजन, संवाद यांतून अगदी दिव्यज्ञान प्राप्तीपासून सुरू झाले असावे. या कार्यासाठी युगशैलीचा वापर करण्याचा छंदही स्वाभाविकपणे जडला असावा. याचाच अर्थ साधना, भ्रमंती आणि प्रपंच या तीन गोष्टींबरोबर कीर्तन, प्रवचन संवाद यांनी उपयुक्त भक्तिमार्गातील भजन, पूजन, नामस्मरण यांना उपयुक्त अशा पूर्वसूरींनी स्वीकारलेल्या छंदांचा वापर तसेच लोकसंवादासाठी लोकभाषेचा वापर या प्रवासाच्या लयीत घडू लागला असावा.

या भाववृत्तीतून संत शेख महंमदांनी सद्गुरूमहिमा, भक्तिबोध, आचारबोध कथन करणाऱ्या अभंगरचना केल्या असाव्यात. संतांच्या वाङ्मयातील युगशैलीची रूपके, कुटे, आरत्या, पदे, गीते असे बंध स्वीकारून त्यात रचना करण्यास सुरुवात केली असावी. या रचना अभ्यासाचे, स्वाभावात रूपांतर झाले असावे, असे म्हणण्यास वाव आहे. यांना जोडून हिंदुस्थानी भाषेतील कविता. कबीरांच्या दोह्यांचे अनुकरण, साधनेस उपयुक्त प्रबोधक व अनुकरणीय ग्रंथ, प्रकरणे यांचे लोकभाषेत अनुवाद उदा. शिवस्वरेदय या संस्कृत ग्रंथाचा 'पवनविजय' असा अनुवाद, 'निष्कलंक प्रबोध', रूपकात्मक प्रकरणे, गायका, मदालसा इ.सारखे. या सर्वांना वेद, उपनिषदे, पुराणे, रामायण, महाभारत, श्रीमद्भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्रे या भागवतोपासकांचे ग्रंथ तसेच परंपरेने आलेले कुराण यांचे संदर्भ व्यासंगातून आले असावेत. सद्गुरू वचने, संतकार्य, ऋषीकार्य यांचे आदर्श डोळ्यासमोर ठेवूनच वाङ्मय निर्मिती सुरू झाली. सातत्य राहिले, ग्रंथरचना झाल्या, त्यांचे प्राकट्य आणि प्रचलन भजन, नामस्मरण, पूजाअर्चा, तीर्थाटने, दिंड्या यातून आणि प्रामुख्याने कीर्तने यांतून घडत

जात असावे. साधकांच्या, भक्तांच्या, भाविकांच्या आणि आर्त अज्ञ समाजासमोर 'जे जे आपणाशी ठावे ते दुसऱ्याशी सांगावे' त्यातून 'दैवैत' अनुभूतीसाठी पराविद्या प्रसृत करावी. योगमार्ग आणि भक्तिमार्ग यांचा प्रचार करावा. स्वतः अनन्य भक्तिसाधना करावी आणि याच प्राप्त नरदेहाचा उपयोग पारमार्थिक, उन्मन अवस्थेपर्यंत जाण्यासाठी करावा असे हंसवृत्तीने जगणे सुरू असतांना युगशैलीप्रमाणे घडलेली गाणी ही लोकभाषा लोकछंद यातून प्रकटली तरच आत्मियतेसह एकरूप होण्याची घटना लोकजीवनात घडेल यासाठी झटणे सुरू होते. त्याचबरोबर पंथोपंथात कर्मठपणाने द्वैतभावाने अडकलेल्यांमधील विद्वेष नाहिसा करून अध्यात्म हे जात, धर्म, पंथ, कुळ निरपेक्ष असते, ते सर्व जीवमात्राच्या अनुभूतीचा विषय आहे; हे सर्वांना कळावे यासाठीची आर्त धडपड. त्यासाठी नरदेह प्राप्ती या श्रेष्ठ संधीविषयीची जागृती साधावयाची व त्याचवेळी प्रपंची राहूनही पारमार्थिक विमुक्त जीवनाचा अनुभव घ्यावयाचा या दोन्ही स्तरावर सुरू असलेल्या संतभावृत्तीतून स्फुरलेली, आत्मोद्धार आणि लोकोद्दाराच्या आर्त तळमळीने आणि अनन्यभक्तिभावाने आविष्कृत होणारी ही गाणी संत शेख महंमदांनी दिवसाकाठी दोन वेळा करावयाच्या कीर्तनाचे लक्ष्य डोळ्यासमोर ठेवून; औचित्यपूर्णतेने लिहिली असावीत. म्हणूनच त्यांच्या अभंगवाणीचा अर्थात अमृतवाणीचा आस्वाद तेवढ्याच भक्तिभावाने तरी त्यांच्या प्रबोधक डोळस नजरेने घेणे आवश्यक ठरते.

संत शेख महंमद महाराजांची अभंगवाणी ज्याप्रकारे छंदोबद्ध झाली आहे; त्यांचा विचार छंददृष्ट्या वा. सी. बेंद्रे यांनी केला आहे तो असा- 'या कविता मात्रावृत्तेच आहेत. त्यांत ओवीवृत्तेच अधिक येतात. या ओवी वृत्तांत दोन प्रकार आहेत. गीत ओवी व ग्रंथी ओवी.' ते पुढे लिहितात, 'ग्रंथी ओवीत मात्रांच्या मर्यादेपेक्षा तीन किंवा साडेतीन पादांचे प्रासच साधण्यात लक्ष पुरविले गेले आहे.' ग्रंथी ओवीची काही उदाहरणे वानगीदाखल घेऊया. (१) सद्गुरू महिमा वर्णन करतांना ही ग्रंथी ओवी महाराज मांडतात.

“ॐ नमो जी निर्गुणा । गण गंधर्व मनमोहना । येथुनी तुझिया स्तवना । आरंभ केला
॥१॥

माया ब्रह्म्याचें संनिधान । सांगेन ऐका चित्त देऊन । जैसैं साखरेचे गोडपण । निवडितां
नये ॥२॥

ब्रह्म म्हणजे गोडी । पीठ मायेची परवडी । या दोहींस कोण निवडी । चतुरपणें ॥३॥
सप्त सिंधूची लेखा रे । निवडूं नेणती चतुरें । तैसी माया ओळखा विचारें । निवडे ना पां
॥४॥

जरी या हिरियाची प्रभावळी । निवडितां येईल वेगळी । तरी हे मायाहि समुळी । वेगळी
पडे ॥५॥

रविशशीचा प्रकाश । धरितां ना गंवसे मुष्टीस । तैसैं माया ब्रह्म उदास । ये जग जगी ॥६॥

जैसी उदकें केली घागरी । तैसी निर्गुणे माया इच्छिली दुसरी । घागर भाजिलियावरी ।
उदकें वेगळें नव्हे ॥७॥

घागर भाजिलिया उपरी पाणी । जरी सांडो पाहे मेदिनी । तरी हे माया ओळखा ज्ञानी ।
ब्रह्मीहून सांडे ॥८॥

पेरिल्या उगवे जोंधळा । मोडुनी करिजे वेगळा । बाळका बीजापोटीं वेल्हाळा । उदंड
करिती साधन । देखोवेखी ॥१०॥

भाजिल्या उपरी जोंधळा । होय जन्ममरणा वेगळा । तैसा वैराग्यें करी वेल्हाळा । सद्गुरू
संगे ॥११॥

तप्त लोखंडी जिरे पाणी । पाणीपणें मिर्वेजुनी । परी तें सांडितां नयनीं । ना दिसे बापा
॥१२॥

ऐसा जो निर्गुणीं आटला । तो आयागमना चुकला । सद्गुरूपणें यातायाती मुकला ।
लक्ष चौऱ्यांशीच्या ॥१३॥

एका सद्गुरूच्या संगे । निवली अष्टही अंगे । शेख महंमदा नाना संगे । पारुषली ॥१४॥”

तेथे तीन किंवा साडेतीन पादांचे प्रास जुळविलेले दिसतात. त्याचबरोबर ओवीची मांडणी एका सलग
ओवीसाखळीने करून एक विषय उलगडण्याचा प्रयत्न प्रासात्मकपादांच्या ओवी शृंखलेतून साधला
आहे. त्यामुळे आकलनाची सहजता आली आहे. स्वानुभवावर भाष्य करतांना आलेली ही ग्रंथी
ओवी-

“शेख महंमद रे राउत । क्षमा दया दोन्ही हात । शांतीनें प्रजीत । या सद्गुरूपुढें ॥१॥

आत्मज्ञान हें बोऱ्हाटी । उद्धटाची धाटी । विभूत शोभे गोमटी । या निज नामाची ॥२॥

भेटी अर्धमातृका । प्रेमाचा सरा निका । बोंबली तो ऐका । अनुहातें ॥३॥

चढविला सद अमलु । नयनीं नेत्र लालु । सर्वें पाहाती ख्यालु । साधु आणि सज्जन ॥४॥

मीन उफराटा चढे । सहस्र हाकीं पडे । हरुषे पाया पडे । सहज तत्त्वीं ॥५॥

रण पील धैर्याचा । तोडरुहि ब्रीदाचा । चंग शोभे सत्वाचा । या बा समत्र रणीं ॥६॥

भक्ति गा नवविधा बळ । विना मती ही सकळ । भोगिलें सकळ । देह चारी ॥७॥

विवेकाचा खंजिर । परमार्थें केले क्षेत्र । वर्जिलें कुळगोत्र । सद्भाविकांचे ॥८॥

अभागी उभे कोडी । त्याकडे अऱ्या झाडी । नेटत ना क्षणभरी । पळतील धाकें ॥९॥

झुंजली गा लक्ष चौऱ्यांशी । तितके ठिकाणी अपेशी । संचितें ये देहेंसी । यशवंत जालों
॥१०॥

एकविस सर्ग मैदान । मन पवनातें काढून । मग भेदणारहि सगुण । तदंकारसें ॥११॥

बीड पावे विज्ञानें । मग सद्गुरूने दिधलें देणें । मग राहिलें भेदणें । स्वयं द्रष्टा ॥१२॥

खंजिर आणि वाणी । हृदयमंदिर फोडुनी । साक्षात्कार पाहुनी । साधुवल्या ॥१३॥

शेख महंमद झुंजार । छेदिले आप पर । शक्ति समचरण थोर । मरणास येते ॥१४॥”

आत्मज्ञानविषयक चर्चा करतांना ही साडेतीन चरणी प्रासात्मक ‘ग्रंथी ओवी’ येथे आपणास दिसते. सामान्यतः पहिल्या तीन चरणात ढोबळमानाने प्रास साधला जातो.

‘हिंदोळा’ हे दीर्घ म्हणजे सत्तावीस ओव्यांचे ग्रंथी ओवीतील रूपक आहे. त्यातील उदा. २० ते २७ ओव्या अशा,

“हिंदोळा बैसोनि तमास । देखियेला कैसा । सांगतो परियेसा । श्रोते हो तुम्ही ॥२०॥

आणिक एक देखिला विचार । निशींदिनी नाही अधेर । सून नांदविल सासुरें । महा सत्ताबळें ॥२१॥

पांगुळ पळतसे । आंधळे पहाती तमासे । उदकाविण मासे । तळपताती ॥२२॥

पर्जन्याविण पूर आला । कोरडे नदीस बुडाला । ऐसा तमासा देखिला । सद्गुरूचेनि संगे ॥२३॥

हेत चित्त मन बुद्धि । विरोनि लागली समाधि । तेथे लोंपली उपाधी । त्रिगुणाची ॥२४॥

स्वप्न स्वप्नामाझारी । वैराग्य बोधें केली हेरी । तेथे मी पुरुष ना स्त्री । अव्यक्त असे ॥२५॥

ऐसें स्वप्न पहावे सद खेळें । तरीच मनुष्य जन्म सुफळ । नाहीं तरी धिग जिणें देहे ढाळ । विषयांची ॥२६॥

पहाणेपण गिळुनियां तमासे । देखियले कैसें । शेख महंमद विश्वासे । सद्गुरूसी ॥२७॥”

याही ‘ग्रंथी ओवी’मध्ये साडेतीन पाद किंवा चरण असून, दोन वा तीन चरणात प्रासात्मकता आली आहे. ग्रंथी ओवीचा उपयोग गंभीर विषय मांडणीसाठी वा एखाद्या विस्तृत ग्रंथलेखनासाठी केला जातो. ‘पवनविजय’ सारखा योगशास्त्रावरील ग्रंथ ‘शिवस्वरोदय’ ग्रंथाचा अनुवाद महाराजांनी ग्रंथी ओवीमध्ये केला आहे. यातील दोन भाग तत्त्वसार आणि पवनविजय मिळून ४१२ ओव्या आहेत तर यांस जोडून तिसरा स्वतंत्र भाग ‘काळ (मृत्यू) ज्ञान’ हा ७० ओव्यांचा आहे. तीनही भाग मिळून ४८२ ग्रंथी ओवीमध्ये हा अनुवाद आला आहे. ‘गायका’ हे ५२ ओव्यांचे प्रकरण ग्रंथ ओवीत असले तरी या प्रकरणातील ओव्या चार चरणी असून प्रथम तीन चरण प्रासात्मकतेने आली आहेत व रचना गीत प्रकाराकडे झुकली आहे. ‘योगसंग्राम’ हा सर्वात मोठा असा ग्रंथ ग्रंथी ओवी या रचनाबंधात मांडलेला आहे. ग्रंथी ओवीच्या बाबतीत संत शेख महंमद महाराजांसमोर बहुधा संत माऊली ज्ञानेश्वर यांचा आदर्श असावा असे दिसते.

‘गीत ओवी’ हा दुसरा ओवीबंध महाराजांनी अवलंबिलेला दिसतो. वा. सी. बेंद्रे यांनी या प्रकाराचे पुन्हा तीन प्रकार दिले आहेत. (१) यात साडेतीन पादातील मात्रांचे प्रमाण सहा सहा व

सहा आणि चार असते. (२) प्रथम तिन्ही पादांत सम प्रास म्हणजे शेवटी सम उच्चार असलेली दुसरा व तिसरा पाद यांचेच सम प्रास साधलेली ओवी (३) या दोन्ही प्रकारच्या ओव्यांत मागील चरणाच्या शेवटच्या अक्षरक्रमाची पुनरावृत्ती पुढील चरणाची आद्य करून साधणे म्हणजे दाम यमकाच्या ओव्या असे हे तीन प्रकार होत. 'गीत वृत्ते' ही पाठांतरास किंवा संकीर्तनास भक्तियोग्यांना महत्त्वाची व आवडती वृत्ते मानली जातात. हा छंद आणखी वेगळेपणाने येतो. ही मात्रावृत्तेही दोन प्रकारची आहेत. (१) दुचरणी गीत (२) दीडचरणी. यांचे अनुक्रमे आठ व आठ आणि दुसरे आठ व सात मात्रांचे दोन दोन पाद एका चरणात येतात. आठ व सात मात्रांच्या पादांतही चार चार व चार, तीन चरणांचे उपपाद असतात.

'गीत ओवी'च्या तीन प्रकारात पुढीलप्रमाणे उदाहरणे देता येतील. पहिल्या प्रकाराप्रमाणे, सद्गुरू महिमा गातांना अभंगस्वरूप ओवीगीत किंवा गीत ओवी येते.

“सद्गुरू साचे पिरू । दोभाषांचा पेरू । नाही भिन्नाकारू । ज्ञान विवेकी ॥१॥
जैसै एका झाडा । पत्रें खांद्या निवाडा । तैसा भाषा पवाडा । गुरुपितरांचा ॥२॥
एका अवतरणें । साही दरुशनें । भांडती भांडणें । भासता आभास ॥३॥
गुरूपिरांची कळा । कोणी जाणें विरळा । देती तळमळा । अहंअज्ञानें ॥४॥
अहं ज्ञान छेदिलें । विज्ञानें तत्त्व भेदिले । मनाचें उन्मन जाले । शेखमहंमदा ॥५॥”

खरेतर मात्रांचे प्रमाण म्हणण्यापेक्षा अक्षरांचे प्रमाण ६-,६-,६ आणि ४ असे असते, असे म्हणावे लागेल. मात्र हे प्रमाणही काटेकोरपणाने पाळलेले दिसत नाही. वस्तुतः कोणाही मध्ययुगीन रचनाकारांनी छंदोबद्ध लिहितांना हे प्रमाण पाळलेले नाही. त्यामुळेच ओवी आणि अभंग यांच्यामधील सीमाही पुसट असतात. अभंग म्हणून विचारात घेतले तर पाच चरणांचा मिळून अभंग झाला आहे व प्रत्येक चरणात साडेतीन पाद आहेत असे रचनाबंधाचे वर्णन करावे लागेल. याचे आणखी एक उदाहरण घेऊ.

“सद्गुरू सर्वेश्वरू । मायेबाप गुरू । तिसरा सहोदरू । जेष्ठ बंधु ॥१॥
साधु संत ज्ञानी । नित्य ध्याय मनी । सांडावी भ्रमणी । बाष्कळ ती ॥२॥
जतसत भावें । गंभीर विवेकावें । निःशब्दी निवावें । प्रेमबोधें ॥३॥
हृदयकमळी । आनंद कळोळीं । तत्त्वे सोऽहं मेळीं । शांती श्रद्धा ॥४॥
आदि अंतीं सद्गुरू । भवसिंधूचे तारू । त्या पायी निर्धारू । शेख महंमदा ॥५॥”

खरेतर दुसऱ्या प्रकाराप्रमाणे प्रथम तीन पादात समप्रास दिसतो आहे. म्हणूनच सूक्ष्म विचार करता जरी तीन प्रकार वा. सी. बेंद्रे यांनी केलेले असले तरी ते काटेकोर असे पाहाता येणार नाही.

दुसऱ्या प्रकारांतील उदाहरण घेतले तर हे सहज लक्षात येईल. उदा. कुट प्रकारात आलेला हा अभंग,

“बुबुळात बुबुळें । त्यांत रूप निराळे । बाहुली त्याच्या मेळें । सोवळी असे ॥१॥
डोळ्यांतून प्रकाशे । त्याच्याने विश्व दिसे । भिन्नत्वे भिन्न भासे । यातायाती ॥२॥
तेच परापरतें । पाताळाहि खालुते । सदोदित बिंबातें । शेख महंमद ॥३॥”

‘विनायक’ या रूपकातील रचना अशी,

“विनायका स्वयंभा । कथेचिया आरंभा । आनंदे देई बा । शीघ्रवंत ॥१॥
आळवितां भावे । हृदयी संचरावें । प्रेमे डोलवावें । बोध मते ॥२॥
अनुहात ध्वनी । नटारंभ ज्ञानी । सत्रावी साजणी । स्वयें गिरिजा ॥३॥
अनुभवाचे जंत्र । गातसे पवित्र । पोहिले जगत्र । सुखशांति ॥४॥
शेख महंमद विकती । पांचही प्राण श्रुति । आले गणपती । विनायक ॥५॥”

अभंगस्वरूप झाले की ओवीबंधाच्या काटेकोर मर्यादाच ओलांडल्या जातात. गीत ओवीतील तिसरा प्रकार म्हणून ज्याचे वर्णन वा. सी. बेंद्रे यांनी केले आहे, त्यांना दाम यमकाच्या ओवीगीत असे म्हटले आहे. सद्गुरू महिमा गातांना, दाम यमकाचे उदाहरण आले आहे,

“अंतरीहि चक्र, बाहेरही चक्र । जाणती योगींद्र, डोळ्यांपुढें ॥१॥
पुढें मार्गें धन, वर विश्वजन । चौदाहि भुवन, तयापोटीं ॥२॥
पोटी दृश्य असे, भासल्याविण भासे । जगांत न दिसे, तत्त्वकळा ॥३॥
कळा सर्व देशी, नाहीं दिननिशीं । देखिले आपणासी, आपणा मध्यें ॥४॥
सद्गुरू कृपा, वृत्ति निज रूपा । जपाविण जपा, शेख महंमद ॥५॥”

पहिले चरण ज्या शब्दाने संपले तोच शब्द दुसऱ्या चरणाची सुरुवात आहे. दाम यमकाचे हे वैशिष्ट्य येथे दिसते. दुसरे उदाहरण सद्गुरू महिमा वर्णन करतांना आले आहे,

“येई बा सद्गुरू, माझिये भेटीस । तुजविण उदास चित्त माझे ॥१॥
माझे चित्त आहे, तुझा पायांपासी । तुजविण परदेसी, हिंडे जन ॥२॥
जन विजन एक, तव कृपा अहिक्य । परब्रह्मीचें सुख, तुझेनि भज ॥३॥
मज दुज भिन्न, मानवतें अज्ञान । चरणीं संपूर्ण, जाली मूस ॥४॥
मुसेमाजी सुवर्ण, एक होय आन । तैसी आहे खुण, विश्वनाथा ॥५॥”

‘ओवी मात्रावृत्ते’ म्हणून वा. सी. बेंद्रे यांनी वर्णिलेली ‘ओवीगाते’ दुचरणी आणि दीडचरणी असतात. यांचा समूह अभंगस्वरूप होतो, असे म्हणता येते. उदा.- दुचरणी ओवी अशी,

“शेख महंमदाच्या विटाळें । जाले भाविकांचे वाटोळें ॥१॥
वाटोळ्यांत दहा खंडे । चौदा भुवने प्रचंड ॥२॥
सिंधु रवि शशी तारा । वनस्थळी अठरा भारी ॥३॥
तीर्थ पर्वत मेरू मांदारा । खाणी बाणी चराचरा ॥४॥

एसी टीका वाटोळ्याची । शेख महंमद विटाळाची ॥५॥”

आणखी उदाहरण असे-

“शुच सोंवळ हीन याती । नेणें विटाळ वित्पत्ती ॥१॥

भिंत करूं जातां सोवळी । तो अधिकचि निघे मळी ॥२॥

येणे न्यायें विप्र याती । पाणीयानें पाण्या धुती ॥३॥

विप्र विटाळाचें माहेर । आंघोळींत गेला संसार ॥४॥

शेख महंमदी धुतलें वोवळे । जन विजन दिसें सोवळे ॥५॥”

दुचरणी ओव्या सहज कीर्तनरंगात गाता येतात. म्हणूनच या ओव्यांची उदाहरणे विपूल आहेत. दीडचरणी मात्र अभवानेच आढळतात. कारण दीडचरणी म्हटले असले तरी त्यांत एखादीच मात्रा कमी असते. दुचरणी ओवी म्हणणेच अधिक योग्य होय.

खरेतर या ओवीगीतांचे स्वरूप पाहिले; तर या सर्व प्रकारच्या ‘गीत ओवी’ गीतांना ‘अभंग’ म्हणणेच योग्य होय. मोठा अभंग व लहान अभंग असे जे अभंगांचे प्रकार केले जातात, त्यातील मोठ्या अभंगात चार चरण असून, त्यातील पहिल्या तीन चरणात प्रत्येकी सहा अक्षरे व चौथ्या चरणात चार अक्षरे असतात. दुसऱ्या व तिसऱ्या चरणांच्या शेवटी यमक असते. ‘दैवताद्वैत’ स्पष्ट करतांना लिहिलेले, वा. सी. बेंद्रे यांनी ‘गीत ओवी’ म्हटले आहे. अशा गीतांतील उदा. पाहा.

“निर्गुण म्हणू नये । आकार निराकार । टीका ऐका चतुर । दुष्टांतासी ॥१॥”

किंवा

“तैसा तो श्रीहरि । नेणती अविचारी । होती अधिकारी । अविद्येचे ॥१॥”

वर उल्लेखित सर्व ‘गीत ओवी’ प्रकार अशा तऱ्हेने अभंगच म्हणता येतात. लहान अभंग दोन चरण असतात व प्रत्येक चरणात सामान्यतः आठ अक्षरे असतात. संत शेख महंमदांच्या दुचरणी ओवीगीते हे असे लहान अभंगच होत. उदा.

“जाणारे अनुभव जाणा । गाई व्याली वच्छ घाली पान्हा ॥१॥

सद्गुरू कृपेचा नवलाव जाला । मांगापोटीं एक पुत्र जन्मला ॥२॥”

किंवा

“आमचा आचार आईका । तुम्ही गर्वे जाऊ नका ॥१॥

आम्ही जातीचे ब्राह्मण । आमचे सोयरे मुसलमान ॥२॥

आमचा आचार बहु भारी । लेक दिली महारा घरी ॥३॥

लेक दिली त्या लेकासी । कांकरा बांधिल बापासी ॥४॥

बोलूनयेचि ते बोला । माझा बाप गन्हवार जाला ॥५॥

शेख महंमद बोले वाणी । अंदर घडा बाहेर पाणी ॥६॥”

अगदी मात्रांची संख्या किंवा अक्षरांची संख्या पाहिली तर छंदोशास्त्राप्रमाणे काटेकोरपणाला; सर्वत्र संतांचे अपवादच अधिक आढळतात. त्यांस महाराज अपवाद नाहीत. म्हणूनच डॉ. यू. म. पठाण आणि मी असे एकत्र सार्थ अभंगवाणी म्हणता येईल असे 'श्री संत शेख महंमद कृत अभंगवाणी' असे अभंगांचे संपादन केले आहे.

याशिवाय 'गीते' किंवा 'पदे' म्हणता येईल अशा प्रकारची रचना आणि आरत्या अशा प्रकारचे रचनाबंधही संत शेख महंमद महाराजांनी अनुसरले आहेत. आचारबोध करतांना अनुसरलेले हे पद पाहा,

“थोडा हा संसार जाइजना लाहे घेई मना वंदी सद्गुरूचरणा ॥१॥

पर्जन्यकाळी रान हिरवें दिसे बरवे तैसे तारुण्य असे । चैत्रमास दिन परतला उष्ण काळ आला रान वाळले दिसे । तैसे हें रूप पालटतें वृद्धपण येतें देखत देखत नासे । ऐसें दृष्टींस देखोन झाकले अज्ञानें जाले विषयाचें पिसे ॥१॥

जाई जुई चांपे तरुवर पुष्पें सुकुमार देठीं बरवीं शोभती । किकासुनियां ते कोमिली भूमि पडली कोणी न धरती हाती । तदन्यायें शरीर चळलें बरें म्हणे जन मृत्यु जाल्या थुंकती । नैश्वर शरीर विटंबना सावध करीं मना सद्गुरूचे भक्तीं ॥२॥

पर्जन्यकाळीं हो सरिता पूर्ण भरिता उल्लाळतील लाटा । डहुळ्या पाण्यां मत्स्य रातले सिंधु विसरले जाला आनंद मोठा । वोहळ सरिता आटल्या जिवनें सांडवल्या आंतून पडतील वाटा । बग ढोक पारधी फिरतीं मत्स्य मारिती जाला आकांत मोठा ॥३॥

येणें न्यायें विषयासी रातती हरि विसरती त्यागी ऐसें पावन । मनुष्य देहातें सरतीं नाना जीव होतीं भोगिती ते पतन । चौऱ्यांशी लक्ष्मीची जाचणी भव भ्रमणी नाहीं आठव ज्ञान । शेख महंमद बोलिले उपेगा आले वंदा सद्गुरुचरण ॥४॥

पदाचे स्वरूप पाहता धृपदानंतर अंतरा असतात. त्यांची संख्या अनियमित असते. महाराजांनी लिहिलेल्या पदांत ५, ६ अंतरा असतात, तर काही दीर्घ स्वरूपाची पदरचनाही त्यांनी केली. उदा. 'कैकाये' हे दीर्घ पद आहे. त्यातील धृपद देखील चार चरणी आहे,

“कैकाये सुंदरा बाळा चौदा भुवनें माझी लिळा । अनंत योगें करुण कुंवारी अबला ॥ पिता त्याला भ्रतार केला ब्रह्मचारी सोंवळा । नाम घेतां नातळे पापा जैसा रवि शशी जळा ॥१॥”

या पदात २६ कडवी किंवा अंतरा आहेत. 'योगी' विभूतिमत्त्व वर्णन करतांना देखील असेच १९ कडव्यांचे पद आले आहे. 'सोंवळे ओवळे' यां विषयावरील भाष्य करतांना 'सोंवळे वोवळें भाविती लटिक्या व्युत्पत्ती शेख महंमद बोलती ॥१॥ या धृपदास जोडून ५ अंतऱ्यांचे पद आले आहे, तर 'हिंदोळा' पद लिहितांना २७ कडव्यांचे पद आले आहे. याचबरोबर 'प्रलय'सारखे अवघ्या तीन

कडव्यांचेही पद पाहावयास मिळते,

“अविनाश निज लिंगा दौड पातकभंगा । तुज दीन शरण आलों चुकवी चौऱ्यांशी सोंगा
॥ व्युत्पत्ति करूं नेणें प्रेम दे श्रीरंगा । एक चित्त घेई बोध चढवुनी अंगा ॥१॥
सगुण या लिंग मूर्ति प्रलयकाळीं भक्ती । पर्वत मेरू गिरी रवि तारा गळती ॥ उत्तरेचा
सुटेल वायो ठायीं न राहे क्षिती । होईल उदकमय सप्तसिंधू मिळती ॥१॥
ब्रह्मा विष्णू रुद्र मुनि तेच वाहे चार खाणी । देवता या तेहतीस कोटी सकळ जाती भंगोनी
॥ ब्रह्मांडी गोल कैचा राहे चराचर वाणी । निशिदीन दोन्हीं जाती अर्क लोपोनी ॥२॥
सद्गुरूकृपें गुज कळूं आलें हें मज । परब्रह्म धरिलें चित्तीं जालें कामाविण काज ॥ दृढ
होतें स्वयंभ जालो चुकली चौऱ्यांशी लाज । उत्पत्ति प्रलय नाहीं शेख महंमद सहज
॥३॥”

पदांच्या बाबतीत अंतरा किंवा कडवी किती असावीत, याचे बंधन नाही. तसे विषयांचेही बंधन नाही. गंभीर तत्त्वज्ञान, भाकिते, आणि आचारबोध अशा कोणत्याही विषयावर पदे येतात. तसेच रचनाबंधात उपरोक्त ओवी अभंग छंदांचाच वापर केलेला दिसतो.

संत शेख महंमद महाराजांनी आरती हा बंधही वापरला असून, वा. सी. बेंद्रे यांनी महाराजांनी दिलेल्या सात आरत्या नोंदविल्या आहेत. कीर्तनांती तसेच पूजनाच्या अंती आरती म्हणण्याची प्रथा दिसते. ‘आरती’ हेही एकप्रकारे पदरचना आहे. संत शेख महंमद महाराज सद्गुरू दिगंबरा, सद्गुरू नभा, अविनाश दिगंबरा, लक्ष दसवे द्वारी, जयवंत परब्रह्मा, अविनाश रूप आणि अवक्ता निज गुजा’ या रूपांच्या आरती पदबंधात आरती करतात. उदा.

“जय जय आरती अविनाशरूपा । धूप दीप वोवाळिला अजपजपा ॥१॥

निर्गुण परी भासे सगुणीं शोभत । रात्र ना दिवस तेथे कैचे येत जात ॥ बाहिर ना अभ्यंतर
स्वयं सदोदित वसत । तेथें हा निःशब्द आकाशे मात ॥१॥

पहातां ना दिसे धरत्री अंत्राळ । शब्दच नाहीं तेथें कैचा पाल्हाळ ॥ माया नाहीं तेथे कैचा
मोहजाळ । द्वीजच नाहीं तेथे कैचा कांटाळ ॥२॥

आपच नाहीं तेथें कैचें गुज । वायो नाहीं तेथे कैचें तेज । मनच नाहीं तेथें कैचें निज ।
श्रोता ना वक्ता तेथे कैचा परिक्ष ॥३॥

रज तम तत्त्व नाहीं तेथें कैचा देव्हारा । द्रव्य नाहीं तेथें कैचा व्यवहारा ॥ राजा ना प्रजा
तेथें कोण मागे सारा । कर्म ना धर्म तेथे कोण दंडी तस्करा ॥४॥

यंत्र ना मंत्र पुण्य ना पवित्र । यातील नाहीं तेथें कैचे गौत्र । प्रीतच नाहीं तेथे कैचा मित्र
। सद्गुरूकृपेनें भासे एकत्र ॥५॥

खाणी ना वाणी लक्ष चौऱ्यांशी योनी । तेथें मी गेलो मजमाजी हरपोनी ॥ जैसें सागरीं

निश्चित सरितेचे पाणी । तैसी गत जाहाला आम्हां निर्गुणी ॥६॥

नर ना नारी तेथें केंचा ब्रह्मचारी । गांव ना सिव तेथें केंचा शेजारी ॥ विप्र ना शूद्र तेथे
केंचा आचारी । सींका ना सूत्र तेथें अवघाचि हरि ॥७॥

बद्ध ना मुक्त तीर्थ ना व्रत । कूळच नाही तेथे केंचे दैवत । मूळचि नाहीं तेथें केंची भ्रांत
। चल ना अचळ तेथें केंचे येत जात ॥८॥ जती ना सती तेथे जोग ना जुगती । उँकार
नाही तेथे हरपल्या वेदश्रुती ॥ भावचि नाहीं तेथे केंची भक्ति । आकार ना निराकार तेथें
केंची आरती ॥९॥

माता ना पिता तेथे केंचा ध्येय ध्याता । भूत ना भविष्य नाही वर्तमान वार्ता । सुष्पुप्ति ना
जागृति तेथे केंची अवस्था । शेख महंमद आरती शेख महंमद वोवाळिता ॥१०॥”

अविनाशरूपाची ही दहा चरणांची आरती प्रास, ताल, लय या सर्वदृष्टींनी एकनाथ, रामदास यांनी
रचलेल्या आरत्यांप्रमाणेच वाटते. आरती लिहिण्यातही संत शेख महंमदांची एक निश्चित अश दृष्टी
आहे. ते आरतीतही एक पूर्ण विषय मांडतांना दिसतात. तसेच त्यातही त्यांना शिष्यपरिवारास
प्रबोधन करावयाचे असते. त्यामुळे आरतीतील अंतरे किंवा कडवी किती असावीत, याविषयी
कोणतेही बंधन ते पाळीत नाहीत. चार, दोन, तीन, दहा, पाच अशी कडवी आलेली दिसतात. हे
बंधांचे प्रकार नव्हेत. उदा. अगदी दोन कडव्यांची लिहिलेली आरती अशी,

“आरते आरती सद्गुरू नभा । पंच तत्त्वे वाती प्रेमें वाती प्रेमें प्रकाशल्या प्रभा ॥४॥

बाहुल्या ऊर्ध्व नयनीं तटस्थ तन्मये । लागली मुद्रां मन अमन होये ॥१॥

सहज समाधि बोधें विजये अरुण उदये । अनंत लोचनी शांति शेख महंमदा होये ॥२॥”

प्रासात्मकता आणि यमकात्मकता हा सर्व मराठी छंदाचा विशेष महाराज सहजच अवलंबितांना
दिसतात. याची स्वतंत्र उदाहरणे घेण्याची गरज वाटत नाही.

संत शेख महंमद महाराजांनी लिहिलेल्या कवितेमध्ये केवळ भाषेचा बदल आहे. वर चर्चा
केलेलेच छंद लिहिले आहेत याकडे लक्ष वेधणे आवश्यक वाटते. उदा. पद स्वरूपात लिहिलेली
हिंदुस्थानी कविता पाहता येईल,

“ला इलाहा इल्ला हो । मोहमद रसुलुल्ला हो । जल्ले जुल्लाल । सुबहान हुत अल्ला ॥४॥

जाहिर बातीन कुल्ल मंडान । जै नीचा पानी में दिसे आसमान । आवळ समजों । कुदरत
इनसान । लाहूत, मलकुत । जबरून, लामकान ॥१॥

कुतुब जोहार शमसो कमर । नुर हिलाल तारे । मगरिब सुफे । निसिदिन वारें । आरती
जाही । सब तुम्हारा दिदार । करीम कर्तार ॥२॥

खलकमें सल्लुक सल्लुकमें खलक । जैसा घी दुधमें पैवस्त एक । कहुं दुजे माने । समजो
तहकिक । फुलों बास जैसा । पानीसुं नमक ॥३॥

मौज्यां सुंदरिया । दिसताहे फेरिया । कायम दायम । तैसा अल्ला हे भरिया । जिंदे जेहन सेतीं । चमक जोतियां । शेख महंमद कहूं । आया ना गया ॥४॥”

पद स्वरूपातील ही रचना, आरती म्हणूनही पाहता येते.

दुचरणी गीत ओवी किंवा जिचा उल्लेख अभंग म्हणूनच वर केला आहे अशी स्फूट कविता स्वरूपात रचना मोठ्या प्रमाणावर महाराजांनी केलेल्या आहेत. उदा.-

“अल्ला हजरत मौला । मुसलमान विनवी तुला ॥१॥
नापेदसुं पैदा की ते अल्ला । म्हणवून शरण आलों तुला ॥२॥
गनी लेता मानु येहसान । मज ऐकाया दिधले कान ॥३॥
औजूद म्याने दिल तेरा । सांडुनि पुजती देव देव्हारा ॥४॥
दोन्हों आख्यांका एकीच देखता । दो भाषीं वर्णिल एकचि जाणा ॥५॥
धनी के तयीं पछयानों दरहाल । भूतें पुजितां अधोगती जाल ॥६॥
मोजदकुं पछयान बंदगी करे । ओळखा शेख महंमद भक्त खरे ॥७॥”

कीर्तनकारांना उपयुक्त अशा या बंधात खटकेबाज संवादात्मकता वापरून दुचरणी अभंग साधलेला आहे. उदा.

“नेकांके सात अल्लाकी बात । पापीके सात जीवका घात ॥१॥
नेक जो भले पुहेझ चले । बहिष्ट मिले रहे निराले ॥२॥
अल्ला बिसरे हमारे कर । दोजख फिरे नालत भरे ॥३॥
सांच पिरोंके मुरीद निके । हम उनोकें दिदार भुके ॥४॥
महंमद शेख दिलहि शेख । आपमें देख अल खलक ॥५॥”

‘कबिराचा शेका’ यांत उल्लेखिल्याप्रमाणे संत शेख महंमद महाराजांनी ‘दोहोरे’ स्वरूपात रचना केली आहे. दोहोऱ्यांमध्ये दोन पाद, तीन पाद, चार पाद असे वैविध्य आढळते. उदा.

“दिल भये बैरागी । प्रेमें सुरत लागी ॥१॥ (दुपाद)”,
“प्रेम सुरत लागी । दिल भया बैरागी । मन मनसें हूं त्यागी ॥१॥ (त्रिपाद)”,
“साचे पीरके मुरीद निके । प्रिया प्रेमका प्याला । शेख महंमद बोध खुमारी । प्रेमसु मतवाला ॥१॥ (चतुरपाद)”.

महाराजांची ही रचना फारशी उपलब्ध दिसत नाही.

संत शेख महंमद महाराजांच्या एकूण छंदोरचनेचे स्वरूप पाहिले तर मध्ययुगीन संतमंडळींप्रमाणे ओवी, अभंग, पदे, आरत्या हेच प्रकार त्यांनी वापरले आहेत. त्यात दोहा हा प्रकार वेगळेपणाने दिसतो हे खरे. ही छंदोरचना आवश्यक ते सर्व प्रकारचे स्वातंत्र्य स्वतःला घेऊन कीर्तनरंगात मांडता येईल आणि विषयप्रतिपादन निश्चित स्वरूपात करता येईल असे धोरण महाराजांनी अवलंबिले आहे.

तत्कालीन वाद्यवृंद, सत्संगास आलेले लोक, भक्तिछंद आणि प्रबोधनाचे उद्दिष्ट डोळ्यांसमोर ठेवून हे लोकछंद अवतीर्ण झाले आहेत हे लक्षात घेतले पाहिजे. म्हणूनच या छंदांचा आकृतिबंध ठरवितांना लवचिकताच स्वीकारावी लागते हे लक्षात ठेवले पाहिजे. मुळात छंदोरचना, कलात्मकता यांपेक्षा सहजलयता आणि लोकसंवाद यांकडे या छंदाचा कल आहे. त्यामुळे वृत्त, छंद यांची चिकित्सा ढोबळच करावी लागते.

संत शेख महंमदांची कविता ही प्रामुख्याने अध्यात्म आणि प्रपंच व्यवहार यांविषयी उद्बोधन करणारी आहे. कोणताही विषय चर्चेतून संवादातून पटवून देतांना समोरील शिष्य, श्रोता, भक्त, अन्य केवळ जिज्ञासू यांच्या पूर्वज्ञानाचे भान तर महाराज ठेवतातच, परंतु त्याच्याशी समजुतदारपणे, वत्सलभावाने आणि सद्गुरूच्या अधिकाराने कीर्तन, प्रवचन, केवळ परस्पर संवाद या माध्यमातून संवाद साधतांना आपल्या कथनात, गायनात अर्थाची, मांडणीची रंजकता, रसपूर्णता आणण्याचा सहज प्रयत्न करतात. त्यादृष्टीने त्यांची शब्दकळा, दृष्टांतादी अलंकारिकता, संबोधनादि संवाद कौशल्यात्मकता आविष्कृत होते. या सर्व मांडणीमध्ये सत्संग, अध्यात्मज्ञान, निर्गुणोपासना केंद्रस्थानी असते हे लक्षात ठेवले पाहिजे. (शके १४८२ ते १५७२ इ.स. १५६० ते १६७०, शके १४९७ ते १५९६ भीमा मोदळे) सुमारे १०० वर वर्षे आयुष्य लाभलेल्या संत शेख महंमद महाराजांनी आपल्या वाङ्मयाचा आस्वाद कोणत्या प्रकारे अनुभवावा यांविषयी स्पष्ट संकेत 'योगसंग्राम'च्या अठराव्या प्रसंगात दिले आहेत. ते लिहितात,

“सुमूर्तामधील प्रातःकाळा । चढती रविचंद्राची प्रकाशकळा । तैसा सद्गुरूचा शब्द सोवळा । हृदयी प्रकाशला ॥३२०॥”

सुमूर्ताची प्रातःकाळ वेळ, रविचंद्राची चढती प्रकाश कळा त्याप्रमाणे सद्गुरूंचा शुद्ध शब्द या हृदयी प्रकाशला. अर्थात् सत्तत्त्वाविषयी सद्गुरूवचन प्रकटले असल्याने हृदयी ज्ञान प्रकाशित झाले असा अनुभव आला. अशी आस्वादानुभूती येईल. सोळाव्या प्रसंगात महाराजांनी म्हटल्याप्रमाणे,

“सकळ कवित्वाचे शेष । मुगुटमणि आत्मसंतोष । परब्रह्माचा बोध आत्मप्रकाश । लाधे परतो न पाहता ॥११२॥”

अर्थात आत्मसंतोष होणे हे कवित्वाचा मुगुटमणी लाभण्याचे श्रेय देणारे आहे. आत्मप्रकाश म्हणजेच परब्रह्मांचा बोध होय. आत्मप्रकाशात्मक वाङ्मयास्वाद महाराजांना अपेक्षित आहे. हा आस्वाद संत ज्ञानेश्वरांनी चर्चिलेल्या शांतरसात्मकतेत अनुभवता येतो. तेच महाराज वेगळ्या शब्दात, अठराव्या प्रसंगात स्पष्ट करतात. ब्रह्मरसाचा कळस अर्थात परिपूर्ण ज्ञानरूपी महातेजस्वी प्रकाश योग्याच्या हृदयात निवास करतो. तो प्रकट अनुभूतीस येतो. ते एरवीच्या वाङ्मयातील, बारा, सोळा, अर्थात सूर्य आणि चंद्राच्या बारा आणि सोळा कलांच्या तसे नवरसाच्याही पलिकडील; स्वयंप्रकाशी आत्माराम अनुभूत होतो असे या वाङ्मयचर्चेचे महत्त्व आहे. अर्थात आत्मज्ञानात्मकता अर्थात

शांतरसाचा परमोत्कर्षच येथे अनुभवास येणे महाराजांना अपेक्षित आहे असे ते अठराव्या प्रसंगाच्या अखेरीस सूचित करतात. ते लिहितात,

“ऐसा ब्रह्मांडनायक आदिपुरुष । ब्रह्मरसाचा आत्मकळस । ऐसा तो महातेजाचा प्रकाश । योगियाहृदयी वसतसे ॥३२६॥

तेथे कैचा बारा सोळा नव रस । आत्माराम स्वयं प्रकाश । सैयद महंमदी सावकाश । रामचिन्हाकार असे ॥३२७॥”

संत शेख महंमद महाराजांना ग्रंथप्रतिती ही योग्याच्या आत्मसाक्षात्कारासारखी व्हावी. किंबहुना तेच आपल्या वाङ्मयाविष्काराचे ध्येय आहे, असेच ते स्पष्ट करतात. संत शेख महंमद मध्ययुगीन माऊली ज्ञानेश्वर महाराजांप्रमाणे वाङ्मयप्रतितीची सत्संग स्वरूपातील प्रतिती अपेक्षितात हे स्पष्ट आहे. ही आत्मसाक्षात्कार अनुभूती सर्वांच्या ठायी प्रकट व्हावी यासाठी तर वाङ्मयाविष्कारातील रेखेची वाहाणी करावयाची.

संत शेख महंमद महाराजांनी रूपके लिहिली आहेत. अर्थातच ही सर्व रूपके कीर्तनानिमित्ताने रंजनातून प्रबोधन साधतात. सर्वच रूपकांचा भावाशय अर्थातच अध्यात्मिक उन्नतीसाठी प्रबोधन करण्याचा आहे. वा. सी. बेंद्रे यांनी या रूपकांचे स्वतंत्र संपादन केले आहे. यांत गणेश-विनायक, राम, विठ्ठल, पंढरी, लळित, वासुदेव, जोगी, पांगुळ, वणजारा, सौरी-मुंढा, कैकाये, जखडी, फतेहनामा, महात्मा, तेली, नापिक, हाटकरी, कवि, तरु-झाड, हिंदोळा, राधा, आशिर्वाद, श्राप, कलियुग इ. ही सर्व रूपके पाहता, रूपकअलंकार म्हणून मात्र यांकडे पाहता येणार नाही. विशिष्ट स्वभाव, वृत्ती, अवस्था, स्थल यांचे वर्णन करून त्या आधारे काही सूचन करणे असे रूपकांचे स्वरूप आहे. त्यांसाठी गीत ओवी अर्थात अभंग, पद या स्वरूपातील छंदांचाच वापर केला आहे. रूपकांच्या उदाहरणातून त्याचे स्वरूप आकलित होईल. ‘तरु-झाड’ नावाची दोन रूपके आली आहेत- पहिले

“जो दिसे तो सर्वेश्वर । भिन्न पहाणें अविचार ॥१॥

शेंड्याकडून पहातो तरु । पत्रे पुष्पें फळे अपारू ॥२॥

खोडाकून पाहतां दिसे । शेख महंमद हरि भासे ॥३॥”

सर्वेश्वराच्या अस्तित्वरूपावर तरु हे रूपक साधले आहे. खोड म्हणजे हरी. शेंड्यांपर्यंत पत्रे, पुष्पे, फळे अशा अपार स्वरूपात प्रकटला आहे. ‘एकोऽहम बहुस्याम प्रजायेय’ या महावाक्याचा सूचकतेने प्रबोध तरु-झाड रूपकातून साधला असून, सर्वेश्वराचा स्वभाव व अवस्था वर्णन केली आहे. खोड, फांद्या, फुले, फळे असे सांग रूपक असावे असे वाटले तरी त्याचे खोड म्हणजे हरि एवढेच स्पष्टीकरण आले आहे. पत्रे म्हणजे कोण? इ. तपशील सांगरूपकासारखा महाराज देत नाहीत. कारण रूपक अलंकार साधण्याची त्यांची मुळातच धडपड नाही. एकदृष्टांत म्हणूनच रूपक आलेले

आहे. त्यातील दुसरे,

“सुपरित विपरित । शेख महंमद भासत ॥१॥

अर्ध्व खांद्या उर्ध्व खोड । नाचे उफराटे झाड ॥२॥

मुळ्या उघड्या नाहीं माती । पल्लव थाक थोडिती ॥३॥”

एकप्रकारे भगवद्गीतेतील ‘उर्ध्वमूळ अधःशाखम’ हे रूपक मराठीत ‘नाचे उफराटे’ असे सांगते. संजकतेने परमात्मतत्त्व या अमूर्त कारणाचा हा अवघा विस्तार आहे. हा पुरुषोत्तम योग महाराज समजून सांगत आहेत.

‘श्राप’ हे एक चित्ताकर्षक रूपक आपणास पाहावयास मिळते. सद्गुरूचा श्राप तुम्हाला सायुज्य मुक्तीदायक असतो असा विपरित अर्थ प्रतीत करणारे हे रूपक आहे. ‘श्राप’ म्हटले की नष्टचर्य साधले जाणार हा लौकिक अर्थ येथे विरुद्ध अर्थाने सांगितला आहे. विरोधाभासात्मक वर्णन करून सद्गुरूच्या आशीर्वादाचे वर्णन केले आहे.

“शेख महंमद जनाप्रती । विवेकज्ञानें श्रापिती ॥१॥”

श्राप संतापाने, क्रोधाने दिला जातो. येथे विवेकज्ञानाने श्राप दिला आहे.

“कनक संतान संपत्ती । तुम्हा होओ चारी मुक्ती ॥२॥”

तुम्हाला अर्थात सामान्य माणसाला सोनेनाणे, मुलेबाळे, संपत्तीचे सुख हवे असते. परंतु सद्गुरू श्रापाने हे मिळणार नाही. त्याऐवजी सलोकता, समीपता, सरूपता आणि सायुज्यता या मुक्ती हेच धन प्राप्त होईल.

“तुम्हां ऐसें बहुत होणें । भोगा राज्याची महिमाने ॥३॥

त्या श्रापाने तुम्हाला एवढे उदार व्हावे लागेल की विश्वाचे राज्य भोगावे लागेल. निरासक्त माणूस विश्वाचा राजा म्हणजे परमेश्वरच होतो.

“ब्रह्मा, विष्णू रुद्र ऐसीं । भोगा पदें लक्ष चौऱ्यांशी ॥”

एकतर या श्राप भोगण्याने ब्रह्मा विष्णू रुद्र असे राज्य भोगा अन्यथा ‘श्राप’ नको असेल, तर चौऱ्यांशी लक्ष योनी फेऱ्यात अडका.

“लंकानाथ ऐसे देणे । तुम्ही भोगा विषयपणे ॥४॥”

तुम्हाला सद्गुरूचा श्राप नको असेल तर लंकानाथाचे ऐश्वर्य विषयी होऊन भोगा. विनाश ओढवून घ्या. रूपक कूटरचनेसारखे मांडून हास्यरसात्मकतेने शांतरसाची उधळण महाराज करतात. म्हणूनच दिवसातून दोन वेळा कीर्तन करून ते लोकरंजनातून प्रबोधन करतात. सर्वच रूपके असा रंजकतेने प्रबोध साधतात. प्रपंचात जखडलेल्या माणसाची स्थिती कशी असते त्याला परमार्थाला वंचित राहावे लागते हे रंगवून सांगताना ते म्हणतात,

“फट गे रांडे झट गे केले । अर्ध्वासाठी ऊर्ध्व गेलें ॥५॥”

स्त्रीसंग म्हणजे अर्ध्व - अधोमार्ग. ते केल्याने ऊर्ध्व मार्गापासून वंचित झालो. ऊर्ध्वमार्ग म्हणजे अध्यात्म - हेच संपूर्ण रूपकातून सांगरूपक साधत सांगितले आहे-

“काजळ डोळां कुंकुम भांगी । आदळ पडे अर्ध्व अंगी ॥१॥

काजळ कुंकु वर्दळ सोंवळें । अर्ध्व टीका अंतर वोवळे ॥२॥

चंचळ रांड कल्पनाहीन । वरील गेलें वैकुंठ भुवन ॥३॥

शिश्नयोनी वासना आंवरा । शेख महंमद बोले कासुरा ॥४॥

लागला बोधु खंडला वादु । जाला साधु साधनेवीण ॥५॥”

तेली, नापिक, बणजारा, सौरी-मुंढा, पांगुळ ही रूपके संत शेख महंमद महाराज स्वतः लळितांच्या स्वरूपात सादर करित असावेत. कीर्तनात नाट्यमयता आणण्यासाठी त्याचा वापर करित असावेत असे रचनाबंधांच्या मांडणीवरून दिसते. लळिताचा परिणाम थेट होतो असे त्यांचे मत होते. ते लिहितात,

“लळिती लळित जालें । भक्तिबोधें फळासी आलें । शाम गुज बैसलें । डोळा माझ्या ॥१॥

कथा केली पूर्णभावे । मग जाले लळित ठावे । सावधपणे ऐकावे श्रोताजनी ॥२॥

लळित कथेचा विश्राम । भक्तिबोधाचें ते प्रेम । ऐकतांचि तुटे श्रम । अविद्येचा ॥३॥

शेख महंमद पर गावा । लोपोनि गेल्या अनेक वार्ता । श्रोत्यांच्या स्वहिता । केला उपाय नामें ॥४॥”

लळितामुळे स्वहित साध्य होईल असा त्यांचा विश्वास आहे. लळित सादर करण्यातील नाट्यमयता पुढे संत एकनाथांच्या लळित आणि भारूड प्रकारात मोठ्या प्रमाणात आलेली दिसते. लोकप्रबोधनासाठी लोकनाट्यात्मक बाज उपयुक्त होतात असे महाराजांना वाटते.

सौरी-मुंढा सारखे लळित सादर करतांना, लळितातील अभिनय आणि संवाद सुरू होतो,

“सलाम गुरुनाथा, चरणी ठेविन माथा ॥६॥

हाती डौर केले क्षौर नेसले त्रिगुणाची साडी । अहंकार ताळ तोडून द्वैत दुंग मोडी ॥१॥”

संत शेख महंमद महाराज थेट अध्यात्मिक रूपकासहच साभिनय लळित सादर करतात, हे स्पष्ट आहे.

“नेसले त्रिगुणाची साडी । अहंकार ताळ तोडून द्वैत दुंग मोडी”

ठुमकत मिरवत अध्यात्माच्या वाटेवर संसाराचा खेळ सांभाळित निघाले. हे सादर करणे केवढे नाट्यमय! पुढे ते म्हणतात,

“अहा गनी प्यार मुंढा जिकीर करे ॥१॥

किला फफरा मनीं फतरा मुंढे नलिया हात । सीर फोडकर लहु दिखालावें फिरे सौऱ्यांके

सात ॥२॥

कानी भोवच्या निःशंक सौच्या फिरती चारी पेठा । सीर धनिया उचिता आला सापिका
दिधला खोटा ॥३॥

तुंबा बजावे सौच्या नच्याचे दिल मुंढकी जानी । आशा मनिशा चंचल चपळा कल्पना
गैबानी ॥४॥

दौडिली अविद्या कुडपिली सुविद्या सौच्या आनंदमय । शेख महंमदी सायोज्यता आतानाही
भय ॥५॥

हिरीस मारा चुकाया फेरा मुंढा भय रहिमानि । शेख महंमद मिरांके मुरिदे अलगफर
कुरबानी ॥६॥”

समोर श्रोत्यांत असणाऱ्या हिंदू-मुस्लिम दोन्ही समाजाला प्रपंच आणि परमार्थ मार्गावर फटकारे
मारून सावध करणे हे नाट्यात्मक रंजनानेच होऊ शकेल. हे लक्षात घेऊन लळितरूपकांची निवड
महाराजांनी केलेली दिसते. ‘तेली’, ‘नापिक’ या लळितांमध्ये महाराज स्वतः तेली किंवा नापिक
होऊन अध्यात्म रूपकात्मकतेने समजावून सांगतात. ते म्हणतात,

“हरिदुर्बळ तुझा तेली । सद्गुरूने कृपा केली ॥१॥

औट हात रोविला घाणा । तत्त्व लाट फिरे जाणा ॥२॥”

महाराज म्हणतात, सद्गुरू कृपेने औट हात अर्थात साडेतीन हात देह हाच घाणा केला आणि
पंचमहाभूतांच्या तत्त्वांच्या नियमाप्रमाणे फिरतो आहे. कारण या देहाव्यतिरिक्त आणि नैसर्गिक
हालचालींशिवाय या दुर्बलाजवळ काही नाही. अर्थात हा नरदेहच त्याने समर्पित केला आहे आणि

“तीळ कल्पना, वासना । शांति ओहळूनि घाणा ॥३॥

माया विषय रगडीले । भाव तेल निवडिले ॥४॥”

वासना कल्पना हे तीळ टाकून त्यावर शांतीचा घाणा-रगाडा फिरविला आणि वासना कल्पनेतील
माया विषय रगडून, भावरूपी तेल काढले. लोकभाषा, लोकप्रतिमा आणि नाट्यमय आविष्कार
यामुळे सांगरूपक स्वरूपात लळित सादर करून महाराज परिणाम साधतात.

“शेख महंमद नापिक । भारणी दावी विवेक ॥१॥”

शेख महंमद हेच नापिक असून समाजातील वाढलेली दुरिते अर्थात केस भादरतांना विवेक दाखवितात.
हा न्हावी लोकांपर्यंत भादरण्यासाठी येतो तरी कसा,

“काखे धोकटी हृदय जाणें । सात सांठविली विखणें ॥२॥

करी आत्मज्ञान वस्त्रा । बोडी पतिताच्या अंतरा ॥३॥

मुळुम्याची भादरी दाढी । विषयांची नखे काढी ॥४॥

विज्ञान चिमटा तिखट । वेंची अहंकाराचे खुंट ॥५॥

घेऊनि वैराग्य कातरी । रज तम सत्व सितरी ॥६॥

सद्गुरूच्या भारण्या । धुळेविण देतो भारण्या ॥७॥”

लळित, भारूड आणि रूपक या तीनही प्रकारांना कीर्तनात एकत्रितपणे, कीर्तनरंगाच्या ओघात महाराज सादर करतात. समकालीन म्हणता येतील अशा संत एकनाथ महाराजांची भारूड सादरीकरण पद्धतीची येथे सहज आठवण होते.

संत शेख महंमद महाराजांची शब्दकळा ही तत्कालीन समाजजीवनात, सुमारे दोनशे वर्षांच्या काळात बोलभाषेच्या स्वरूपात वावरणारे, प्रचलित असलेले लोकवाङ्मयात्मक शब्द उचलून आपल्या प्रयोगसिद्ध वाङ्मयकलेत वापरते. ओवी, अभंग, पदे यासारख्या रचनाबंधांना आणि रूपके, भारूडे, लळिते, आरत्या यांसारख्या प्रयोगसिद्ध आविष्कारांना अत्यंत उपयुक्त आणि चपखल अशी शब्दकळा आपल्या सर्व वाङ्मयात महाराज वापरतात. त्यांच्या व्यासंगाबद्दल आणि बहुभाषिकाबद्दल यापूर्वी चर्चा केली आहेच. त्याचबरोबर त्यांचे आत्मोद्धार आणि लोकोद्धार हे संतपरंपरेतील ध्येयही स्पष्ट आहे. कीर्तनकार प्रबोधक ही वृत्ती त्यांनी स्वीकारली आहे. सद्गुरूपदी ते विराजमान आहेत. असे त्यांचे विभूतिमत्त्व असूनही सामान्याती सामान्य व्यवहारातील, गप्पांतील, कौटुंबिक संवादातील, गावपंचायतीतील, संस्थात्मक समाजजीवनातील तरी अध्यात्म मार्गातील, हिंदू आणि मुस्लिम परंपरांतील शब्द आणि भाषाबंध ते आपल्या आविष्काराचे माध्यम बनवितात. वरील रूपकांमधून त्याचा परिचय सहज होतो हे लक्षात येईल. हटकरीसारखा कानडी शब्द, सौरी-मुंढा, वणजारी यांसारख्या भटक्यांतील शब्द, नापिकसारखा तत्सम शब्द, फत्तेहनामा, दीन, हजरत, सलामसारखे, तुर्की, उर्दू, हिंदुस्थानी शब्द तत्कालीन बोलभाषेत प्रचलित आहेत. विविध वृत्तीतील व्यवसायातील शब्द ते सहज वापरतात. त्यामुळे त्यांच्या शब्दकलेला आणि एकूण वाङ्मयाविष्काराला लोकवाङ्मयाचे परिमाण प्राप्त होते. अध्यात्मिक परिभाषा हे या शब्दकलेत बेमालूम आणतात. कुठेही अध्यात्म प्रबोधन सुटत नाही. विविध विषयांच्या चर्चेप्रसंगी त्यांनी वापरलेल्या शब्दकलेची उदाहरणे आली आहेत. त्यांच्या शब्दकलेचा वैशिष्ट्यपूर्ण नमुना म्हणून ‘यवन’ या रचनेचे उदाहरण घेता येईल. यांत तत्कालीन बोलभाषेचे सर्वकश प्रतिबिंब प्रकटले आहे.

“बाभळेच्या झाडा । आंबे आले पाडा । अपरोक्ष निवाडा । शेख महंमद ॥१॥

याति मुसलमान । महाराष्ट्रीं वचने । ऐकती आवडीने । विप्र शुद्र ॥२॥

इंद्रावली वेळी । खरबुजे पिकलीं । ते भावें सविली । सदाचारी ॥३॥

मुसलमान याती । निपजली मती । अधिकारी होती । अठरा पगड ॥४॥

अनामिकाचा दिवा । मंदिरी लावावा । देथें दूषण ठेवा । ठेविता न ये ॥५॥

पुळ कसाचें सोनें । घेतल्या ब्राह्मणें । त्याला दूषण उणें । म्हणतां न ये ॥६॥

कापसा नांव वस्त्र । राजशिरी छत्र । कोरडा तरकर टांगलासे ॥७॥

विश्वरूप एक । भिन्नभिन्न लोक । ओळखा सायिक । उत्तम कनिष्ठ ॥८॥
 फिरंगी नांव तिखणे । राजा वागवणे । धोकटीत विखणें । नापिक काखें ॥९॥
 पाणी तातले धारे । शीतळ उत्तरे । वंदी निंदी खरें । शेख महंमद ॥१०॥”

समाज, उच्चनीच, जातीपाती, सोवळेओवळे, रूढीपरंपरा या सर्वांना प्रकट करणारी ‘महाराष्ट्री’ लोकभाषा ही आपली वाङ्मय भाषा आहे, असे संत शेख महंमद येथे स्पष्टपणे सांगत आहेत.

संत शेख महंमदांना आपला प्रतिपाद्य विषय श्रोत्यांना परोपरीने पटवून द्यायचा असतो. त्यासाठी ‘महाराष्ट्री’ लोकभाषेची शब्दकळा घेऊन ते लिहितात. तशीच दृष्टांतांची मालिका समोर मांडून अनुभूतिसिद्ध प्रतिपादन ते करतात. संत माऊली ज्ञानेश्वर यांनी जशी ‘उपमादृष्टांत’, ‘कोंदाकोंदी’ अशी उपमादृष्टांतांची सरस अशी हृद्य मालिका प्रत्येक प्रतिपाद्य विषयाला दिली आहे तसा प्रयत्न संत शेख महंमद महाराज आपल्या ग्रंथरचनेत करतात. येथे तुलनात्मक प्रतवारी करता येणार नसली तरी वाङ्मय रेखेची वाहणी आणि रीति सारखीच आहे असे म्हणता येईल.

‘योगसंग्राम’ या परिपूर्ण ग्रंथात दृष्टांत मालिका प्रत्येक प्रसंगात पाहावयास मिळतात. प्रथम प्रसंगात सद्गुरूकृपेने ज्यांना ब्रह्मविद्या ज्ञात होत नाही त्यांची अवस्था वर्णन करतांना महाराज म्हणतात,

“पाहे जे जे अनुवादा पातले । थिते कर्मजंजाळा गुंतले । ते नव्हेति सद्गुरूचें अंकिले ।
 बरळती बाष्कळ ॥६५॥”

त्यांचे बाष्कळ बरळणे कसे असते तर,

“सरजे अंकुश डफावर लाउन । हाटोहाट उमगती भांडणे । जैसे पिसाळले श्वान ।
 किंबोनि झडा घालितसे ॥६६॥

दांडाईत डफगाण्याची एकचि मति । दाटोनि खवळोन कळी करिती । परि ते नेणति
 ब्रह्मस्थिति । स्वये अनुभवे ॥६७॥

दृष्टांत डांकुलता हिंसा करी । शब्दज्ञाने ठकी नरनारि । तैसी कीर्तनाची भरोउटी । किरवे
 धरूनिया ॥६८॥

जैसे थोडे क्षीर डेरा ताविले । तो आल्या बहुतसे देखिले । तैसे शब्द ज्ञात्यास झाले ।
 भीतरी रिते राहिले असे ॥६९॥

रिता कुंभ मस्तकी घेतला । तो पवने वाजत नदीस गेला । जळ भरल्या धरिला अबोला
 । जैसे बोधाचे चिन्ह ॥७०॥

थोडे जळ कुंभ शिरावरी । चालता हिंदोळाहिंदोळ करी । तैसे अघोन्यासि बोलता विचारी
 । कष्ट होईजेल ॥७१॥”

तिसऱ्या प्रसंगात प्रजेची उत्पत्ती कशी ते ज्ञानदृष्टीने सद्गुरूंकडून समजावून घेतांना, सद्गुरू सांगतात,

“जैसे शेती धान्य जसे पिकले । बीज म्हणोनिया मुडा घातले । मागुती पडले तेथे
विस्तारले । तदन्याय होता माझा ॥४१॥”

पाचव्या प्रसंगात ‘सद्गुरूस नेणता’ ज्ञान कसे लाभेल यांविषयी दृष्टांत देतांना महाराज म्हणतात,
“बक ढोक काग थिल्लरी अपार । मानस सरोवरी राजहंस चतुर । तैसे पवित्र थोडे बहु
गव्हार । कोंदले त्रिभुवनात ॥१३॥
काट्या बोरट्यांनी वन भरिले । लाविल्यावीण आपणच निघाले । तैसे जनाचे विजन
असे जाले । सद्गुरूस नेणता ॥१४॥
मेथी, कोथंबिर सायासे लाविली । तांदुळजा घोळ बिंदीस उगवली । तैशी दुर्जनी सृष्टि
असे भरली । गुणार्डत सायासे ॥१५॥
बारा वरुषे प्रसवे ते व्याधी । तिमांसा प्रसवे ते मांजरी सुकरी । तैसे घरोघर दुष्ट दुराचारी
। पापे आचरतील ॥१६॥
जैसा बारा वर्षा जन्मला व्याघ्र । तैसी साधुसज्जनांची तुटार । अभक्तास जन्म असंख्यात
विस्तार । विष्टेत जीव जैसे ॥१७॥”

सहाव्या प्रसंगात सद्गुरूची थोरवी सांगतांना महाराज वर्णन करतात,
“जैसे मेदिनीचे धैर्य थोर । उत्पत्ति प्रळय होय अनाचार । परी कोणा नेदीच प्रत्युत्तर
तदन्याये असे सद्गुरू ॥२०॥
जैसे बावनकसी सुवर्णालागी । तोडून मुसेस घालिजे आगी । परी ते न सांडीच धगी ।
स्वये तेजाकाराची ॥२१॥
निर्विकारपणे तो सद्गुरू । हृदयी निर्मळ दर्पणाकारू । अष्टहि अंगे जैसी साखरू ।
गोडत्वपणे ॥२२॥
असो अंधार अथवा उजेड । परी साखर खाता लागे गोड । पवित्र अशुच दृढ मूढ ।
सद्गुरू समान ॥२३॥
इक्षुदंडास भक्षिती राजकुमार । अथवा चोरून नेती तस्कर । काही न सांडी गोडीचा धीर
। तदन्याये सद्गुरू ॥२४॥
सोलिता गाळिता गळे पाणी । परी त्या गोडत्वाची तुटो नेदीच खाणी । ऐसा परउपकारी
इक्षुदंड जनी । तैसा सद्गुरू स्वामीं ॥२५॥
राब सरोनि रायपुरी साखर नाबद । तैसे सद्गुरू स्वामीची अनेग मात । करावयालागी
विश्वाचे स्वहित । अवतरणी अवतरणे ॥२६॥”

रूपकात जसे महाराज सांगरूपकाचे उपयोजन करतात, दृष्टांतात सांगदृष्टांत असा आगळा प्रकार
महाराज वापरतात.

उपमा सृष्टश्य दृष्टांत देऊन; प्रतिपाद्य विषय स्पष्ट करण्याची अनोखी खुबी संत शेख महंमद महाराजांजवळ आहे. पाखांड खंडन करतांना या कौशल्याचा सतत प्रत्यय बाराव्या प्रसंगात येत जातो. उदा.

“आणिक ऐका नवसाचे वेड । देवतेपुढे थांवरिती बगाड । जैसे श्वान फोडी कोरडे हाड । तदन्याये जन भजत असते ॥७६॥”

शेंदूर लावला की झाला देव असा भ्रम होण्याविषयी महाराज म्हणतात,

“जैसे बुजवणे देखोनी हरणे । मनुष्य आले म्हणवून पळती राने । तैसे हे जन झकले अज्ञानपणे । प्रतिमेस सेंदूर लागुनी ॥७७॥

जेव्हां शेंदूर होता वाण्याचे पोत्याभितरी । तेव्हा त्याचे सत्व काय नेले चोरी नेऊनि टाकिताच पाषाणाउरी । मूखाला संशय बाधी ॥७८॥”

ग्रहपीडेची भ्रामकता स्पष्ट करतांना महाराज दृष्टांत देतात,

“एक म्हणती आम्हांस ग्रह लागले । तरी ग्रह का रावणासी रुळले । का ते सामर्थ्याने सांडवले । रावणा न लगतीच ॥८६॥”

तेराव्या प्रसंगात तीर्थस्थानाने होणाऱ्या उद्धारातील भ्रामकता स्पष्ट करतांना महाराज दृष्टांत देतात,

“जळवास केल्या उद्धरण । तरी उदकात जळचरे गहन । ती का न होतीच पावन । नित्य आंघोळी करिता ॥३९॥”

योग्याने अविद्येचे निवारण कसे करावे हे सांगतांना महाराज म्हणतात,

“जैसे श्वान भुंकतसे परक्यास । तैसे योगियांनी भुंकावे अविद्येस । परब्रह्मी लावूनिया विश्वास । सर्व समतेसी ॥५८॥”

आत्म्याचे महात्म्य सामान्य लोक विसरतात. त्यांना भानावर आणण्यासाठी पंधराव्या प्रसंगात महाराज म्हणतात,

“परि आत्म्याचा आभार नाही जना । त्या सांगेन ऐका उदास खुणा । सावध व्हावे अनुसंधाना । शेख महंमद म्हणे ॥११२॥

जळात असता जळचर न मानिता जळाचा आभार । तळमळती बाहेर पडल्या उपर । तैसे जन अंतःकाळी ॥११३॥”

सोळाव्या प्रसंगात बधमुक्त अवस्था स्पष्ट करतांना महाराज दृष्टांत देतात,

“बद्धामाजि मुक्त संपूर्ण । सांगेन ऐका त्याचे लक्षण । अंतरी बोध वर अशूचपणे । जगी लक्षा नये ॥९॥

बालक नेले आळंगिल्याच्या घरा । परि ते नये विटाळाच्या विकारा । तदन्याये नित्य मुक्त खरा । शुच सोहं तत्त्वे ॥१०॥”

दृष्टांत मालिका सादर करणे अथवा केवळ दृष्टांत देणे हा महाराजांचा प्रवचनकार म्हणून स्वभाव आहे. प्रमाणाशिवाय बोलायचे नाही. प्रमाणे नित्य व्यवहारातीलच असावीत, हा त्यांचा कटाक्ष दिसतो. 'योगसंग्राम' प्रमाणेच अगदी स्फूटरचनांमध्येही अशा दृष्टांतांचा त्यांनी वापर केला आहे. हे सर्व दृष्टांत प्रतिपाद्य विषयाच्या जणू प्रतिमा असतात एवढ्या बारकाईने अवतरतात. उदा.

“सद्गुरू साचे पिरू । दोभाषांचा फेरू । नाहीं भिन्नाकारू । ज्ञानविवेकी ॥१॥

जैसे एका झाडा । पत्रे फांद्या निवाडा । तैसा भाषा पवाडा । गुरुपिरांचा ॥२॥”

‘द्वैताद्वैत विवेक’ सांगतांना महाराज म्हणतात,

“तैसा तो श्रीहरि । नेणती अविचारी । होती अधिकारी । अविद्येचे ॥१॥

शेण आणि घृत । धेनु प्रसवत । गोचिडाला प्राप्त । अशुद्ध होय ॥२॥

जीव शेणापोटी । उत्पन्न लक्ष कोटी । त्याची आवड मोठी । कागां शुका ॥३॥”

माया भ्रम स्पष्ट करतांना संत शेख महंमद महाराज म्हणतात,

“ताडावरील मोहोळ पाण्यामध्ये दिसे । तैसा ईश्वर भासे, जगदाकारी ॥१॥

पाण्यात बुड्या देतां, मोहळ न ये हातां । तैसा विश्वीं पाहता, हरि ना लाघे ॥२॥”

दुष्ट दुर्जन यांचा स्वभाव स्पष्ट करतांना महाराज दृष्टांत देतात,

“पर्जन्य पडला । नदी पूर आला । भुजंग वाहिला जळामध्ये ॥१॥

खळाकी पडला । बहु कष्टी जाळा । म्हणों जे लागला । काढा मज ॥२॥

राजहंस पक्षें चंचुसी धरिला । कृपेनें पोसीला भुजंगासी ॥३॥

सावध होऊनी । घातलें वेटाळें । भक्षिले तात्काळें राजहंसा ॥४॥

अपवित्र हंस । पवित्राने केला । वचन बोलिला । शेख महंमद ॥५॥”

कलियुगात परोपरीची पापे घडतात हे सांगतांना पापी घटनांची अनेक उदाहरणे दिली आहेत. उदा.

“मायलेकी सवती । विप्र पाट लाविते । ब्राह्मणी रमती । अनामिकांसी ॥३॥

ध्वाडी भोगी चुलता । कन्या भोगी पिता । मामा करी सत्ता । भाचीसी पाप ॥४॥”

कल्पनेने वासना, भूक भागत नाही हे सांगतांना महाराज सांगतात,

“मनाची भाकरी, मज द्या न्याहारी । मग द्यावी द्वापारी लक्षचौऱ्यांशीं ॥१॥

पाणी पाणी म्हणतां, जरी जाय तहान । तरी उद्धरिते जन, म्हणता हें ॥२॥

साकर साकर म्हणता होय तोंड गोड । उद्धरती मूढ म्हणतां राम ॥३॥”

संत शेख महंमद महाराजांच्या वाङ्मयात सर्वत्र असे दृष्टांत विखुरले आहेत. कीर्तनकार, प्रवचनकार, पुराणिक यांची पठडी पाहता; दृष्टांतांशिवाय प्रतिपाद्य विषय स्पष्ट करावयाचा नाही. हीच शिस्त महाराज पाळतांना दिसतात.

‘शिव खरेद्या’चा अनुवादस्वरूप पवनविजयसारखा ग्रंथ पाहता मात्र संत शेख महंमद तटस्थपणे

केवळ अनुवाद करतात. तेथे त्यांच्या शैलीउपायांची ही सवय अगदी फिरकत नाही; हे लक्षणीय आहे.

‘निष्कलंक प्रबोध’ या ग्रंथामध्ये मात्र संत शेख महंमद महाराजांच्या प्रतिमासृष्टीला पुन्हा बहर आला आहे. या ग्रंथातील प्रत्येक विषय मांडतांना विवेचनातील मार्मिकता दृष्टांत पर्वणीने होते. हे दृष्टांत दैनंदिन व्यवहारामधील वर्तनाच्या उदाहरणांसारखे असतात. नरदेह लाभला मोठ्या पुण्याईने मात्र त्याचा विनियोग वेडेपणाने करतो हे सांगतांना महाराज लिहितात,

“नरदेह लाधले, पुण्य संचित कोडी । तेथें अकल वेडी । पाप संचिते ॥२०॥
नाम ने घे आवडी, उष्टा धूर ओढी । हीन अकल वेडी, पवित्रे केली ॥२१॥
अचेत तुळसी बेल, तोडूनी आवडी । पुजिती परवडी । अचेत धोंडा ॥२२॥
आपली आपण शास्त, करविती पाखांडी । चुकले ते गांगडी, सर्वेश्वर ॥२३॥
खोडे बेड्या कुलपें, करिती महा पापें । वाचे न ये सोपें, अव्यक्तनाम ॥२४॥
वधून बोकड, बोंबलती बगाडी । पडती ते सोंडी, त्याच पंथे ॥२५॥
गोंधळेंसी डांका अवतरती झडतरें । पावती कडतरें, फळे तैसी ॥२६॥
मोगलाचा तोरा, ब्राह्मणे केलिया । नटोन अवगळ्या, मोगल दिसे ॥२७॥
ज्याला जे आवडे, त्याला तैसें घडे । पेरुनि आघाडे, तांदुळ मागे ॥२८॥
दुध पिती त्यासी, पेंड्याची न ये भुळी । तैसी रामबोली, भुलवी ना ॥२९॥
भुलले उन्मत, अविद्येच्या मदें । निवती निज बोधें, शेख महंमद ॥३०॥”

नरदेहाला प्राप्त होऊन अविद्येत अडकल्याने स्वतःची दैना करून घेतली याचे असे परोपरीने चित्र महाराज रेखाटतात. जन्म अविद्येत कसा वाया जात आहे याचा प्रबोध करतात. ‘निष्कलंक प्रबोध’ हा ग्रंथ मुळातच प्रबोधन करून मानवी जीवन निष्कलंक कसा करता येईल यासाठी आहे. म्हणूनच महाराजांनी अन्य दृष्टांत मालिकेऐवजी अंधवर्तन उदाहरणांची मालिकाच येथे दृष्टांतासारखी दिली. संपूर्ण ‘निष्कलंक प्रबोध’ याच प्रकाराने मांडला आहे.

साधूसंतांचे चिन्ह परमार्थ मार्गे वर्तन स्पष्ट करतांना अशीच दृष्टांत मालिका महाराज देतात,

“उपजी निपज, दृष्टांते सांगेन । साधूसंतांचे चिन्ह परमार्थ ॥२७१॥
निपजल्या रवि, प्रकाशे आगळा । तैशी साधुलीला, आत्मत्वेसीं ॥२७२॥
उपजल्या मृगा, निपजली कस्तुरी । तैसे जगामाझारीं, निपजती साधू ॥२७३॥
उपजला शूर, रणांत निपजे । विवेकें साधू वोजे, निपजती ॥२७४॥
उपजली उसीं, रायपुरी नाबद । निपजोन प्रबोध, साधुसंता ॥२७५॥
उपजल्या केतकी, निपजले केवडे । तैसें संत निवाडे, जगतामाजी ॥२७६॥
निपजल्या धेनु, उपजे धीर घृत । तैसा तत्त्ववृत्तांत, साधूचा जगी ॥२७७॥

उपजले हेमीं, निपजे भांगार । तैसा संत विचार, सद्गुरूसंगे ॥२७८॥

उपजल्या धान्या, निपजवी अन्न । तैसें आत्मज्ञान, गुरूप्रसादे ॥२७९॥

जवादी उपजली, निपजल्या मांजरा । तैसा निपज अंतरा, शेख महंमदा ॥२८०॥”

साधूसंत लक्षण जसे अवतीभोवतीच्या स्वाभाविक स्थितिगतीतून दृष्टांत देऊन, अवगत करविले. तसेच निंदक जनांचा स्वभाव पटवून दिला आहे. जसा विषय त्या प्रकारची उदाहरणे हे महाराजांचे वैशिष्ट्य पाहावयास मिळते. साधू वंदनीय तर निंदक निर्भत्सनीय, यांचा संदेश श्रोत्यांच्या मनापर्यंत चपखलतेने महाराज पोहोचवितात,

“उपजले तृण, निपजले शेण । तैसें निंदक जन, यमपुरी ॥२८१॥

उपजल्या निगुऱ्या, जन्मले गांडुळ । जिवित्व अमंगळ, चांडाळ चांडाळी ॥२८२॥

भूषण, गाजाच्या साजे गजा । गंधर्व मोडे माजा, ढाळें नये ॥२८३॥

तैसे संत भूषण, वेशधाऱ्या दूषण । होय अपमान, आदि अंती ॥२८४॥

हस्ती पाणी घ्याला, सिंतोडी अंगावरी । तैसी नाही सरी, कोल्हा खोंकडा ॥२८५॥

दावाया गजदंत, सन्मुख भिडती । चावाया असती मुखामाजी ॥२८६॥

तैसे प्रबोधी शब्द सन्मुख संतांचे । निःशब्द तत्त्व साचें, स्वानंद बोधें ॥२८७॥

तत्त्व बोधें घ्याला, कां नसावें निवांत । विवेकें चेंववित, हृदीं अव्यक्त ॥२८८॥

धाल्या ढेंकुर जैसें, देती जेवणार । तैसें ज्ञान उद्गार वदविती ॥२८९॥

सद्गुरू कृपा जाली, विज्ञान सखोली । परमार्थ चाली, शेख महंमदा ॥२९०॥”

संत शेख महंमद महाराज छोटी प्रकरणे किंवा ‘योगसंग्राम’ मधील प्रसंगच रूपक स्वरूपात लिहितात. हे रूपक प्रबोधक, सूचक असते. त्यात रंजकता आणि प्रतिपाद्य विषयाचे सखोल ज्ञान यांचा अनोखा संगम घडविलेला पाहावयास मिळतो. रूपक अलंकार आणि वृत्तीस्वरूप स्वरूपातील रूपक लेखन किंवा व्यक्तिमत्त्व अथवा अवस्था प्रसिद्ध करणारे वर्णन या प्रकारात आलेले असते. अलिकडे दृकश्राव्य साधनांमध्ये जशी रूपके मांडली जातात, तशाच स्वरूपात येथे रूपके अनुभवता येतात. लहानसे प्रकरण असलेले ‘गायका’ हे लेखन योगमार्गीय भक्तांची त्यांच्या इंद्रियादींच्या वृत्तिप्रवृत्तींमुळे कशी त्रेधा उडते याचे सुंदर रूपक आहे. यातून पराज्ञानाचे उत्कृष्ट निवेदन साधले आहे. त्यातील अंशावरूनही रूपकाचे सौंदर्य व मांडणीची धाटणी लक्षात येईल.

“हरि गाई तुझ्या बारगळा । मज नाटोपती गोपाळा । जरी तूं सांभाळिसी वेळोंवेळां । तरीच वळीन गा बापा ॥१॥

सप्त रंग औट हात कांबळा । तो मज पांघरविला रे गोपाळा । आत्मज्ञान काठी दिधली राउळा । हाती माझे ॥२॥

थोडी आयुष्याची दोरी । निर्गुणा बांधली रे जन्मपदरीं । गाई घालोनि माझिये भारीं ।

धनीपर्णे मिरविसी ॥३॥

अनुहातें वाजतसे वेणुनाद । तेणें गाई करितसे सावध । सेवावया सत्रावीचें दुध । गोविंदे
मज कपिला दिधली ॥४॥

अव्यक्त कृपेचा कनवळा । स्वारीस बैल दिधला मन पोंवळा । तो वैराग्य वळत्या
वेळोवेळां । चित्त सावधपर्णे ॥५॥”

येथे गात्र रूपी गायी आणि मन हा गायका असे रूपक करून वासना देहाचा चंचलपणा आवरणे
किती कठीण आहे ते परमेश्वर कृपेशिवाय शक्य नाही. परमेश्वरकृपा योगसाधनेशिवाय शक्य नाही
आणि ही योगसाधना ही स्वारीस दिलेल्या मनरूपी बैलाच्या आधीन आहे. संत शेख महंमद महाराज
मनाला बैल, घोडा असे वाहन मानतात आणि आत्माराम हा स्वार असल्याचे रूपक करतात हे
लक्षात घेतले पाहिजे. ‘योगसंग्राम’मध्येही त्यांनी अशीच मांडणी केली आहे. ‘अहंकार आणि
अज्ञान’ यांच्या स्थितीवरील गायकातील रूपकात्मकता लक्षणीय आहे.

महाराज लिहितात,

“अहंकार उन्मत्त अज्ञान । हे दोन्ही पोळ महा दारुण । घेऊन पळती गाये लागून । सत्वर
मोहोपर्णे ॥३७॥

गाय सांभाळु जाय सामोरा । तों अहंकार पाठी लागे होवोन खरा । मग मी पळतांचि
दातारा । तुझा धांवा पुकारी ॥३८॥

अहंकार पोळ बहुत बावरा । त्यानें शिंगारले त्या दशशीरा । तैसाच मज मारिल पै दातारा
। मग हांसे होईल तुझे ॥३९॥

पोळ दंभ असे बहु चुकुर । त्याने थडकिलें असंख्य अवतार । ते तूं वळविसी कवण्या
विचारें । कैसा निष्ठूर जालासी ॥४०॥

काढीरे आपल्या पोळाचे अंड । मजसी बोवों नको बहु उदंड । नाही तरी तुजसि दाखविता
तोंड । पळोन जाईन निज घरा ॥४१॥

हरि तुझ्याच रे मन बळें । मज नानापरी रे छळिलें । परि पाहिजे म्यां काय केलें । सांग वेगीं
मजला ॥४२॥”

संत ज्ञानेश्वर माऊली ज्या रसवृत्तीने अध्यात्मज्ञान रंजकतेने श्रोत्यांपर्यंत पोचवितात त्याच खेळकरपणाने
संत शेख महंमद महाराज रूपकांचे उपयोजन करून योगमार्गासारखा गंभीर विषय श्रोत्यांपर्यंत
पोचवितात.

‘मदालसा’ हा भागवतांतील कथेचा अनुवाद आहे. पवनविजय हा ‘शिवस्वरोदय’चा अनुवाद
करतांना जे गांभीर्य महाराजांनी ठेवले आहे तेवढाच खेळकरपणा ‘मदालसा’मध्ये भागवतातील
अनुवाद करतांना राखतात हे त्यांच्या प्रज्ञेचे मोठेपण डोळ्यात भरण्यासारखे आहे. वास्तविक

‘मदालसा’ हे उपदेश, शिक्षण, ज्ञानदान देण्याचे प्रक्रियास्थळ. थोडक्यात शाळा. हा अनुवाद या रूपकात्मकतेने साधला आहे. म्हणूनच सुरुवातीलाच महाराज स्पष्ट करतात,

“विवेक वैराग्य बोध, चर्चितसें शेख महंमद । उपदेश हा मदालसेचा स्वहिताचा आनंद
। पुत्रालागी सांगे भावें, प्रेमे होई सावध । घडि जाते महामोलाची, तोडी माया प्रपंच बोध
॥धृ॥”

मदालसेतील ज्ञान घेण्यासाठी श्रोत्यांना सावध करून पद प्रकारातील पंधरा अंतःस्थात हा प्रबोध अनुवाद मांडला आहे. संत शेख महंमद महाराजांच्या शैलीचे हे आगळेपण खरोखरच लक्षणीय आहे. या तऱ्हेने अनुवादाची धाटणी अपवादानेच आली असेल. एखादे छोटे परंतु ज्ञानमार्गात अत्यंत उपयुक्त प्रकरण सहज कीर्तनातून श्रोत्यांपर्यंत पोचविण्यासाठी महाराजांनी जे शैलीउपाय वापरले त्यातून प्रयोगसिद्धतेने अध्यात्मविद्या सर्वसामान्यांपर्यंत पोचविण्याचे त्यांचे कौशल्य आणि अंतरीची तळमळ दोन्ही स्पष्ट होते.

संत शेख महंमद महाराजांच्या ‘प्रतिमा सृष्टी’विषयी लिहितांना डॉ. भीमा मोदळे यांनी अभिप्राय व्यक्त केला आहे. ते त्यांच्या टंकलिखित प्रबंधात म्हणतात, “शेख महंमदांचा योगसंग्राम म्हणजे परासाधनमार्गावर एक सुंदर रूपक आहे. शेख महंमदांची सर्वच रूपके अगदी सुलभ, रोजच्या व्यवहारातील शब्दात वर्णन केली गेलेली आहेत, असा अभिप्राय वा. सी. बेंद्रे यांनी नोंदविला आहे. शेख महंमदांचा स्वभावच मुळी रूपकात्मक बोलण्याचा असावा असे त्यांच्या रचना वाचतांना सहज लक्षात येते. अगदी एका-एका ओवीतही सहजगत्या ते रूपक अलंकार वापरून लिहून जातात. उदा.- ‘ओविली विवेकी रत्नांची माळ’ किंवा ‘मज लावावे कृपेचिया स्तना । मग तो द्रवे पै पान्हा परा वाचेचा’. शेख महंमदांना रूपकात बोलण्याचा हव्यास आहे” असा अभिप्राय व्यक्त करून त्यांनी काही मोजकी उदाहरणे दिली आहेत-

“अहंकार टोणगा अक्कल सुरी । विवेक कापून भक्षण करी । उन्मनी मशीदित निमाज गुजरी । तो बोलिजे मुलाणा ॥” यो. ५-८२.

“ॐ नमो विवेक दौत मैस लेखणी । तुमच्याने लिहीली अक्षरे वाणी । त्रिवेणी दौतीत सत्रावीचे पाणी । घातले मूळ बंधे ॥” यो. ५-१

“आत्मज्ञान खुंटा सद्भाव दावे । भक्ती प्रेम ईश्वरासी लावावे । वोढूनि चित्तासी बांधावे । विश्वास धरूनिया ॥” यो. ८-५२,

“राग अहंकार कटकारी धार । असे पंडिताच्या हृदयाभितर । कांदा चिरून उन्मत्त आचार । कंटक पाहारा म्हणती ॥” यो. १३-१२

अशी उदाहरणे देऊन; वा. सी. बेंद्रे यांनी कविता संग्रहात संपादित केलेली रूपके व ही शैलीउपाय म्हणून आलेली रूपके यांतील भेदही डॉ. मोदळे यांनी स्पष्ट केला आहे. या रूपक शैलीचा परामर्श

आपण येथवर घेतला आहेच. येथे हे नमूद केले पाहिजे की, वा. सी. बेंद्रे, डॉ. रा. चिं. ढेरे यांनी म्हटल्याप्रमाणे 'योगसंग्राम' हा संपूर्ण ग्रंथ म्हणजेच एक पारमार्थिक रूपक आहे. विशेषतः प्रसंग सतरावा म्हणजे योगदुर्ग जिंकण्याच्या प्रसंग स्वरूपातील सांग रूपक असून संत ज्ञानेश्वरांच्या दुर्ग कल्पनेशी त्याचे साम्य जाणवते. 'सार्थ योगसंग्रामा'त मी या रूपकाचा भावानुवाद दिला आहेच. सतराव्या अध्यायाचा परिचय करून देतांना आम्ही लिहिले आहे, 'सतरावा अध्याय हा योगसंग्राम ग्रंथातील खऱ्या अर्थाने संग्राम योगाचे वर्णन करणारा आहे. आसने, आधारचक्रे, नाडीविज्ञान, प्राणायाम यांसह समाधीपर्यंत येतांना; प्रत्यक्ष अद्वैत अनुभूतीपर्यंत पोहचतांना; आत्मा, मन, लिंगदेह, त्यातील विविध त्रिकुटे, गुणात्मकता, भावना, वासना, कल्पना, इच्छा, रिद्धीसिद्धी आदि गोष्टी लिंगदेहाच्या मायापाशात वासनादेहत्वामुळे आत्मा व मन यांना सर्वांशी कोणत्या प्रकारे युद्ध करावे लागते, त्यांच्यावर विजय मिळवून; मन आणि आत्मा यांचे, अद्वैत घडण्यासाठी मनावर स्वार होऊन आत्म्याला परमात्मतत्त्वाचा वेध घ्यावा लागतो याचे वर्णन आहे. शेख महंमद महाराजांना गुरुस्थानी मानून ज्यांना राजयोगाची साधना करावयाची असेल त्यांना हा प्रसंग अभ्यासावा लागेल. या ज्ञानाची शिदोरी आपणास सद्गुरूंकडून मिळावी आणि मराठी बोलित ती अतिशय, सामान्यातीसामान्यांना गम्य होईल अशा पद्धतीने सांगण्यासाठी 'संग्राम' प्रसंगाचे सांगरूपक योजून आत्मा हा योद्धा मन हा तेजिया (घोडा) शरीर हे क्षेत्र, त्यावरील देहीक भावना, वासना इ. गुण इ., सर्व सैन्यदल अशी रूपक कल्पना करून शेख महंमद महाराजांनी हा २४० ओव्यांचा दीर्घ प्रसंग लिहिला आहे.' त्या प्रसंगातील अखेरचा अंश असा-

“आइका शंका लज्जा साजणी । ह्या तंव अहंकाराच्या बहिणी । रोदना करिती धाय मोकलोनी । त्या रणामध्ये ॥२१५॥

आशा मनसा म्हणे रे देवा । अहंकाराने आम्हांस चाळविले तेव्हा । आता कवण आमच्या गावा । झाकितील पै ॥२१६॥

परोपरी गहिवरे ते आशा । धाय मोकलोन रडे मनसा । वांचल्या भोगिजे अवदशा । बाईजी सती निघावे ॥२१७॥

ऐसी बोलली ते मनसा । आशा म्हणे कल्पनेते पुसा । कल्पना म्हणे विश्वासा । तुम्ही मिळावे ॥२१८॥

कल्पना म्हणे तृष्णे । आम्हांस मोकळिले अहंकाराने । त्या मागे धिग् धिग् जिणे । विधवेपणे लोक पाचारिती ॥२१९॥

कल्पना बोले उत्तर । मजसी असता अहंकार । म्या बहुतांचे केले परद्वार । कोणा ठाऊके नव्हता ॥२२०॥

कल्पना आशा मनसा म्हणती । परद्वारे केली असंख्याती । सति निघावे जगप्रचिती । परी

ईश्वर कबूल न करी ॥२२१॥

हळहळ विषय नसता तृप्ति । सति निघावे भूषण कीर्ति । मागुते वेश्याच जन शीघ्रगति ।
हे निबंध साधु बोलती परियेसा ॥२२२॥

सत्ता संताप बोलती वचनी । संताप म्हणे असाल माझ्या बहिणी । तरी सति निघाल वाणे
देऊनी । अहेवपणाची ॥२२३॥

सत्ता बोले कल्पनेशी । तू सति निघोन कुळ राखशी । शीघ्र जाऊन आत्म्यापाशी । शिर
मागे अहंकाराचे ॥२२४॥

कल्पना म्हणे जी आत्मनाथा । मज बैसवा मोक्षार्था । जेणे चुके देह विषय व्यथा ।
धर्मनीतिपणे ॥२२५॥

आत्मा म्हणे तुम्ही चौघेजणी । शिर घ्यावे उमगुनी । उडी घालावी वैराग्य दहनी । पुष्पकळी
करूनिया ॥२२६॥

त्यांनी उमगुन घेतले शिर । मिरवून लक्ष चौऱ्यांशी बाजार । धर्मशिलेवरी उभ्या होऊन
उदार । वैराग्य दहनी उडी घातली ॥२२७॥

निंदा आणि कुचेष्टा । ह्या सरदारांच्या बरवंटा । आकांत करतील मोठा आपुले ठायी
॥२२८॥

मान अपमान कारकून थोर । करीत होते बाष्कळ कारभार । त्यास आत्म्याने केला मार ।
परी काही न सांगतीच ॥२२९॥

अहंता ममता दोघी वेश्या । ह्या कटकामध्ये होत्या कैशा । गर्व कोतवास सरसा । भविष्य
कराग्री दीधले ॥२३०॥

तूपण मीपण दोन्ही कामिनी । ह्या तंव अहंकारास पाजिती पाणी । त्या खुंदळिल्या पाय
देऊनी । मन वारुवाने ॥२३१॥

चिता श्लाघ्यता पेठारिणी । महा बरवटा मुळाहूनी । मन दंता खोटे धरूनिया वदनी ।
भूमीवरी आपटल्या ॥२३२॥

ऐसे क्षेत्र केले शरीरास । आत्म्या राउता आले यश । आता गड घ्यावयाचा सायास ।
आरंभिला ॥२३३॥

दीर्घ गड ब्रह्मांड शिखर । लाग नाही नेत्र फिरती गरगर । कडे कपारे चौफेर दिसे भयासुर
। मन तेजी मागे सरे ॥२३४॥ आत्मा म्हणे हा तेजी धोपला । संग्राम करिता दमगीर
झाला । उतरून पाहिजे असुदा केला । विशुद्ध कंठकमळी ॥२३५॥

आत्मा उजू आला मुरडोनी । तेजी बांधिला अधिष्ठानी । बोधगुळाची चाचणी । चारून
सावरीत केला ॥२३६॥

बत्तीस पळे एकवीस दिवस । ठाणबंदी बांधिले तेजियास । सुख वाटले राउता तेजियास
। कंटाळा सांडियेला ॥२३७॥

निम तंग करून जिन ओढियेला । मागुता आत्मा तेजिया स्वार झाला । उर्ध्वगड न्याहाळू
लागला । विहंगम तेजी थरके ॥२३८॥”

असे रूपक मांडतांना महाराज कथात्मकता आणि संवादात्मकता यांचा वापर करून योगसाधना साधकाचे रंजनपूर्वक वर्णन करून ध्यान वेधून घेतात. योगमार्ग अतिअवघड असा संग्राम आहे. तो मोठ्या निष्ठेने आणि निश्चयाने, अहंकार वर्ज्य करून लढावयाचा असतो हे सांगतांना वासनादेह आणि मनःशक्ती यांच्या वृत्तीप्रवृत्तींशी कसे झगडावे लागते हेही या प्रसंगवर्णनात कथात्मक पद्धतीने आणि संवादात्मक शैलीने सांगतात. हे महाराजांच्या शैलीचे वेगळेपण मनात ठसणारे आहे. महाराज वर्णने, निवेदने, संवाद लेखन करतांना वाक्प्रचार, म्हणी, दैवतकथा, पुराणकथा यांचाही विपुल प्रमाणात वापर करतात. या साधनांनी संत शेख महंमद महाराज आपल्या लेखनाला जिवंतपणा आणतात. श्रोतृसापेक्षता लक्षात घेऊन; त्यांच्या स्वाभाविक कीर्तनकाराच्या आविष्काराला लोकसंवादाचे परिमाण लाभलेले असते. राम, मेघःशाम, ब्रह्म, कल्पतरू, कोटीमंचक, किंकर, सरस्वती, सद्गुरू, योगेश्वर, साधकेश्वर, ब्रह्मराक्षस, दशावतार, ऋषी अशी उल्लेखांसह अनेकानेक वेद, उपनिषदे, रामायण, महाभारत, पुराणे आणि पुराणोत्तर दैवतकथा, पुराणकथा, ऋषीकथा, संतकथा यांचे संदर्भ त्यांच्या लेखनात आले आहेत. वा. सी. बेंद्रे यांनी महाराजांनी दिलेली संतनामावली ‘कविता संग्रह’ ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत नोंदविली आहे. तीत वेदकाळापासून संत शेख महंमद यांच्या काळापर्यंतच्या विभूतिमत्त्वांचा उल्लेख आला आहे. अर्थातच एवढ्या दैवतकथा संदर्भांसह महाराज प्रकटतात हे अधोरेखित होते. ही नामावली ‘आरती’ स्वरूपात आली आहे. त्याची सुरुवात मुस्लिम परंपरेपासून झाली आहे.

“जये जये आरती पीरा पैगंबरा । गौसैं कुतुब वलया रुसी आठ्यांसी सहस्रां ॥४॥

सद्गुरू वसिष्ठ, दुर्वास, वाल्मिक, व्यास । अठरा पर्वे चर्ची भारत उपदेस ॥ रामायण
गीता भागवत, शास्त्रें कवि रास । उपनिषदें ज्ञानी प्रेम, बोध तत्त्वे साधूस ॥१॥”

जवळपास तेवीस कडव्यांची ही आरती सद्गुरू नामोल्लेखाने म्हणजे दत्तदिगंबर (चंद्रभट बोधले अथवा चांद बोधले यांच्या संन्यासोत्तर नामाने) नामाने संपते.

“दत्त दिगंबर योगी, मीन विहंगम पिपिलिका । विज्ञान विवेक, सोहं आलोपिका । शेख
महंमदी आरती प्रेमबोध धृती, भक्तीची कळिका ॥२३॥”

ह्या सर्व दैवत तथा पुराणकथांचे संदर्भ महाराजांच्या वाङ्मयात सर्वत्र विखुरले आहेत.

वाक्प्रचारांची भरमार त्यांच्या अभंगात सर्वत्र आढळते. उदाहरण म्हणून योगसंग्रामचा पहिलाच प्रसंग घेतला तरी त्यात टकमक विचार (ओ.३), पान्हा द्रवणे (८), लडिवाळ म्हणविणे (११),

पाठपोट नसणे (२८), मानापानावेगळे (२८), प्रतिपाळ करणे (२३), ओज राखणे (३३), अंकुर फुटणे (४०), त्रिभून ठेंगणे होणे (६३), कळ करणे (६७) अशी ओवी ओवीतून उदाहरणे वा. सी. बेंद्रे संपादित 'कविता संग्रह'मधील आचारबोधमधील पद क्र. १६५ पाहिले तर एकाच पदात, विषयाच्या संगती जळे अधोगती, दरडीचे झाड, सुकरका गोहाड, कोरडे हाड फोडणे, लाळ सुटणे, भूमीभार, फटमर, पढत मूर्ख, शेणाची बाहुली असे वाक्प्रचार आलेले दिसतात. नेमका अर्थ संवादित करतांना महाराज सहज असे वाक्प्रचार वापरतात.

म्हणींचा वापरही असाच सर्वत्र झालेला पाहावयास मिळतो. काळसंवचोर, कठीण यम दारुण, रातले भगसुखा ते पावले दुःखा, पतंग उडे नेलामध्ये पडे, व्हिज सरलिया विझून जाय दिवा, दास उन्मताचे होती, जाच यमाचे सोसती, स्त्री ज्याची पापी, त्याला यम दापी, भांड गुरगुरे बुन्हांड, विषयाचे तुरी, विवेकाचे जीणे, मोहळमाशांची गोंगाणी आत पाहातां मध जनी, म्हैस फोडुनि खुंटा गेला । मीन मार्गे धन्या सापडला अशा अनेकानेक म्हणी स्फूट अभंगात विखुरलेल्या पाहावयास मिळतात. म्हणीमुळे एकप्रकारे ताललय तर सांभाळणे होतेच, परंतु अर्थप्रतितीला ठसकेबाज ठाशीवपणा येतो. 'योगसंग्राम'मध्येही अशीच म्हणींची रेलचेल आहे. उदा. 'केळी जवळी लावल्या बोरी, वारियाने हालविला सर्वांग चोरी', 'जे जे वासना धरून निमाले, ते पुन्हा तैसेच पावले', 'आष्टांगी क्रिया नष्ट केली, जेथे जाय तेथे चांडाळ अपेशी', 'शरीर औट हात देव्हारा, तेथे देवता पातल्या अविचारा', 'आळशी निष्ठूर चालता ठाके, ज्ञान बोलता अभिमाने तरके', 'त्र्याहत्तर खोडीचा असे गुहिरा', 'दीप आपण जळे आणिका प्रकाशु' अशा कितीतरी व्यावहारिक आणि अध्यात्म मार्गातील म्हणी संत शेख महंमद महाराजांच्या वाङ्मयात गर्दीने येतात.

योगशास्त्रातल्या अर्थात पराविद्येतल्या पारिभाषिक शब्दांना आपल्या, ओवी-अभंग छंदांमध्ये बेमालूम बसवून मांडणी करणे या बाबतीतही महाराज माऊली ज्ञानेश्वरांप्रमाणे प्रकटतांना दिसतात. परावाचा, सोऽहम, ब्रह्मानंद, सगुण, नाभीकार, चहुशक्ती, अविद्या, चैतन्या, महदा, चारीमुक्ती, द्वैत, अद्वैत, निज असे शब्द ते सहज कोठेही वापरतात. 'योगसंग्राम' हा ग्रंथ योगज्ञान प्रसृतिकरणासाठी आहे तसाच 'पवनविजय' हा योगशास्त्रावरीलच ग्रंथ आहे. त्यात पारिभाषिक संज्ञा वापरूनच विवेचन केले पाहिजे हे खरे; तथापि स्फूट अभंगातही पराविद्येसंदर्भाने बोलतांना सहजच पारिभाषिक शब्दांचा वापर महाराज करतात. 'द्वैताद्वैत' सांगतांना महाराज म्हणतात,

“निर्गुण मणोंनये, आकार निराकार । टीका ऐका चतुर दृष्टांतेसी ॥१॥”

'पंचतत्त्वे' निरूपण करतांना ते म्हणतात,

“पृथ्वी आप टीका, विवेकें चर्चिली । पुन्हा ऐका खोली, तेजवायुनभाची ॥१॥

तेज तत्त्व खरे, सर्वांठायी प्रभा । अनिवार शोभा, सदोदित ॥२॥

तेज घट मठिका दश दिशा पूर्ण । कोंदळे चिद्धन, तत्त्व तेजें ॥३॥”

सद्गुरू महिमा गातांना महाराज म्हणतात,

“चित् शब्द हृदयीं । जतन तत्त्वबोधी । तें पुजावे आधीं । वितर्क साधु ॥१॥
क्षमा दया शांति । ज्ञान भाव भक्ति । विज्ञान तत्त्व वृत्ती । संत खरे ॥२॥
परमार्थ योगी । अनुभवे सौभागी । वंदी अनुरागी । शेख महंमद ॥३॥”

‘निष्कलंक प्रबोध’ सांगतांना ग्रंथाची सुरुवातच ते अध्यात्म अनुभूती विषयाने करतात,

“पाणी प्यालाविण, नव जाय तान । तैसे नव्हे ज्ञान, प्रचेविण ॥१॥”

स्नान प्रकार व पंचीकरण बोध करतांना महाराज म्हणतात,

“प्रकार स्नानाचा, आणि पंचविसाचा । निर्मळ सांगे रुचा, साधु गुह्य ॥ दृष्टि ठेवुनि
तीर्थें, मूळबंद मनीं । परमार्थ परतोनी, अनुभवेल ॥१४२॥”

संत शेख महंमद महाराजांना पराविद्येचे ज्ञान आत्मोद्धाराबरोबरच लोकोद्धारासाठी प्रसृत करावयाचे आहे. म्हणूनच भ्रमंती, चर्चा, प्रवचन, कीर्तन, भजन आणि ग्रंथमंडन असे लोकसंवादांचे सर्व मार्ग अनुसरतात. महाराजांचा हा संवाद दोन स्तरावर घडतो. सद्गुरू आणि शिष्य यांतील संवाद आणि थेट श्रोत्यांशी संवाद ह्या दोन्ही स्तरांवरील संवाद पुन्हा दोन स्तरावर असतो. तो आत्मचिंतनाच्या स्तरावर ‘आपुलाचि वाद आपणाशी’ या स्वरूपात घडतो आणि प्रवचनकार, कीर्तनकार आणि ग्रंथकाराचा श्रोत्यांशी संवाद असतो. संत शेख महंमद महाराजांच्या वाङ्मयाविष्कार शैलीचे ते व्यवच्छेदक लक्षण आहे.

महाराजांचे स्फूट अभंगादी प्रकार वा. सी. बेंद्रे यांनी ‘कविता संग्रह’ म्हणून प्रसिद्ध केले आहेत. त्यातील स्फूट अभंग असोत, गीतप्रकार असोत किंवा ग्रंथमांडणी असो महाराज संवादशैलीत मांडणी करतात.

‘पवनविजय’ हा अनुवाद असला तरी मंगलाचरण संपताच संवाद सुरू होतो,

“अक्षर कोणते संचलें । क्षर कैसे क्षरले । या निधरिं होय भलें । सांगाजी सद्गुरू राया
॥६॥”

महाराज सद्गुरूने कार्तिकास केलेला उपदेश कथन करून सांगतात. ते श्रोत्यांशी संवाद करतात,

“पहिले खंडी क्षराक्षर । दुसरे खंडी इडा पिंगळा यांच्या तत्त्वांचे प्रकार । काळज्ञान
निराकार । सांगितला सद्गुरू रायें ॥८९॥

आतां जो शिवशक्तीचा खेळु । आणीक समाधीचा मेळु । निराकाराचा आकारू ।
महंमदी सद्गुरू सांगिजेल ॥९०॥”

प्रत्येक विषय मांडताना, ‘आता तत्त्व सांगो’, ‘आतां नाडी ज्ञान सांगी’ या तऱ्हेने संवाद साधतात.

महाराज आपल्या वाचक आणि श्रोत्यांना ‘सद्गुरू महिमा’, ‘भक्ताभक्त’, ‘योग्यांची लक्षणे’, ‘भावभक्ती’, ‘नाममहिमा’, ‘द्वैताद्वैत’ आदि विषय समजावून सांगतात. हा एकप्रकारे संवादच असतो.

कुटे सांगतांना तर 'आमचा आचार ऐका' असे आवाहन महाराज श्रोत्यांना करतात. मनाशी संवाद करतांना महाराज म्हणतात, 'मना वंदी सद्गुरूचरणा'. उपदेश करतांना श्रोत्यांना महाराज म्हणतात, 'नरदेह लाधल्या स्वहित करा', 'वाचा शिश्र योनी, आवरा नरनारी ।', 'देह गेला जातो सांडूनी । याची करा बुझावणी ।', 'ऐका श्रोते राजभाषिक प्रविष्ट शेख महंमदी विवेक ।', 'संचित आचरे जना', 'श्रोतेराज ऐका', 'सांगतो गुज टीका । विवेक ऐका परमार्थाचा ॥', 'नको सांडू घर नको सांडू दार', 'भावेचिस्मरा तुम्ही एक सर्वेश्वरा ।'.

योगसंग्रामात संवादांच्या सर्व परी अनुभवता येतात. प्रथम प्रसंगात महाराज सद्गुरूंना म्हणतात,
 "मानापमानावेगळे केले । शिष्यत्व लोपवून गुरुत्व दिधले । परी म्यां पाहिजे जतन केले । कृपेने तुमचे ॥२८॥

मग सद्गुरू म्हणे शेख महंमद । तुवां माता पिता वंदिजे शुद्ध । हा एके पां माझा शब्द । सगुण सुता ॥३२॥"

महाराज सद्गुरूंना म्हणतात,

"या लागी स्वये शरण आलो तुम्हांस । बोले शेख महंमद उदास । कृपा करूनिया सेवकास । ग्रंथासि आज्ञा द्यावी ॥५४॥"

प्रसंगाच्या अखेरीस महाराज श्रोत्यांना म्हणतात,

"सत्वर प्रसंग पहिला संपला । पुन्हा भावे दुसरा आरंभिला । सावध व्हावे अनुभवाला । शेख महंमद म्हणे ॥१००॥",

दुसरा प्रसंग गुरू-शिष्य संवादाने सुरू होतो. महाराज सद्गुरूंना विचारतात,

"पंचमहाभूतांची लक्षणे । कवण कवणापासून निर्माण । कैसे जोडले पंचवीस गुण । स्थुळकारी मज ॥४॥

हे सांगावेजी सद्गुरूबाबा । तत्वी कैसा शक्तीचा मेळावा । भंगल्या कोणतीचा कोण बोलावा । होय स्वामिया ॥५॥'

संत शेख महंमद महाराजांना पंचीकरण साधक श्रोत्यांना समजावून सांगायचे असते, त्यासाठी ते सद्गुरूंना प्रश्न विचारून उत्सुकता वाढवितात. मग सद्गुरू विवरण करू लागतात,

"अहिक्य इच्छा धरूनि ईश्वर । नृपासनी होता उदार धीरे । घाम आला थेंबाकारे एकसरे । त्या नाव जहोर ठेविले ॥६॥"

यांपासून पंचीकरण समजावून सांगतात. हे करतांना सद्गुरूही आपण कोणता विषय सांगतो आहोत त्याचा उल्लेख करित एक-एक विषय सांगतात. उदा.

"सांगतो निद्राशक्तीचे घर त्रिकुटातळीच असे विवर । तेथून तुटती किन्नर । मदन चैतन्याचे ॥९४॥"

याप्रमाणे. तिसऱ्या प्रसंगात तर महाराज सद्गुरूंना

“विनंती करितो ते तुम्ही आयका । वेळोवेळी पुसता वाटेल शंका । न पुसता सांगावे
॥७॥’

असे लडिवाळपणे सांगतात. चवथ्या प्रसंगात ग्रंथप्रवचनानंतर महाराज श्रोत्यांशी संवाद करतात,

“प्रसंग पहिल्यापासुनी दुसरा । तो पूर्ण झालियावरी आरंभिला तिसरा । तिसऱ्याउपरी
चौथा बरा । पुन्हा पाचवा परियेसा ॥१०१॥

जाली चहू प्रसंगांची पूर्णता । विनवूनि बोले शेख महंमद वक्ता । भावे ऐकिल्या उद्धरेल
श्रोता । निमिष न लागता ॥१०२॥

चढता प्रसंग पाचवा तयात । सांगेन श्रोत्या आत्महित । स्वहित करूनी वदलासे वक्ता ।
शेख महंमद दीन ॥१०३॥”

महाराज पाचव्या प्रसंगात आत्महित सांगेन असे प्रलोभन पुढे ठेवून श्रोत्यांना श्रवणोत्सुक करतात
आणि पुन्हा श्रोत्यांशी संवाद साधतात,

“संपल्या प्रसंगाचा चतुष्ट । अनुसंधान धरिले चोखट । श्रोत्याने पातावे निकट निकट ।
उदारचित्ते विवेके ॥३॥”

त्यावर दृष्टांत देऊन प्रोत्साहित करतात,

“जो काही पोहो नेणे अद्याप वर । कासेस लागे होऊनिया उदार । तर तो पैलथडी पावेल
साचार एकविधपणे ॥४॥”

महाराज सद्गुरूंचे महत्त्व स्पष्ट करून म्हणतात,

“आता स्वये शेख महंमद बोले श्रोता । अहो जी नित्य मुक्त सद्गुरू ताता । तुम्ही
सच्छिष्या निवडिले तत्वतां तैसे लक्षा न येत ॥१०॥”

सहाव्या प्रसंगाच्या समाप्तीसमयी स्वतःच प्रवचनांवर अभिप्राय व्यक्त करून श्रोत्यांशी विश्वासपूर्वक
जवळीक साधून त्यांना प्रोत्साहित करतात

“प्रसंग संपला साहवा संगीतपणे । सांगितली सद्गुरू शब्दांची विंदाने । वक्ते श्रोते
आनंदती समाधान । शेख महंमद वचना ॥१२१॥”

मनुष्यजन्म कसा प्राप्त झाला यांविषयी स्वतःचे उदाहरण देऊन सतराव्या प्रसंगात, श्रोत्यांशी संवाद
करतात,

“ईश्वर स्तुतिपासुनी अनुसंधान । सांगतो परमार्थविवेक सगुण । निर्गुण सत्याचे लक्षण
वोळखावे श्रोती ॥२१॥”

श्रोत्यांचा विवेक जागृत झाल्याशिवाय परमार्थातली मात श्रोत्यांना कळणार नाही यासाठी ते श्रोत्यांना
प्रोत्साहित करतात. विवेकपूर्वक प्रवचन सहभाग घडला तर आत्मज्ञानानुभव कसा येतो याविषयी

महाराज अनुभूतिसंवाद साधतात. येथेही संत ज्ञानेश्वर माऊलींच्या श्रोतृसंवादाची आठवण येते.

“सद्गुरूकृपा झालिया अगाध । हारपती द्वैताद्वैताचे भेद । जैसा लोण्याचा झाला असे छेद । अग्निमुखे विरोनिया ॥२९॥

शब्द बोलणे तितुका वेदांत । अनुभव चर्चा तो सिद्धान्त । या दोही विरहित बोधांत । स्वये साधू असतील ॥३०॥

भला भेटीस येतो ते ऐकणे । ते जाणे असे वेदांत बोलणे । भेटला तो अनुभव जाणणे । वस्ती श्रोती वोळखावे ॥३१॥

दीक्षा देखोनि अहिक्यता झाली । सर्व मन बुद्धि समाधान पावली । स्वये तैसी असे साधुची खोली । ईश्वर होऊनिया ॥३२॥

पवित्र ऐकिल्या श्रवणी । ते लटिके मानिले होते डोळ्यांनी । जेव्हा तो भेटला असे येउनी । डोळे खरे मानिती ॥३३॥

भेटीस आल्याचे गुण अवगुण । नेणती काही नेत्र श्रवण । आत्मज्ञान वोळखोनिया लक्षण । चित्त समाधान पावले ॥३४॥

तैसा वेदभेदाचा अभावो । शब्द बोलता न फिटे संदेह । साधूने केलासे निजवावो । स्वये ईश्वररूप होऊनिया ॥३५॥

सांगितली वेदभेदाची कुसरी । सांगेन दृष्टी पडेल ते हेरी । श्रोती सावध परोपरी । गुहा घ्यावे भावे ॥३६॥

सद्भाव सद्गुरूपुढे । अनेक शास्त्रे दिसती काबाडे । प्रेमे नामघोष वाडेकोडे । करावा श्रोतेजनी ॥३७॥”

नवव्या प्रसंगात ईश्वराचे निर्गुणत्व सिद्ध करण्यासाठी ईश्वराचे अनेक लटके दोष मोठ्या चातुर्याने वर्णन केले आहेत. महाराज श्रोत्यांना म्हणतात,

“शेख महंमद श्रोतियांस विनवी । तुम्ही विवेके घ्यावी चवि । आपुले आपण होऊनी अनुभवी । मग वेगळे न सांडावे ॥१०९॥”

संत शेख महंमद महाराज अशा संवादात्मकतेने ग्रंथातील राजयोग किंवा पराविद्या योग सिद्धी या लक्ष्यापर्यंत स्वतःबरोबर, साधक आणि श्रोत्यांना देखील, हळूहळू प्रोत्साहनपूर्वक सोबत घेऊन जातात. एकप्रकारे योगशास्त्राच्या एखाद्या गुरुकुलातील ज्ञानसाधना प्रक्रिया सुरू असावी असा अनुभव या संवादात्मक मांडणीतून येतो. दहाव्या प्रसंगात सद्गुरूपुढे साधक आणि श्रोते यांच्यावतीने संसार प्रपंचाच्या दुःखाचे गाऱ्हाणे महाराज मांडतात आणि प्रवचन प्रसंगात, योगसाधनेत आपल्या संवादातून सर्वांचीच मने मोकळी करतात. सहज सांगता ते म्हणतात,

“भव दुःखे सांगता भागले वदन । का करुणा न ये जी सद्गुरू विलक्षण । येरु म्हणे

ऐकावे संपूर्ण । तेव्हां म्हणितले होते ॥८८॥”

अकराव्या प्रसंगात द्वैत भ्रांती नष्ट करण्यासाठी महाराज संवाद करतात,

“श्रोतेहो, सांगतो उघड प्रचीती । तेणे उडेल द्वैत भ्रांत वित्पत्ति । कर्मनिष्ठ वैदिकांची
अहंमती । मिथ्या दिसो लागेल ॥१०॥”

प्रवचन करता करता श्रोत्यांचे लक्ष वेधून घेण्यासाठी पुन्हा म्हणतात,

“जयाची जैसी करणी रहाणी । तो तैसेच पावेल तत्क्षणी । यालागी भावधरून श्रोतेजनी
। कल्पना विकार सांडावे ॥६२॥”

श्रोत्यांनी ध्यान दिल्यानेच आपण प्रवचन करू शकलो असे प्रवचन मांडणीचे श्रेय, संत ज्ञानेश्वरांप्रमाणे
जणू ‘वक्ता तो वक्ताचि नोहे श्रोतेविण’ असे म्हणून, श्रोत्यांना देतात. ते म्हणतात,

“ग्रंथाभितरी शेख महंमद । बोले करून अबोल्याचा छंद । उत्तम बोलणियाचाही प्रबंध
। बोल बोळविला असे ॥१०९॥”

बाराव्या प्रसंगात तर पाखांड खंडन करावयाचे असल्याने संवादात्मक विवेचनाला अधिक जोर
आला आहे. याही ठिकाणी महाराज सद्गुरू समोर हे पाखांड करून आडपडद्याने समाजामधील
पाखांड उघड करतात. श्रोत्यांच्या समोर सद्गुरूला निवेदन करतांना महाराज म्हणतात,

“सांगेन अहंकाराची वित्पत्ति । येकचि देवता दोघे पूजिती । येऊन येराते निखंदिती । ते
सांगेन आता परियेसा ॥२५॥”

पाखांड खंडनाने दुखावलेल्या मनावर फुंकर घालतांना महाराज म्हणतात,

“प्रसंग केला बारावा समाप्त । तेरावा आइके सांगजेतील देवता । द्रवेल शेख महंमद
वक्ता । श्रोत्यांचे श्रवणी ॥१०५॥
श्रोते आनंदले ग्रंथवचने । तेणे सुफळ झाले माझे जिणे । सद्गुरूचे चरणी भावार्थपणे
शेख महंमद निवांत ॥१०६॥”

पाखांड निखंदन करतांना महाराज अतिशय सावध आहेत. आपला उद्धटपणा वाटू नये म्हणून
तेराव्या प्रसंगात ते म्हणतात,

“संत-साधूंचा उच्छिष्टप्रसाद । स्वीकारून बोलतसे शब्द । ब्रह्मानंदे शेख महंमद वाकूरत्ने
निरोपी ॥३१॥”

माऊली ज्ञानेश्वरांनी प्रवचनाची जी एक पठडी घालून दिली आहे त्याचा अनुसार करीत शेख महंमद
महाराज पूर्वसूरींकडे निर्देश करतात. संत ज्ञानेश्वर माऊली ‘भाष्याकाराते वाट पुसुतु’ किंवा ‘व्यासोच्छिष्ट
जगत्रय’ असे म्हणून आपल्या प्रवचनाचे श्रेय पूर्वसूरींना देतात. तसेच शेख महंमद महाराज अवलंबितात.
एखादा विस्तीर्ण विषय आकलना दृष्टीने, तो भागशः करून सांगतो असे स्पष्ट करतांना चौदाव्या
प्रसंगात महाराज म्हणतात,

“ऐसे हे दृष्टांत सांगता अपार । ग्रंथालागी वाढेल पसर । सेव दाविले तोडून विस्तार ।
श्रोतियां प्रति ॥२॥”

कडुगोड यांचा निवाडा करतांना महाराज सद्गुरूबरोबरच श्रोत्यांनाही नमस्कार करून विषयचर्चा करतात. ते म्हणतात,

“शेख महंमदे सद्गुरू धावारिला । सकळ श्रोत्यांला नमस्कार केला । निज निवाडा
सांगो आरंभिला । गोडात कडूपणाचा ॥२१॥

एका संत श्रोते कुशळमूर्ती । खसखस खाता दुधाऐशी लागत । पेरिल्या खसखस अफू
होती । कडू विकारी ॥२२॥

ओळखा कडू गोड मधूर । येके ठायी प्रकृति अंकुर । वेळा काळे बीजी विकार ।
शुभाशुभ भावना ॥२३॥

आता एका पंडित चतुर । जनास सांगे स्पष्ट विचार । आपण करी अनाचार । जगत्रय
भोंदुनिया ॥२४॥”

विषय प्रतिपादन करतांना अशी संवादात्मकता साधत महाराज ‘संत श्रोते कुशळमूर्ती’ असे म्हणून रसास्वादासाठी आणि विषय आकलनासाठी महाराज श्रोत्यांना समानधर्मा करण्याचा प्रयत्न करतात. येथेही आपल्याला संत ज्ञानेश्वरांची संवाद हतवटी आठवते. आपणाकडून मागे काही देवतांविषयीचे भाष्य राहून गेले ते आता सांगतो असे सलगीने म्हणून जणू श्रोत्यांशी आपण हलक्याफुलक्या गप्पागोष्टी किंवा गुजगोष्टी करतो आहोत, असा भाव जागवून; विषय आकलनासाठी श्रोत्यांना प्रसन्न करतात. ते म्हणतात,

“सांगता राहिल्या होत्या देवता । त्या सांगो आरंभिल्या उन्मत्ता । कळो यावे समस्ता ।
संतश्रोतयांलागी ॥४६॥”

चौदाव्या प्रसंगात संत शेख महंमदांची कुशल कोटीक्रमकुशला आणि विनोदानात्मकता प्रकटली आहे ती ‘शेखमहंमद’ या नावाच्या स्पष्टीकरणातून ते मोठ्या तात्त्विक प्रतिपादन करण्याच्या आविर्भावाने सांगतात,

“सहा अक्षरी शेख महंमद । अक्षरांचा वगळा सांगेन भेद । तेणे आनंदती सिद्ध साधु भेद
। टीका ऐकता ॥८८॥

शे म्हणिजे सेविले सद्गुरू निधान । ख म्हणजे खळखळेवेगळे संपूर्ण । भाव धरून प्रेम
उन्मन । सोहं तत्त्व बोधे ॥८९॥

दो अक्षरांची टीका जाली । पुढे ती अक्षरांची आरंभिली । सावध पाहिजे ऐकिली । महा
प्रश्रिकी ॥९०॥

म मायारहित जनार्दन । अहंकारावेगळे लक्षण । त्यास नाही बद्धता जाण । निर्विकार सदा

॥९१॥

मागुते म अक्षर आले । मळावेगळे ब्रह्म कोंदले । म्हणऊन अक्षर दुणावले । स्तवना
लागी ॥९२॥

द द्वैता वेगळा स्वहिंबपणे । यालागी द अक्षर लागले पाहणे । स्तुति वर्णिता कष्टली
पुराणे । अहं धरिती तेवले ॥९३॥

शेष स्तविता परोपरी । दोन जिव्हा झाल्या मुखामितरी । नामघोषाची गोडी थोरी । प्रेमे
सांडवेना ॥९४॥”

महाराज थेट कीर्तनकारांच्या शैलीत मोठ्या खेळकरपणे ‘शेखमहंमद’ नावाची अध्यात्मिक संगती
कोटीक्रमतेने लावतात. महाराज श्रोत्यांना जिव्हाळ्याने जवळ करतात. श्रोतेही पूज्य भावाने प्रवचन
करून महाराजांना गुरुत्व बहाल करतात,

“शेख सैय्यद महंमद महंमदी । श्रोते पातले आशीर्वादी । ग्रंथ चालिला निजप्रेमाचा
बोधी । जयजयकार वचने ॥१३१॥”

पंधराव्या प्रसंगात संत शेख महंमद महाराज आपला ग्रंथ मंडनाचा अधिकार श्रेष्ठ सद्गुरूंकडून
मिळाला असून सद्गुरू चांद बोधले हे ‘आजमतेचे धणी’ आहेत एवढा त्यांचा अधिकार आहे हे
लक्षात आणून देण्यासाठी श्रोत्यांना आपल्या सद्गुरूंचा एक चमत्कारपूर्ण अधिकार प्रदर्शनाचा प्रसंग
सांगतात,

“सत् चांद बोधल्याचे कुळी शेक । महंमदांनी चरिला विवेक । ते विवंचनेला संत
प्राश्निक । आशीर्वाद देती ॥४॥

पातशाहाने मना केली बगणी । चांद बोधले आजमतेचे धणी । त्यांणी त्यांची मना केली
हागणी । हे विश्व साक्ष असे ॥५॥

नृपति लागले बोधत्वाचे चरणी । मग त्यांची मोकळी केली हागणी । मग आनंद झाला
क्षेत्रभुवनी । दरुशने पूजिली ॥६॥

हे सांगावया काय कारण । म्हणती शेख महंमदा लागून । कोठील पुसा कोणाचा कोण
। या लागी प्रगटिले ॥७॥”

अशा चमत्कार कथा सांगत महाराज श्रोत्यांना अधिक विश्वासात घेतात. त्यामुळे श्रोत्यांचे लक्ष
तात्त्विक विवेचनाकडे लागले,

“तैसा तत्वबोधी गुज निवांत । नकळे त्या साधुचा अंत । ऐका वैखरी ते ज्ञानभात ।
श्रोत्यांस कळो आले ॥१११॥”

सोळाव्या प्रसंगात मुक्तबद्ध आणि बद्धमुक्त यांची लक्षणे सांगून विवेचन करतात. श्रोत्यांना अवधान
द्यावे म्हणून महाराज म्हणतात,

“श्रोत्याला वक्ता विनवी भावे । न्यून ठायी पूर्ण करावे । मज वेगळेपण न सांडावे ।
नेणता स्वये दास तुमचा ॥७५॥”

“आहिकी श्रोते वक्ते नमस्कारिले । प्रसंग सोळा संपूर्ण केले ॥”

असे सांगत,

“सतराव्यात संग्राम आरंभिले । आधारिगण नमुनिया ॥९५॥”

सतरावा प्रसंग ‘योगसंग्राम’ ग्रंथाचा गाभा आहे. ‘युद्धस्य वार्ता रम्या’ हे लक्षात घेऊन; आपण आता युद्धवार्ता सांगत आहोत याकडे महाराज श्रोत्यांचे अवधान खेचून घेतात,

“ऐका सद्गुरू नमस्कारून । मांडिले एकांगी शूरत्वपण । ते ऐका तुम्ही संत जन ।
घमशान झोंटधरणी ॥३०॥”

ते पुढे सांगतात,

“ऐका या ग्रंथाचे नाम । जाणिजे योगसंग्राम । वक्त्या श्रोत्या ठावे पडे वर्म । अंतर्गुह्याचे
॥४१॥”

“आता येथून योगसंग्राम । शूरत्वे सांगेन ऐका तमाम । श्रोतेजनी होऊनिया ऐहिक परिसावे
॥४३॥”

“सांगेन ऐसा बयाजवार । ज्यांनी व्यापिले हे शरीर । आत्महितास पडले अंतर । ज्याच्यानि
गुणे ॥४५॥”

अध्यात्मविद्येच्या बाबतीत निंदा उपयोगाची नाही हे श्रोत्यांना कुर्कुट ऋषींची कथा सांगून समजावून देतात. महासंग्राम कथा मांडत असतांना श्रोत्यांचे अवधान किंचितही ढळू नये म्हणून, ते कथा सांगून सावध करतात,

“पहा साधु निंदेचे एवढे पातक । त्रिभुवनी न दिसे आणित । हा तुम्ही ऐकावा विवेक
श्रोतेहो भाव धरूनिया ॥१२९॥

निंदा केल्या उजळेल साधक । निंदका वज्रलेप होय अधिक । जैसी ओळखा बिबव्याची
टिक । निघेचिना प्रयत्ने ॥१३०॥”

संग्राम कथा सांगता सांगता मध्येच एखादा विषय लक्ष देऊन ऐकावा म्हणून महाराज पुन्हा आवाहन करतात,

“नाही भेदि वादिचे लक्षण । सांगेन ऐका संत साधूजन । दांभिक पाषांडि अवलक्षण
संपूर्ण । भाविक दिसती ॥१६०॥

सांगेन चौघांची टीका । समस्त श्रोते सावध ऐका । ते जन्मोन विसरले जगदीश नायका
। आपल्याला मते ॥१६१॥”

प्रत्येक वेळी आपण कोणता विषय सांगतो आहोत याची सूचना महाराज करतात. उदा.- ‘सांगेन

निजभक्ताची लीला' 'सांगेन अभक्तांचे लक्षण' इ. श्रोत्यांनी हरिकथा ऐकताना चळू देऊ नये याची स्पष्ट सूचना अठराव्या प्रसंगात ते श्रोत्यांना मोठ्या खुबीने देतात,

“श्रोत्याचे मन धावे दाहीदिशा वाटा । वीर्य व्याकूळ भर चेतनेचा ताठा । ऐसा न पाहिजे केला व्यापार खोटा । हरिकथे माजि ॥२१२॥”

ते पुढे सांगतात,

“एकचित्त बैसावे कथेसी । जैसे लय ध्यान त्या बकासी । ढळेढळे तो मच्छासि । उचलो न घेतो ॥२२८॥

कावळा आकाशी थरथरी । नदीमाजी दृष्टी फेरी । तैसा हृदयी निज टेरी । शेखमहंमद बोधे ॥२२९॥”

प्रवचनातील विषय प्रतिपादना नंतर ते म्हणतात,

“ऐसी हे केली परमार्थ विवंचना । विवेके श्रोत्यांनी आणावी मना । बोल न लावावा प्राश्रिकपणा । स्वार्थबुद्धि ॥२५६॥”

अठराव्या प्रसंगातून 'योगसंग्राम' ग्रंथाची मांडणी करतांना संपूर्ण ग्रंथ म्हणजे सद्गुरू, वक्ता आणि श्रोतां यांतील वक्त्याने साधलेला संवाद आहे असे स्पष्ट जाणवते. ग्रंथलेखनाची ही वक्तृत्वसदृश शैली वृत्तीने कीर्तनकार असल्याने आणि लोकोद्धाराची आंतरिक तळमळ असल्याने प्रकटली आहे, असे स्पष्ट जाणवते. संत ज्ञानेश्वरांनी 'भावार्थदीपिका', 'अमृतानुभव' हे ग्रंथ आकारतांना जी कथाकथनशैली वापरली आहे, तिचाच वापर संत शेख महंमद महाराज करतांना दिसतात.

ग्रंथलेखन करतांना मंगलाचरणात सर्व इष्ट देवतांसह सद्गुरूंना वंदन करण्याची पठडी तसेच पुढील प्रकरणातील प्रतिपाद्य विषय सूचित करण्याची पद्धती त्यांनी अवलंबिलेली दिसते. मागील प्रसंगाचा पुढे संदर्भ देऊन विषयप्रतिपादनात अनुबंध प्रस्थापित करून विषयाची समग्रता आकलनात यावी, यासाठीचा उपायही महाराज करतांना दिसतात.

वाङ्मय निर्मितीची कारणे, प्रयोजने, धाटणी, भाषा, प्रतिपाद्य विषय, श्रोतृसापेक्षता या सर्व गोष्टींचे भान संत शेख महंमदांना आहे हे लक्षात येते. प्रवचनकार, कीर्तनकार, ज्या मैत्रभावाने गुजगोष्टींच्या स्वरूपात कथानिवेदनात्मकतेने प्रतिपादन करेल ती धाटणी अवलंबून महाराजांनी युगशैलीनुसार आविष्कारशैली मंडित केली आहे.

वा. सी. बेंद्रे यांनी 'कविता संग्रह' या ग्रंथात संत शेख महंमद महाराजांची 'हिंदुस्थानी कबीत' या शीर्षकाखालील विभागात हिंदुस्थानी भाषेतील काही रचना संपादित केल्या आहेत. त्यांत वासुदेव, लळित, नसिहतनामा, पंजाबी-मुसलमानी, स्फूटकविता, दोहोरे अशा २८१ ते ३१४ एवढ्या वा. सी. बेंद्रे यांच्या मताप्रमाणे पोत स्वरूपातील कविता अथवा रचना किंवा अभंग आहेत. संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव आदि भागवत परंपरेतील पूर्वसूरींनीही हिंदुस्थानी भाषेत कविता केल्याचे

प्रसिद्ध आहे. 'नामदेवकी मुखबानी' प्रसिद्ध आहे. 'कबीराचा शेका' या उल्लेखामुळे कबीरांशी तुलनात्मक विचार करतांना आपण महाराजांच्या या रचनांचा परामर्श घेतला आहेच. यातील 'वासुदेव' ही रचना दुचरणी गीत ओवी सदृश्य आहे. उदा.

‘आलेखोन भिश्तम्याने । सांचे पिरोंके सात ॥ खिलाफ गुस्सा मनीं मारों । मत बोलो झुटी बात ॥ चुगुल बदफैली । वो पावेंगे नाळत । थकीन साबुतीसु बोलो । कलिमा शहादात ॥१॥’

यात एकूण आठ पाद आहेत. दोन पाद मिळून विचार केला तर दोन चरणांचा एक दोन चरणांचा एक चरण असे स्वरूप होते. मात्र त्या अर्थाने दुचरणी स्वरूप होत नाही. गीत ओवी स्वरूपात विचार करता येतो. येथे दोन पादांचे एक चरण अशा चार चरणांची गीत ओवी झाली असून प्रत्येक चरणाचे अंतिम अक्षर यमक स्वरूपात सात, बात, नालत, शहादात असे पाहता येते. भाषा हिंदुस्थानी आहे म्हणजे हिंदी, तुर्की, उर्दू आणि महाराष्ट्री भाषेतील शब्द एकत्र गुंफलेले असून महाराजांनी दुचेश्मासारखा दोन भाषेतील शब्दार्थ कोश कदाचित हिंदुस्थानी कविता समजावून घेण्यासाठीच दिला असावा. मुसलमानी आणि हिंदू दोन्ही प्रकारच्या अनुयायांना प्रबोध करण्याचा महाराजांचा उद्देश असला तरी 'हिंदुस्थानी कबीत' प्रामुख्याने मुस्लिम अनुयायी आणि परंप्रांतीय अर्थात उत्तरेकडील अनुयायी डोळ्यासमोर ठेवून लिहिले असावेत असा कयास बांधता येतो. वा. सी. बेंद्रे यांनी तशा आशयाची चर्चाही केली आहे. मात्र ही कविता फारशी उपलब्ध नाही. 'लळित'मधील रचना याच प्रकारची वाटते. 'नसिहतनामा' हे धृपदयुक्त गीत आहे. त्यात धृपद व चार अंतरे आहेत. धृपद व अंतरा यात पादांची संख्या अनियमित आहे. उदा.

“बिसमिल्ला अल्ला हो अकबर । महंमद नूर । कुल्ल मंडानके सीर । हक ला इलाह इल्लाहाल्लाहो । महंमद ससुलुल्लाहो । वो हे हजिर हजूर ॥धृ॥
बंदे दिलसे घ्यावे । चुकेगा दोजख उन्हेका । किलअल्लाका । लाशक भिश्तमें जावें ।
हराम छोडे हक समजे । नेकी चलेंगे । उन्हो कोई ना सतावे । यकीन साबित करे जिकिर ।
तोडे फिकिर । साचे अल्लाकुं भावे चश्मों पाक परहेजगार । इमान करार । हक हलाल पछयाने ॥१॥”

'पंचीज मुसलमानी' रचना ही गीत ओवीसदृश्य आहे. उदा.

“सूनो मुसलमानीका चीज माना । आधीं अलहंमदेलिल्ला म्हणाना ॥ तो दिलमझनेका कुफराना अद्वैत बोधे ॥१॥”

अशी सात कडवी आहेत. 'आरती' मराठीतील आरतीप्रमाणेच ही आरती रचना आहे.

“या अल्ला या अल्ला । या महंमद नबी । कुदरत इनसान । सलुक यारबी । या अल्ला ॥धृ॥”

हे धृपद आणि पुढील कडवे,

“पल मान्ये झाड । पेड डाल फुले । जड पातो बोये । बेशुमार फले । तैसा अल्ला म्याने
। खल कुल्ला फले । कल्ल श्यइन माहित । जल्लजल्लाल ॥१॥”

याप्रमाणे आठ पादांचे आहे. अशा तीन आरत्या लिहिल्या आहेत. ‘स्फूट कविता’ गीत ओवी छंदात अर्थात अभंगरचना स्वरूपात आहे. त्यांचा विचार मराठीतील रचनांप्रमाणेच करता येतो. ‘दोहरे’ दोहरे या कबीरप्रणित दोहोऱ्यांप्रमाणेच लिहिले आहेत.

“अविंध जातीस निपजलो । कुराण पुराण बोलों लागलों । वल्ली साधुसिद्धांस मानलो ।
स्वहितपहिता गुणें ॥”

आत्मोद्धार आणि लोकोद्दाराचे उद्दिष्ट डोळ्यांसमोर ठेवून संत शेख महंमदांनी ‘महाराष्ट्री’ आणि तुर्की व हिंदुस्थानी भाषेतून लिहिले. सूफी संत मालिकेत शेख महंमदांचा विचार केला जातो त्याचे एक कारण त्यांची कुराणातील आयते यांचा संदर्भ हेही आहे. मात्र त्यांनी हिंदुस्थानीतूनही समश्लोकी म्हणता येईल अशा प्रकारची गीत ओवी, अथवा पद आणि आरती स्वरूपात भागवत परंपरेप्रमाणेच आपल्या वाङ्मयाचे आविष्करण केले आहे आणि उपलब्ध वाङ्मय त्याची साक्ष देते हे मात्र मान्य करावेच लागते.

(२७) संत शेख महंमद महाराजांचे वाङ्मय

वा. सी. बेंद्रे यांनी, त्यांच्या धांडोळ्यात, त्यांना उपलब्ध झालेले संत शेख महंमद कृत वाङ्मय दोन भागात ग्रंथरूपाने प्रसिद्ध केले आहे. त्यात 'योगसंग्राम' हा स्वतंत्र ग्रंथ असा एक भाग होय. 'कविता संग्रह' अशा दुसऱ्या भागात 'पवनविजय', 'निष्कलंक प्रबोध' असे दोन स्वतंत्र ग्रंथ, 'गायका' आणि 'मदालसा' अशी दोन प्रकरणे व 'सद्गुरू महिमा', 'भक्तिबोध', 'आचारबोध', 'रूपके वगैरे', 'हिंदुस्थानी कबीत' अशा गीतओवी किंवा अभंग, पदे, कुटे, रूपके आणि आरत्या अशा रचनांचा अंतर्भाव आहे. असाच धांडोळा डॉ. शं. गो. तुळपुळे, डॉ. रा. चिं. ढेरे, डॉ. गं. ना. मोरजे, प्रा. हंबरडे, डॉ. यू. म. पठाण यांनी केला असल्याची नोंद माझे पीएच.डी.चे विद्यार्थी डॉ. भी. मा. मोदळे यांनी त्यांच्या टंकलिखित प्रबंधात केली आहे. त्यानुसार डॉ. शं. गो. तुळपुळे यांनी महाराष्ट्र सारस्वताच्या पुरवणीमध्ये 'ज्ञानसागर' या ग्रंथाची नोंद केली आहे. हा ग्रंथ कोठे आहे व नोंद केली असल्याबद्दलची आठवणही प्रत्यक्ष भेटित डॉ. तुळपुळे यांना सांगता आली नसल्याचे डॉ. मोदळे यांनी सांगितले. डॉ. गंगाधर मोरजे यांना सोलापूर जिल्ह्यातील धामणगाव येथे संत माणकोजी बोधल्यांच्या समाधी स्थळीच्या बाडात, हाताने तयार केलेल्या कागदांच्या बाडात संत ज्ञानेश्वर, नामदेव, जनाबाई यांच्याबरोबर शेख महंमद, माणकोजी, नामा पाठक यांची अनेकांच्या हस्ताक्षरात लिहिलेली कविता सापडली. त्यातील शेख महंमद महाराजांची कविता त्यांनी मराठी संशोधन पत्रिकेतून प्रसिद्ध केली. आता ती डॉ. गोसावी संपादित 'सकल संतगाथेत' देखील आहे. नुकताच त्या अभंगांचा भावानुवाद 'श्री संत शेख महंमद कृत अभंगवाणी' या श्रीगोंदा येथील उत्सव समितीने प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथात केला आहे. याशिवाय 'साठी संवत्सर'चे हस्तलिखित डॉ. यू. म. पठाण व प्रा. हंबरडे यांचेकडून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ मराठी विभाग ग्रंथालयात व तेथून पुणे विद्यापीठ मराठी विभाग प्रमुख डॉ. नागनाथ कोत्तापळे यांच्याकडे आल्याचे डॉ. कोत्तापळे यांना डॉ. मोदळे व मी भेटलो तेव्हा सांगितले व त्यांच्या संग्रहीच्या 'साठी संवत्सर'ची फोटोकॉपी आम्हाला डॉ. भीमा मोदळे यांच्या टंकलिखित प्रबंधात घालता आली तो ग्रंथ एवढेच एकूण वाङ्मय उपलब्ध आहे. संत शेख महंमद महाराज श्रीगोंदेकर कृत 'योगसंग्राम'चा आम्ही संपादित केलेला 'सार्थ योगसंग्राम'च्या प्रस्तावना व संपादकीय यात मी महाराजांच्या ग्रंथांची यादी दिली आहे ती पुढील प्रमाणे, (१) योगसंग्राम (२) पवनविजय (३) निष्कलंक प्रबोध (४) गायका (५) मदालसा (६) अभंग व स्फूटरचना (७) हिंदुस्थानी कविता (८) साठी संवत्सर (९) ज्ञानसागर (१०) डॉ. गं. ना. मोरजे यांनी प्रसिद्ध केलेले अप्रसिद्ध अभंग व डॉ. भीमा मोदळे यांना क्षेत्रीय अभ्यासात आढळलेले अभंग अशी ही ग्रंथरचना सांगता येते. 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' खंड

दुसरा : भाग पहिला १३५० ते १६८० यांत गं. ना. मोरजे लिखित 'अन्यपंथीय रचना - शाहिरी व गद्य' या इतिहास संपादनात पृ. ६१९ वर शेख महंमदांची ग्रंथरचना या मथळ्याखाली "शेख महंमदाची मराठी, हिंदी, उर्दू, फारशी या भाषांत रचना आहे. त्यातील प्रमुख रचना अशी : (१) योगसंग्राम (प्रसंग १८ ओव्या २३१९) (२) पवनविजय (खं. ३, ओव्या ४८२ अपूर्ण) (३) निष्कलंक प्रबोध (गीत ओव्या, अपूर्ण) (४) रूपके, भारूडे इ. (५) स्फूट अभंग (६) हिंदुस्थानी कविता." अशी यादी दिली आहे.

संत शेख महंमद यांच्या श्रीगोंदे येथील समाधी मठातील उपलब्ध बाडात वॉटरमार्क असलेल्या कागदांवरील बाड दाखविले असे डॉ. मोदळे यांनी नोंदविले आहे. याचा अर्थ ते मूळ बाड असावे याबद्दल शंका आहेच. वाहिरे (पुंडी) येथे म्हणजे महाराजांचे मूळ गाव सांगितले जाते तेथे वंशजांकडून काही बाड आष्टी येथील प्रा. हंबरडे यांच्या सहाय्याने डॉ. यू. म. पठाण यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठात जमा केले होते. ज्यातून 'साठी संवत्सर' प्राप्त झाला. बोधले बाडांत डॉ. मोरजे यांना काही वॉटरमार्क नसलेल्या प्राचीन कागदांवर सापडलेले अभंग. एकूण या दोनतीन ठिकाणी संत शेख महंमदांचे वाङ्मय लिखित स्वरूपात उपलब्ध झाले. असे वरील सर्व धांडोळा घेणारांनी सांगितले. महाराजांचे एकूण वय शंभराच्या आसपास आहे व वयाच्या पंधरा-सोळाव्या वर्षापासून त्यांची कीर्तन-प्रवचन या साठीची आणि राजयोग साधनेसाठीची भ्रमंती झाली आहे. ही भ्रमंती बरीच झाली असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. 'चरित्रपर' अभंगांत अनामिकाने लिहिलेला अभंग वा. सी. बेंद्रे यांनी नोंदविला आहे,

“धन्य तो परमात्मा । परात्पर सिमा । चतुर खाणीं उत्तमा । लक्ष चौऱ्यांशी ॥१॥

चराचर नांदती । नामघोष करिती । चौदा भुवनें उत्पत्ति । दहा खंड क्षेत्र ॥२॥

जन्म भूमिका धारूर । वाहिरे रुई नगर । कडेवळीस भिंगार । जुनेरदेश ॥३॥

दौलताबाद बेदर । तेलंगन इंदुर । बीड भागानगर । कर्णाटक ॥४॥

उत्तरेसी दक्षिण । पूर्व पश्चिम ईशान्य । आग्नेय नैऋत्य । अष्ट दिशा ॥५॥

वडाळी सुरवडी । देऊळगांव श्रीगोंदाप्रौढी । कोरेगाव रासिनप्रौढी । अनंत गाव ॥६॥

निशिदिनीं दन । कथा करिती ज्ञानी । सद्गुण निर्गुण ध्यानी । शेख महंमदा ॥७॥”

याचा अर्थ महाराजांची सतत भ्रमंती सुरू होती. त्याचवेळी त्यांची किमान स्फूट वाङ्मय निर्मिती कीर्तनात सादरीकरणाच्या निमित्ताने सुरू असणार हे उघड आहे. हे लक्षात घेतले तर जेथे विशेष वास्तव्य झाले तेथे ग्रंथलेखन आणि अन्यत्र स्फूटलेखन सुरू असावे. असे लक्षात घेतले तर; संत शेख महंमद महाराजांचे वाङ्मय आणखी काही ठिकाणी उपलब्ध असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. असे असले तरी झालेला धांडोळाही मोठा आहे. विशेषतः वा. सी. बेंद्रे यांचे या संबंधातील कार्य मोठे आहे. त्यांनी वाङ्मयाचा धांडोळा, चरित्रलेखन प्रयत्न तसेच उपलब्ध वाङ्मयाचे नेटके

संपादन करून महाराष्ट्र सारस्वतावर मोठेच उपकार केले आहेत. उपलब्ध साहित्याच्या आधारे महाराजांच्या विभूतिमत्वाची महनीयता सहज लक्षात येते. त्याच साहित्याचा स्वरूप परिचय करून घ्यावयाचा आहे.

१) श्री संत शेख महंमदांची अभंगवाणी : 'योगसंग्राम', 'पवनविजय', 'निष्कलंक प्रबोध', 'गायका', 'मदालसा' आणि 'हिंदुस्थानी कबीत', 'दोहे', 'आरत्या' या रचना वगळता सर्व रचना 'श्री संत शेख महंमदांची अभंगवाणी' म्हणून विचारात घेता येतील. 'श्री संत शेख महंमद कृत - अभंगवाणी' या; 'श्री संत शेख महंमद महाराज देवस्थान उत्सव प्रतिष्ठान व ग्रामस्थ श्रीगोंदा, ता. श्रीगोंदा, जि. अहमदनगर' यांनी प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथात, डॉ. यू. म. पठाण यांनी वर्तमानपत्रांतून निरूपित केलेले १५० अभंग आणि मी (अनिल सहस्रबुद्धे) भावानुवाद स्वरूपात मांडलेले ११२ अभंग असा २६२ अभंगांचा 'सार्थ अभंगगाथा' प्रसिद्ध आहे.

अभंगवाणीची गीत ओवी, पद या स्वरूपातील रचनांचा परिचय आपण करून घेतला आहे. यांत 'सद्गुरू महिमा'पर २५ अभंग, 'भक्तिबोध'पर- असे 'भक्ताभक्त' विवेचन ८ अभंग, 'योगी' अवस्था चर्चात्मक ४ अभंग, 'साधुअसाधु' विवेचन १२ अभंग, 'भावभक्ति'विषयक ७ अभंग, 'नाममहिमा' विवेचन ८ अभंग, 'पंचतत्त्वे' विवेचनात्मक ३ अभंग, 'द्वैताद्वैत' स्पष्टीकरणपर ७ अभंग, 'विवेक'पर १ अभंग, 'स्वानुभव' चर्चात्मक ८ अभंग, 'आत्मज्ञान' स्पष्टीकरण करणारे १६ अभंग, 'ब्रह्मज्ञान' विवेचनात्मक ३ अभंग, 'कूट' स्वरूपातील ८ अभंग असे एकूण ८५ अभंग. 'आचारबोध'पर असे- 'नरदेह' विवरण २१ अभंग, 'यातिश्रेष्ठत्व' विवेचनपर ४ अभंग, 'यवन' विवेचनपर ४ अभंग, 'सोवळे ओवळे' विचार स्पष्ट करणारे ३ अभंग, 'तीर्थे व्रते' विवेचनपर ५ अभंग, 'दुष्ट-दुर्जन' वृत्ती विवेचनपर ७ अभंग, 'पाखांडी' विवेचनपर ५ अभंग, 'स्त्रैण' वृत्तीविवेचनपर २ अभंग, 'संचित'विषयक चर्चा करणारे ६ अभंग, 'आचारबोध' प्रबोधनपर २१ अभंग असे एकूण ७९ अभंग. 'रूपके वगैरे' स्वरूपातील - गणेश-विनायक, राम, विठ्ठल, पंढरी, लळित, वासुदेव, जोगी, पांगुळ, वणजारा, सौरी-मुंढा, कैकाये, जखडी, फतेहनामा, महात्मा, तेली, नापिक, हाटकरी, कवि, तरु-झाड, हिंदोळा, राधा, आशीर्वाद, श्राप, कलियुग, प्रलय यांसंदर्भात एकूण ४१ अभंग असे एकूण २३२ अभंग आहेत.

'आरत्या' स्वरूपात ७ आरत्या तर मराठी दोहोरे २ अशा रचना वेगळेपणाने लक्ष वेधतात. म्हणजे एकूण २४१ अभंगांची स्फूटरचना त्याचबरोबर गं. ना. मोरजे यांनी प्रसिद्ध केलेले व डॉ. मोदळे यांनी शोधलेले अनुक्रमे $१८+४=२२$ अभंग लक्षात घेता अभंग संख्या २६३ एवढी होते.

'हिंदुस्थानी कबीत' म्हणून उल्लेखित कविता पाहता वासुदेव, लळित, नसिहतनामा, पंचीज मुसलमानी, आरत्या, स्फूट कविता आणि दोहोरे अशा ३४ रचना आहेत. या हिंदुस्थानी भाषेतील अभंग रचनाच म्हणता येतील. यांसह 'ऐसे केले या गोपाळे । नाही सोवळे वोवळे ॥ शेख महंमद

अविंध त्याचे हृदयी गोविंद’ या निःसंदर्भ (हा त्यांच्या विषयीचा अभंग आहे.) (प्रक्षिप्त) अभंगासह २९८-३०० अभंग मिळतात.

२) ‘पवनविजय’ : “शिवस्वरोदयाचा” अनुवाद म्हणजे ‘पवनविजय’ हे प्रकरण होय. अष्टांगयोगासारखे स्वरोदयाचे ज्ञान हे परविद्येच्या अभ्यासात आवश्यक असे उपांग मानले जात होते. ध्यानधारणा, समाधिलय लावण्यासाठी जे शारीरिक व मनस्वास्थ्य जरूरीचे असते ते साधण्यांत किंवा जाणण्यांत या ज्ञानाचा उपयोग होतो. या प्रकरणाचा शेवटचा भाग काळज्ञानाचा भाग अपूर्णच आहे. असा या ग्रंथाचा परिचय वा. सी. बेंद्रे यांनी ‘कविता संग्रह’ ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत दिला आहे. या ग्रंथाचे (१) तत्त्वसार (२) पवनविजय (३) काळ (मृत्यू) ज्ञान असे तीन भाग आहेत. तत्त्वसाराच्या एकूण ९० ओव्या आहेत. दुसऱ्या ‘पवनविजय’ या प्रतिपाद्य विषयाच्या भागात ‘पवन विजयाचें ज्ञान कथिजेल’ असे म्हणून अस्थिर कार्यकारण, सूर्याचा प्रश्न, सुषुम्नेचा प्रश्न, दिशेचा प्रश्न, चिंतेचा प्रश्न, गर्भाची चिंता, जीव मूळ धातू शून्य, चिंतेचा विवर, गर्भचिंता, मूळ चिंतेचा विवर, धातुचिंतेचा विवर, तत्त्वज्ञान पत्पत्ति, तत्त्ववर्ण, तत्त्वरूचा, तत्त्वाची घरेद्वारे, तत्त्वांची शस्त्रे, तत्त्वरंग, तत्त्व परीक्षा, दुसरी धारणा, तिसरी धारणा, चवथी धारणा, पांचवी धारणा, पांचा शून्यांपासाव पाहावी पांच तत्त्वे, ध्यानाची मुद्रा, चंद्राच्या तिथी शुक्ल पक्षीच्या, सूर्याच्या तिथी शुक्ल पक्षीच्या सूर्याच्या कृष्णपक्षीच्या तिथी, चंद्राच्या कृष्णपक्षीच्या तिथी, मनुष्य प्रश्न, प्रयोग, स्वरज्ञान, पूर्णिमेचे फळ, दक्षिणायन स्वराचें फळ, संक्रांतिस्वराचे फळ, उत्तरायण स्वराचीं चिन्हे, मासस्वर, पक्षस्वर, वारस्वर, चंद्राचे वारस्वर, नित्यवारस्वर, सूर्याचे वार यात्रा, अकार, उकार, मकार, उँकार, तत्त्वाच्या प्रकृती, स्त्रीच्या मदनाच्या कळा, पुरुषाचें मदन, तत्त्व, नाडीज्ञान, तत्त्वाचे भेदकार्ये, आपतत्त्वाचें कार्य, तेजतत्त्वाचे कार्य, वायूतत्त्वाचे कार्य, आकाशतत्त्वाचे कार्य, चंद्रसूर्याची पाउले, सूर्याची पाउले, भरित शून्ये, पंचतत्त्व भेद, तेजवायूआकाश, उँकाराची अक्षरे, सूर्याची अक्षरे, चंद्राची यात्रा, सूर्याची यात्रा, समस्तां तत्त्वांचे फळ, युद्धसंधि, चंद्राची परीक्षा, संक्रमणाची कुसरी, जीवन-मृत्यूचें चिन्ह, काळस्वर, भेद, तत्त्वाची कुसरी, राजदळाचा संग्राम, अश्व गज नर, तत्त्वभेद, संग्रामी राजवाहन, संक्रम असे विषय आले आहेत.

तिसऱ्या, ‘काळ (मृत्यू) ज्ञान’ या भागात काळज्ञान, काळज्ञानाची कुसरी, छायापुरुषाची धारणा, काळाचे भोजन आणि धारणा असे विषय आले आहेत. हा भाग अपूर्ण असल्याचे नोंदविले आहे.

३) ‘निष्कलंक प्रबोध’ : वा. सी. बेंद्रे लिहितात, ‘निष्कलंक प्रबोध’ हे प्रकरण बरेंच मोठे असावे. उपलब्ध भाग थोडाच आहे. परंतु जो कांही भाग उपलब्ध आहे तो सर्वस्वी आचारआचरणुकींतील युक्तायुक्तता, त्याज्यात्याज्यताच सांगण्यात खर्ची पडलेला आहे.’ तर वर उल्लेखित मराठी वाङ्मयातिहासात डॉ. मोरजे लिहितात, ‘आचारातील दिखाऊ बडेजावावर टीका

करून परमार्थाचे मर्म स्पष्ट करणारा हा ग्रंथ आहे. यात क्षुद्र देवतांची उपासना, उपासनेचे अमंगळ स्वरूप, महानुभावांत शिरलेला अनाचार, जन्मजात श्रेष्ठत्वाची वृथा कल्पना, यांवर टीका केली आहे.' वा. सी. बेंद्रे यांच्या 'कविता संग्रह' या ग्रंथातील समाविष्ट भागापेक्षा आणखी काही भाग मराठी संशोधन पत्रिकेत अ. २-३ जाने. - एप्रिल १९६८ मध्ये डॉ. मोरजे यांनी प्रसिद्ध केला. उत्कट भक्तिबरोबरच सामाजिक रूढी परंपरेतील दोषांची त्याला जाणीव असून त्याबद्दल या रचनेत एतद्विषयक चीड व्यक्त होतांना दिसते. असे काही भाग आणखी सापडण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. उपलब्ध असलेल्या 'निष्कलंक प्रबोध' ग्रंथातील वा. सी. बेंद्रे यांनी वागळे यांना सापडलेला काही भागही संपादिला आहे. त्यानुसार आत्ता तरी वा. सी. बेंद्रे संपादित २९ ओवी समुच्चयात मिळून ३०० ओव्या आणि वागळे यांना सापडलेल्या ५ समुच्चय मिळून ५९ अशा मिळून ३५९ ओव्या, या ग्रंथाच्या उपलब्ध आहेत. यातील ३४ समुच्चयात ज्ञान प्रचा, रसना चवि निवडी, त्याप्रमाणे निवड असावी, पुण्यसंचिताने नरदेह लाभला त्याचा सुयोग वापर करा, अविद्येने चांगलेही वेडे होतात, बाह्यवेशापेक्षा अंतःकरण शुद्धता महत्त्वाची, शरीराचे वासनापूर्ण लाड करू नका, ज्ञानात्मकतेने अहिंसा जतन करावी, नामभक्तीने उद्धार होतो, अनाचार टाका, शास्त्रार्थ नीट समजून घ्यावा व पाखांड टाकावे, मधमाशी प्रमाणे युक्तायुक्त विवेकाने संचय करावा, सर्वत्र व्यापलेले मूळ अंतरतत्त्व ओळखावे, जन्माने अभक्त वाईट कोणी ठरत नाही, सद्गुरू कृपेने ज्ञान प्राप्त होते, मन निर्मळ असेल तर सर्वत्र तीर्थाचाच अनुभव येतो. मनातली मलिनता काढा, नरदेहाची महती होऊ नका, जिवंत असून मेल्यासारखे वागू नका, वासनाधिनता योग्य नव्हे. ज्ञानातच खरा आनंद आहे, साधूंची चेष्टा करू नका, सत्संगाने असताचाही उद्धार होतो. ऐहिकाच्या पलिकडे सत्य ज्ञान आहे, अहंकार सर्वनाश करतो, द्वैत, भेदाभेद टाका, ज्ञान अथांग आहे, परमार्थ करावा, सद्गुरूकृपेने सत्य ज्ञान प्राप्ती होते. अंध होऊ नका, परमार्थबुद्धीतच चौमुक्तीचा विधी अंतर्भूत आहे. आत्मज्ञान झाले की समदृष्टी प्राप्त होते. 'अहं ब्रह्मः अस्मी' हे ओळखून देहालंकार टाका, प्रतिमा ह्या निर्गुणाच्या केवळ खुणा आहे. पलिकडे सत्य निर्गुण तत्त्व आहे, आपणच आपले बद्धमुक्त आणि मुक्तबद्ध असतो हे ओळखावे, निस्सीम अनन्यभक्तीने ब्रह्मज्ञान प्राप्त होते. ब्रह्मानंद लाभतो. केवळ बाह्यवेशाने ब्राह्मण ठरत नाही, ब्रह्मज्ञानाने ब्राह्मणाची ओळख होते. असे ज्ञान आणि आचारविषयक विषय निष्कलंक प्रबोधमध्ये आले आहे. हा ग्रंथ योगमार्ग सिद्ध करण्यासाठी आणि भक्तिमार्गे मुक्ती मिळविण्यासाठीचा आचार प्रबोध करणारा ग्रंथ आहे.

४) 'गायका' : या लहानशा प्रकरणाचा परिचय करून देतांना वा. सी. बेंद्रे लिहितात, "गायका हे योगमार्गीय भक्तांची त्यांच्या इंद्रियादींच्या वृत्तीप्रवृत्तीमुळे कशी त्रेधा उडते याचे सुंदर रूपक आहे.' यात पराज्ञान विषयक उत्कृष्ट निवेदन आहे. 'गायका' या प्रकरणात एकूण ५२ ओव्या गीत ओवी स्वरूपात आहेत.

५) 'मदालसा' : वा. सी. बेंद्रे यांच्या मते 'मदालसा' हे प्रकरण भागवतातील कथेचा अनुवाद आहे. यात 'विवेक वैराग्य बोध, चर्चितसे शेख महंमद' हा मदालसाचा उपदेश आहे, असे स्वतः संत शेख महंमद महाराजांनीच म्हटले आहे. हे पद प्रकारचे गीत असून धृपद आणि १५ कडवी अशी यांत १६ अभंग रचना आहे, असे म्हणता येईल.

६) 'साठी संवत्सर' : हे अप्रसिद्ध प्रकरण असून, हस्तलिखिताची फोटोकॉपी डॉ. मोदळे यांच्या टंकलिखित प्रबंधात समाविष्ट आहे. सुमारे ६५ ओवी समुच्चयांचे हे प्रकरण आहे. त्याचा परिचय करून देतांना डॉ. भीमा मोदळे लिहितात, " 'साठी संवत्सर' हे शेख महंमदांच्या नावावर मोडणारे अप्रसिद्ध असे ओवीसदृश्य रचनेत लिहिलेले साठ ते पासष्ट रचनांचे स्वतंत्र प्रकरण आहे. प्रत्येक रचनेत ओवी संख्या निश्चित नाही. मात्र एक रचना एका संवत्सरासाठी या प्रमाणे साठ वर्षांचे कालचक्र मानून प्रत्येक संवत्सरात प्रत्येक महिन्यात किंवा त्रैमासिक किंवा षण्मासिक किंवा ऋतुप्रमाणे पाऊस, पीकपाणी, रोगराई, राजव्यवहार इ. संबंधात भविष्य कथन केले आहे. साठ वर्षांचे कालचक्र गृहित मानले तर शेख महंमदांनी मांडलेला हा अनंतकाळासाठीचा भविष्यग्रंथ म्हणता येईल. लोकांना सावधानतेचा इशारा करणे, परोपकार बुद्धीने त्यांनी भविष्यकथनपूर्वक सूचना केल्या आहेत. स्वतःचा नामोल्लेख न करता प्रकरणाच्या शेवटी शके १६०१ किंवा १६०९ (खाडाखोडीमुळे निर्णय होऊ शकला नाही) असा देऊन फलश्रुतीयुक्त प्रार्थना जोडली आहे. हा ग्रंथ अत्यंत तांत्रिक स्वरूपाचा केवळ भविष्यकथनाचा असून यात काव्य या दृष्टीने मूल्य शोधणे योग्य ठरणार नाही. शेख महंमद बाबांच्या सिद्ध योग स्वरूपाच्या व्यक्तिमत्त्वास बळकटी देणारे हे प्रकरण आहे."

७) 'योगसंग्राम' : 'योगसंग्राम' ग्रंथाचा परिचय करून देतांना डॉ. मोरजे वाङ्मयेतिहासात लिहितात, 'या ग्रंथाची रचना श्रावण शु. १५ शके १५६७ सोमवार रोजी पूर्ण झाली. १८ प्रसंगात आणि २३१९ ओव्यांत हे योगसंग्रामाचे रूपक वर्णिले आहे. रूपकाची प्रेरणा ज्ञानेश्वरीतून मिळालेली असावी.' पुढे ते लिहितात, 'योगसंग्रामात योद्धा आत्मा आहे. त्याने 'अहं'काराशी युद्ध पुकारलेले आहे. संकल्प-विकल्प, काम-क्रोध, आळस आदि अवगुणांनी युक्त असे अहंकाराचे सैन्य उभे आहे. या सैन्यावर आत्म्याने मात केली म्हणजे योगसंग्राम संपतो.' शि. सी. वागळे, रामतत्व प्रकाश बेळगाव, दामोदर सावळाराम आणि मंडळी, वा. सी. बेंद्रे, रा. चिं. ढेरे, मी (अ. ना. सहस्रहबुद्धे) यांनी संपादन पूर्वक 'योगसंग्राम' प्रसिद्ध केला आहे. श्रीगोंदे येथील 'विमल प्रकाशन' यांनी 'योगसंग्राम'ची प्रत प्रकाशित केली आहे.

श्रीगोंदे येथील बाडात जुन्यात जुनी म्हणून एक हस्तलिखित प्रत दाखविली जाते. तसेच अहमदनगर येथील ऐतिहासिक वस्तु संग्रहालयात असलेली अलिकडच्या काळातील एक हस्तलिखित प्रत पाहावयास मिळते. याचा अर्थ एवढाच की १८८५ मध्ये 'योगसंग्राम'ची प्रत प्रकाशित होईपर्यंत

अनेक लोकांनी 'योगसंग्राम'ची नकल हस्तलिखित स्वरूपात केली असावी. त्यामुळेच ओवीसंख्या व पाठभेद यांत फरक पडला आहे. २३१९ ओव्यांची नोंद असली तरी रा. चिं. ढेरे यांनी ही ओवीसंख्या २३०१ अशी दिली आहे.

अध्यक्ष व संचालक मंडळ, 'श्री संत शेख महंमद महाराज देवस्थान उत्सव प्रतिष्ठान व ग्रामस्थ, श्रीगोंदा, ता. श्रीगोंदा, जि. अहमदनगर' यांनी प्रकाशित केलेल्या 'सार्थ योगसंग्राम' या डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांनी भावानुवाद व टीपांसह संपादित केलेल्या 'योगसंग्राम' प्रतीच्या आधारे या ग्रंथाचा परिचय करून घेता येतो.

'योगसंग्राम' ग्रंथाच्या पहिल्या प्रसंगात १०० ओव्या असून

“श्री गणेशाय नमः । ॐ नमोजि अव्यक्त रामा । परात्पर मेघःश्यामा । ब्रह्मादिका न केले महिमा । अविनाश म्हणवुनिया ॥१॥”

अशा मंगलाचरणाने प्रसंग सुरू झाला आहे. संत ज्ञानेश्वर, संत एकनाथ, संत त्र्यंबकराज आणि सद्गुरू जनार्दन स्वामी यांच्या परंपरेनुसार; सद्गुरू आणि साधक शिष्य यांच्यातील संवाद वाटावा व जणू सद्गुरूच शिष्यानिमित्ताने विषय प्रतिपादन करीत आहेत अशा विनम्र भावाने; संत शेख महंमद महाराज श्रोत्यांसमोर एकप्रकारे प्रवचन करीत आहेत किंवा व्याख्यानकथा करीत आहेत. अशा स्वरूपाचे हे ग्रंथलेखन आहे. म्हणूनच आपल्या या लेखनाला, 'संग्रामातील प्रसंग' याप्रमाणे 'प्रसंग' आणि 'अध्याय' अशा दोन्ही पारिभाषिक शब्दांनी ते निवेदन करतात. या पहिल्या प्रसंगात प्रथेनुसार आणि श्रद्धेनुसार मंगलाचरण, नमन, विषयाचे महत्त्व, व्याप्ती यांच्याविषयी सद्गुरूकृपेने माहिती सांगून; विषय प्रतिपादनास, मनःशक्तीपासून सुरुवात करतात. पंचमहाभूतात्मक भौतिक विश्वात, माया (अविद्या) आवरणातील कर्मजंजाळात लोक कसे अडकले आहेत, त्यांना ॐकारस्वरूप आणि योगशास्त्र ज्ञानाची कशी आवश्यकता आहे, 'ॐ नमः सिद्धम्' यातील अ, म, सि, ध या बीजाक्षरांवर विवेचन करून कृपा, अविद्या, चैतन्या, महदा, निद्रा या मनोविकार शक्तींचे विवेचन करून; त्यांच्या अंगिकाराने घडणारे वर्तन स्वतंत्रपणे चर्चिले आहे. अंततः त्यातून अर्थात भवातून सुटण्याचा मार्ग समजावून सांगण्याची सद्गुरूंना विनंती केली आहे,

“तैसे निज योगे विवेकाचे घांस । तुम्ही आवडी घालावे मुखास । तेणे प्रेमबोध उल्हास । होईल माते ॥९१॥”

दुसरा प्रसंग १०४ ओव्यांचा असून

“तो साधु भजनी निराशे भजे । म्हणे विश्वलोक मजचि साजे । ते तारावे गा इश्वरे वोजे । या लागी ग्रंथ करी ॥२१॥”

असे ग्रंथाचे प्रयोजन स्पष्ट केले आहे. पंचमहाभूतांविषयी, त्यांच्या अस्तित्व आणि लक्षणांविषयी पृच्छा सद्गुरूंकडे केली आहे. ब्रह्मउत्पत्ती कशी झाली? शक्ती कोणत्या प्रकारे झाली? सृष्टीचे

चक्रनेमिक्रम, उत्पत्तीची लक्षणे, चौखाणी जीवमात्र, खनिजे अशा सर्व गोष्टींविषयींचे प्रश्न विचारून सिद्धत्व प्राप्तीसाठी ब्रह्मज्ञान उलगडून सांगण्याची विनंती शिष्यांनी केली आहे. या अध्यायात भगवद्भक्तीयोग आणि सर्वाभूती परमेश्वर हे तत्त्व नृसिंह अवतार व भक्त प्रल्हाद यांच्या आधारे स्पष्ट केले आहे. सद्गुरूकृपेनेच ब्रह्मज्ञान शक्य आहे. निद्रेतून मुक्त करण्याचे सामर्थ्य केवळ सद्गुरूकृपेत आहे हे स्पष्ट करून सद्गुरूंची प्रसन्नता प्राप्त करून घेऊन; ब्रह्मज्ञानासंबंधी निर्लेप मनाने प्रश्न विचारण्याचे आवाहन सद्गुरूमुखाने केले आहे.

तिसऱ्या प्रसंगात ११० ओव्या आहेत. योगसाधनेची स्थिती तपशीलवार वर्णन करून सांगण्यासाठी मंगलाचरणात 'ॐ नमो सिद्ध अविनाश दिगंबर' असे सद्गुरू चंद्रभट बोधले यांचे स्मरण केले आहे. संन्यास घेतल्यावर चांद बोधले यांनी दत्तदिगंबर असे नामकरण केले होते. परमात्मतत्त्व हे अविनाशी नित्य व सिद्ध आहे. त्याची प्रतिती मात्र नव्याने येते, तेव्हा निरनिराळ्या प्रकारे ज्ञानी त्याचे वर्णन करतात. असे आत्मतत्त्वाचे नित्यपण प्रसिद्ध करून कृपा, चैतन्या, महदा, अविद्या आणि निद्रा या चहुशक्तींसह पाच शक्ती त्या कृपेतून म्हणजेच आत्मतत्त्वातूनच प्रकटतात आणि तेथेच लीन होतात. कृपा आणि अविद्यास्वरूपासह निद्रा यांचा सतत संघर्ष होतो. हा संघर्ष सद्गुरूकृपेने आत्मज्ञान झाले की नाहिसा होतो. या सर्व शक्ती परस्परांपासून आणि परस्परांलंबित्वाने सिद्ध आहेत. त्यांतून स्थूलदेहाचे ठिकाणी त्यांची प्रतिती येते. अविद्येच्या योगाने त्यांचे वेगळेपण भ्रामकता दिसते आणि त्यांच्या नातेसंबंधाविषयी विवाद होतो. तथापि एकाच आत्मतत्त्वापासून त्यांची निष्पत्ती आणि एकाच आत्मतत्त्वाचे ठिकाणी त्यांची विसर्जकता असल्याने भ्रामकता, अनुभवास येणारी द्वैतभावना, ज्ञानात्मक अनुभूतीत विरून जाऊन, अद्वैत भाव जागृत होतो हे मानवी सांस्कृतिक नातेसंबंधांच्या रूपकातून स्पष्ट केले आहे. बत्तीस गुणी श्रीकृष्णांप्रमाणेच, दशावतारदेखील अद्वैत भावना, संवेदना सिद्ध करण्यासाठीच निष्पन्न झाले आहेत, असे म्हणून महाराज सांगतात,

“प्रसंग समामी तिसरेपणे । अद्वैते उठविले द्वैताचे ठाणे । तोरण बांधिले सद्गुरूचरणी ।
शेख महंमद म्हणे ॥१०९॥”

चौथ्या प्रसंगात १०३ ओव्या आहेत,

‘श्रीगणेशायन् नमः । ॐकार विस्ताराचे मूळ । तेथून कथा चालिल्या प्रबळ । कीर्ति
परमेश्वराची निर्मळ । कवित्वी मांडिली ॥१॥’

असे वैशिष्ट्यपूर्ण मंगलाचरणाने ते सुरुवात करून 'ॐ इति एकाक्षर ब्रह्म' या श्री माऊलींनी केलेल्या भगवद्गीतेतील सूत्रावरील चर्चेची ते आठवण करून देतात. शक्तींना आत्म्याचा विसर पडून त्या षड्रिपूंच्या जाळ्यात अडकल्या की अनर्थ ओढवतो. त्यातून सुटण्यासाठी सद्गुरूला अनन्यभावे शरण जावे लागते. सद्गुरू आणि शेख महंमद यांच्या संवादातून, अशिष्य, कुशिष्य कोण? याविषयी प्रबोधन घडते. तसेच सत्शिष्य कोणास म्हणावे याचेही प्रबोधन घडते. सत्शिष्य ओळखूनच

उपदेश करावा. सामान्य लोक रिद्धीसिद्धींचा उपयोग प्रपंचासाठी करून घेण्याकरिता गुरूच्या मागे लागतात. साधकाने सिद्धींच्या नादात अडकू नये. तसेच सिद्धींच्या नादी लागलेल्याला शिष्यत्व देऊ नये. सिद्धींच्या फंदात अडलेल्यांची कामे होतात. तथापि शेवटी तो रवरवात जातो हे लक्षात घ्यावे. नवविधा निस्सीम भक्तीला आणि सद्गुरूला शरण जातो तोच खरा शिष्य होय, अशा विषयांवर या प्रसंगात चर्चा झाली आहे. सत्शिष्याचे लक्षण अधोरेखित करतांना महाराज म्हणतात,

“त्यजून काम क्रोध विषयकल्पना । वासना लाविती सद्गुरूचरणा । सेवकपणे नवविलक्षणा । सद्गुरूस पूजिती ॥१९॥”

प्रसंग पाचव्यात ११६ ओव्या आहेत. याही प्रसंगाचे मंगलाचरण आगळेवेगळे आहे.

“श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो विवेकदौत मैस लेखणी । तुमच्याने लिहिली अक्षरवाणी । त्रिवेणी दौतीत सत्राविचे पाणी । घातले मूळबंधे ॥१॥”

येथे विवेकाला आणि विवेकपूर्वक प्रकटलेल्या अक्षरवाणीला, लेखणीला, शाईला वंदन केले आहे. हे महाराजांचे पूर्णतः वेगळेपण येथे जाणवते. सद्गुरूशी एकरूप झाल्यास राजयोग शास्त्राचे ज्ञान आपोआपच लाभेल. त्यासाठी सद्गुरू आणि सत्शिष्य यांचे ऐक्य हवे असते. पाखंडी गुरू, विविध पंथाचे अभिमानी आचार्य वितंड करून खऱ्या अद्वैत ज्ञानापासून दूर राहतात म्हणूनच आचार्य, संन्यासी, फकीर, मुलाणी, ब्राह्मण यांची गुणात्मकता स्पष्ट करून सोऽहं अनुभव करतांना वितंड सोडला पाहिजे. कुंडलिनी जागृतीची क्रमवार अवस्था सांगून हे ज्ञान केवळ निस्सीम एकनिष्ठ, श्रद्धा, नियमन, निरअहंकार आणि सद्गुरूशी एकरूपता यामुळेच मिळेल; असा संदेश दिला आहे. द्वैतात अडकून ज्ञानविषयक वितंड योग्य नव्हे तर त्यासाठी आत्मसंवाद अनुभूती होणे आवश्यक आहे. हे ईश्वरकृपेनेच अर्थात सद्गुरूकृपेनेच शक्य आहे. या विषयांवर चर्चा केली आहे. वितंड हा भ्रम आहे हे स्पष्ट करतांना महाराज लिहितात,

“ईश्वरे सर्वदा एक देखिले । आचार्य पाहा द्वैत भाविता वंचले । परी मिश्रित होऊनि नाही निवाले । सद्गुरू चंदन जैसे ॥१०७॥

साही दर्शनांमध्ये सद्गुरू असे । परी त्याची कृपा कोणहीएकास प्रकाशे । येर घेता द्वैत प्रपंचाचे झासे । उदंड व्यर्थ गेले ॥१०८॥”

सहाव्या प्रसंगात १२१ ओव्या आहेत. याही प्रसंगात मंगलाचरणात महाराज अक्षरे आणि व्यंजने यांना मातृका मानून वंदन करतात.

“श्री गणेशाय नमः । ॐ नमोजी अक्षर बावन मातृकासी । निराकार गवसिले सहजेसी । मग आकार मांडिले निरशून्यासी । संस्कार छपन्न भाषा ॥१॥”

छप्पन्न भाषांची निर्मिती याच मातृकांतून झाली अशी प्रशस्तीही मातृकांची करतात. श्रीगुरू, सद्गुरू महिमा वर्णन करून; सद्गुरूचा आविष्कार अर्थात ज्या ॐकार शब्दातून झाला त्या ॐकाराचा

विचार विविध अक्षरे, विविध भाषा यांतून कसा झाला याचे वर्णन करून शब्दब्रह्माचा साक्षात्कार घडविला आहे. शब्दांचा वापर सत् गोष्टींसाठी केला तर सत् साक्षात्कार घडविण्याचे सामर्थ्य शब्दामध्ये असते आणि शब्दांचा दुरुपयोग केला तर व्यवहारात विनाशकारकच ठरतो याचे विस्तृत वर्णन केले आहे. नामयोगाचे विवरण यातून एकप्रकारे झाले आहे. सत्संगकारक शब्दाचा स्थूलवासनादेहाच्या नादाने दुःसंग केल्यास विपरित फळ कसे मिळते हे सांगून अवतारांचे आस्तित्व, वेदोपनिषदांसह सर्व शास्त्रे केवळ शब्दांमुळे सिद्ध झाली आहेत. शब्दातून प्रत्यक्ष परब्रह्म प्रकट होते. हे शब्दांचे सामर्थ्य सद्गुरूंमुळे कळतेच. तथापि सद्गुरूस्वरूप पावले की ॐकार आविष्काराच्या पलिकडे जाता येते. तेथे महाशून्य स्वरूप होऊन शब्द निमून जातात. तथापि स्थूलातून परब्रह्मामध्ये ब्रह्मस्वरूप होण्याचा मार्ग ॐकारातून आविष्कृत झालेले शब्द होत. ते स्वर, ध्वनि रूपात अक्षररहित होतात तर भक्तीच्या निस्सीमतेने शब्दांच्या पलिकडे नेण्याचे सामर्थ्यही शब्दांमध्येच आहे. म्हणून शब्दांच्या योगाने सद्गुरूकृपेने सारे जाणून घ्यावे. तीतील महत्त्वाचा भाग म्हणजे प्रकृति आणि पुरुष यांचे मिलन होय. पुरुषांपासून पितृभावाने प्रकृति निष्पन्न झाली तरी प्रकृति पुरुष संग पतीपत्नी स्वरूपात होऊन प्रकृतीच उत्पन्न होते. प्रवृत्तीमुळे स्थूल स्वरूपातील व्यवहार घडतात; मात्र तिच्यामुळे घडणाऱ्या विकारांवर मात करून पुरुषरूप व्हायचे असते असा पुरुष-प्रकृति-पुरुष प्रवास विवेकपूर्वक कथन केला आहे. महाराज प्रकृतीचे सूत्ररूप वर्णन करतात,

“ऐसि प्रकृतिपुरुषसंवाद मिळणी । त्यात निश्चित साजणी । आहिक्यी येरून येरांचे गुणी । अष्टधा प्रकृति ॥११७॥”

१०० ओव्यांच्या सातव्या प्रसंगात महाराजांनी ‘निर्गुण’ या भक्तीची गुह्यगोष्ट वर्णन केली आहे. म्हणूनच मंगलाचरणात

“ॐ नमो जी सर्वोत्तमा नित्य मुक्ता । सर्वांठायी तुझी सत्ता । परी तू निर्भय अलिप्त दाता । कल्पतरू विश्वाचा ॥”

असे म्हटले आहे. ‘निर्गुण’ मधून निजशक्ती निर्माण झाली व त्यातून प्रकृतीच्या योगे जीव निर्मिती झाली. वासनांच्या संसारात रमलेले अहंकारी नास्तिक, थोड्याश्या ज्ञानाने सत्तेने अहंकारी झालेले, थोडेसे ज्ञान प्राप्त होताच आपण सर्वज्ञ झाल्याचा आव आणणारे, अद्वैत मार्गावर जातांना अर्धवट ज्ञानाने अहमहमिकेने वितंड करणारे, अद्वैत मार्गावर रिद्धी, सिद्धी, मुक्ती, वैकुंठ या कल्पनांमध्ये अडकलेले लोक मुख्य निजरूप विसरतात. त्याची सत्ता न लक्षात घेता मार्गावर रमून पुन्हा पुन्हा चौऱ्यांशी लक्ष योनींच्या फेऱ्यात अडकतात. या सर्व गोष्टींच्या पलिकडे ‘निर्गुण’, ‘सद्गुरू’ आहेत. त्यांशी अद्वैत होण्यासाठी, त्याच्या निरपेक्षतेच्या कसोटीला उतरून सद्गुरूचरणाशी रत व्हावे लागते. अहंकार, मोह, वासनामयतेच्या पलिकडे त्याची सत्ता आहे. सर्व सृष्टीला जीवविण्यासाठी सूर्य, वायू, जल, आकाश, पृथ्वी त्याच्या सत्तेने निर्माण झाले आहेत हे त्याचे उपकार विसरून स्वतःच्या

विवक्षित अहंकारात रममाण होऊन; निर्गुणाशी एकरूप होऊन अद्वैत पावून अजन्मा होण्याच्या परमपुरुषार्थाला पारखे होतात. सद्गुरू, पूर्ण ज्ञान केवळ अनन्यभावे शरण आलेल्या निरंकारी साधकाला देतात. शेख महंमद आपल्याला सद्गुरू सेवा भाग्य मिळावे म्हणून प्रार्थना करतात. अद्वैतांपर्यंतचा मार्ग खूप कठीण आहे याची परोपरीने शेख महंमद जाणीव करून देतात. त्यासाठी सद्गुरूच्या कसोटीला उतरले पाहिजे ही अट मान्य करावी लागते. या कसोटीला सर्वांनी उतरावे असे महाराजांना वाटते. ही कसोटी ईश्वर कशी पाहतो ते सूचित करतांना महाराज म्हणतात,

“तुझिया भक्तांकडे आणिके पाहणे । तेव्हां तुवा काय जितेच मरणे । ईश्वर म्हणे माझेचि करणे । कसून पहावयालागी ॥९७॥”

आठव्या प्रसंगात १०० ओव्या आहेत. मंगलाचरणात अलक्ष, अगोचर, अगम्य, भूतमात्रांचे माहेर अशा अव्यक्त दिगंबराला अर्थात अध्यात्मस्वरूप सद्गुरूंस वंदन करून; सोंगी, ढोंगी, पाखंडी, शास्त्री, पंडित व भक्त यांचे पाखांड खंडन करून, भक्तीचे कोणतेही प्रदर्शन न करता सद्भक्त मनापासून अंतर्दामी निःस्सीम भक्ती करतो. मनापासून केलेल्या भक्तीनेच खरे ब्रह्मज्ञान प्राप्त होते असे सांगून, खरे ज्ञान प्राप्त करतांना अर्थात निजस्वरूप होतांना; रूप, जात, धर्म काहीही आड येत नाही. मनातील भाव शुद्ध असेल तर सारे शुद्धच होय. ‘निर्गुण’ परमेश्वर चर शुद्ध (सोवळा) आहे तर त्याने निर्माण केलेली ही सृष्टी चराचर आवळी कशी असेल? सद्गुरूकृपेने कोणीही वोवळे राहात नाही. सद्गुरू कृपेमुळे चराचर सम भासते. तेथे विषमता राहातच नाही; कारण अवघे विश्व त्या महाकारणापासून निर्माण झाले आहे. पाखांडपण सोडून सत्निष्ठेने सद्गुरूकृपा प्राप्त करावी. सद्गुरू, साधू, इतर माणसांसारखेच दिसले तरी ते ब्रह्मज्ञानाने प्राप्त झालेल्या ज्ञानामुळे दुजाभाव विसरून सर्वार्थे लोकांत राहूनही विजनात असल्यासारखे वागतात. शरीर कसेही असो, मन शुद्ध पाहिजे हे संत शेख महंमदांनी स्वतःच्या उदाहरणावरून स्पष्ट केले आहे.

“ऐसी सद्गुरूभक्तीची प्रेमकळा । स्वये शेख महंमदे केला निरवाळा । ऐकोन ईश्वरमूर्ती प्रबळा । साक्षात्कारे डुल्लती ॥९९॥”

१०९ ओव्यांच्या नवव्या प्रसंगात सुरंग निजगुज गोविंदाला वंदन करून; ईश्वराचे ‘निर्गुण’त्व सिद्ध करण्यासाठी ईश्वराचे अनेक लटके दोष मोठ्या चातुर्याने वर्णन केले आहेत. संत शेख महंमद महाराज देवाशी एकप्रकारे लटके भांडणच भांडतात. त्यानेच हे स्थूल जीवन निर्माण करून प्रपंचात गुंतविले व त्याचा शोध घेण्याच्या नादी लावले. हे करतांना स्थूल मानव चकणारच याची अनेक उदाहरणे दिली आहेत. या प्रसंगात कालगणनेवरही भाष्य केले आहे. ग्रह, तारे, नक्षत्र यांच्या फेऱ्यांचा अर्थ सांगत निर्गुणाची परमलीला प्रपंचरूपाने कशी सुरू आहे याचा उलगडा केला आहे. मूर्तिपूजेचे मर्म सांगून ‘सोऽहं’ विचार केला तर त्यापलिकडे कसे जाता येते, हे निवेदिले आहे. परमार्थ हा शरीरात त्राण आहे, साधना करण्याची शक्ती आहे हे ओळखून वेळीच करण्याचा संदेश

दिला आहे. अवलक्षण-सुलक्षण विचार व्यभिचार निखंदन, पातिव्रत्य विचार यासंदर्भात पारमार्थिक बोध निवेदित केला आहे. वेळीच सावध झाले व सद्गुरूचरणी लागले; तर निर्गुणापर्यंत जाता येईल, असे विषय मांडले आहेत. परमार्थ साधण्यात जात, धर्म, पंथ, स्थान, अवस्था यांचे बंधन नसते तर वृत्तीने निर्गुण भजनी लागणे महत्त्वाचे असते, असे स्पष्ट केले आहे. मात्र विवेकपूर्वक हे समजावून घेतले पाहिजे असे सांगतांना ते म्हणतात,

“शेख महंमद श्रोतियांस विनवी । तुम्ही विवेके घ्यावी चवी । आपुले आपण होऊनी अनुभवी । मज वेगळे न सांडावे ॥१०९॥”

दहावा प्रसंग अवघ्या ९५ ओव्यांचा असून, त्यात गुरू-शिष्य संवादाकडे महाराजांनी लक्ष वेधले आहे. ते म्हणतात,

“धीरे सद्गुरू बैसले नृपासनी । तव शिष्य उभा करसंपुट जोडूनी । या दोहींचे आहिक्यालागुनी । श्रोती चित्त द्यावे ॥६॥”

जन्ममरणाच्या फेऱ्यात, या संसारातील दुःखे, भोग कसे भोगावे लागतात; हे सांगतांना स्थूल देहाचे वर्णन करून कोणते गुण-दोष कोणत्या कारणाने होतात ते सांगून; देहाची उत्पत्ती, स्थिती, लय, पुनर्जन्म यांचे फेरे वर्णन करून; स्थूल देहाच्या स्वरूपात आत्मतत्त्व गर्भातून प्रकट कसे होते व भौतिकातच कसे रमते आणि मूळाधार विसरून जाते: याचे वर्णन केले आहे. भवदुःखाविषयी चर्चा करून त्यातून कसे सुटता येईल याविषयी सद्गुरूंनी प्रबोध केला आहे.

अकराव्या प्रसंगात १०९ ओव्या आहेत. दर्शेंद्रियांसह हृदयांस तसेच सूर्यचंद्रांस नमस्कार करून महाराज मेदिनीला वंदन करून संत शेख महंमद महाराज ‘योगसंग्रामा’तील विषय विवेचनाकडे जातात. बीजवट न्यायाने हे ब्रह्मांड व त्यातील सारे काही निर्माण होते म्हणून वटाने बीजाकडे जाण्याचा प्रयत्न करण्याचा म्हणजे जीवन साफल्याचा संदेश महाराज देतात. वेश्या असूनही प्रतिव्रता कशी झाली ह्याचा दृष्टांत देऊन दृढनिश्चयाने भक्ती केली, मन चळू दिले नाही तर परमेश्वर प्राप्त होतो. जीवनात दुःख आणि सुखाची विषम मांडणी आहे. कारण आपण भ्रामकतेतच अधिक गुंततो व पापाचे भोग भोगतो. कोणती पापे करता कोणत्या प्रकारे नरकवास घडतो हेही गीतेचे प्रमाण देऊन शेख महंमद सांगतात. वासनाकल्पना यामुळे भेदमूलकता निर्माण होते. या भेदामुळेच चौऱ्यांशीच्या फेऱ्यात जीव अडकतात. खरेतर आपल्या ठिकाणीच अंतर्यामी आत्मतत्त्व, परब्रह्म असते. ते विसरून आपण वासनादेहाच्या नावाने बहकतो. द्वैत सारवून अद्वैत साधण्याच्या उद्देशानेच योगसंग्राम प्रकट करित आहोत असे महाराज स्पष्ट करतात,

“पहा पहा दोन्ही राजांचे लक्षण । द्वैत नष्टपणे लागले भांडण । तैसे अविनाश परब्रह्म संपूर्ण । आद्य अद्वैत पणे ॥९६॥

ऐका हरी अल्ला जरी दोन असते । तरी ते भांडभांडोच मरते । वोळख काही ठाव उरो न देते

। येरून येराचा पै ॥१५॥”

बाराव्या प्रसंगात १०६ ओव्या आहेत. हा प्रसंग पुन्हा पाखांड खंडनासाठी खर्ची घातला आहे. महाराज म्हणतात,

“निकट निजभक्ताला नमस्कारूनी । कळी असे पाखांडाची निखंदनी । कोप न काही धरावा मनी । अन्यत्र शाणव कुळांनी ॥६॥

मुळीचा साहा दुरुशने पारंपार । त्या माजी पाषांड बहु थोर । येरून येरास करिती करकर । मूढ मोकळेपणे ॥७॥”

असे स्पष्ट करून; दुष्ट रूढीपरंपरा आणि द्वैतभावाने अनेकानेक शूद्र देवदेवतांची पूजाअर्चा, अज्ञान व त्यापोटी रूढीदास्यत्व, यांवर प्रहार केले आहेत. देव सुखदुःख, ग्रहपीडा, कुळधर्म-कुळाचार केवळ अज्ञानापोटी निर्माण झालेल्या भ्रामक गोष्टी आहेत हे परोपरीने, खोचक दृष्टांत देऊन स्पष्ट केले आहे. सद्गुरू महिमा वर्णन करून; सद्गुरूंच्या सेवेने व त्यांच्यावरील श्रद्धेने ज्ञान ग्रहण करता येईल. अज्ञान नाहिसे होऊन खरा सद्गुरूस्वरूप देव अर्थात ‘ज्ञान’ आकळित होईल हे विवेचनपूर्वक सांगितले आहे.

तेराव्या प्रसंगात १०० ओव्या आहेत. निरनिराळ्या देवतांचे द्वैत भावाने, अज्ञानाने पूजन आणि अविद्यायोगाने मांत्रिकांकडून अज्ञानी लोकांचे शोषण, देवाच्या नावावर भिक्षाटन करून पोट भरण्याच्या संस्था आणि कुळधर्म कुळाचार यातील द्वैतभावात्मक पाखंड; यावर शेख महंमद आघात करतात. विश्वव्यापी परमेश्वर आपल्याच शरीरात आहे. तो ‘सोहं’ भाव, श्रीगुरूला शरण जाऊन समजावून घ्यावा. श्रीगुरूकृपा आणि एकाग्र ध्यान यामुळे निजबोध गोडी प्राप्त होते. त्यासाठी हटयोग करण्याची गरज नाही; हे सांगतानाही. अविद्यास्वरूप हटयोग हा अहंकारातून आलेला असतो. त्यामुळे पाखंडपणच उघड होते. श्रीगुरूशिवाय खरे ज्ञान नाही. षट्शास्त्रे, चार वेद, अठरा पुराणे हे सर्व एकाच परब्रह्माचा शोध करित असतात. पंडित स्वअहंकाराने द्वैतभाव बाळगून वितंड माजवतात. त्या सर्वांतील अद्वैतत्व केवळ सद्गुरू सांगू शकतो. प्रपंचातून परमार्थ साधताना, एकाग्रचित्त निरवासना आणि सद्गुरूसंग याच गोष्टी आवश्यक आहेत. तरच ब्रह्मज्ञान प्राप्त होऊन; ब्रह्मानंद लाभेल तोच खरा पुरुषार्थ होय. महाराज म्हणतात,

“जेव्हा आपण कल्पनेसी मारावे । तेव्हाच त्या मरणाला पाहावे । सोहं तत्त्व तैसे वोळखावे । निज मरोनिया ॥१७॥

जावित्त्वी जिताच मेलो संपूर्णत्व । आयागम सांडिले स्वभावे । अखंडित मन लावावे । नवनीत निवडे जैसे ॥१८॥”

हे अर्थातच सद्गुरूसंगाने घडते.

चवदाव्या प्रसंगात १३१ ओव्या असून अन्नवस्त्रांचे महत्त्व महाराज विषद करतात. पापपुण्य

कल्पना ही अज्ञानातून सिद्ध झाली आहे. पुण्यामुळे पापाची निर्भत्सना आणि पापामुळे पुण्याचे महत्त्व असते. अद्वैत प्राप्त झाले की यातील काहीही राहात नाही. सोहं साक्षात्काराची अवस्था सदगुरूकृपाप्रसादाने प्राप्त होते. म्हणूनच केवळ पढतमूर्ख असता कामा नये. साक्षात्कार घडला पाहिजे. ज्ञानसाक्षात्कार झाला की अज्ञान आपोआपच नाहिसे होते, हे सदगुरूकृपेने शक्य आहे. बाराव्या-तेराव्या प्रसंगाप्रमाणे येथेही वेद, उपनिषदे, शास्त्रे, पुराणे यांचा अपुरेपणा, शास्त्रीपंडितांचा वितंड यावर, तसेच देवदेवता, व्रतवैकल्ये, नवससायांस यांवर कोरडे ओढले आहेत. निजपरमेश्वर हरि हा भक्तोद्धारक आहे. त्याच्याशी सदगुरूकृपेने अद्वैत पावता येते. शेख महंमद ह्या सहा अक्षरांची अध्यात्मिक उकल या प्रसंगात आहे, हे या प्रसंगाचे वैशिष्ट्य होय. सदगुरूकृपेने हे ज्ञान मी सांगत असून श्रोत्यांच्या आशीर्वादाने ग्रंथ पुढे जात आहे, असे संत शेख महंमद जाणीवपूर्वक सांगतात. ८८ ते ९३ या पाच ओव्यांत 'शेख महंमद' नामाचे अद्वैत तत्त्वज्ञान या अर्थाने स्पष्टीकरण केले आहे. सदगुरूंचे महात्म्य येथे वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूपात उल्लेखित आहे. ते म्हणतात,

“सत्तीर्थ व्रताचे आधिष्ठान । पुण्यपावेन साधुचे चरण । म्हणोनि सेविती रामकृष्ण ।
अवतार धरून ॥१२०॥”

प्रसंग पंधराव्यामध्ये ११६ ओव्या आहेत. या प्रसंगात सदगुरूंचा व शिष्यपरंपरेचा गौरव केला आहे,

“ॐ नमोजी श्रीसद्गुरू चांद बोधले । त्यांनी जाणोपंता अंगिकारले । जाणाबाने एका
उपदेशिले । दास्यत्वगुणी ॥१॥”

“संत चांद बोधल्याचे कुळी शेक । महंमदांनी चर्चिला विवेक । ते विवंचनेला संत
प्राश्रिक आशिर्वाद देती ॥४॥”

असा गौरव करून उर्वरित पाखांडखंडन करून सदगुरूंचे अद्वैतापर्यंत घेऊन जाण्यास समर्थ आहेत; हे सांगून शिष्यही एकनिष्ठ हवा यासाठी गीतेचे प्रमाण दिले आहे. गुरूने शिष्य व शिष्याने गुरू पारखून घ्यावा असे सांगून, नरजन्माची महती विषद केली आहे. आपल्या अवतीभोवतीच सदगुरू असतो. त्यासाठी मुळात साधकाच्या मनात ज्ञानाची आस हवी, तरच सदगुरू ओळखता येईल. सदगुरूचरणी निःस्सीम आणि अनन्य प्रेमभाव हवा. एखाद्याला बारा वर्षे तप करूनही तो साक्षात्कार फार तर घडेल. पण खरे ज्ञान होणार नाही. मात्र सदगुरूंचे सान्निध्यात अनन्यभावे अडीच घटका बसूनही अद्वैत प्रेमबोध होईल. सदगुरूंच्या सान्निध्यात सदगुरूची किंमत कळत नाही. तसेच जीवात जीव असेपर्यंत आत्म्याची किंमत कळत नाही. मात्र मृत्यू आला की आत्म्याची किंमत कळते म्हणून नरजन्माची महती ओळखून वेळीच अनन्यभावे सदगुरूला शरण जाऊन, निःस्सीम आणि मनोभावे सदगुरूची सेवा करावी, अशी शिष्याची मानसिक तयारी संत शेख महंमद महाराज करून घेतात. ते शिष्याला सांगतात,

“आपल्यास आपण वोळखोन शिष्यपणे । मागे सांगितली सच्छिष्याची लक्षणे । तैसे ओळखोन अंगिकरणे । द्वैताचे अद्वैत होय ॥४५॥”

११४ ओव्यांच्या सोळाव्या प्रसंगात बद्धमुक्त, मुक्तबद्ध, नित्यमुक्त या अवस्थांचा विचार करीत सद्गुरूकृपेने नित्यमुक्त होण्यासाठी द्वैत पसाऱ्यात केवढा संग्राम मोठ्या शूरत्वाने करावा लागतो हे सांगत; अहंकाराची गुणात्मक त्रिपुटी सोडून ‘सोहं’चा अनुभव घ्यायचा तर यासाठी वैराग्य आणि ज्ञानसाधना आवश्यक आहे असे शेख महंमद महाराज सांगतात. या साधनेकरिता अष्टधाप्रकृती देवता आणि शरीरस्य अगणित शक्तीदेवतांच्या भेदमूलक प्रकृतीपलिकडे तनमनाने जावे लागेल. त्यासाठी कोणता संग्राम आवश्यक आहे; हे सांगतांना शरीर आणि व्यवहार या दोन्ही ठिकाणी अहंभावाने निर्माण झालेली द्वैतभावना नष्ट करणे कसे आवश्यक आहे, हे शेख महंमद महाराज सांगतात. तनमनाने विजनवास साधता आला पाहिजे; यासाठी सद्गुरूसंग एवढा एकच उपाय आहे. ही गोष्ट ब्रह्माविष्णूमहेश यांच्यासह सर्व साधकांच्या प्रमाणाने पटवून दिली आहे. अद्वैत बोध ‘सोहं’ स्तरावर घडविणाऱ्या सद्गुरूस्वरूप झालेल्या संत, ऋषी, कवी यांच्या कुळजातीच्या विचाराचा फोलपणा स्पष्ट करून; सद्गुरूकृपेने आपण ‘सोहं’ ज्ञानचर्चा करीत आहोत. ‘अद्वैत’ साधण्यासाठी आत्मतत्त्वापर्यंत पोहोचण्याची ही सुरुवात आहे; असे सांगून संग्रामाची महती स्पष्ट केली आहे. ज्ञान निर्मलमनस्क साधकांनाच प्राप्त होईल अशी ग्वाही या प्रसंगात दिली आहे. महाराज म्हणतात,

“वैराग्य बोधाचीही जाली शांती । निज सोधा सद्गुरूची संगति । वैकुंठ मुक्तिची ही वित्पत्ति । दृश्य अदृश्य नाही ॥१००॥”

२४० ओवीसंख्येचा हा सतरावा प्रसंग ‘योगसंग्राम’ खऱ्या अर्थाने संग्राम योगाचे वर्णन करणारा आहे. विशेष म्हणजे या प्रसंगाचे मंगलाचरण मुस्लिम परंपरा जागविणारे आहे. मात्र संत शेख महंमदांना भाषाभेदामुळे मूळात एकच तत्त्व असूनही द्वैत आणि भेद निर्माण होऊन भांडणे लागली आहेत. ‘जल्लेजला लहू अल्ला गनि प्यारा ।’ अशी सुरुवात करून ‘जय जय जी जयवंत नरा ।’ असा अर्जुनांचा उल्लेख करून त्यांनी योगेश्वरांना प्रसन्न केले, असे सूचन करतात. पुढे म्हणतात,

“सच्चापीर कहे मुसलमान । मऱ्हाठे म्हणविती सद्गुरू पूर्ण । परि दोन्हीत नाही भिन्नत्वपण । आखी खोल देखो भाई ॥३॥”

पुढे योगेश्वर श्रीकृष्ण यांचा उल्लेख करून ‘जड मूढ तारावया उपकार । तीही ग्रंथ केला ॥’ असा स्पष्ट ऋणनिर्देश श्रीमद्भगवद्गीता आणि श्रीकृष्ण यांचा करतात. बहुधा गीतेतील सहाव्या अध्यायावर संत ज्ञानेश्वरांनी जी टीका केली आहे तिकडे निर्देश असावा. राजयोग अथवा अष्टांग योगसाधनेने अद्वैत सिद्धीचा अनुभव प्राप्त होतो. तथापि योग सिद्ध झाला पाहिजे त्यासाठीचा ‘योगसंग्राम’ महाराजांना मांडायचा आहे म्हणून ते ‘अद्वैत’ तत्त्वापर्यंत जाणिवेने पोहोचण्याचे सूत्रच देऊन टाकतात,

“अद्वैतापासून द्वैत भासे । जैसे रविपासून बिंब प्रकाशे । वेगळीक नाही दोहीस । मूळ

एकपणे ॥१२॥

पाहता परतलीये दृष्टी । द्वैत अद्वैताचे पोटी । भिन्नत्व दिसे सृष्टी । कल्पनेसंगे ॥१४॥”

अद्वैतापर्यंत यशस्वीपणे जी अतिकठोर अशी योगसाधना करावी लागते, त्या साधनेचे साद्यंत वर्णन या प्रसंगात आहे. आसने, आधारचक्रे, नाडी, विज्ञान, प्राणायाम यांसह समाधीपर्यंत येतांना, प्रत्यक्ष अद्वैत अनुभूतीपर्यंत पोहोचतांना; आत्मा, मन, लिंगदेह, त्यातील विविध त्रिकुटे, गुणात्मकता, भावना, वासना, कल्पना, इच्छा, रिद्धीसिद्धी आदि गोष्टी लिंगदेहाच्या मायापाशात वासनादेहत्वामुळे आत्मा व मन यांना या सर्वांशी कोणत्या प्रकारे युद्ध करावे लागते, त्यांच्यावर विजय मिळवून; मन आणि आत्मा यांचे अद्वैत घडण्यासाठी मनावर स्वार होऊन आत्म्याला परमात्मतत्त्वाचा वेध घ्यावा लागतो, याचे वर्णन केले आहे. या ज्ञानाची शिदोरी आपणास सद्गुरूंकडून मिळाली. ती मराठी बोलीत अतिशय सामान्यातीसामान्यांना गम्य होईल अशा पद्धतीने सांगण्यासाठी ‘संग्राम’ प्रसंगाचे सांगरूपक योजून आत्मा हा योद्धा आणि मन हा तेजिया, शरीर हे क्षेत्र. त्यावरील देहीक भावना, वासना इ. गुण इ. सर्व सैन्यदल अशी रूपक कल्पना करून संत शेख महंमद महाराजांनी हा दीर्घ प्रसंग लिहिला आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी मांडलेल्या दुर्ग कल्पनेशी साम्य दिसते. अखेर योग सिद्ध करतांनाही केवढे सावध असावे लागते याचे संदेशन या प्रसंगात केले आहे,

“ऐसे क्षेत्र केले शरीरास । आत्म्या राउता आले यश । आता गड घ्यावयाचा सायास ।
आरंभिला ॥२३३॥

दीर्घ गड ब्रह्मांड शिखर । लाग नाही नेत्र फिरती गरगर । कडे कपारे चौफेर दिसे भयासूर
। मन तेजी मागे सरे ॥२३४॥

आत्मा म्हणे हा तेजी धोपला । संग्राम करिता दमगीर झाला । उतरून पाहिजे असुदा
केला । विशद्ध कंठकमळी ॥२३५॥

आत्मा उजु आला मुरडोनी । तेजी बाधिला अधिष्ठानी । बोध गुळाची चाचणी । चारून
सावरीत केला ॥२३६॥”

योगसिद्ध होत असतांना शेवटच्या क्षणापर्यंत मनावर ताबा ठेवावा लागतो हे यात विशेषत्वाने लक्षात ठेवावे लागते. योगसाधना हा विषय रंजकतेनी मांडण्यासाठी हे रूपक महाराजांनी लिहिले आहे.

३२७ ओव्यांचा अठरावा प्रसंग अर्थातच योगसंग्रामचा कळसाध्याय होय. उत्तरानुभूती कथन करण्यासाठी लिहिलेला प्रसंग भगवद्गीतेच्या अठराव्या अध्यायाची आठवण करून देतो. महाराज म्हणतात—

“श्रीगणेशाय नमः। श्रीपति श्रीकारि नमोस्तु ।

सांगेन गड घेतल्याची मातु । ते ऐकोन कमाईवंतु । ब्रह्मानंदे डुल्लती ॥१॥”

हे सांगता मनोनिग्रह आणि मनोबोध यांचे महत्त्व महाराज सहजच अधोरेखित करून योगमार्गातील

मनःपूर्वक साधनेची महती अधोरेखित करतात,

“अरे अरे मना चतुरा । एकास दाविला चौऱ्यांसीचा फेरा ।

एकास नेले मुक्तिचिया द्वारा । दोहीकडे खेळसी तिळातांदुळा ॥५॥

मन जिकडे जिकडे लावाल ते फळ प्राप्त होईल असा अभिप्राय ते व्यक्त करतात. संग्रामसिद्ध होताना अमनस्क अशी आत्मावस्था, परमात्मपदी ‘अद्वैत’ झाली. त्यावेळी अवघे विश्व आपल्यात सामावून आपणच संपूर्ण विश्व झालो आहोत; याचा अनुभव येऊन ब्रह्मानंदात विदेहीपणे निमग्न झाल्याचे प्रतिपादन आहे. राजयोग किंवा अष्टांगयोग पद्धतीद्वारा समाधीयोग करतांना संग्राम ही कठीण अशी परीक्षा आहे. अंतरात्म्याला मनाच्या तेजियावर स्वार होऊन संपूर्ण क्षेत्र अर्थात देह काबीज करावे लागते. विदेही होऊन ब्रह्मानंद भोगावा लागतो. ही कठीण गोष्ट केवळ निस्सीम, दृढ, अनन्य भक्तीनेच साध्य होऊ शकते. त्यासाठी सत्संग आवश्यक आहे. सत्संगासाठी समाधीयोगासाठी, अर्थात परमपदापर्यंत जाण्याच्या मार्गावर, सद्गुरूसेवा अपरिहार्य आहे. अखेर सद्गुरूसेवा करताकरता सद्गुरूशी एकरूपता साधून सद्गुरूच व्हावे लागते असे निवेदिले आहे. भक्तीसाठी भागवत संतांचा मार्ग स्वीकारला आहे. परमेश्वरांनी त्यांच्यासाठी वैकुंठ उत्पन्न केले आहे. अजन्मा होऊन, अमरत्वाने वैकुंठसुख; परमात्मकृपेने भोगता येते. कलियुगाची दुरिते, प्रलय-महाप्रलय पुन्हा सृष्टीनिर्माण आदि विषय सप्रमाण कथात्मकतेने चर्चिते आहेत. प्रत्यक्ष परमानंद अर्थात ब्रह्मानंदस्वरूप अठरावा अध्याय पूर्ण करून ‘योगसंग्राम’ ग्रंथ सद्गुरूचरणी अर्पण केला आहे. महाराज ग्रंथसंपन्नतेविषयी लिहितात-

“अठरावा गुणातीत आत्माराम । बारासोळाशी घेतला वैकुंठी विश्राम ।

कामक्रोधादिक असुरा तमाम । पराभवाते पावविले ॥३२४॥

ऐसा विश्रांतीचा पूर्ण सागर । आत्माराम अविनाश दिगंबर ।

योगी जपताती निरंतर । अठरावा अविनाशु ॥३२५॥

ऐसा ब्रह्मांडनायक आदिपुरुष । ब्रह्मरसाचा आत्मकळस ।

ऐसा तो महातेजाचा प्रकाश । योगिया हृदयी वसतसे ॥३२६॥

तेथे कैचा बारा सोळा नवरस । आत्माराम स्वयंप्रकाश ।

सैयद महंमदी सावकाश । राम चिन्हाकार असे ॥३२७॥

योगसंग्राम हा एक निश्चित विषय प्रतिपादन करणारा परिपूर्ण असा ग्रंथ होय. संत शेख महंमद महाराजांची वाङ्मयमूर्ती म्हणून या ग्रंथाकडे पाहता येईल. आत्मोद्धार साधत असताना अवघ्या समाजाला मनोबोध करून प्रबोधित करणारा हा ग्रंथ आहे. म्हणूनच संत शेख महंमद महाराजांची सर्व ग्रंथसंपदा आज उपलब्ध आहे त्यात ‘योगसंग्राम’ हा ग्रंथ सर्वाधिक महत्त्वाचा आणि संत शेख महंमद महाराजांच्या विभूतिमत्त्वाचे सर्व पैलू उलगडणारा असा हा ग्रंथ आहे.

संत शेख महंमद महाराजांच्या समग्र वाङ्मयाचा परिचय करून घेतानाच त्यांच्याविषयी कृतज्ञता, चर्चा, अभिप्रायव्यक्ति, प्रशस्ती करणाऱ्या प्रामुख्याने समकालिनांच्या प्रकटीकरणाला विशेष महत्त्व आहे हे विचारात घेऊन वा. सी. बेंद्रे यांनी संत शेख महंमद महाराजांची उपलब्ध कविता एकत्रित संपादन करतांना उपलब्ध अशा अभिप्रायात्मक आविष्कृत कविता संग्रहित करून मोठेच उपकार केले आहेत. एकतर त्यामुळे समकालीन संतांचा परिचय घडला. अनुयायी साधकांचा गोतावळा प्रकाशात आला, संत शेख महंमद विभूतिमत्त्वावर समकालिनांकडून; सहवासातून आलेल्या अनुभूतींच्या संदर्भासह प्रकाश पडला. त्यामुळे महासमन्वय संपूर्ण भागवत अशा, वेदप्रामाण्य, उपनिषदे, श्रीमद्भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्रे अनुसरणाऱ्या आणि संत ज्ञानेश्वर माऊलींची वाट पुन्हा उजळविणाऱ्या; श्री दत्त दिगंबर स्थितीस गेलेल्या स्वामी चंद्रभट बोधले अर्थात चांद अथवा चांग बोधले या नाथ, सिद्ध परंपरेने जाणाऱ्या विभूतींचे दर्शन झाले. संत ज्ञानेश्वर माऊलीनंतर पुन्हा भागवतमार्ग उजळणाऱ्या संत शेख महंमद महाराजांचे दर्शन झाले.

वा. सी. बेंद्रे यांनी 'शेख महंमद-चरित्रपर कविता' या मथळ्याखाली संपादिलेल्या 'कविता संग्रहातील' कवितांमध्ये पुढील कवितांचा अंतर्भाव झाला आहे.

१ चरित्र : "शेख महंमद पीर, कबीराचा अवतार । त्यांचे चरित्र ऐका तुम्ही ॥१॥"

असे म्हणून चरित्र सांगावयास सुरुवात केलेल्या कवीने स्वतःची नाममुद्रा दिलेली नाही म्हणून हे चरित्र कोणा अनामिकाने अथवा जयरामस्वामी वडगावकर यांच्या शिष्याने, संत शेख महंमदांविषयी संपूर्ण पूज्य भावाने लिहिले असावे. १३७ ओव्यांच्या या प्रकरणात पहिल्या १६ ओव्यात मातापित्यांचा उल्लेख करून महाराज योगमार्ग आणि भक्तिमार्ग अनुसरणारे भागवत संत होते. याचा निर्वाळा दिला आहे ते लिहितात-

"अखंड समाधी, गुंफेत बैसावे । मनी जीई भावें, हरिनाम ॥५॥

अवतार लीला, दाविली अपार । संत साधु थोर, वर्णित गेले ॥८॥

तुकोबा आणीक, स्वामी जयराम । रामदासांप्रेम चरणीं त्यांच्या ॥९॥

मन्हाठ्यात साधु, योगी दिगंबरा । अविंघात पीर अनादिसिद्ध ॥१३॥"

असे वर्णन करून संत शेख महंमदांचा अधिकार वर्णिला आहे.

ओवी क्र. १७ ते ६१ मध्ये 'योगसंग्राम' ग्रंथनिर्मिती व त्यासंदर्भातील काशीत घडलेली अद्भुत चमत्कार कथा आली आहे.

ओवी क्र. ६२ ते १३७ मध्ये स्वामी जयराम यांना संत शेख महंमद महाराजांचा साक्षात्कार श्री तुकोबारायांच्या मुखाने कळाला, ते महाराजांना शरण गेले आणि अखेर जयरामांचा समाधीप्रसंग म्हणजे कविताचे अर्धा भाग श्री जयराम स्वामी चरित्राचा आहे. मात्र ते महंमद महाराजांना कसे शरण गेले. त्यांना महाराजांनी पांडुरंग स्वरूपात दर्शन दिले आणि जयरामांनी त्यांच्या शुभहस्ते समाधी

घेण्याचा निश्चय कसा केला. समाधी केव्हा झाली. असे एकूण विषय येतात. त्यामुळे कालनिर्णय करण्यासही मदत झाली आहे.

२. **सिजरा जदि कादिरी**- कादिरी सूफी परंपरा सांगणाऱ्या या २९ ओव्यांमध्ये राजे महंमद, चांदसाहेब, सय्यद महंमदसाहेब, सय्यद लाडजीसाहेब, सय्यद हकीमसाहेब, सय्यद बाळासाहेब येथपर्यंत कादरी सूफी परंपरा सांगून राजे महंमद, चांदबोधले, शेख महंमद यांना सूफीसंप्रदायात दाखविले आहे. वस्तुतः या सर्वांची सूफी संप्रदायाशी केवळ जवळीक होती. यापैकी कोणीही सूफीसंप्रदायाचा अनुसार केला नाही. मात्र सूफी अद्वैताचा वैदिक अद्वैताशी तुलनात्मक संबंध मांडून सूफी संप्रदाय प्रेमाभक्ती सलोकता, समीपता, सरूपता साधत सायुज्यतेपर्यंत घेऊन जाते. असा अनुबंध जोडला आहे. येथे मात्र संत शेख महंमद महाराज सूफी संत असल्याचे दिसत असल्याने अनेक अभ्यासकांनी मुस्लिममराठी संत कवींची चर्चा करतांना सूफी संप्रदायाचा विचारच मांडला आहे.

३. अनामिकाने चरित्रपर लिहिलेल्या दोन कविता मांडल्या असून त्याच संत शेख महंमदांच्या भ्रमंतीचा विचार सांगून महाराजांची कृपा शिष्यांवर असली तर शिष्याचा कसा उद्धार होतो हे सांगितले आहे. 'स्वामीमार्गे मी पुढें । कांहीं न पडे सांकडे ।' असा अनुभव कथन केला आहे.

४. चंद्रबोधले गुरुपरंपरा : मुकुंदराजांनी वर्णिलेली चंद्रबोधले यांची शिष्यपरंपरा सांगितली आहे. ती जनार्दनस्वामी पासून पुढे मुकुंदराजापर्यंत यांत शेख महंमदांची शाखा दिलेली नाही.

५. मुधा पांगुळाने वासुदेव रुपकांतून सद्गुरु शेखमहंमदांची महती सांगितली आहे. तर त्यांच्याच दुसऱ्या कवितेत 'पांगुळास साक्षात्कार' वर्णन केला आहे. तिसऱ्या कवितेत मुधा पांगुळांनी सद्गुरु शेख महंमद महाराजांचा धावा केला आहे. संत शेख महंमद महाराजांच्या शिष्यगणांपैकी मुधापांगुळाची अनुभूती येथे वर्णन केली आहे.

६. आरत्या : या मथळ्याखाली अजम दावलजी, हकीम यांनी लिहिलेल्या आरत्या संपादित केल्या आहेत. विशेष म्हणजे या तिघांचाही उल्लेख सिजरा जदि कादिरी मध्ये आलेला आहे. मात्र या तिघांनीही लिहिलेल्या आरत्या पाहिल्या तर- आजम-

“श्रीगुरु शेख महंमद नयनी अवलोका भावें । अर्थ पाहता षडाक्षरी ब्रह्मसविवे ॥धृ॥”

असे लिहून आरतीत उपेक्षित सगुणोपासना आणि भक्तिमार्ग चोखाळला आहे. दावलजी लिहितात

“जय जय आरती आरक्तरूपा । त्रिभुवनतारक तूं मायबापा ॥धृ॥”

अशी आरती करतांना,

“त्यांच्या कृपेने केली आरती । दावलजी म्हणे मी बहू मूढमती । घेऊनि बैसले मजला पंगती । सद्गुरुप्रसादें अविनाश आरती ॥६॥”

अशी संभावना करतात. तर हाकीम आपल्या आरतीत म्हणतात,

“आरते आरती उन्मनि अवस्था जेथे । उन्मेनेयं अविलंबे स्वयंभू हो तेथे ॥४॥”

असे लिहून महाराजांच्या योगमुद्रा ध्यानाची आरती करतात.

“उर्ध्व दृष्टि बुद्धि सृष्टि तन्मयता अंतरी । ज्ञानामृत वर्षति धारा पूर्ण विश्रांती ॥१॥

त्रिवेणी संगमी स्नान नित्य दर्शन । पूज्य पूजक पहातां भावे जाला आपण ॥२॥

तूर्येचे जे अंतःकरणी ही महदानन्द । हकीम महंमद आरती ऐसी भाविका छंद ॥”

अशी नेटकी छंदोबद्ध आरती करतात.

दयाळदास यांनी लिहिलेल्या आरतीत षडाक्षरी मंत्राची ‘शेखमहंमद’ महती सांगितली आहे. मात्र ही केवळ धूपदयुक्त पदरचना आहे. ती आरती प्रकारात संपादिली आहे.

“शेख महंमद षडाक्षरी मंत्र हा श्रेष्ठ । उच्चारितां अनन्य भावे हरती भवकष्ट ॥४॥

शरीर शोधन केलें जीही दशदेहें निरास । षडचक्री भेदून केला ब्रह्मरंध्री वास ॥ सैंधवाचा

खडा जैसा जिवनी समरस । सत्रावीचे दर्शन भोग अक्षयी सुमनांस ॥१॥”

असे ६ अंतरे किंवा कडवी आहेत. मात्र आरती छंदात हे गीत म्हणता येईल असे आहे.

रामदास यांनी आरती ही शिष्याने शरण्यभावाने सदगुरूंची केलेली आरती आहे. मात्र ही आरती रामदासांची म्हणजे रामीरामदासांची आहे. असे म्हणता येईल मात्र वा. सी. बेंद्रे यांच्या मते ती तुकाराम समकालीन रामदासस्वामींनीच लिहिलेली असावी. यापैकी कसाही विचार केला तरी रामदासी संप्रदायालाही पूज्यभाव होता हे यावरून स्पष्ट होते. ते लिहितात-

“देह जरी वोवाळूं उसने पाचांचे । जीव शिव वोवाळूं तरी देणे हे तुमचे ॥ भावभक्ति नेणें

पोसणे संतांचे । रामीरामदास चरणरज संतांचे ॥३॥

याशिवाय अनामिकाच्या नावावर आणखी तीन आरत्या संपादिलेल्या दिसतात. पहिल्या आरतीत

“माया नटला नाम महंमद हाचि विनोद मायाब्रह्म हे जाण । दया करी दया स्वरूपा

सद्गुरुबापा बाळ तुझे मी दीन ॥३॥”

असे म्हणून माया आणि ब्रह्म यांच्या विषयी उल्लेख आहे. तर दुसऱ्या आरतीत भक्तिमार्ग शिष्यांना भागवत परंपरेत घेऊन जाणाऱ्या सदगुरूंची आरती केली आहे. तिसरी आरती चिदानंद योगी शेखमहंमदांची आहे.

यासर्वच आरत्यांमध्ये संत शेख महंमद महाराजांविषयी कृतज्ञता भाव ओतप्रोत भरला आहे. हे खरे. आरती छंदात आलेल्या या सर्व रचनांमुळे महाराजांनी भागवत परंपरेचा अनुसार व प्रचार केला होता हेही स्पष्ट होते.

वा. सी. बेंद्रे यांनी श्रीसंत शेख महंमद महाराजांचा गौरव करणारी एक साकी संपादित केली आहे ती अशी

“शेख महंमदा येणे जाणे नाही साचार । हरिभक्तांचे घरी उपवास करी कंटकांचा न घे

आदर ॥१॥”

साकीतून महाराजांची निस्पृहता, योगी विभूतिमत्त्व आणि करुणापूर्णता प्रदर्शित झाली आहे.

बेंद्रे यांनी हरदासी आर्या ही संपादित केली आहे -

“शेख महंमद साधु म्हणता पहातां प्रत्यक्ष यवन ।

यवन नोहे तो बापा संतजनाचें विसाव्याचे ते स्थान ॥१॥

देहूस कीर्तन करितां मंडप जळतां स्वकरें विझविला ।

शेखमहंमद साधुसंता कीर्तने जनांत मानवला ॥२॥”

चरित्रपर उल्लेखांत स्वतंत्रपणाने ‘श्रीसद्गुरू शेख महंमद दुचेश्मा’ असा तुर्की उर्दु फारशा - संस्कृत मराठी असा शब्दकोश दिला आहे. स्वतः संत शेख महंमदांच्या अमृतवचनातूनच तो साकारला आहे. याची सर्वच रचनांमधील भाषाविषयक उल्लेखांतून साक्ष मिळते. कदाचित त्यांच्या सान्निध्यातील एखाद्या साधक शिष्याने महत्प्रयासाने महाराजांच्या सांगण्याप्रमाणे हा शब्दकोश लिहिला असावा. म्हणजे हा शब्दकोश खरेतर स्वतः महाराजांनीच लिहून घेतला असणार हे उघड आहे. त्यामुळे हिंदु आणि मुसलमान दोन्ही परंपरांना वैदिक पराविद्येचे पारिभाषिक संज्ञांसह शास्त्रीय ज्ञान प्राप्त होण्यास मदत झाली आहे.

वा. सी. बेंद्रे यांनी ‘सद्गुरू चंद्रभट उर्फ चांद बोधले यांची कविता’ या मथळ्याखाली स्वामी चंद्रभट बोधले यांनी लिहिलेले तीन अभंग संपादित केले आहेत. त्या अभंगांच्या संदर्भामुळे स्वामी चंद्रभट बोधले आणि संत शेख महंमद महाराज या दोघांच्याही विभूतिमत्त्वावर आणि परंपरेवर स्वच्छ प्रकाश पडतो.

पहिल्या अभंगात चंद्रभट बोधले गातात,

“गुरुकृपा ज्ञान अनुभव परिसन । वस्तु जाले मन, बोलता नये ॥१॥

वस्तुचा उदय, निश्चयचरणी । परि अनुदिनी, मेघरामा ॥२॥

गुरूचा अंकिला हा चांद बोधला । तारोनि तरला आपेंआप ॥३॥”

आपल्या आत्मोद्धाराचे श्रेय पूर्णतया सद्गुरूस देणारे चांद बोधले उर्फ चंद्रभट बोधले सद्गुरूचा नामनिर्देश करित नाहीत मात्र नाथ संप्रदायाप्रमाणे नगुरोधिकम् हे गोरक्षनाथांचे सूत्र सांगतात मात्र दुसऱ्या अभंगात आपल्याला सद्गुरू ज्ञानेश्वरांकडून शक्तिपात झाल्याचे स्पष्टपणे सांगतात,

“माझे मन गुरूपाई चेईयलें । तस्कर पावले, देहादिक ॥१॥ ज्ञाना करी पाती, प्रार्थी

गुरुदिप्ती । प्रकाशली स्थिती अविनाश ॥२॥”

असा स्पष्ट उल्लेख करून ‘ज्ञाना (संत ज्ञानेश्वर माऊली) करी (कराने आशिर्वादाने) पाती (शक्तीपात केला) झाली असे ते स्पष्टपणे कृतज्ञतापूर्वक सांगतात. तिसऱ्या अभंगाच्या आठव्या चरणात स्थितीचे अद्वैतानुभूतीचे स्पष्ट वर्णन केले आहे. तेथे ‘आनंदाचे डोही ।’ ही संत ज्ञानेश्वरांनी मांडलेली

प्रतिमा स्पष्टपणे आली आहे,

“डोहो अखंड सदोदित । निजसंतांचा एकांत । तेथे चांद बोधले जिवन्मुक्त । डोहो
होऊनी डोहीं खेळतरे ॥८॥”

याचा स्पष्ट संदर्भ चंद्रभट बोधले यांच्या नाथसंप्रदायाकडून श्री माऊली ज्ञानेश्वरापर्यंत आणि तेथून पुढे संत शेख महंमद महाराजांबरोबर येऊन भिडतो. याच उल्लेखामुळे संत शेख महंमद महाराज थेट माऊली ज्ञानेश्वरांच्या अनुगृहितात येऊन पोहोचतात. अशा प्रकारे प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष संत शेख महंमद महाराज भागवत संप्रदायाचे पायिक ठरतात.

येथवर वा. सी. बेंद्रे यांनी ‘चरित्रपर’ या मथळ्याखाली संपादिलेली एकूण रचना संत शेख महंमद महाराजांच्या महत्त्वाच्या पैलूंवर प्रकाश टाकते एवढे नक्की.

(२८) संजीवन समाधी (अमृतसिद्धीयोग)

मध्ययुगीन संत परंपरेतील निवृत्ती ज्ञानदेव सोपान मुक्ताबाई नामदेव एकनाथ तुकाराम आणि त्यांच्या प्रभावळीतील संत यांच्या समाधी साधनेच्या कथा पुराणकथासारख्या प्रसिद्ध आहेत. संत नामदेवांनी राजांनी आदि, तीर्थावळी आणि समाधी अशा तीन भागात लिहिलेल्या संत ज्ञानेश्वरांच्या समाधीचे वर्णन रोमांचकारी आहे. तसेच समाधीस्थ असतांना अश्वत्थाच्या मुळ्यांनी गळा आवळला आहे त्या विदारून मोकळे करावे असे समाधीमग्न संत ज्ञानेश्वरांनी संत एकनाथांना सांगावे आणि त्यांनी श्री ज्ञानेश्वरीप्रत शुद्ध करून रूपकात्मकतेने संत ज्ञानेश्वरांना मोकळे करावे. या आणि अशा कथा कितीतरी सांगितल्या जातात. संत तुकोबारायांच्या सदेह वैकुंठगमनाची चर्चा तर वितंडपूर्वक अशी महाराजांच्या वैकुंठगमनापासून सुरू आहे. या सर्व संतांचे वाङ्मय आणि त्यांच्याविषयींच्या चरित्रकथा, चमत्कार कथा, समाधीविषयक मिथके प्रसिद्ध आहेत. लोकवाङ्मयगंगेत ती मोठ्या श्रद्धेने लोकांनी जपली आहेत. संतांनी स्फूट केलेली मूल्यान्वेशी स्फूटे, तत्त्वज्ञान आणि प्रबोधक मार्गदर्शक स्फूटे लोकजीवनाचा आधार अर्थात लोकबंध झाली आहेत. तथापि या सर्व गोष्टींपलीकडे संशोधक ऐतिहासिक आणि भौतिक दृष्टीने या सर्व संतांची जन्ममृत्यूची नोंद करण्यात आणि आपणास गवसले तेच सप्रमाण खरे म्हणून अभिनिवेशाने मांडण्यात धन्यता मानतात. मध्ययुगीन इतिहासाची ही परवड तर प्राचीन परंपरा ऋषी, मुनी दैवते यांविषयी बोलायलाच नको. संत शेख महंमद महाराज हे मध्ययुगीन महत्त्वाचे संत. भागवत संतपरंपरेतील संत ज्ञानेश्वर माऊली आणि संत एकनाथ महाराज यांच्या मधल्या काळातला भागवत दुवा तसेच संत एकनाथ महाराज ते संत तुकोबाराय एवढ्या प्रदीर्घ काळाला आपल्या दीर्घायू अस्तित्वाने आणि तेवढ्याच समंजस, निखळ, विवेकपूर्ण उदार आणि विवेकी अशा संतवृत्तीने जोडणारे, जपणारे संत होत. त्यांच्या जन्ममृत्युविषयी मतभिन्नता अटळच होती. अध्यक्ष व सदस्य संत शेख महंमद महाराज देवस्थान उत्सव प्रतिष्ठान व ग्रामस्थ यांनी रौप्यमहोत्सवी वर्षानिमित्त प्रसिद्ध केलेल्या सद्गुरू स्मरणिकेत डॉ. बाळासाहेब बळे 'एकात्मतेचे प्रतिक संत शेख महंमद' या लेखात लिहितात. श्रीगोंदा ही अनेक जातीपंथातील साधुसंतांची कर्मभूमी आणि जन्मभूमी आहे. या संतांमध्ये प्रामुख्याने संत शेख महंमद महाराज (शके १५४८ ते १६१८), गोधड बुवा (शके १५४९ ते १६१८), प्रल्हाद महाराज (शके १५५० ते १६१८), राऊळबुवा (शके १५५२ ते १६१८), केणे महाराज (शके १७५० ते १८५३) यांचा समावेश असून याच नगरीत या साधुसंतांची अध्यात्मभक्ती फळाला आली. या संतांच्या जन्म मृत्यु नोंदी शेख महंमद मठातील नोंदीवरून केल्या आहेत. योगायोग म्हणजे केणे महाराज वगळता वरील चारही संत शके १६१८ मध्ये अंतर्धान पावले.' याच लेखात 'शेख महंमद यांचा जन्म-' या

मथळ्याखालील चर्चेत ते लिहितात 'श्रीगोंदा येथील समाधी मंदिरामध्ये शके १५४८ ते १६१८ अशी शेख महंमद यांच्या जन्ममृत्युची नोंद करण्यात आली असली तरी त्यांच्या जन्ममृत्युबद्दल अभ्यासकांची वेगवेगळी मते आहेत. शके १४८२ ते १५८२ म्हणजे (इ.स. १५६० ते १६६०) शेख महंमदांचा काळ शं. गो. तुळपुळे मानतात. डॉ. भीमा मोदळे यांनी जन्मकाळ इ.स. १५७५ ते १६७४ असा मानला आहे. डॉ. रा. चिं. ढेरे यांनी इ.स. १५९५च्या सुमारास शेख महंमद श्रीगोंदाला स्थिर झाले. इ.स. १६४५ मध्ये त्यांनी योगसंग्राम लिहिला आणि इ.स. १६६० फाल्गुन शुद्ध नवमीला त्यांचं निर्वाण झाले. (असं म्हटलं आहे) हिजरी सन १००५ (इ.स. ऑगस्ट १५९६ ते जून १५९७) मालोजीराजे भोसले यांनी गुरू शेख महंमद यांना चांभारगोंदे (श्रीगोंदा) येथील विकत घेतलेल्या पाच चाहूर जमिनीतील बारा बिघे जमीन इनाम म्हणून दिली. असे उल्लेख आहेत. सामान्यतः संत शेख महंमद महाराज यांचा जन्म किल्ले धारूर (मराठवाडा) येथे शके १५४८ च्या अलिकडे पलिकडे झाला असे मानता येईल. तर त्यांनी १६१८ च्या अलिकडे पलिकडे श्रीगोंदा येथे संजीवन समाधीचा स्वीकार केला. यात चकनाम्यातील तारीख १००५ हिजरी (ऑगस्ट १५९६ ते जून १५९७) आणि समाधी तिथी फाल्गुन शुद्ध नवमी आणि

“पार्थिव नाम संवत्सर । ते दिवशी ग्रंथ केला जाहिर । शुद्ध पौर्णिमा सोमवार । गुरुग्रहण पूर्ण होते ॥३१८॥ (यो.सं. प्र. १८)

शुद्ध श्रावणात पाडवा । अधिक पहिल्या सोमवारची ठेवा । पुजा बेलपत्री सदाशिवा । नामघोषे ब्रह्मानंदे ॥३१९॥

सुमुर्तामधील प्रातःकाळ । चढती रविचंद्राची प्रकाशकळा । तैसा सद्गुरुचा शब्दसोहळा । हृदयी प्रकाशला ॥३२०॥

संपूर्ण ग्रंथांची अवस्था ऐका पूर्णिमेस केली पूर्णता । शरण शेख महंमद वक्ता । सद्गुरूंचे चरणी ॥३२१॥

ते दिवशी ग्रंथ संपविला । स्वये गुरुराज लिहिला । शेख महंमद भूषण मिरविला । आपला आपलेपणे ॥३२२॥”

योगसंग्रामातील या उल्लेखाप्रमाणे श्रावण शुद्ध पौर्णिमा या दिवशी योगसंग्राम ग्रंथ संपला. या तिथी हाताशी आहेत त्यानुसार अनेकांनी कालगणना केली आहे. यावरून सामान्यतः योगसंग्रामचे लेखन पूर्ण झाल्यानंतरही सुमारे वीसएक वर्षे श्रीगोंदा येथून समकालिन संतांसमवेत त्यांचे कार्य सुरू होते. नित्य ध्यानधारणा, भजन, प्रवचन, कीर्तन या गोष्टी सुरू होत्या आणि काही एका क्षणी त्यांनी समाधी घेण्याचे ठरविले. त्यावेळी समाधीस्थळ निश्चित केले आणि या स्थळावरून पुढील अद्वैतानुभूतीचा आनंद घेत आणि प्रबोधन करित ते काही दिवसांनी समाधीमग्न झाले असाच कयास बांधावा लागतो.

डॉ. नारायण सखाराम गवळी यांनी 'श्री संत शेख महंमद महाराज' असे छोटेखानी चरित्र पुस्तक प्रसिद्ध केले आहे. त्यात 'बाबांचा जन्मोत्सव सप्ताह' या मथळ्याखाली 'आषाढ वद्य पंचमीला सप्ताहाची सुरुवात होते आणि आषाढ वद्य द्वादशीस समाप्ती होते' अशी नोंद केली आहे. तसेच त्यांनी 'संत शेख महंमद महाराजांची जन्मतिथी आषाढ वद्य द्वादशी अशी दिली आहे.' फाल्गुन शुद्ध नवमी ही संजीवन समाधी तिथी वर उल्लेखित असली तरी फाल्गुन शुद्ध एकादशीस यात्रोत्सव असल्याची माहिती दिली आहे. नवमीपासून त्रयोदशीपर्यंत हा उत्सव सुरू असतो असे दिसते.

स्व. एकनाथ सदाशिव जोशी यांनी लिहिलेल्या 'श्रीपूर महात्म्य' ग्रंथात संत शेख महंमद महाराजांची कथात्मक हकिकत दिली आहे. ती हकिकत पाहाता वर उल्लेखित संत ज्ञानेश्वरांच्या समाधीची आठवण होते. मुधोजी तेली हा महाराजांच्या पुंडीवाहिरे या गावचा रहिवासी. त्याचे तुटलेले हातपाय महाराजांनी प्रोक्षण करताच परत आले. हा त्यांचा अनन्यभक्त. त्याच्या निमित्ताने हा कथात्मक मजकूर स्व. जोशी यांनी १४व्या अध्यायात लिहिला आहे. मजकूर असा-

“एकदा पुंडीवाहिन्याहून । एक मनुष्य आला डोलीतून । तो महाराजास पाहून । म्हणाला की ॥५६॥ चोरांनी हातपाय तोडले । सर्व वित्त हरून नेले । म्हणून येणे केले । आपुल्या पायाशी ॥५७॥ बरे आता येथे राहा । म्हणून पाणी शिंपडताच पूर्ववत पावला अवयवा । मग त्याने शयन ठावा । येथे दिला ॥५८॥ अंतकालापर्यंत । गुरूसेवा प्रशस्त । अखेर गुरू म्हणाले जा आता गावाप्रत । आम्हा निजधामा जाणे आहे ॥५९॥ तेव्हा विचारले केव्हा जाणार । महाराज म्हणाले विनोदाखातर । उद्या आम्ही जाणार । तर तुही आज जावे ॥६०॥ इतुके ऐकून श्रवणी । मुधोजी लागला चरणी । समाधी स्थळी पायरीवर बसोनी । देह ठेविला तात्काळ ॥६१॥ आपुल्या हस्ते महाराजांनी । समाधीस्थळ घेतले होते बांधोनी । खाली भुयार वर स्थानी । समाधी दोन ॥६२॥ त्या दाराशी बसून । मुधोजीने देह दिला सोडून । गुरूचरणी प्राण । कायमचे वाहिले ॥६३॥ ही तिथी श्रावण शुद्ध षष्ठी । या दिवशी भंडारा करतात तेली जाती । महाराजांनी या पुढती । सात महिन्यांनी ॥६४॥ फाल्गुन शुद्ध नवमीस । सांगून सर्व जनतेस । भजन मेळ्यात नामघोष करीत । भुयार गमन केले ॥६५॥ ते पुन्हा परत नाही आले । काही दिवस नैवेद्यादि आत नेऊ शकले । पुढे कोणाच्या खोडीने बंद झाले । आंत जाणे ॥६६॥ येथे एक गोष्ट विशेष । चंदन चढवतात पुण्य तिथीस । हिंदू-मुसलमान या समयास । असतात एकत्र ॥६७॥ फाल्गुन शुद्ध एकादशीस । जत्रा भरते दरवर्षास । सन १९११ पासून जत्रेस आरंभ झाला ॥६८॥”

या कथेत समाधीस्थळ स्वतः महाराजांनी अगोदरच बांधून घेतले होते. खाली भुयार, वर दोन समाध्या बांधलेल्या असल्याचे स्पष्ट म्हटले आहे हे गृहित धरले तर फातिमाबी या निवर्तल्यानंतर समाधीस्थळ निश्चित केले असावे. त्यांची समाधी संत शेख महंमद महाराजांच्या शेजारी आहे. वंशज या समाधींचे दर्शन घडवितात. याचा स्पष्ट अर्थ असा होतो या महासमन्वय योग्याने आपले समाधीचे

पूर्ण बांधकाम आधी का बांधून घेतले याचेही उत्तर मिळते. मुसलमान परंपरा आणि शिष्यगण समाधानी व्हावेत आणि कोणतेही धर्मसंगर घडू नये याची काळजी संत शेख महंमद महाराजांनी घेतली हे विशेष. योगी ज्या प्रकाराने संजीवन समाधी घेतो, त्याचे संत ज्ञानेश्वर माऊलींच्या रूपाने उदाहरण समोर येते. एकप्रकारे नाथ संप्रदायाची परंपरा ज्ञानेश्वर माऊलींच्या मार्गे जात संत शेख महंमद महाराजांनी पाळली, असे म्हणता येते.

संत शेख महंमद महाराजांच्या समाधी संदर्भाने आणखी एक कथा प्रत्यक्षदर्शींच्या मुखाने महाराजांच्या चरित्रपर आख्यान कवितेतून ऐकायला मिळते. हे आख्यान कोणी लिहिले याचा उल्लेख नसला तरी जयराम स्वामी वडगावकर यांच्या संबंधाने उभय संतांच्या संबंधांवर आणि समाधीप्रसंगावर प्रकाश टाकणारे आहे. मध्ययुगीन संत नाथ, योगी, सिद्ध, दत्त, महंत, स्वामी आदि योगमार्गे आणि भक्तियोगमार्गे अद्वैतानुभवापर्यंत अथवा सायुज्यमुक्तीपर्यंत जाऊ इच्छिणाऱ्या विभूती समाधी स्वीकारण्याचा एकप्रकारे उत्सव करीत असत. ज्ञानोत्तर भक्तिसाधना अर्थात लोकोद्दाराचे, लोकसेवेचे, संकल्पित किंवा अपेक्षित कार्य संपले आहे किंवा यापुढे ते कार्य मार्गस्थ पुढीलानी करावे असे वाटू लागल्याने समाधी स्वीकाराची घोषणा करीत. प्रसंगी समाधीची जागा स्वहस्ते निश्चित करीत व तेथे समाधी योगसाधना करीत देह विसर्जित करीत असत. जयराम स्वामी वडगावकर आणि संत शेख महंमद महाराज श्रीगोंदेकर यांच्या संदर्भात हीच परंपरा या आख्यानातून पुढे येते. या आख्यानातील समाधीसंबंधीचा कथाभाग वा. सी. बेंद्रे यांनी संपादिलेल्या 'कविता संग्रह' या संत शेख महंमदांच्या वाङ्मय संवादातील दुसऱ्या भागात 'शेख महंमद - चरित्रपर कविता' या मथळ्याखालील 'चरित्र' या भागात पहिली कविता म्हणून येतो. तो कथाभाग असा- व्याघ्र रूपातील संत शेख महंमदांना पाहून जयराम स्वामींना महाराजांचा अधिकार लक्षात आला. अहंकार गळून पडला. ते शरण गेले.

“न कळे साधुरूप, कोण कैशापरी । विचारी अंतरी, दृढ केला ॥७४॥ धाऊनि जयराम, आंब्यापासी गेला । गळ्यासी झोंबला, व्याघ्राचिये ॥७५॥ भेटतांचि तेव्हां, नव्हे व्याघ्ररूप । पहिले स्वरूप, देखिलें ॥७६॥ घेतला घोंगटा, नालबंद जोडा । देखिला धडपुडा, जयरामां ॥७७॥ कां हो चाळविलें, केंवि दिला झोंका । म्हणती बोलूं नका स्वामी आतां ॥७८॥ हांसोनी जयराम, तेव्हां बोलिल्या । गळ्यासी झोंबला, महंमदाच्या ॥७९॥ कांहीसें बोलूनी तांतडी उठले । जयराम बोले शेखमहंमद ॥८०॥ करा तुम्ही स्नानें, नित्य कर्म सारा । आम्ही दाणा चारा, सिद्ध करितों ॥८१॥ करुनि साहित्य, पाक करविला । बोलाविणें त्याला, पाठविलें ॥८२॥ अवघा समुदाय, भोजन पै झालें । विडे त्यांसी दिल्हे, त्याचि काळीं ॥८३॥ करुनि बंदोबस्ती, दिल्हा दाणाचारा । अवघ्या विचारा, सिद्ध केलें ॥८४॥ तेंव्हां संध्याकाळी, गुंफेत बैसोन । जयराम आपण, उभयेतां ॥८५॥ गुजगोष्टी तेव्हां, त्यांनीं काढियेल्या । जयरामा रुचल्या, मनोभावे ॥८६॥ जयरामासी बहू, झालासे आनंद । देखिला महंमद, आजि आम्ही ॥८७॥ सर्वत्र सुकृतें जोडिलीं पै आम्हा देखुनि तुझा प्रेमा, महंमदराया ॥८८॥

पडलें अंतर, क्षमा हो करावी । कृपा असो द्यावी, तुमची मज ॥८९॥ एकांताचें ठाई, नवलाव केले । जानवे दाविले, चिरून खांदा ॥९०॥ मुळीचें ब्राह्मण, आलो याचि ठाया । दावियेलें तथा, यज्ञोपवित ॥९१॥ सदाशिव लिंग, अक्षर्यां मस्तकी । देखिलें कौतुक जयरामानें ॥९२॥ तेव्हां नमस्कार, साष्टांगी घातला । धन्य धन्य झाला, दिवस आजी ॥९३॥ नकळत अन्याय, आम्ही बहू केले । बहुत छळिलें, तुम्हांप्रती ॥९४॥ जग उद्धराया, धरिला अवतार । कृपेचा सागर, धन्य धन्य ॥९५॥ धन्य मकरंदपूर, लोक ते दैवाचे । दर्शन तुमचें लाहाताती ॥९६॥ तुमचा महिमा तुम्हीच जाणावा । आणिकांसी गोंवा, उमजेना ॥९७॥ आतां महाराजा, कृपा ते करावी । समाधिसी द्यावी, आतां मज ॥९८॥ दर्शनेचि झालों, कृतकृत्य आजी । समाधी सहजीं, घेऊ आतां ॥९९॥ आइकावें स्वामी, शेखमहंमद म्हणे । जन्मासी कारणें, नका करू ॥१००॥ अडीच वर्षे आयुष्य, तुमचे राहिलें । करावें वहिलें, पुरतें आता ॥१०१॥ पांच वर्षे आणीक, राहिली आमुची । इच्छा हो जन्माची, कशास व्हावी ॥१०२॥ थोड्यासाठीं का हो, पुढें जन्म घ्यावा । येथेच फेडावा । संदेह अवघा ॥१०३॥ बोलिला जयराम, आज काय आतां । सांगाल तैसे आतां । करणे लागे ॥१०४॥ शेख महंमद म्हणे, ऐकावे जे स्वामी । समाधी हो नमी, तुम्ही, घ्यावी ॥१०५॥ अडीच वर्षांचा, नेम तो धरावा । आनंदे करावा, मोहोच्छव ॥१०६॥ साधु, मुनि, सिद्ध, संत महा थोर । बोलवा सत्वर, आधी तुम्ही ॥१०७॥ कीर्तन गजरी, आनंदे नगारे । म्हणा हरिहर, तेचि काळीं ॥१०८॥ तेव्हां जयराम विनवणी करी । तुम्ही तेथवरी, यावें स्वामी ॥१०९॥ समयासी येऊं ऐकावे जयरामा । तुमचिया नेमा, सिद्ध असो ॥११०॥ वचन बोलोनि, निरोप घेतला । वडगांवी आला, पेणोवेणी ॥१११॥”

पुढे अडीच वर्षांनी जयराम स्वामींनी समाधी घेण्याचे निश्चित केले. संत शेख महंमदांनी सांगितल्याप्रमाणे समाधी स्वीकार उत्सव मांडला. संतमंडळी जमली, शिष्यगण, भजनी मंडळ्या जमल्या, भंडारा, गजर, कीर्तन आदि झाले. या सर्व प्रसंगाचे नेतृत्व स्वतः संत तुकोबाराय करित होते. समाधीचा मुहूर्त जवळ आला. जयराम स्वामी समाधीस्थळी अस्वस्थ झाले. तथापि अद्याप संत शेख महंमद आले नाहीत अशी खंत जयराम स्वामींनी बोलून दाखविली, तेव्हां तुकोबारायांनी त्यांना आश्वस्थ केले. पंक्तीत तुकोबारायांशेजारी संत शेख महंमदांचे पान मांडले. मंडळी जेवायला बसली. संत शेख महंमद महाराज दिसेनात. मात्र तुकोबारायांना महाराज आल्याचे जाणवले. अदृश्यरूपाने आलेले महाराज जेवून गेल्याची साक्ष भोजन उष्ट्याचे रिकामे पान स्वतः तुकोबारायांनी जयराम स्वामींना दिले. समाधीची वेळ आली तेव्हा जयराम स्वामींनी अखेरचे कीर्तन मांडले.

“हेत तो सत्पदारविंदी । लक्ष तें महंमदी, लागलेसें ॥१२९॥

तेव्हा महंमद स्वामी, आले उठाउठी । देखियेली दाटी ढाळ नसे ॥१३०॥

येऊनीयां मध्यें, पोथी उचलिली । बैसुनि घेतली घेतली, पुढें ठाया ॥१३१॥”

संत तुकोबाराय जयराम स्वामींच्या कानी लागले आणि संत शेख महंमद आल्याचे सांगितले.

“तेव्हां जयरामांनीं भर दृष्टीं पाहिला । जयजयकार केला, समारंभ ॥१३५॥

साष्टांग घालूनि केला नमस्कार । केला हरिहर जयरामांनी । ॥१३६॥

देह ठेवियेला, संतांचे चरणी । समाधी वडगावी घेतलीसे ॥१३७॥”

संत शेख महंमद महाराजांच्या साक्षीने महाराजांनी जयराम स्वामींच्या समाधी स्वीकार उत्सवाची सांगता झाली. समाधी स्वीकार परंपरा कशी असते याचे मार्गदर्शन स्वतः संत शेख महंमद महाराजांनी यात केले. समाधी घेतांना संत, सिद्ध, मुनी, महंत, नाथ आदींनी पंचभौतिक देहाच्या पंचतत्त्वातील अस्तित्वकालाचा विसर पडू देऊ नये. आयुष्य हे कालमर्यादा आणि भोग यासंदर्भात निश्चित असते. ते पूर्ण केल्याशिवाय समाधी स्वीकारू नये. मात्र संजीवक जीवनमुक्तता ही संत सिद्धांच्या दृष्टीने सायुज्यमुक्तीपेक्षाही श्रेष्ठ आहे. कारण या संजीवन समाधीमुळे देही असतांना जसा लोकोद्धार केला, प्रबोध केला तसाच तो समाधीउत्तर देखील करता येतो. म्हणूनच आयुष्य पूर्तीच्या क्षणी संजीवन समाधी घ्यावी. जयराम स्वामींना समाधीविषयक उपदेश करतांना संजीवन समाधीची पद्धती, आवश्यकता, काळ यांविषयी निश्चित आणि सकारण, सूत्ररूप सांगी संत शेख महंमद महाराजांनी या प्रसंगात सांगितलेली दिसते. वर मुधोजी तेली संदर्भाने संत शेख महंमद महाराजांनी जे स्वतःच्या जाण्याविषयी सांगितले होते, त्यास दुजोरा मिळतो. महाराजांनी आपली समाधीस्थळी निश्चित केली होती. फाल्गुन शुद्ध नवमी तिथी समाधीसाठी निश्चित केली होती. मुधोजी तेल्याची तिथीही ठरलेली होती. त्यांनी त्यांना आज्ञा दिली. श्रावण शुद्ध षष्ठी ही तिथी स्वतःच्या समाधीपूर्वी सात महिने निश्चित केली. त्यांचा उद्धार झाल्यानंतर स्वतः समाधी स्वीकारण्याविषयी सर्वांना विदित केले. उत्सव सुरू केला. भजन, कीर्तन, प्रवचन, पहारादी सप्ताहातले सर्व सोहळे सुरू झाले. फाल्गुन शुद्ध नवमीला भजन टाळकरी दिंडीसह नामघोष करीत क्षेत्रात विजय शोभायात्रा करीत; ‘योगसंग्राम’ सफल झाल्याची ग्वाही जगाला फिरवीत, सद्गुरूस्वरूप संत शेख महंमद महाराज समाधी योग साधीत, संजीवन समाधी सिद्ध करण्यासाठी भुयाराने प्रविष्ट झाले. त्यांना निरोप देतांना स्वाभाविकपणे उपस्थित समकालिन संत, भक्त, अनुयायी यांनी कीर्तन गजर आरंभला होता. ‘हरिहर’ घोषणा करून श्री दत्त दिगंबर सद्गुरूंचे स्मरण करून महाराजांनी संजीवन समाधीसाठी सिद्धासन मांडले असणार. भक्तांनी दो बाजूला दोन भव्य दीप समई प्रज्वलित केल्या असणार. समोर महाराजांचा ‘योगसंग्राम’ आणि त्यांच्या नित्यव्यासंगांच्या महत्त्वाच्या ग्रंथमूर्ती विराजमान असणार. मृदुंग टाळ यांच्या गजरात कीर्तनरंगात अवघे दंग झालेले असतांना महाराजांची संजीवन समाधी सिद्ध झाली हे सर्वांना ज्ञातही झाले नाही. सूर्यास्ताच्या सुमारास भजन कीर्तन आटोपून लोक आरती करण्यासाठी भुयाराच्या भोवती जमले. बहुधा महाराजांची अपत्ये त्यात दावलजी आत भुयारात आरतीसाठी गेले असतील. त्यांनी आरती आटोपून महाराजांच्या समाधीसिद्ध अवस्थेचे वर्तमान सर्वांना विदित केले असले पाहिजे. दावलजींची सद्गुरूप्रसादे अविनाश आरती या त्यांच्या प्रत्यक्षदर्शित्वाची साक्ष देते. अजम, दावलजी आणि हाकीम यांच्या आरत्या ह्या केवळ

आरत्या नाहीत तर संत शेख महंमद महाराजांचे विभूतीमत्त्वाचे संजीवन समाध्योत्तर पुन्हा पुन्हा स्मरण करणे आहे. अजम म्हणतात,

“सेविन संत मुनिजन अखंड अनुभव संतोषे । शैवी वैष्णव दीक्षा या स्थळ होती अस्पर्शे ॥
शेवट वेदांताचा निःशब्द विगळित षट्कोशे सेजे उन्मनि येउनि जेथे जगदाभास निरसे
॥१॥”

अजम यांनी शेख महंमद या अक्षरकोशात संत शेख महंमद महाराजांची उन्मन अवस्था पाहिली आहे. दावलजींनी संत शेख महंमदांची संजीवन समाधी अवस्था पाहून संत शेख महंमद महाराजांच्या विश्वव्यापकत्वाचा साक्षात्कार आरतीतून घडविला आहे. ते लिहितात,

“चौदा भुवनें पहातां अवघा स्वयंभाकार । इच्छेपासूनि तो जाला आकार ॥”

पुढे ते म्हणतात,

“पांचा तत्वांची करून आरती । ज्ञानदीप लाऊनि घेतली हातीं । भावें वोवाळिले आम्ही
श्रीपती । शेखमहंमद गुरू माझा तो सती ॥”

ते सद्गुरूंविषयी कृतज्ञता व्यक्त करतात,

“घेऊनि बैसले मजला पंगती । सद्गुरूंप्रसादे अविनाश आरती ॥”

हाकीम तर संत शेख महंमद महाराजांच्या उन्मनी अवस्थेचीच आरती करतात. ते धृपदातच म्हणतात,

“आरते आरती उन्मनि अवस्था जेथें । उन्मेयें अविलंबे प्रकाश स्वयंभु हो तेथें ॥१॥

उर्ध्वदृष्टि बुडुनि सृष्टि तन्मयता अंतरी । ज्ञानामृत वर्षति धारा पूर्ण विश्रांती ॥१॥

त्रिवेणी संगमी स्थान नित्य दर्शन । पूज्य पूजक पहातां भावे जाला आपण ॥२॥

तूर्येचे जे अंतःकरणी हो महदान्द । हाकीम महंमद आरती ऐसी भाविका छंद ॥३॥”

हाकीम यांनी जणू संत शेख महंमद महाराज यांच्या समाधी अवस्थेचे वर्णन आरतीत करून जनमानसांच्या मनात संत शेख महंमद महाराजांचे सद्गुरूत्व कोरून ठेवले. संत शेख महंमदांची संजीवन समाधीस्थळी अर्थात भुयार किंवा तपोस्थळी तात्काळ शीळा लावून बंद केली नसावी असे दिसते. कारण स्व. एकनाथ जोशी यांनी वर्णिलेल्या समाधी प्रसंगात सांगितल्याप्रमाणे महाराज फाल्गुन शुद्ध नवमीस सर्वांचा निरोप घेऊन भुयारात गेले ते पुन्हा आले नाहीत. बहुधा दावलजी आदि मंडळी ‘काही दिवस नैवेद्यादि आत नेऊ शकले.’ मात्र कोणाच्या खोडीने आत जाणे बंद करावे लागले असे स्व. एकनाथ जोशी लिहितात. याचा अर्थ कळत नाही. एक खरे, खरेच संत शेख महंमद महाराज यांनी संजीवन समाधी स्वीकारली आहे म्हणजे नेमके ते कसे बसले असतील, त्यांची मुद्रा कशी असेल हे पाहाण्याची उत्सुकता अनेकांना लागली असणे शक्य आहे. त्या उत्सुकतेपोटी शिस्त मोडून कोणी भुयारात प्रवेश केला असावा, अशी शक्यता नाकारता येत नाही. त्यामुळे महत्त्वाच्या अनुयायी मंडळींनी भुयार शिळा लावून बंद केले असावे. सामान्यतः समाधिस्त झाल्यानंतर, द्वारास शीळा लावून बंद करण्याची प्रथा

आहे. माऊली ज्ञानेश्वरांच्या संदर्भात याची नोंद संत नामदेवांनी केली आहे. संत शेख महंमद महाराजांनी स्वतः जयरामस्वामींना समाधी सांगता घडविली. संत शेख महंमद महाराजांच्या संजीवन समाधीचे प्रवेशद्वार असेच शीळेचे आहे. श्रीगोंदा मठात हे समाधीच्या भुयाराचे प्रवेशद्वार सर्वांना पाहाता येते. दावलर्जींनी पुढाकार घेऊन हे द्वार बंद केले असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. आजही समाधी मंदिराची देखभाल वंशज करीत आहेत. मुधातेली किंवा मोदुबाबा या समाधी मंदिराच्या पायरीवर संत शेख महंमद महाराजांच्या साक्षीने देह ठेवून गेले. अर्थातच ती पायरी मोदुकाकांची पायरी म्हणून ओळखली जाऊ लागली. संत शेख महंमद महाराजांच्या संजीवन समाधी भुयाराचे द्वार बंद केल्यानंतर भुयारावर संत शेख महंमद महाराजांच्या साक्षीने बांधलेल्या समाध्या (मुसलमान त्यांना थडगी किंवा पीर म्हणतात) हीच त्यांची पार्थिव मूर्ती झाली. लोक त्या पार्थिव मूर्तीचीच सेवा करतात किंवा दर्शन घेतात. मकरंदपूर पेठेतील संत शेख महंमद मंदिरात ही समाधी आहे. दोन तुर्बती किंवा थडगी येथे पाहावयास मिळतात. एक फातिमाबीचे आणि दुसरे महाराजांचे वंशज दर्गाह असा या मंदिराचा उल्लेख करतात. परंतु या मंदिरात संत शेख महंमदांचे नाथसांप्रदायिक दैवत शिवपिंडीच्या स्वरूपात येथे दिसते.

संत शेख महंमद महाराजा यांनी आपल्या समाधीसाठी फाल्गुन शुद्ध नवमी ही तिथीच का निवडली असावी याची कारणमिमांसा त्यांच्या व्यासंगी आणि योगी विभूतिमत्त्वाधारा करता येते. 'पवनविजय' ग्रंथातील काळ किंवा मृत्यू यांविषयी भाष्य करतांना; त्यांच्या कार्यधारणा विषयक चर्चेत एक कारण आढळते. ते लिहितात,

“जेष्ठ आखाढ श्रावणु । उत्तरेसी गेलीया कार्य बहू । फाल्गुन चैत्र वैशाखु । पश्चिमेस कार्य साधी ॥ ऐसे साधोनि जो नर जातीं । ते सखी कार्ये करोनि घरास येती । ते दुःख कामना कधी न देखती । चतुरे जाणावे मना ॥”

'पवनविजय' हा ग्रंथ शिवस्वरोदचा अनुवाद असला, तरी महाराजांचा या ग्रंथाचा अभ्यास सूक्ष्म आहे. पंचभौतिक देह विसर्जन म्हणजे मृत्यू. जीर्ण कलेवर जीर्ण वस्त्राप्रमाणे टाकावे असे भगवद्गीता सांगते. 'योगसंग्राम' मधील संग्रामात आत्म्याने वासनादेहात मोकट सुटलेल्या वारूवर अर्थात तेजीयावर स्वार होऊन साधना करावी, असे महाराज स्वतःच प्रबोधित करतात. जीर्ण कलेवराचा त्याग करून लौकिक अर्थाने मृत्यू पत्करावयाचा, तर योगिक अर्थाने देह पंचत्वात विसर्जित करून, आत्मा जीवनमुक्त करावयाचा. मावळतीच्या अर्थात पश्चिमेच्या वाटेवर फाल्गुनात देह समाधीमग्न करून विसर्जित केला तर निजरूप अर्थात स्वरूप होण्यास चांगला अवसर मिळेल हे संत शेख महंमदांना ज्ञात होते. फाल्गुन हा हुताशनात त्याज्य भस्मिभूत करण्यासाठीचा उत्तम मास हे पारंपरिक ज्ञान शेख महंमद महाराज सर्वांना सांगत आहेत. हुताशनोत्सवापासूनच सर्व यात्रोत्सवांना सुरुवात होते. हा सर्व विचार करून पंचभौतिक देहाचे पारणे नवमी तिथीनंतर पौर्णिमेपर्यंत यथायोग्यपणे होऊ शकेल. कारण योगी पंचतत्त्वांपासूनच्या पंचीकरणाचा विचार देहाचे ठिकाणी योगसाधना करतांना विशेष करतो. या सर्व गोष्टींचा विचार नक्कीच

संत शेख महंमद महाराजांनी केला असावा. शिवाय योगसाधनेमुळे सिद्धपदास पोचलेल्या आणि भक्तियोग सामर्थ्याने अद्वैतानुभूती घेणाऱ्या योग्याला आपल्या पंचभौतिक देहाचे कार्य कालज्ञानाने नेमके कधी सरते हे नक्कीच ठावूक होते म्हणूनच ते जयरामस्वामींना आपण आणखी पाच वर्षांचे सोबती आहोत असे सांगतात. विधिलिखित आयुर्मान हा पंचभौतिक देहाचा भोग जर देहाने स्वेच्छेने, अज्ञानाने अगोदर संपवला तर ते भोग भोगण्यासाठी पुनर्जन्म अटळ असतो. हे योगशास्त्रीय ज्ञान असल्यामुळे, अजन्मा योग साधण्यासाठी सिद्ध, योगी, मुनी, ऋषी नेहमीच धडपडत असतात. तेच त्यांचे अंतिम लक्ष्य असते. पुन्हा पुन्हा आवश्यकतेनुसार जन्म घ्यावयाचा तो लोकोद्धारासाठीच अन्यथा वैकुंठवासी राहावयाचे. हेच ध्येय संत शेख महंमद महाराजांचेही आहे. या सर्व गोष्टींचा यथा कालज्ञान विचार करून संत शेख महंमदांनी फाल्गुन शु. नवमी तिथी निवडली.

तिथीप्रमाणे समाधीस्थळाची निवड ही संत शेख महंमदांनी आपल्या जीवनधारणेनुसारच केली असावी. मालोजीराजांनी त्यांना इनाम जमीन देऊन मठ बांधून राहण्याची सोय केली म्हणून ते मकरंदपेठेतील आपल्या मठात समाधिस्त झाले हेही कारण पुरेसे नाही किंवा फातीमाबी यांनी इहलोकीची यात्रा मठात संपविली म्हणूनही ते समाधीस्थळ निश्चित केले, असेही म्हणणे पुरेसे म्हणता येणार नाही. ही कारणे मानता येतीलही, परंतु ही त्यांच्या विभूतिमत्त्वाला न्याय देणारी ठरत नाहीत. मालोजीराजे यांनी इनाम जमीन देण्यापूर्वीपासूनच संत शेख महंमद महाराज श्रीगोंद्यात आलेले दिसतात. निजामशाहीच्या आणि आदिलशाहीच्या सीमेवरील हे क्षेत्र त्यांनी याच राजकीय सीमांचा विचार करून निवडले असे म्हणण्यास पुरेसा पुरावा नाही, तरी स्व. एकनात जोशी यांनी 'श्रीपूर महात्म्या'च्या चौदाव्या अध्यायात शेख महंमदांच्या दिलेल्या चरित्रातील उल्लेखाप्रमाणे आत्मज्ञान झाल्यानंतर मातापित्यांच्या नकळत संत शेख महंमद महाराज रामनामाचा जप करीत वाट मिळेल तिकडे चालत सुटले. स्व. जोशी लिहितात,

“त्याच आत्मदर्शनात चालला रस्ता काटीत । कोण सांभाळितो देहा प्रत । ऐसी समाधी स्थिती ती ॥१२॥

ऐसा देह मने वाणीने । स्वरूपी मिळाल्याने । देहभान न राहिल्याने लोक वेडा म्हणू लागले ॥१३॥

ऐशा समाधी स्थितीत कोण पाहे देहहित भूक तहान समस्त । हारपली ।१४॥”

असे फिरत असतांनाच अलमगीरांच्या अर्थात मोगलांच्या सैन्यातील राजदौऱ्यात संत शेख महंमद बाबांच्या योगी अथवा अवलिया विभूतिमत्त्वाची प्रचिती राजदौऱ्यास आली. महाराजांच्या डोक्यावर, हेटाळणी करण्यासाठी दिलेले ओझे अधांतरी महाराजांबरोबर चालू लागले. पुढे डोंगरापाशी तो बोजा खाली ठेवण्यास सांगितला. तेव्हां तो जळून खाक झाला. तेव्हांपासून तो डोंगर खाकीबाबाचा डोंगर म्हणून प्रसिद्ध झाला.

“त्या डोंगरावरून श्रीगोंदा गावी । पोहचले येऊन । तेथून जावे म्हणताही जाववेना । ऐसे

झाले ॥२०॥

यावरून ओळखले येथेच रहावे कोठे जाववे न । ही भगवंताची आज्ञा उमजून तेथेच वस्ती केली ॥२१॥

ऐशारीती मुकत्वे आज्ञा देऊन । ठेऊन घेतले शेख महंमदा लागून । पुढे गावकऱ्याकडून । मिळू लागली मदत ॥२२॥

तेथेच झोपडी बांधून । तेच केले वसणे स्थान । तेथेच दुपारी पोथी पुराण । सुरू केले ॥२३॥

रात्री भजन कीर्तन । येणे रीती लोक भजनी लावून । नीती न्याये वर्णन । सर्वांसी सर्वदा ॥२४॥”

अशाप्रकारे ‘श्रीपूर महात्म्य’ लिहिणाऱ्या स्व. जोशींनी श्रीगोंद्यातील पांडुरंगाच्या आज्ञेने काही संत श्रीगोंदाश्रयाला आले. त्यातील हे महत्त्वाचे संत होत.

संत शेख महंमद महाराज श्रीगोंद्यात आले आणि येथेच रमले असे स्व. जोशी यांना वाटत नाही. कारण श्रीगोंद्यातील ‘अद्वैत’ ज्ञानाचे साक्षीपीठ त्यांना ज्ञात आहे. श्रीपूर याच अद्वैतानुभूतीसाठी श्रीलक्ष्मींना श्रीविष्णूंनी वसविण्यास सांगितले. येथे श्रीकृष्ण भगवंतांनी वचनपूर्तीसाठी श्री पांडुमुनींना अर्थात गालवशिष्य पांडू शर्मांना समाधी आणि भक्तिसाधनेने अद्वैतानुभूती घडवून सायुज्यमुक्ती बहाल केली. अद्वैतानुभवाची साक्ष देण्यासाठी श्री लक्ष्मींनी राधाभावाने अर्थात राधालक्ष्मी बनून पांडुमुनींच्या माध्यमातून राधाकृष्णानुभूती, शिवशक्ती स्वरूपानुभूती घेतली. या प्रसंगाची साक्ष म्हणून पांडुमुनींचे नाव धारण करून ‘पांडुरंग’ स्वरूपात, शैववैष्णव अद्वैतासह प्रकटले. वैदिक तत्त्वज्ञानाने ध्येयनिष्ठ होऊन ‘वेदान्त’ अर्थात पूर्णाद्वैत अनुभवू इच्छिणाऱ्या विभूतिमत्त्वांना सरस्वती तीरीचे श्री आणि गोविंदाचे स्वरूप-नगर-स्थळ, मकरंदपेठ वाटले तर नवल नाही. अद्वैतानुभूतीसाठी राधाभावे आलेल्या श्री लक्ष्मीमुळे ‘श्रीपूर’ प्रसिद्ध झाले. गोविंद चांभाराच्या भक्तियोगातून अद्वैतानुभूती घडवित श्रीगोंदे झाले. अशा अद्वैतानुभूती सहज प्राप्त करून देणाऱ्या सरस्वती क्षेत्रात कोणा योग्याला सिद्धाला अद्वैतानुभूतीची आस लागणार नाही. योगी निरास असले तरी सायुज्यमुक्तीची आस त्यांच्या मनी असते. ज्ञानी तत्त्वदर्शी असतो. ते परात्पर तत्त्व सरस्वती तीरी अनुभवता येते याची जाणीव होऊन ज्ञानप्राप्त सिद्धयोगीसंत शेख महंमद महाराज ‘समाधीसाधन संजीवन नाम’ हे माऊलीवचन अनुभवण्यासाठी श्रीगोंदावासी झाले आणि सदाशिवभक्त गोविंदस्वरूप ‘पांडुरंग’मय झाले. एवढे की त्यांनी पांडुरंगाच्या रूपात जयरामस्वींना साक्षात दर्शन घडविले. म्हणजे स्व. एकनाथ जोशी म्हणतात त्याप्रमाणे संत शेख महंमद महाराजांना मूकपणे भागवतानुभूती घेण्याची आज्ञा झाली आणि ते श्रीगोंद्यातच राहिले.

या कारणाबरोबरच समकालिन, समानशील आणि ध्येय असलेले गोधडबुवा, प्रल्हाद महाराज, राऊळबुवा असे सिद्धसंत त्यांच्यासोबत होते. अवतीभोवतीच्या जयरामस्वामी, संत तुकोबाराय, स्वामी

रामदास अशा संतांचा सहवास येथे लाभला आणि अध्यात्म रसचर्चेची पेठ फुलून गेली.

याच भूमीत प्रवचन कीर्तनामुळे शिष्य, भाविक यांचा मोठा मेळा जमला. कीर्तनरंग रंगला. यातच मूळात निजामात सरदार असलेले, आणि चंद्रबोधले भट, जनार्दन स्वामी या निजामाशी सलोखा असलेल्या संतांची माहिती असलेले असे राजे महंमदांनाही ओळखणारे असे मालोरीराजे मुळात शिवभक्त आणि सश्रद्ध साधुसंत आणि सत्संग यांचे भोक्ते तेही आपसूकच संत शेख महंमदांचे अनन्य भक्त झाले आणि त्यांनी त्यांना मठासाठी स्वतः विकत घेतलेल्या जमिनीतील वीस बिघे जमीन इमाम लिहून दिली. योग्याचा संसार फातिमार्बीसमवेत श्रीगोंद्यात सुरू होता. येथेच 'योगसंग्राम' सारख्या ग्रंथाचे लेखन झाले. जवळच मूळ गाव पुंडीवाहिरे होते. सर्व सग्यांना त्यांचा अधिकार कळला तेही भजनी लागले. जवळ आहे मुधातेली त्यातीलच एक.

ही सर्व कारणे खरी असली तरी आणखी एक महत्त्वाचे कारण होते ते म्हणजे अविंध जातीत जन्माला आलेल्या या मुळात योगभ्रष्टाला ज्ञानप्राप्तीनंतर धर्म, जात, पंथ, अवस्था, समाज, रूढीपरंपरा या पलिकडील या निरपेक्ष अध्यात्माचे ज्ञान झाले. हे ज्ञान प्रत्यक्ष अनुभवणाऱ्याची अर्थात राधालक्ष्मी, पांडुमुनी, गोविंद चांभार यांची तपोभूमी आपल्याला ज्ञानानुभूतीसाठी योग्य आहे हे संत शेख महंमद महाराजांना जाणवले. भौतिकातील सोवळे ओवळे, पापपुण्य, भेदाभेद या पलिकडील ज्ञान प्राचीसरस्वती तीरी प्राप्त होणारे महायोगपीठ 'सरस्वती चंद्रभागा' हे होय हे प्रत्यक्ष स्कंदांनी कथन केले. गुरू गोरक्षनाथांनी गौरवून स्पष्ट केले हे संत शेख महंमद महाराजांना जाणवले आणि त्यांनी भागवताचा अद्वैत अनुभव येथे सिद्ध करण्याची जणू प्रतिज्ञाच केली. सर्वधर्म, पंथ, जाती या ज्ञानगंगेचं गोविंदस्वरूप होतील हे या कबीराच्या अवताराने जाणले आणि येथेच संजीवन समाधी घेण्याचे ठरविले. ते म्हणतात-

“ज्ञानगोंदेचे वासी । सोवळे ओवळे नाही आंम्हासी ॥१॥

जल आंघोळी मळ त्यागी । ज्ञान आंघोळी शुच योगी ॥२॥

प्रेमबोधाचा प्रयाग । शुद्ध झाले अष्टही अंग ॥३॥

त्रिवेणी सत्राळीचा झरा । नाहीं त्रिगुण मळ शरीरा ॥४॥

शांति विवेक भट सद्गुरू । शेख महंमद केले स्थिरू ॥५॥”

आपले समाधीस्थळ श्रीगोंदा हेच निश्चित करण्यामागे जन्मभर भटकंती करणाऱ्या या योग्याची ही पानन मनोभूमिका आहे. म्हणूनच त्यांनी माऊली ज्ञानेश्वरांप्रमाणेच समाधीचा सोहळा अनुभवला.

फाल्गुन शुद्ध नवमीला चंदनासारखे झिजून चराचराला आपल्या ज्ञानगंगेत पवित्र करणाऱ्या समाधीमग्न योग्याला, हिंदू-मुस्लिम आपला अहंकार आणि धर्मभेद विसरून शरण जातात. ते सर्वच श्रद्धेने ज्ञानमग्न होतात. स्व. एकनाथ जोशी लिहितात,

“येथे एक गोष्ट विशेष । चंदन चढवतात पुण्य तिथीस । हिंदू मुसलमान या समयास ।

असतात एकत्र ॥६७॥

फाल्गुन शुद्ध एकादशीस । जत्रा (यात्रा) भरते दर वर्षास । सन १९११ पासून जत्रेस प्रारंभ झाला ॥६८॥”

मठातील उत्सवाविषयी प्रा.डॉ. नारायण गवळी लिहितात, “श्रीगोंदा येथील संत शेख महंमद महाराजांच्या संजीवन समाधीस्थळी यात्रोत्सव सुरू करण्यामागील मूळ कल्पना मोटे पाटलांच्या पूर्वजांची असल्याची दिसून येते. सावळेराम राघोजी मोटे पाटील आणि त्यांचे बंधू हौसराव मोटे पाटील यांनी गावातील प्रमुख ग्रामस्थांची बैठक बोलावून समाधीस्थळी दरवर्षी यात्रोत्सव साजरा करण्याचे त्यावेळी ठरवले. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभापासून हा यात्रोत्सव अखंडपणे आजपर्यंत चालत आलेला आहे. या यात्रा समितीचे प्रमुखपद वंशपरंपरेने मोटे पाटलांच्या घराण्यातील वंशजाकडे चालत आलेले आहे. सध्या गोपाळराव विठ्ठलराव मोटे पाटील हे या घराण्यातील पाचव्या पिढीतील वंशज आहेत. बाबांच्या यात्रा समितीचे अध्यक्षपद त्यांच्याकडेच परंपरेने चालत आलेले आहे.”

संत शेख महंमद बाबांच्या संजीवन समाधीला, गुढीपाडवा, आषाढी एकादशी, दसरा, महाशिवरात्री आणि समाधी तिथी फाल्गुन शुद्ध नवमी या पाच मुहूर्तांवर स्नान घालून चंदनलेप चढवला जातो. यापैकी फाल्गुन शुद्ध नवमीस होणारा चंदन लेपाचा कार्यक्रम रात्री अकरा वाजता केला जातो. अन्य दिवशी हा कार्यक्रम दिवसा असतो. समाधीस्थळी चालणारा दुसरा महत्त्वाचा विधी म्हणजे यात्रेच्या दिवशी आमलकी एकादशीला सकाळी सात ते अकरा वाजेपर्यंत अकरा ब्राह्मणांच्या मुखाने आणि मोटे पाटलांच्या हस्ते समाधीवर रुद्राभिषेक व पाद्यपूजा केली जाते. द्वादशीस म्हणजे यात्रेच्या दुसऱ्या दिवशी रात्री ९ वाजता मोटे पाटील व मठकरी समाधीची उत्तरपूजा करतात. त्यानंतर यात्रेची सांगता होते.

सर्वधर्मपंथजातींचा समन्वय ठेवून धर्मपंथजाती निरपेक्ष अध्यात्म हा विचार-आचार आणि विचाराची सिद्धता लौकिक आणि पारलौकिक कर्मपरतेतून सिद्ध करणारे संत शेख महंमद महाराज वेदान्त, उपनिषदे आणि भगवद्गीता यांतील परात्पर तत्त्व सुलभपणे कथाकीर्तन, प्रवचन, ग्रंथ आणि प्रबंध यांतून मांडत भोवतालच्या सर्वधर्मपंथजातीतील माणसांना मानव देहाचे महत्त्व ओळखून वैयक्तिक, कौटुंबिक, सामाजिक, व्यावहारिक, राजकीय अशा सर्व पातळींवर सदाचारासाठी प्रबोधन करीत होते. अज्ञानांचे समाधान करून आपल्या योगिक सामर्थ्याने, त्यांना श्रद्धेने, समाधानाने जगण्यासाठी सहाय्य करीत होते. म्हणूनच ते ‘लोकदेव’ झाले. हिंदूपदादशीच्या सहिष्णुता, समत्व, समावेशकत्व आणि स्वत्वयुक्त महाराष्ट्रधर्मासाठी त्यामुळे पायाभरणी झाली. मालोजीराजे भोसल्यांना आणि अलिकडे शिंदेशाहीलाही त्यामुळेच बळ मिळाले. श्रीगोंद्यातील हा ‘लोकदेव’ आजही आचार-प्रबोधनांतून पंचक्रोशीला प्रबुद्ध करीत आहे. नवससायासांच्या सफलीकरणापासून ते दैनंदिन जीवनातील समवायापर्यंतचा आचारधर्म शिकवित आहे. भागवत धर्माची ‘विष्णूमय जग’ ही सांगी प्रसृत करीत आहे. योगमार्गाने मोक्षपदापर्यंत पोचणाऱ्यांना योगाचे धडे साक्षात्कारपूर्वक देत आहे. राष्ट्रनिर्मितीत विविधतेतील सश्रद्धपूर्ण समत्वांचा आणि एकतेचा संदेश देत आहे. ‘सरस्वतीचंद्रभागा’ या महायोगपीठावरून सत्वशीलता,

उदारमनस्कता, निरपेक्ष प्रेमपूर्वकता, पंचतत्त्वांविषयींची कृतज्ञता, मातीची ममता, भजन, पूजन, कीर्तन, अध्ययन, चिंतन आणि स्वसह सर्वांना ज्ञानमय करण्यासाठी सेवा, शारीरमनाची आरोग्यपूर्णता, निरहंकारतापूर्वक कर्तव्यतत्परता आणि निरास अशी सत्यनिष्ठा यांचा ज्ञानसुगंध देणारी ज्ञानपुष्पे संजीवन समाधी साधनेतून मनामनापर्यंत पोचवित आहे. हृदयातील हा गोविंद मस्तकी सदाशिवांना धारण करून; 'समत्वं योग उच्चते'चा संदेश देत नामभक्तीने ही ज्ञानमयता तनमनात आत्मसाक्षात्कारित होईल. अशी अनुभूतीची धन समाधीस्थळीतून कीर्तनरंगी प्रकट होत आहे. अवघ्या चराचराला परतत्त्वाच्या धारणेचा भक्कम धर असल्याचे घोषित करीत सांगत भागवताचा गजर करीत आहे-

“गोविंदाचे नाम । जिवाचा विश्राम । तुटलासे श्रम । उच्चारितां ॥१॥

लक्ष चौऱ्यांशी भ्रमणा । दुःखाच्या यातना । चुकविल्या जाणा । नामासाठीं ॥२॥

नामाचे औषधी । हरल्या सर्व व्याधी । आणिक उपाधी । गळालिया ॥३॥

पतितांचा मेळा । नामें तरल्या शिळा । मार्ग हा मोकळा । वैकुंठीचा ॥४॥

रिद्धि सिद्धि मुक्ति । नामासी ओळंगती । त्या न येती चित्ती शेखमहंमदा ॥५॥”

संदर्भग्रंथ सूची

१) शेख महंमदबाबा श्रीगोंदेकर यांचा कवितासंग्रह भाग १ ला 'श्री शेख महंमदबाबा श्रीगोंदेकर यांचा, योगसंग्राम' : संपादक- बेंद्रे वासुदेव सीताराम, पी.पी.एच. बुक स्टॉल, मुंबई ४, पहिली आवृत्ती जून १९५९.

२) शेख महंमदबाबा श्रीगोंदेकर यांचा कवितासंग्रह - भाग २ रा 'शेख महंमदबाबा श्रीगोंदेकर यांचा कवितासंग्रह', संपादक- बेंद्रे वासुदेव सीताराम, पी.पी.एच. बुक स्टॉल, मुंबई ४, पहिली आवृत्ती जून १९६१.

३) 'संत कवी शेख महंमद : एक चिकित्सक अभ्यास' : अभ्यासक श्री. भीमा विठ्ठल मोदळे, पुणे, मार्गदर्शक- प्रा.डॉ. अनिल नागेश सहस्रबुद्धे, अहमदनगर, पुणे विद्यापीठ, पुणे, सन १९९८, 'टंकलिखित प्रबंध' पीएच.डी. पदवी परीक्षेसाठी सादर केलेला. 'पीएच.डी.' घोषित १९९९.

४) श्री संत शेख महंमद महाराज : ले.प्रा. नारायण सखाराम गवळी व सौ. लंका नारायण गवळी, कैलास पब्लिकेशन, औरंगाबाद, १ मार्च २०१२, पहिली आवृत्ती.

५) श्रीपूर महात्म्य : ले. स्व. एकनाथ सदाशिव जोशी, श्रीगोंदा, प्रकाशक- पुरुषोत्तम एकनाथ जोशी, प्रथम आवृत्ती- फेब्रुवारी २००४.

६) सद्गुरू (स्मरणिका) : संपादक श्री. श्रीरंग अंबादास लोखंडे, प्रकाशक- श्री संत शेख महंमद महाराज देवस्थान उत्सव प्रतिष्ठान व ग्रामस्थ श्रीगोंदा, अहमदनगर, रौप्य महोत्सवी वर्ष २०१५ फेब्रुवारी.

७) 'श्री संत शेख महंमद महाराज श्रीगोंदेकृत सार्थ योगसंग्राम' (भावानुवाद व टीपांसह) : संपादक- डॉ. अनिल नागेश सहस्रबुद्धे, प्रकाशक- अध्यक्ष व सभासद श्री संत शेख महंमद महाराज देवस्थान उत्सव प्रतिष्ठान व ग्रामस्थ श्रीगोंदा, ता. श्रीगोंदा, जि. अहमदनगर, पहिली आवृत्ती फेब्रुवारी २०१५.

८) श्री सकलसंतगाथा- संपादक : प्रा.डॉ. र. रा. गोसावी, सारथी प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे ३०, प्रसिद्धी १२ जुलै २००० आषाढ शु. ११, शके १९२२, पुनर्वर्धित म्यूल आवृत्ती ऑगस्ट २०००.

९) ज्ञानेश्वरीतील साहित्यविचार : ले. डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे, दास्ताने रामचंद्र आणि कं., पुणे ३०, आवृत्ती एप्रिल २००५.

१०) इस्लामशी संघर्ष : प्रधान संपादक- इतिहास भूषण डॉ. श्रीपाद दत्तात्रय कुलकर्णी, मराठी अनुवाद : अच्युत उद्धव जोशी- 'भारतीय इतिहास व संस्कृती यांचा यथार्थ अभ्यास खंड ६ वा', प्रकाशक- श्री भगवान वेदव्यास संशोधन मंदिर (भीष्म) इ.स. १९९३ ठाणे, मुंबई.

११) मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड दुसरा : भाग पहिला, इ.स. १३५० ते १६८०, संपादक-

स. गं. मालशे, प्रकाशक- प्रमुख कार्यवाह, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे ३०, दुसरी आवृत्ती-
जानेवारी २०१०.

१२) श्रीगुरू गोरक्षनाथ विचारित- सिद्ध-सिद्धान्त-पद्धती : लेखक-संपादक महादेव दामोदर
भट, सखाराम रघुनाथ आघारकर, प्रोफिशन्ट पब्लिशिंग हाऊस, पुनर्मुद्रण २०१०.

१३) 'कबीर' : आचार्य हजारीप्रसाद द्विवेदी.

१४) सुगम मराठी व्याकरण लेखन : ले. मो. रा. वाळिंबे, नितीन प्रकाशन, पुणे सुधारित
आवृत्ती २०११.

१५) 'श्री संत शेख महंमद महाराज कृत अभंगवाणी', संपादक- डॉ. यू. म. पठाण, प्रा.डॉ.
अनिल सहस्रबुद्धे, प्रकाशक, श्री संत शेख महंमद महाराज देवस्थान उत्सव प्रतिष्ठान व ग्रामस्थ श्रीगोंदा,
ता. श्रीगोंदा, जि. अहमदनगर, प्र.आ. फेब्रुवारी/मार्च २०१७.

१६) 'श्री संत शेख महंमद महाराज कृत अमृतवाणी' : संपादक- डॉ. यू. म. पठाण, प्रकाशक,
श्री संत शेख महंमद महाराज देवस्थान उत्सव प्रतिष्ठान व ग्रामस्थ श्रीगोंदा, ता. श्रीगोंदा, जि. अहमदनगर,
प्र.आ. फेब्रुवारी/मार्च २०१७.

१७) सार्थ श्री ज्ञानेश्वरी : वै.ह.भ.प. मामासाहेब दांडेकर, प्रासादिक आदर्श विद्यार्थी प्रकाशन,
पुनरावृत्ती कार्तिक शु. एकादशी शके १९२६ (२००४).

१८) लोकनिष्ठ अध्यात्मवाद : डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे. पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे २९ फेब्रुवारी
२०१६ प्र.आ.

१९) सार्थ श्री एकनाथी भागवत : अनुवादक- कृष्णाजी नारायण आठल्ये, संपादक- रामचंद्र
कृष्ण कामत, केशव भिकाजी ढवळे प्रकाशन, बत्तीसावे पुनर्मुद्रण २०१०.

२०) श्रीमद्भागवतमहापुराणम् - प्रथम व द्वितीय खण्ड, गीता प्रेस गोरखपूर, अनुवादक- श्री.
पंढरीनाथ काशीनाथ थावरे, संपादक- श्री. वि. गो. देसाई, पांचवा पुनर्मुद्रण.

२१) श्रीमद्भगवद्गीता.

२२) 'भारतीय मुसलमान शोध आणि बोध' : सेतु माधवराव पगडी, परचुरे प्रकाशन, मुंबई,
आ. १९८६.

२३) तुकाराम महाराजांचे संत सांगाती : वा. सी. बेंद्रे, १९५८.

२४) मुसलमान आणि मराठी संत कवी : ज्ञानराज प्रकाशन, पुणे १९६७.

२५) पुंडीवाहिरे येथील व मठातील वंशावळ श्रीगोंदे.

२६) मालोजीराजे यांचे इनाम पत्र.

२७) मोगलांचे इनाम पत्र.

